

O‘zbekiston Respublikasi Oliy ta’lim, fan va innovatsiyalar vazirligi
Samarqand davlat universitetining
Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti

TADBIRKORLIK VA PEDAGOGIKA

ILMIY-USLUBIY JURNAL

ISSN 2181-2659

2025/N^o6

SLIB.UZ
Scientific library of Uzbekistan

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY TA‘LIM, FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI**

**SAMARQAND DAVLAT UNIVERSITETINING
DENOV TADBIRKORLIK VA PEDAGOGIKA INSTITUTI**

TADBIRKORLIK VA PEDAGOGIKA
Ilmiy-uslubiy jurnal

ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВО И ПЕДАГОГИКА
Научно-методический журнал

ENTREPRENEURSHIP AND PEDAGOGY
Scientific and methodical journal

2025-yil 6-son

DENOV – 2025

Tadbirkorlik va pedagogika ilmiy-uslubiy jurnali OAK Rayosatining 2022-yil 30-sentabrdagi 325/5-son qaroriga asosan 13.00.00 – Pedagogika fanlari bo‘yicha OAK (Oliy attestatsiya komissiyasi) nashrlari ro‘yxatiga kiritilgan. Entrepreneurship and pedagogy scientific and methodical journal was included in the list of publications on Pedagogical Sciences at 13.00.00 based on the decision of the HAC (the Higher Attestation Commission) No. 325/5 dated September 30, 2022.

Tahrir kengashi raisi: Ruziyev Oybek Abdimo‘minovich – Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti rektori.

Bosh muharrir: Shukurov Rustam Eshonqulovich – Imiy ishlar va innovatsiyalar bo‘yicha prorektor.

Mas‘ul muharrir: Bo‘tayev Usmonjon Xayrullayevich – O‘quv ishlari bo‘yicha prorektor.

Mas‘ul kotib: Jurayev Boxodir Turdaliyevich – Ilmiy tadqiqotlar, innovatsiyalar va ilmiy-pedagog kadrlar tayyorlash bo‘limi boshlig‘i.

Muharrir: Mordayev Bekzod Turobovich.

Chairman of the editorial board: Ruziyev Oybek Abdimuminovich – Rector of the Denau Institute of Entrepreneurship and Pedagogy.

Editor-in-chief: Shukurov Rustam Eshonkulovich – Vice-Rector for scientific affairs and innovations.

Responsible editor: Butayev Usmonjon Khayrullayevich – Vice-Rector for academic affairs.

Responsible secretary: Jurayev Bokhodir Turdaliyevich – Head of the department of scientific research, innovations and scientific-pedagogical personnel training.

Editor: Mordayev Bekzod Turobovich.

Tahrir hay‘ati a‘zolari:

Raximov G‘anisher Xudoyqulovich – Filologiya fanlari doktori (DSc), professor, O‘zDJTU.

Suvonov Zavqiddin Norqulovich – Filologiya fanlari doktori (DSc), dotsent, DTPI.

Rajapov O‘tkir Do‘snayevich – Iqtisod fanlari doktori (DSc), dotsent, DTPI.

Bozorov Ruslan Hamdamovich – Iqtisod fanlari doktori (DSc), dotsent, DTPI.

Allayarova Soliha Narzullayevna – Pedagogika fanlari doktori (DSc), dotsent, TDYU.

Musurmonqulova Madina Nosirovna – Pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), dotsent, DTPI.

Melikov Otabek Maxmadaminovich – Iqtisod fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), dotsent, DTPI.

Nurboyev Jaloliddin Mamadiyevich – Iqtisod fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), DTPI.

Shukurov Rustam Eshonqulovich – Pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), DTPI.

Maxmudov Shokir Kamolovich – Pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), dotsent, DTPI.

To‘raxonov Fozil Bobonazarovich – Pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), DTPI.

Mirzayev Mutalib Jurayevich – Pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), dotsent, DTPI.

Norboyeva Sarvinoz Mengaliyevna – Pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), dotsent, DTPI.

Members of the Editorial Board:

Rakhimov Ganisher Khudoykulovich – Doctor of philological sciences (DSc), professor, UzSWLU.

Suvonov Zavqiddin Norqulovich – Doctor of philological sciences (DSc), associate professor, DIEP.

Rajapov O‘tkir Do‘snayevich – Doctor of economic sciences (DSc), associate professor, DIEP.

Bozorov Ruslan Hamdamovich – Doctor of economic sciences (DSc), associate professor, DIEP.

Allayarova Soliha Narzullaevna – Doctor of pedagogical sciences (DSc), associate professor, TSUL.

Musurmonkulova Madina Nosirovna – Doctor of philosophy in pedagogical sciences (PhD), associate professor, DIEP.

Melikov Otabek Makhmadaminovich – Doctor of philosophy in economics (PhD), associate professor, DIEP.

Nurboyev Jaloliddin Mamadiyevich – Doctor of philosophy in economics (PhD), DIEP.

Shukurov Rustam Eshonkulovich – Doctor of philosophy in pedagogical sciences (PhD), DIEP.

Makhmudov Shokir Kamolovich – Doctor of philosophy in pedagogical sciences (PhD), associate professor, DIEP.

Turaxonov Fozil Bobonazarovich – Doctor of philosophy in pedagogical sciences (PhD), DIEP.

Mirzaev Mutalib Juraevich – Doctor of philosophy in pedagogical sciences (PhD), associate professor, DIEP.

Norboyeva Sarvinoz Mengaliyevna – Doctor of philosophy in pedagogical sciences (PhD), associate professor, DIEP.

Xamroyeva Marg'uba Komilovna – Biologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent, DTPI.

Xolmurodov Mengboy Amirovich – Biologiya fanlari nomzodi, DTPI.

Jurayev Boxodir Turdaliyevich – Tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent, DTPI.

Nazirov Baxtiyor Safarovich – Tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent, DTPI.

Muminov Ulmas Ravshanqulovich – Tarix fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), DTPI.

Xo'janova Tamara Jo'rayevna – Falsafa fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent, DTPI.

Toshboboyev Maqsud Jalilovich – Falsafa fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent, DTPI.

Raxmatov Erkin Tog'aymurodovich – Falsafa fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), DTPI.

Mamajanov Rahmatilla Yakubjanovich – Texnika fanlari nomzodi, dotsent, DTPI.

Sobirova Mavjuda Ro'ziyevna – Pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent, DTPI.

Ismatov Sunnatilla Shamsulloyevich – Texnika fanlari doktori (DSc), dotsent, DTPI.

Shukurov Dilmurod Xursanovich – Texnika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent DTPI.

Primkulov Begali Sheraliyevich – Texnika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), DTPI.

Karimov Husniddin Rustamovich – Kimyo fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), DTPI.

Kulbosheva Xurshida Xasanovna – Kimyo fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), DTPI.

Sodiqova Baxtigul Ibodullayevna – Filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), DTPI.

Khamroyeva Marguba Komilovna – Doctor of philosophy in biological sciences (PhD), associate professor, DIEP.

Xolmurodov Mengboy Amirovich – Candidate of biological sciences, DIEP.

Jurayev Bokhodir Turdaliyevich – Doctor of philosophy in historical sciences (PhD), associate professor, DIEP.

Nazirov Bakhtiyor Safarovich – Doctor of philosophy in historical sciences (PhD), associate professor, DIEP.

Muminov Ulmas Ravshankulovich – Doctor of philosophy in historical sciences (PhD), DIEP.

Khujanova Tamara Zhurayevna – Doctor of philosophy in philosophical sciences (PhD), associate professor, DIEP.

Toshboboev Maksud Jalilovich – Doctor of philosophy in philosophical sciences (PhD), associate professor, DIEP.

Raxmatov Erkin Togaymurodovich – Doctor of philosophy in philosophical sciences (PhD), DIEP.

Mamajanov Rahmatilla Yakubjanovich – Candidate of technical sciences, associate professor, DIEP.

Sobirova Mavjuda Ruziyevna – Doctor of philosophy in pedagogical sciences (PhD), associate professor, DIEP.

Ismatov Sunnatilla Shamsulloyevich – Doctor of technical sciences (DSc), associate professor, DIEP.

Shukurov Dilmurod Khursanovich – Doctor of philosophy in technical sciences (PhD), associate professor, DIEP.

Primkulov Begali Sheraliyevich – Doctor of philosophy in technical sciences (PhD), DIEP.

Karimov Khusniddin Rustamovich – Doctor of philosophy in chemistry (PhD), DTPI.

Kulbosheva Khurshida Khasanovna – Doctor of philosophy in chemistry (PhD), DTPI.

Sodiqova Bakhtigul Ibodullayevna – Doctor of philosophy in philological sciences (PhD), DIEP.

IJTIMOIIY FANLAR

ТИПИЧНЫЕ MORFOЛОГИЧЕСКИЕ ОШИБКИ УЗБЕКОЯЗЫЧНЫХ СТУДЕНТОВ ПРИ ИЗУЧЕНИИ РУССКОГО ЯЗЫКА КАК ИНОСТРАННОГО

КИМ МАРИНА АЛЕКСЕЕВНА

Донауского института предпринимательства и педагогики

Преподаватель кафедры “русского языка и литературы”

Email: marinakim2503@gmail.com

УДК: 811.161.1'243

<https://orcid.org/0000-0003-1594-6459>

ХУРРАМОВ ЖАВОХИР ХАЙРУЛЛО УГЛИ

Донауского института предпринимательства и педагогики

Студент 2 курса кафедры “русского языка и литературы”

Email: xurramovjavohir898@gmail.com

Ключевые слова:

морфология,
интерференция,
падежи, род,
согласование,
глаголы,
фонетика,
обучение,
методика
преподавания.

Аннотация:

В данной статье систематически анализируются наиболее часто встречающиеся морфологические ошибки студентов узбекской группы, изучающих русский язык как иностранный. На основе изучения образцов письменной и устной речи выявляются устойчивые трудности, связанные с использованием падежных форм, различием категорий рода и числа, а также словообразовательными моделями. В процессе исследования особое внимание уделяется интерференции родного языка, структурным различиям между грамматическими системами и их влиянию на процесс усвоения. Анализ показывает, что эти факторы приводят к систематическим ошибкам в усвоении морфологических норм. Поэтому в статье научно обосновывается необходимость комплексного методического подхода, направленного на моделирование проблемных ситуаций, применение корректирующих упражнений, а также последовательное и осознанное формирование грамматических категорий.

TYPICAL MORPHOLOGICAL ERRORS OF UZBEK-SPEAKING STUDENTS IN LEARNING RUSSIAN AS A FOREIGN LANGUAGE

Keywords:

morphology, interference, cases, gender, agreement, verbs, phonetics, teaching, teaching methodology.

Abstract:

This article systematically analyzes the most common morphological errors of students in the Uzbek group studying Russian as a foreign language. Based on the study of written and oral speech samples, persistent difficulties associated with the use of case forms, the differentiation of gender and number categories, and word-formation models are identified. In the research process, the interference of the native language, structural differences between grammatical systems, and their influence on the assimilation process are highlighted separately. Analysis shows that these factors lead to systematic errors in the assimilation of morphological norms. Therefore, the article scientifically substantiates the need for a comprehensive methodological approach aimed at modeling problem situations, applying corrective exercises, as well as the consistent and conscious formation of grammatical categories.

O‘ZBEK TILIDA SO‘ZLASHUVCHI TALABALAR TOMONIDAN RUS TILINI XORIJIY TIL SIFATIDA O‘RGANISHDA UCHRAYDIGAN TIPIK MORFOLOGIK XATOLIKLAR

Kalit so‘zlar:

morfologiya, interferensiya, kelishiklar, jins, muvofiqlashtirish, fe‘llar, fonetika, o‘qitish, o‘qitish metodikasi.

Annotatsiya:

Ushbu maqolada rus tilini chet tili sifatida o‘rganayotgan o‘zbek guruhidagi talabalarning eng ko‘p uchraydigan morfologik xatolari tizimli ravishda tahlil qilinadi. Yozma va og‘zaki nutq namunalarini o‘rganish asosida kelishik shakllarini qo‘llash, jins va son kategoriyalarini farqlash hamda so‘z yasash modellari bilan bog‘liq barqaror qiyinchiliklar aniqlanadi. Tadqiqot jarayonida ona tilining interferensiyasi, grammatik tizimlar o‘rtasidagi struktural farqlar va ularning o‘zlashtirish jarayoniga ta’siri alohida yoritiladi. Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, mazkur omillar morfologik me’yorlarni o‘zlashtirishda tizimli xatolarga olib keladi. Shuning uchun maqolada muammoli vaziyatlarni modellashtirish, tuzatuvchi

mashqlarni qo'llash, shuningdek, grammatik kategoriyalarni izchil va ongli ravishda shakllantirishga yo'naltirilgan kompleks metodik yondashuvning zarurligi ilmiy jihatdan asoslab beriladi.

ВВЕДЕНИЕ

В условиях активного развития многоязычного образования и расширения сферы функционирования русского языка как иностранного в Республике Узбекистан особую актуальность приобретает проблема формирования грамматической компетенции у обучающихся, для которых узбекский язык является родным. Практика преподавания показывает, что даже при систематическом и последовательном изучении грамматики русского языка у студентов на протяжении длительного времени сохраняются устойчивые морфологические ошибки. Наиболее часто они проявляются в нарушении падежного управления, согласования по роду и числу, а также в некорректном употреблении глагольных форм. Это свидетельствует о том, что данные ошибки носят не случайный, а системный характер и требуют специального научного анализа.

Актуальность настоящего исследования обусловлена необходимостью выявления глубинных причин устойчивости морфологических ошибок у узбекоязычных студентов, связанных с межъязыковой интерференцией и типологическими различиями русского и узбекского языков. Отсутствие в узбекском языке категории рода, иная система падежных отношений, а также специфика глагольного формообразования существенно осложняют усвоение русской морфологической системы, в которой одна форма слова нередко выражает сразу несколько грамматических значений. В результате у обучающихся формируются устойчивые ошибочные грамматические модели, закрепляющиеся в устной и письменной речи и препятствующие полноценному коммуникативному взаимодействию.

Объектом исследования является процесс обучения русскому языку как иностранному узбекоязычных студентов.

Предметом исследования выступают морфологические ошибки в русской речи узбекоязычных обучающихся, их типология, причины возникновения и пути преодоления в образовательном процессе.

Цель исследования заключается в выявлении причин устойчивых морфологических ошибок у студентов, изучающих русский язык как иностранный, а также в обосновании эффективных методических подходов, направленных на их предупреждение и коррекцию. В соответствии с

поставленной целью в статье предполагается решение следующих задач: выявление и систематизация наиболее частотных морфологических ошибок в речи узбекоязычных студентов; определение влияния межъязыковой интерференции на формирование ошибочных грамматических моделей; анализ роли методических и организационных факторов обучения в сохранении данных ошибок; обоснование педагогических приёмов и способов работы, способствующих формированию устойчивых морфологических навыков.

МЕТОДОЛОГИЯ ИССЛЕДОВАНИЯ

Методологическая база исследования включает комплекс взаимодополняющих методов: систематическое наблюдение за речевой деятельностью студентов, детальный анализ их устных и письменных высказываний, сопоставительное изучение грамматических систем русского и узбекского языков, а также обобщение существующих методических подходов и рекомендаций. Такой методологический комплекс позволяет выявить устойчивые ошибки, определить их причины и предложить наиболее эффективные пути коррекции.

РЕЗУЛЬТАТЫ И ОБСУЖДЕНИЕ

Анализ полученных результатов показал, что устойчивость морфологических ошибок у узбекоязычных студентов обусловлена не только типологическими различиями грамматического строя русского и узбекского языков, но и недостаточной интеграцией теоретического изучения грамматики с её практическим применением в речевой деятельности. В этой связи особую значимость приобретает включение грамматического материала в реальные коммуникативные ситуации, а также использование комплекса методических приёмов, направленных на формирование автоматизированных навыков употребления морфологических форм. Такой подход позволяет рассматривать морфологическую ошибку не только как отклонение от языковой нормы, но и как индикатор определённого этапа становления языковой компетенции обучающегося.

Результаты исследования свидетельствуют о том, что в процессе изучения русского языка как иностранного узбекоязычными студентами филологических и нефилологических факультетов в Республике Узбекистан наблюдается устойчивая повторяемость целого комплекса морфологических ошибок. Данные ошибки сохраняются на протяжении нескольких семестров даже при наличии достаточного объёма аудиторных занятий, что подтверждает их

системный характер.

Установлено, что основные группы морфологических ошибок связаны с различиями в падежной системе русского и узбекского языков, отсутствием категории рода в узбекском языке, особенностями согласования и глагольного формообразования, а также с недостаточной сформированностью фонетического восприятия, влияющего на распознавание и воспроизведение грамматических форм. Существенную роль в сохранении данных ошибок играют и организационно-методические факторы обучения, в частности разрыв между усвоением грамматических правил и их практическим применением в устной и письменной речи.

В ходе обсуждения результатов подчёркивается, что комплексный методический подход, включающий обучение на основе устойчивых словосочетаний, моделирование типичных коммуникативных ситуаций, использование цифровых образовательных инструментов, а также систематическую работу над фонетикой, способствует более прочному усвоению грамматических норм и снижению частотности морфологических ошибок у студентов. Реализация данного подхода позволяет повысить эффективность формирования грамматической компетенции и обеспечить более высокий уровень коммуникативной готовности обучающихся.

В русском языке форма слова одновременно выражает несколько грамматических значений: падеж, число, род, а в ряде случаев – категорию одушевлённости. Для узбекоязычного студента это означает необходимость одновременного учёта нескольких грамматических параметров, что особенно затруднительно в условиях спонтанной устной речи. Так, при построении словосочетания «нет книги сестры» обучающиеся нередко ограничиваются формой «книга сестра», оставляя существительные в именительном падеже и избегая употребления форм родительного падежа.

Аналогичные трудности наблюдаются и в сфере глагольного управления. Вместо нормативного сочетания «ждать автобуса» систематически употребляется форма «ждать автобус», что отражает стремление сохранить базовую, «словарную» форму существительного и минимизировать использование сложной для обучающихся системы падежных форм. Подобные ошибки регулярно фиксируются как в устной, так и в письменной речи студентов, а их высокая частотность подтверждается наблюдениями преподавателей и результатами исследований, посвящённых анализу типичных ошибок при изучении русского языка как иностранного.

Особую сложность для узбекоязычных обучающихся представляет

отсутствие категории грамматического рода в узбекском языке. Как отмечает В. И. Карпов, «синтаксический признак рода характерен для любого существительного» (отец строгий – мужской род, стена белая – женский род, домище старый – мужской род) [8, 19]. В силу этого студенты не воспринимают необходимость изменения формы прилагательного, местоимения или числительного в зависимости от рода существительного, поскольку в родном языке данная категория не влияет на согласование. В результате в речи устойчиво воспроизводятся конструкции типа «интересный книга», «мой мама», «красивое девушка». Для самих обучающихся подобные ошибки часто не кажутся существенными, так как коммуникативный смысл высказывания сохраняется. Однако с точки зрения норм русского языка они свидетельствуют о несформированности базовых навыков согласования. Коррекция подобных ошибок требует не механического заучивания парадигм, а осознанного усвоения того, что категория рода в русском языке является обязательным элементом грамматического оформления высказывания и определяет форму целой группы зависимых слов.

Серьёзные затруднения возникают и при образовании глагольных форм. У узбекоязычных студентов нередко наблюдается смешение категорий вида и времени, особенно в тех случаях, когда соответствующие значения в узбекском языке выражаются иными средствами или не имеют строгого разграничения. В результате появляются конструкции типа «я ходил буду» вместо «я буду ходить», «я вчера буду писать» вместо «я вчера писал». Подобные сочетания отражают стремление обучающегося одновременно обозначить и временную отнесённость, и характер действия, путём интуитивного объединения нескольких грамматических форм. При этом семантика высказывания становится неясной, а его грамматическая структура – нарушенной. В письменных работах также фиксируются случаи неправильного выбора вида глагола: вместо нормативного «я написал письмо» употребляется форма «я писал письмо», что свидетельствует о неосвоенности различия между значениями завершённости и процессуальности действия.

Таким образом, типичные морфологические ошибки студентов, для которых узбекский язык является родным, могут быть сгруппированы по нескольким основным направлениям. Во-первых, это ошибки в склонении существительных и употреблении падежных форм: замена требуемого падежа формой именительного падежа, смешение родительного и винительного падежей в конструкциях с отрицанием, а также некорректное употребление предложного падежа после предлогов «о», «в», «на». Во-вторых, это нарушения

в глагольном управлении, при которых синтаксическая структура русских словосочетаний подменяется узбекской моделью с иным распределением синтаксических ролей. В-третьих, фиксируются ошибки в согласовании прилагательных, местоимений и существительных по роду, числу и падежу. В-четвёртых, отмечаются нарушения в образовании и выборе глагольных форм по виду и времени. В-пятых, выделяется комплекс ошибок, связанных с фонетическим фактором: смешение близких по звучанию форм, перенос разговорных и редуцированных вариантов в нормативную письменную и устную речь.

Причины возникновения и устойчивости данных ошибок не сводятся исключительно к различиям в грамматическом строе русского и узбекского языков. Существенную роль играет и организация учебного процесса. Как отмечает Е.В.Рубцова, «эффективное обучение иностранному языку предполагает, что создание мотивационного компонента деятельности должно обеспечиваться как с когнитивной, так и с аффективной стороны» [5, 62]. В тех случаях, когда грамматический материал преподносится в отрыве от реальных коммуникативных задач и реализуется преимущественно через изолированные упражнения на подстановку окончаний, студенты усваивают отдельные формы, но не осознают их функциональной роли в живой речи. В результате грамматические структуры, корректно воспроизводимые в письменных упражнениях, не находят применения в устной и письменной коммуникации.

В методической литературе подчёркивается, что овладение падежной системой и механизмами согласования становится более эффективным при изучении грамматических форм в составе устойчивых словосочетаний и целостных предложений, а не в виде абстрактных парадигм и таблиц. Такой подход способствует формированию прочных ассоциативных связей между грамматической формой и конкретной коммуникативной ситуацией, что облегчает перенос усвоенного материала в собственную речь обучающихся.

Не менее важное значение имеет и методика преподавания иностранного языка, а также используемые приёмы закрепления и запоминания новых речевых моделей. Так, М.А.Ким отмечает, что «процесс изучения иностранных языков позволяет поддерживать мозг в работоспособном состоянии; при этом крайне важно регулярно активизировать нейронные связи и как можно чаще повторять новый материал» [2, 162]. Согласно данным нейробиологических исследований, информация должна быть многократно актуализирована в речевой практике, прежде чем она перейдёт в долгосрочную память. Следовательно, систематическое повторение и активное использование

грамматических структур в разнообразных речевых ситуациях являются необходимым условием их прочного усвоения.

Не менее результативным является моделирование речевых ситуаций, в которых студент вынужден употреблять определённые падежные формы и согласовательные конструкции. Занятия, организованные в формате диалогов «в магазине», «в библиотеке», «в деканате», позволяют обучающимся многократно воспроизводить типичные речевые модели: «дайте, пожалуйста, книгу по грамматике», «я сдал тетрадь преподавателю», «я жду ответа из деканата». В подобных видах деятельности грамматика выступает не как абстрактная система правил, а как функциональный инструмент решения конкретных коммуникативных задач.

Дополнительные возможности для коррекции морфологических ошибок открывают современные образовательные технологии, включая лингвистические игры, мобильные приложения, онлайн-тренажёры и программы автоматической проверки грамматики. При регулярном выполнении заданий, в которых система выделяет ошибочные формы и предлагает варианты их исправления, у студентов постепенно формируется чувствительность к грамматической форме слова. Важно при этом, чтобы цифровые средства не подменяли живое взаимодействие с преподавателем, а органично дополняли его, усиливая тренировочный компонент обучения.

Многие обучающиеся в качестве причины трудностей при изучении иностранного языка указывают дефицит времени. В этой связи М.А.Ким рекомендует отказаться от стереотипных установок типа «нет времени» или «нет памяти», заменив их осознанием практической ценности даже кратковременных, но регулярных занятий. По мнению автора, систематическая работа продолжительностью 15-20 минут в день, использование языковых приложений, прослушивание аутентичных аудиоматериалов и ориентация на наиболее востребованные для общения грамматические структуры способствуют устойчивому продвижению в овладении языком [2, 162].

Существенный эффект даёт и целенаправленное использование технологических достижений, облегчающих восприятие и усвоение новой информации. Как отмечает М.А.Ким, в XXI веке доступность информации и современные технологии перевода значительно упростили процесс изучения русского языка для носителей узбекского языка [3, 69]. Наряду с этим эффективной формой работы является организация обучения в парах и малых группах, при которой студенты анализируют, проверяют и комментируют работы друг друга. В условиях взаимного обучения внимание обучающихся переносится с собственной речи на высказывания однокурсников, что

позволяет выявлять типичные для группы ошибки и совместно обсуждать способы их исправления. Подобное взаимное рецензирование повышает ответственность за качество устного и письменного высказывания и способствует формированию навыков самоконтроля.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Нельзя недооценивать значимость интеграции фонетики и морфологии в процессе обучения русскому языку как иностранному. Регулярные фонетические разминки в начале занятия, целенаправленная работа над ударением, чётким произношением словоизменительных окончаний и сложных звукосочетаний способствуют предотвращению переноса ошибочного произношения в письменную речь. В тех случаях, когда студент уверенно различает на слух формы «книга» и «книги», «сестра» и «сестры», «работаю» и «работают», ему значительно легче осуществлять корректный выбор грамматической формы и в письменной коммуникации. В данном контексте работа над звуковой стороной языка выступает не только средством совершенствования произносительных навыков, но и важным компонентом профилактики морфологических ошибок.

В целом совокупность структурных различий русского и узбекского языков, влияние родного языка обучающихся, особенности их фонетического восприятия, а также недостатки методической организации учебного процесса объясняют устойчивость морфологических ошибок у узбекоязычных студентов. Систематический учёт данных ошибок, их научный анализ и целенаправленная работа по их предупреждению и коррекции позволяют существенно повысить уровень сформированности грамматической компетенции и, как следствие, качество владения русским языком как иностранным.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Акбаева М. Т. Типологические контрасты русского и узбекского языков в методическом аспекте // Лингвистика и методика преподавания иностранных языков. 2020, № 4. – С. 47-55.
<https://cyberleninka.ru/article/n/typological-contrasts-of-the-russian-and-uzbek-languages-in-the-methodological-aspect>
2. Ким М. А. Система SMART и тайм-менеджмент в изучении иностранного языка взрослым человеком // Tadbirkorlik va pedagogika. Научно-методический журнал. 2023. № 4. – С. 158-165.
<https://multiurok.ru/files/sistema-smart-i-taim-menedzhment-v-izuchenii->

[inost.html](#)

3. Ким М. А. Сравнительный анализ инкорпорации в фонетическом исследовании узбекского языка // Янги Ўзбекистонда ўзбек адабий тилининг ривожланиш тенденциялари: муаммолар, ечимлар, тавсиялар: материалы республиканской научно-практической конференции (21 октября 2024 г.). – Ташкент, 2024. – С. 68-72.
4. Косымова Д. Р. Проблемы, возникающие при изучении русского языка как иностранного узбекскими студентами // EPRA International Journal of Research and Development. 2019, № 9. https://eprajournals.com/jpanel/upload/204am_9.EPRA%20JOURNALS%20-6047.pdf
5. Рубцова Е. В. Изучение лексики и морфологии русского языка как иностранного на синтаксической основе // Российская и зарубежная филология. 2019, № 1. – С. 67-75. <https://cyberleninka.ru/article/n/izuchenie-leksiki-i-morfologii-russkogo-yazyka-kak-inostrannogo-na-sintaksicheskoy-osnove>
6. Кукатова О. А. Морфология современного русского языка : учебник. – Ташкент : НУ «Узбекский государственный университет имени Мирзо Улугбека», 2024. – С. 425.
7. Абросимова О. Л., Воронова Л. В. Современный русский язык. Морфология: учебное пособие для иностранных студентов. 2-е изд., перераб. и доп. – М: Ай Пи Ар Медиа, 2024. – С. 109. ISBN 978-5-4497-3580-5.
8. Карпов А. К. Морфология современного русского языка: учебное пособие. 3-е изд., испр. и доп. – Нижневартовск : Изд-во НВГУ, 2019. – С. 202. ISBN 978-5-00047-546-1.
9. Корнеева Т. А. Русский язык: лексика, словообразование, морфология: учебное пособие / под ред. Б. Р. Манделя. – М: Вузовский учебник; Инфра-М, 2013. – С. 374.
10. Турдиева К. Ш. Русский язык как иностранный: учебник. – Ташкент, 2015. ISBN 978-5-7962-0175-6.
11. Богданов С. И. Морфология современного русского языка : учебное пособие. – М, 2009.

IJTIMOIIY FANLAR

ФОРМИРОВАНИЕ И ПРИМЕНЕНИЕ НЕОЛОГИЗМОВ В РУССКОМ И УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКАХ

ЧОРИЕВ ЖУРАКУЛ ГАФФОРОВИЧ

*Донауского института предпринимательства и педагогики
Заведующий кафедры “Русского языка и литературы”
Доктор философии по педагогическим наукам (PhD)*

Email: choriyev63@mail.ru

УДК:

<https://orcid.org/0009-0001-1078-027X>

ОКБОЕВА ШИРИН АБДУРАЕМОВНА

*Донауского института предпринимательства и педагогики
Студент 1 курса кафедры “Русского языка и литературы”*

Email: oqboyevashirin5@gmail.com

<https://orcid.org/0009-0005-3568-7345>

Ключевые слова: новая лексика, цифровое общение, информационное пространство, дискурс социальных сетей, медиакультура, лексическое обновление, словообразовательные модели

Аннотация: В данной статье проводится сравнительно-лингвистический анализ неологизмов, формирующихся в последние годы в русском и узбекском языках. Исследование направлено на выявление источников происхождения, тематической классификации, структурных моделей и речевфункциональных особенностей новых лексических единиц, возникающих в среде цифровой коммуникации. В качестве материала исследования был выбран корпус, состоящий из научно-популярных текстов, связанных с онлайн-СМИ, социальными сетями, блогами и неологическими единицами. Результаты анализа показали, что в формировании новой лексики в русском языке ведущее место занимают прямое заимствование и аффиксальное словообразование. В узбекском языке активно протекает процесс словообразования на основе гибридных глагольных сочетаний и национальных аффиксов. Новые лексические единицы оцениваются как важное лингвистическое явление, отражающее непрерывное развитие языковой системы, лингвистическую специфику

цифрового поколения и влияние процессов двуязычия.

FORMATION AND USE OF NEOLOGISMS IN RUSSIAN AND UZBEK LANGUAGES

Keywords:

new vocabulary, digital communication, information space, social media discourse, media culture, lexical renewal, word-formation models.

Abstract:

In this article, neologisms formed in recent years in the Russian and Uzbek languages are analyzed from a comparative-linguistic point of view. The research is aimed at identifying the sources of origin, thematic classification, structural models, and speech-functional features of new lexical units emerging in the digital communication environment. A corpus consisting of popular science texts related to online media, social networks, blogs, and neologisms was chosen as the research material. The results of the analysis showed that in the formation of new vocabulary in the Russian language, direct borrowing and affixal word formation occupy a leading place. In the Uzbek language, the process of word formation based on hybrid verb combinations and national affixes is actively taking place. New lexical units are evaluated as an important linguistic phenomenon reflecting the continuous development of the language system, the linguistic identity of the digital generation, and the influence of bilingual processes.

RUS VA O‘ZBEK TILLARIDA NEOLOGIZMLARNING SHAKLLANISHI VA QO‘LLANISHI

Kalit so‘zlar:

yangi leksika, raqamli muloqot, axborot makoni, ijtimoiy tarmoqlar diskursi, mediakultura, leksik yangilanish, so‘z yasash modellari.

Annotatsiya:

Ushbu maqolada rus va o‘zbek tillarida so‘nggi yillarda shakllanayotgan neologizmlar qiyosiy-lingvistik jihatdan tahlil qilinadi. Tadqiqot raqamli kommunikatsiya muhitida yuzaga kelayotgan yangi leksik birliklarning kelib chiqish manbalari, tematik tasnifi, strukturaviy modellari hamda nutqiy-funksional xususiyatlarini aniqlashga qaratilgan. Tadqiqot materiali sifatida onlayn ommaviy axborot vositalari, ijtimoiy tarmoqlar, bloglar va neologik birliklarga oid ilmiy-ommabop matnlardan iborat korpus tanlab olindi. Tahlil natijalari rus

tilida yangi leksikaning shakllanishida to‘g‘ridan-to‘g‘ri qarz olish hamda affiksial so‘z yasalishi yetakchi o‘rinni egallashini ko‘rsatdi. O‘zbek tilida esa gibridd fe‘l birikmalari va milliy affikslar asosida so‘z yasash jarayoni faol kechayotgani aniqlandi. Yangi leksik birliklar til tizimining uzluksiz rivojlanishini, raqamli avlodning lingvistik o‘ziga xosligini hamda ikki tillilik jarayonlarining ta‘sirini aks ettiruvchi muhim lingvistik hodisa sifatida baholanadi.

ВВЕДЕНИЕ

В начале XXI века интенсивность обновления словарного состава становится одним из наиболее наглядных проявлений языковой динамики. Посредством новых слов языковое сообщество своеобразно «переписывает» картину мира, отражая появление цифровых технологий, трансформацию форм занятости, изменения моделей потребления и коммуникативного поведения. В этом контексте неологизмы справедливо рассматриваются как «маркеры эпохи», аккумулирующие ключевые социокультурные и технологические характеристики современности [4, 96-97].

В рамках настоящего исследования под неологизмом понимается новая языковая единица (слово или устойчивое словосочетание), созданная для номинации ранее не зафиксированного в языке предмета, явления или концепта, либо для репрезентации нового аспекта уже существующего содержания, что соответствует трактовке, представленной в ряде современных лингвистических исследований [2, 248].

Выбор русского и узбекского языков в качестве объекта сопоставительного анализа обусловлен рядом факторов. С одной стороны, данные языки активно взаимодействуют в образовательной сфере, средствах массовой информации и повседневной коммуникации. С другой стороны, они существенно различаются по типологическим характеристикам (флективный и агглютинативный строй), графической системе и особенностям языковой политики, что делает сопоставление способов освоения и функционирования неологизмов методологически значимым и научно продуктивным [1, 49].

Целью настоящей статьи является выявление сходств и различий в источниках заимствования, словообразовательных механизмах и прагматических функциях неологизмов в русском и узбекском языках на материале современной медийной и интернет-коммуникации.

АНАЛИЗ ЛИТЕРАТУРЫ

Традиция изучения неологизмов в русистике сформировалась на стыке структурно-словообразовательного, семантического и функционально-прагматического подходов. В работах современных исследователей подчёркивается, что статус «нового» слова определяется не только хронологическим фактором его появления в языке, но и степенью его осознания как нового самими носителями, то есть наличием субъективного ощущения новизны [2, 249]. Данный критерий позволяет учитывать динамику языкового восприятия и объяснять различия в закреплённости неологизмов на разных этапах их функционирования.

В научной литературе представлены разнообразные классификации неологизмов. Так, в зависимости от сферы употребления и степени распространённости выделяются общезыковые, авторские (индивидуально-стилевые), терминологические и окказиональные неологизмы. Особое внимание уделяется необходимости разграничения собственно новых лексических единиц и новых значений уже существующих слов, что имеет принципиальное значение для корректного описания процессов лексической деривации и семантического развития [3, 65].

В узбекском языкознании исследования неологизмов преимущественно сосредоточены на анализе словообразовательных моделей и степени адаптации заимствованной лексики. В ряде работ подробно описываются продуктивные аффиксальные модели, механизмы формирования гибридных образований на основе взаимодействия национальных и иноязычных корней, а также процессы перехода заимствованных единиц в разряд общеупотребительных за счёт их включения в регулярные деривационные ряды узбекского языка [1, 50].

Самостоятельное направление в современной лингвистике представляет сопоставительное изучение русских и узбекских неологизмов. Исследования показывают, что в обоих языках ведущую роль играют заимствования англоязычного происхождения, связанные преимущественно с интернет-коммуникацией, медиасферой и деловой сферой [1, 49]. Вместе с тем подчёркивается различная степень и глубина их языковой адаптации: в узбекском языке новые основы чаще подвергаются активной морфологической переработке, включаясь в национальные словообразовательные модели и формируя культурно маркированные лексические комбинации [4, 99].

Отдельное внимание в исследованиях уделяется источникам появления неологизмов. Отмечается, что в русском языке основными каналами их распространения выступают средства массовой информации, интернет-ресурсы

и социальные сети, где формируются и закрепляются устойчивые модели заимствования, вторичного осмысления и структурного переоформления лексических единиц [2, 248].

Анализ научных работ позволяет выделить наиболее продуктивные структурные модели образования неологизмов в русском языке, среди которых доминируют прямые заимствования без изменения корневой основы (лайк, блогер, контент), аффиксальное словообразование на базе иноязычных основ (лайкать, блогерша, контент-мейкер), а также гибридные образования, сочетающие русские и заимствованные элементы (онлайн-урок, медиа-платформа) [3, 65].

В узбекском языке, согласно данным современных исследований, активное развитие получают аффиксация, калькирование и семантическое заимствование. Это приводит к формированию единиц типа *layk bosmoq*, *post joylamoq* и других гибридных образований, сочетающих заимствованные корни с узбекскими словообразовательными и служебными морфемами либо переводными эквивалентами, что свидетельствует о высокой степени интеграции новых лексем в национальную языковую систему [1, 48].

МЕТОДОЛОГИЯ ИССЛЕДОВАНИЯ

Материалом настоящего исследования послужили языковые единицы, зафиксированные в современной медийной и интернет-коммуникации на русском и узбекском языках. Эмпирическую базу составили заголовки новостных интернет-порталов, тексты онлайн-СМИ, публикации и комментарии в социальных сетях, а также примеры из учебных и научно-популярных источников, посвящённых проблематике неологизмов.

Методологическую основу исследования образуют:

- сравнительно-сопоставительный метод, направленный на выявление общих и специфических способов образования и функционирования неологизмов в русском и узбекском языках;
- описательный метод, используемый для анализа структурных, словообразовательных и семантических особенностей новых лексических единиц;
- элементы контекстуального анализа, применяемые с целью определения прагматических функций неологизмов в различных типах дискурса.

РЕЗУЛЬТАТЫ

Анализ собранного эмпирического материала показал, что в русской и узбекской языковых системах основная часть неологизмов концентрируется в сходных тематических сферах. К числу наиболее репрезентативных относятся следующие области:

- *Цифровые технологии и интернет-сервисы*: (онлайн-платформы, мобильные приложения, облачные сервисы);
- *Социальные сети и коммуникация*: (формы онлайн-взаимодействия, коммуникативные роли участников, инструменты продвижения контента);
- *Медиакультура и индустрия развлечений*: (новые форматы медиаконтента, жанры, способы потребления и распространения информации);
- *Экономика и повседневные практики*: (цифровые платёжные системы, новые формы занятости, сервисные и платформенные модели).

Лексические единицы лайк, блогер, тренд, онлайн, офлайн, фейк, краш и их узбекские корреляты (layk, blogger, trend, onlayn, oflayn, feyk) формируют общий интернациональный пласт лексики, отражающий включённость русскоязычного и узбекскоязычного сообществ в глобальное информационно-коммуникативное пространство [4, 98].

В то же время узбекский язык демонстрирует тенденцию к более глубокой структурной интеграции заимствованных единиц в национальную грамматическую систему. Конструкции типа *post joylamoq*, *layk bosmoq* иллюстрируют процесс включения заимствованных именных основ в состав аналитических и сложных глагольных образований. В ряде исследований подчёркивается, что именно такие гибридные глагольные формы выступают наиболее показательными маркерами освоения цифровой терминологии в современной узбекской речи [4, 97].

В русском языке заимствованные неологизмы, напротив, в большинстве случаев достаточно быстро интегрируются в систему частей речи и словоизменительных парадигм. На их основе активно формируются производные существительные, глаголы и прилагательные, развиваются разговорные и сниженные варианты употребления, что способствует усилению стилистической дифференциации лексики и расширению функционального потенциала новых единиц [2, 248; 3, 66].

Для узбекского языка характерно сочетание фонетической и графической адаптации заимствований (использование латиницы, нормативно адаптированное написание) с присоединением национальных словообразовательных аффиксов и созданием переводных или

полукалькированных эквивалентов. Такой механизм способствует сохранению баланса между открытостью к внешним лексическим влияниям и поддержанием собственной лексико-словообразовательной базы языка [1, 50].

Распределение прагматических функций неологизмов в целом оказывается сопоставимым в обоих языках. В русских и узбекских текстах новые лексические единицы выполняют не только номинативную функцию, но также оценочную, идентификационную и экспрессивную функции. Они служат маркерами принадлежности говорящего к определённой социальной или профессиональной группе (молодёжные сообщества, IT-сфера, медиaprостранство), отражают уровень цифровой компетентности участников коммуникации и формируют стилистический регистр высказывания, особенно в условиях неформального общения (в чатах, комментариях и мемах).

ОБСУЖДЕНИЕ РЕЗУЛЬТАТОВ

Сопоставительный анализ русской и узбекской неологической лексики позволяет выявить два принципиально различных, но взаимодополняющих подхода к освоению новых слов.

Во-первых, в русском языке отчётливо доминирует стратегия прямой интеграции заимствований. Новые лексические единицы нередко сохраняют графический облик языка-источника, тогда как их адаптация осуществляется преимущественно на уровне словообразовательных моделей и морфологического оформления. Образование форм типа лайкать, дизлайкнуть, загуглить, блогерша свидетельствует о высокой степени готовности языковой системы оперативно включать новые корневые морфемы в уже существующие деривационные ряды [2, 248; 3, 66]. В результате формируется широкий спектр стилистически маркированных вариантов – от нейтральных до разговорных и жаргонных.

Во-вторых, для узбекского языка в большей степени характерна стратегия комплексной адаптации, при которой заимствованный элемент не только вводится в языковую систему, но и последовательно перестраивается в соответствии с её структурно-типологическими принципами. Посредством фонетической и графической модификации (trend → trend, fake → feyk), а также включения в национальные глагольные и аффиксальные модели (layk bosmoq, bloggerlik qilmoq и др.) достигается оптимальное сочетание международной узнаваемости лексем и их национально маркированной морфологической организации [1, 48; 1, 50].

Особое значение в анализе неологической лексики приобретает

прагматическое измерение. В русскоязычном и узбекскоязычном цифровом дискурсе неологизмы функционируют как инструмент конструирования коммуникативного статуса и языкового образа говорящего: способность уместно и адекватно использовать актуальные лексические новообразования нередко выступает формой символического капитала, связанного с принадлежностью к современным городским, профессиональным и медиасообществам.

Для узбекского языка при этом особенно значимым является поддержание баланса между заимствованными и исконными средствами номинации новых реалий. Выбор иноязычной либо национальной лексической единицы зачастую определяется конкретными параметрами коммуникации – ситуацией общения, характеристиками адресата, функционально-стилевым регистром и используемым медиумом (официальная коммуникация, академический текст, студенческий чат и др.) [4, 97].

Наконец, двуязычная языковая среда, в которой сосуществуют и взаимодействуют русские и узбекские неологизмы, усиливает эффект многоступенчатой неологизации. Одна и та же англоязычная основа может последовательно проходить этапы русской и узбекской языковой «фильтрации», формируя цепочки коррелирующих единиц и дополнительные семантико-прагматические оттенки. Данный феномен открывает перспективы для дальнейших исследований в области языковых контактов, цифрового билингвизма и транснациональной динамики современной лексики.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Проведённый анализ показывает, что неологизмы в русском и узбекском языках представляют собой не случайный набор модных слов, а структурно и функционально организованный пласт лексики, отражающий глубинные изменения в социальной и культурной жизни общества.

В обоих языках новые слова сосредоточены прежде всего в сферах цифровых технологий, интернет-коммуникации и медиакультуры. Однако пути их освоения и функциональной закреплённости различаются. Русский язык демонстрирует высокую степень открытости к англоязычным заимствованиям и быстрое включение новых единиц в существующие грамматические и словообразовательные модели. Узбекский язык, напротив, активнее перерабатывает заимствованный материал, подстраивая его под собственные фонетические, графические и морфологические нормы, что позволяет сохранить национальную специфику при одновременной интеграции в

глобальное информационное пространство.

Неологизмы в обоих языках выполняют роль индикаторов не только лингвистической, но и социокультурной динамики: через них проявляются изменения в ценностях, моделях коммуникации, идентичностях и языковой политике. Их сопоставительное изучение даёт возможность точнее описать механизмы языкового обновления, выявить общие и уникальные тенденции развития и использовать полученные результаты в практике преподавания русского и узбекского языков как иностранных, а также при создании двуязычных словарей неологизмов. Для узбекского языка особенно актуально удержание баланса между глобальными трендами и локальной традицией, что находит отражение в выборе между заимствованными и исконными средствами номинации.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Биксалиева, Р. Р. Образование неологизмов в русском и узбекском языках // *Universum: филология и искусствоведение*. 2024. № 7(121). – С. 48-50.
2. Москалёва, М. В. Неологизмы и проблема их изучения в современном русском языке // *Известия Российского государственного педагогического университета им. А. И. Герцена*. 2008. № 80. – С. 246-250.
3. Камалова, М. Неологизмы в современном русском языке // *Lingua Spectrum (LingvoSpektr)*. 2025. № 2. – С. 63-68.
4. Эгамбердиева, Н. Новые слова как маркеры эпохи: неологизмы узбекского языка // *Зарубежная лингвистика и лингводидактика*. 2025. Т. 3, № 5/S. – С. 95-99.

IJTIMOIIY FANLAR

WELLS FARGO BANKI MOLIYAVIY BARQARORLIK KO'RSATKICHLARI AMALIY HOLATI TAHLILI

RUZIYEV OYBEK ABDIMUMINOVICH

Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti rektori

Iqtisodiyot fanlari nomzodi, dotsent

Email: oybekkruziev@dtpi.uz

Tel.: +998 91 581-20-11

UDK: 336.722.117.7

<https://orcid.org/0009-0004-9447-9258>

BOZOROV RUSLAN XAMDAMOVICH

Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti

“Moliya va bank ishi” kafedrasi professori v.b.

Iqtisodiyot fanlari doktori (DSc), dotsent

Email: ruslanhamdamovich@mail.ru

<https://orcid.org/0009-0008-5022-2441>

Kalit soʻzlar:

moliyaviy barqarorlik, aktivlar rentabelligi, kapital rentabelligi, kreditlar, depozitlar, sof foyda, aktivlar oʻrtachasi.

Annotatsiya:

Mazkur maqolada tijorat banklarining moliyaviy barqarorligini taʼminlashning zarurati, uning nazariy-metodologik asoslari hamda amaliy koʻrsatkichlari kompleks tahlil qilinadi. Xususan, xorijiy tijorat banklari tajribasi asosida AQSHning Wells Fargo bankining moliyaviy barqarorligini baholash maqsadida bank aktivlari va passivlari tarkibi, shuningdek, soʻnggi oʻn yil davomida erishilgan aktivlar rentabelligi (ROA) va kapital rentabelligi (ROE) koʻrsatkichlari chuqur tahlil qilindi. Oʻtkazilgan tahlillar natijasida bank faoliyatining moliyaviy barqarorligiga taʼsir etuvchi asosiy omillar aniqlanib, tegishli ilmiy-amaliy xulosalar ishlab chiqildi. Tadqiqot natijalari mahalliy tijorat banklarida moliyaviy barqarorlikni mustahkamlash, bank risklarini samarali boshqarish hamda strategik rivojlanish yoʻnalishlarini belgilashda amaliy ahamiyat kasb etadi.

АНАЛИЗ ПРАКТИЧЕСКОГО СОСТОЯНИЯ ПОКАЗАТЕЛЕЙ ФИНАНСОВОЙ УСТОЙЧИВОСТИ БАНКА WELLS FARGO

Ключевые слова: финансовая устойчивость, рентабельность активов, рентабельность капитала, кредиты, депозиты, чистая прибыль, средняя стоимость активов.

Аннотация: В данной статье проводится комплексный анализ необходимости обеспечения финансовой устойчивости коммерческих банков, ее теоретико-методологических основ и практических показателей. В частности, на основе опыта зарубежных коммерческих банков был проведен глубокий анализ структуры активов и пассивов банка, а также показателей рентабельности активов (ROA) и рентабельности капитала (ROE), достигнутых за последнее десятилетие, с целью оценки финансовой устойчивости Wells Fargo Bank США. В результате проведенного анализа были выявлены основные факторы, влияющие на финансовую устойчивость банковской деятельности, и разработаны соответствующие научно-практические выводы. Результаты исследования имеют практическое значение для укрепления финансовой устойчивости местных коммерческих банков, эффективного управления банковскими рисками и определения стратегических направлений развития.

ANALYSIS OF THE PRACTICAL STATE OF FINANCIAL STABILITY INDICATORS AT WELLS FARGO BANK

Keywords: financial stability, return on assets, return on capital, loans, deposits, net profit, average assets.

Abstract: This article comprehensively analyzes the need to ensure the financial stability of commercial banks, its theoretical and methodological foundations, and practical indicators. In particular, based on the experience of foreign commercial banks, an in-depth analysis of the structure of bank assets and liabilities, as well as indicators of return on assets (ROA) and return on equity (ROE) achieved over the past ten years, was conducted to assess the financial stability of Wells Fargo Bank of the USA. As a result of the analysis, the main factors influencing the financial stability of the bank's activities were identified, and relevant scientific and

practical conclusions were developed. The research results are of practical importance in strengthening financial stability in local commercial banks, effective management of banking risks, and determining strategic development directions.

KIRISH

Tijorat banklari faoliyatida kreditlash jarayonlari hamda boshqa bank operatsiyalarining samaradorligini baholashda xorijiy davlatlar bank tizimi tajribasini chuqur va tizimli o'rganish muhim ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etadi. Ayniqsa, yetakchi xalqaro banklarning moliyaviy ko'rsatkichlarini tahlil qilish orqali bank faoliyatiga ta'sir etuvchi omillarni aniqlash, moliyaviy barqarorlikni ta'minlash mexanizmlarini takomillashtirish va kreditlash jarayonlarining samaradorligini oshirish imkoniyati yuzaga keladi. Mazkur tahlillar asosida ishlab chiqilgan xulosalar tijorat banklarining moliyaviy barqarorligini mustahkamlash, aholi va tadbirkorlik subyektlari daromadlari barqarorligini ta'minlashga xizmat qiluvchi samarali kreditlash mexanizmlarini joriy etishda muhim nazariy va amaliy asos bo'lib xizmat qiladi.

Shu nuqtai nazardan, mazkur tadqiqotda tijorat banklari faoliyatining amaliy jihatlarini hamda ularning moliyaviy barqarorlik ko'rsatkichlariga ta'sirini tahlil etish maqsadida AQSHning yirik tijorat banklaridan biri – Wells Fargo banki tanlab olindi. Bank faoliyatining uzoq tarixga ega ekani, moliyaviy ko'rsatkichlarining barqarorligi va xalqaro moliya bozoridagi nufuzli mavqei uni tadqiqot obyekti sifatida tanlashga asos bo'ldi.

Wells Fargo banki 1852-yilda tashkil etilgan bo'lib, uning bosh qarorgohi AQSHning San-Fransisko shahrida joylashgan. Bank rahbariyatining ma'lumotlariga ko'ra, 2023-yil bank faoliyati uchun taraqqiyot davri bo'lib, 2022-yilga nisbatan moliyaviy ko'rsatkichlarning sezilarli darajada yaxshilanishi va belgilangan strategik ustuvor yo'nalishlarning izchil amalga oshirilishi bilan tavsiflanadi. Mazkur natijalarga qulay iqtisodiy muhit, foiz stavkalarining yuqori darajasi, operatsion samaradorlikka doimiy e'tibor hamda mustahkam kredit intizomi asosida erishilgan.

2023-yil 31-dekabr holatiga ko'ra, Wells Fargo bankining jami aktivlari 1 932,5 mlrd AQSH dollarini tashkil etgan bo'lib, bank kapitali 187,5 mlrd AQSH dollari, majburiyatlari esa 1 745,0 mlrd AQSH dollariga teng bo'lgan. Mazkur ko'rsatkichlar bank passivlari tarkibida kapital va majburiyatlarning ulushi mos ravishda 9,7 foiz va 90,3 foizni tashkil etganini ko'rsatadi. Bank investitsiya, ipoteka hamda boshqa moliyaviy xizmatlarning to'liq spektrini taqdim etuvchi yirik moliya-kredit muassasasi hisoblanadi. Shuningdek, Wells Fargo banki dunyoning 31 ta mamlakatida o'z filial va vakolatxonalariga ega bo'lib, 225,9 mingdan ortiq xodim

faoliyat yuritadi. 2023-yil yakunlariga ko‘ra, bank AQSHda xodimlar soni bo‘yicha ikkinchi, aktivlar hajmi bo‘yicha to‘rtinchi hamda oddiy aksiyalarining bozor kapitallashuvi bo‘yicha uchinchi o‘rinni egallagan.

ADABIYOTLAR TAHLILI

Ilmiy adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, xo‘jalik yurituvchi subyektlarning moliyaviy barqarorligini ta‘minlash masalasi ko‘plab iqtisodchi olimlar tomonidan keng o‘rganilgan. Biroq tijorat banklari faoliyatining o‘ziga xos jihati shundaki, ular asosan jalb etilgan resurslarni o‘z riski ostida joylashtiradi. Shu sababli tijorat banklarining moliyaviy barqarorligini ta‘minlash masalasi boshqa xo‘jalik yurituvchi subyektlarga nisbatan yanada muhim va dolzarb ahamiyat kasb etadi.

Xorijiy iqtisodchi olimlar O.P.Ovchinnikova va A.Yu.Beslar tijorat banklarining moliyaviy barqarorligini banklarning tashqi ta‘sirlardan qat‘i nazar, o‘zining asosiy hamda yangi shakllanib borayotgan funksiyalarini uzluksiz va samarali bajarish qobiliyati sifatida talqin qiladilar [1]. Ushbu yondashuv bank faoliyatining barqarorligini institutsional va funksional nuqtai nazardan baholashga asoslanadi.

Banklar barqarorligi masalasiga V.N.Jivalov o‘z tadqiqotlarida banklarning ishonchliligi, mijozlar oldidagi majburiyatlarni o‘z vaqtida va to‘liq bajarish qobiliyati hamda omonatlarni jalb etishdagi ishonch darajasi bilan bevosita bog‘liqligi to‘g‘risida fikrlar bildirib o‘tgan [2].

Mahalliy iqtisodchi olimlardan Yo.A.Maxmudaliyeva tijorat banklarining moliyaviy barqarorligini “bank aktivlari, majburiyatlari, kapitali va moliyaviy natijalari dinamikasining yo‘l qo‘yilishi mumkin bo‘lgan xatarlar sharoitida, likvidlikni saqlagan holda foyda va kapitalni oshirishga yo‘naltirilgan rivojlanish jarayonini aks ettiruvchi ko‘rsatkichlar majmui” sifatida ta‘riflaydi [3, 15]. Ushbu ta‘rif bank faoliyatida risk, rentabellik va likvidlik o‘rtasidagi muvozanat muhimligini ochib beradi.

Mahalliy iqtisodchi olimlarimizdan biri R.Bozorov o‘z tadqiqotlarida “tijorat banklari moliyaviy barqarorligi bu – bank foyda olish jarayonida uning moliyaviy ko‘rsatkichlari va faoliyatining ijobiy holatini ta‘minlagan holda bank xizmatlari bozorida o‘z mavqeini mustahkamlash orqali ichki va tashqi muhitning salbiy oqibatlariga qarshi tura olish qobiliyati” deya fikr bildirgan [4, 709-711].

Yuqorida tijorat banklari moliyaviy barqarorligiga doir nazariy qarashlarni tahlil qildik. O‘z o‘rnida tijorat banklarining moliyaviy ko‘rsatkichlarini ijobiy tendensiyaga ega bo‘lishida bevosita uning samarali kreditlash mexanizmining o‘rni beqiyosdir. Shu sababli navbatda olimlarning kreditlash mexanizmlariga doir qarashlarini ko‘rib chiqamiz.

Akademik O.I.Lavrushin “Iqtisodiy rag‘batlantirish tizimida kredit” nomli kitobida “kredit chegaralarini kengayishi – ssuda berish va qaytarishning ta’sirchan mexanizmini izlab topish hamda bu orqali iqtisodiyotda ishlab chiqarishni rag‘batlantirishda kredit richaglari rolini oshirish” deya fikr bildirgan holda, kredit mexanizmining amalga oshirish jarayonining bir qismi – bu kreditlash mexanizmidir deb ta’kidlaydi [5, 88].

O‘zbek iqtisodchilaridan R.X.Bozorov mamlakatda faoliyat borayotgan tijorat banklarining kreditlash mexanizmlarining samarali ishlashiga ta’sir etuvchi omillardan biri sifatida aholining moliyaviy savodxonligini keltiradi va u quyidagicha: “aholida yetarli darajada moliyaviy savodxonlikning shakllanmaganligi, ajratilayotgan kreditlarning samarali ishlatilmasligiga, shuningdek ularning qaytarish imkonini pasayishiga, oqibatda muammoli kreditlarning ko‘payishiga sabab bo‘lmoqda. Bu esa o‘z navbatida tijorat kreditlari (ba’zida imtiyoli kreditlar) bo‘yicha kreditlash mexanizmlarining tarkibiy elementlari bo‘yicha talablarning qat’iylashiga olib keladi” deya fikr bildirgan [6, 338-347].

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Tadqiqotning asosiy maqsadi tijorat banklari moliyaviy ko‘rsatkichlarining amaliy holatini tahlil qilish orqali ularning dinamikasining bank kredit faoliyatiga ta’sirini o‘rganish, ushbu tahlillar asosida samarali kreditlash mexanizmlarini joriy etishga doir ilmiy xulosalar shakllantirish hamda amaliy tavsiyalar ishlab chiqishdan iborat.

Mazkur maqolaning nazariy, amaliy va uslubiy asosi sifatida iqtisodiy adabiyotlar va ilmiy maqolalar, iqtisodchi olimlar hamda ekspertlarning tijorat banklari moliyaviy barqarorligi va kreditlash mexanizmlariga doir ilmiy qarashlari tahlil qilindi. Tadqiqot jarayonida jarayonlarni kuzatish, hodisa va jarayonlarga tizimli yondashuv, ekspert baholash usullari, shuningdek mualliflik tajribalari bilan qiyosiy tahlil asosida tegishli xulosa va takliflar ishlab chiqildi.

Tadqiqot davomida umumiy iqtisodiy tahlil usullari bilan bir qatorda statistik ma’lumotlarni jamlash va umumlashtirish, taqqoslash, dinamik va tizimli tahlil usullaridan keng foydalanildi.

NATIJALAR

Yuqorida ta’kidlaganimizdek, tahlilimizni AQSHning eng yirik tijorat banklaridan biri hisoblangan, Wells Fargo bankining kredit faoliyati hamda moliyaviy barqarorligini ta’minlash bilan bog‘liq amaliyotini o‘rganish orqali xulosalar shakllantirishga harakat qilamiz.

Ushbu tijorat bankining moliyaviy ko‘rsatkichlarini tahlil qilishni, biz bankning

aktivlari hamda passivlari tarkibini oxirgi o'n yillik davr ichidagi o'zgarishlar dinamikasi tahlilini amalga oshirishdan boshlaymiz.

Quyida keltirilgan jadval ma'lumotlarida, Wells Fargo bankining aktivlari tarkibi tuzilishi hamda ularning o'zgarish dinamikasi keltirilgan. Mazkur bank aktivlari tarkibida kreditlar, investitsion qimmatli qog'ozlar va qayta sotish uchun mo'ljallangan qiymatliklar kabi daromad keltiruvchi aktivlar guruhining ulushi tahlil davrida 75-81 foiz oralig'ida bo'lgan holda ularning salmog'i yuqori ekanligi ko'rinadi. Bu esa bank amaliyotida samarali kreditlash mexanizmini amalga oshirish orqali bankning moliyaviy barqarorligini ta'minlash imkoniyati yuqori ekanligini ifodalaydi.

1-jadval

Wells Fargo bankining 2014-2023-yillardagi aktivlari tarkibi [15]

№	Aktivlar nomi	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023	Farq
1.	Kassali aktivlar	14,2	13,4	11,5	11,1	9,1	7,3	13,5	12,0	8,5	12,3	-1,9
2.	Qayta sotish uchun mo'ljallangan aktivlar	4,6	4,3	3,9	4,7	3,7	4,1	3,8	4,5	4,6	5,0	0,4
3.	Investitsion qimmatli qog'ozlari	20,9	22,2	24,5	25,4	26,1	27,0	25,2	26,5	25,4	24,5	3,6
4.	Kreditlar	51,6	51,7	50,9	49,5	50,7	50,7	46,3	46,5	50,5	48,0	-3,6
5.	Asosiy vositalar	0,5	0,5	0,4	0,5	0,5	0,5	0,5	0,4	0,4	0,5	0,0
6.	Nomoddiy aktivlar	1,5	1,4	1,4	1,4	1,4	1,4	1,3	1,3	1,3	1,3	-0,2
7.	Boshqa aktivlar	6,7	6,4	7,4	7,5	8,5	9,0	9,4	8,7	9,2	8,4	1,7
Jami aktivlar (%)		100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	---
Jami aktivlar (mlrd dollar)		1687	1788	1930	1952	1896	1928	1955	1948	1881	1932	245

Shu bilan birga, bankda bir vaqtning o'zida ham daromad keltiruvchi ham likvidlikni ta'minlovchi aktiv hisoblangan qimmatli qog'ozlarning hajmi so'nggi 7 yil davomida 30 foizni atrofida bo'lgan. Bu holat, bank faoliyati davomida likvidlik bilan bog'liq qiyinchiliklar yuzaga kelganda bevosita ushbu qimmatli qog'ozlarni sotuvini tez fursatda amalga oshirish orqali muammoni hal etish imkoniga ega ekanligini anglatadi, bu imkoniyatning mavjudligi esa, bir vaqtning o'zida manfaatli

shartlar asosida yuzaga keladigan kreditlar bo'yicha talabni moliyalashtirishga hamda o'z navbatida bankning moliyaviy barqarorligiga erishishda ijobiy holat deb qaraladi.

Navbatdagi jadvalda, biz Wells Fargo bankining passivlar tarkibiy tuzilish holatini tahlil etamiz.

2-jadval

Wells Fargo bankining 2014-2023-yillardagi passivlari tarkibi [15]

№	Passivlar nomi	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023	Farq
1.	Depozitlar	69,2	68,4	67,7	68,4	67,8	68,6	71,8	76,1	73,6	70,3	1,1
2.	Qisqa muddatli qarzlilar	3,8	5,5	5,0	5,3	5,6	5,4	3,0	1,8	2,7	4,6	0,8
3.	Derivatlar	1,1	0,8	0,8	0,5	0,4	0,5	0,8	0,5	1,1	1,0	- 0,1
4.	Uzoq muddatli qarzlilar	10,9	11,2	13,2	11,5	12,1	11,8	10,9	8,2	9,3	10,7	-0,2
5.	Boshqa majburiyatlar	4,0	3,3	3,0	3,6	3,7	3,9	3,9	3,6	3,7	3,7	-0,3
6.	Aksionerlik kapitali	11,0	10,8	10,4	10,7	10,4	9,8	9,5	9,8	9,7	9,7	-1,3
	Jami passivlar (%)	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	---
	Jami passivlar (mlrd dollar)	1687	1788	1930	1952	1896	1928	1955	1948	1881	1932	245

2-jadval ma'lumotlariga ko'ra, Wells Fargo bankining 2014-2023-yillardagi bank passivlarining tarkibiy tuzilish dinamikasini o'rganilganda, bankda depozitlarning ulushi ancha yuqoriligi aniqlanadi. Ayniqsa 2021-yilda balansning ushbu moddasi tahlil davridagi eng yuqori nuqtasiga yetgan holda passivlardagi uning ulushi 76,1 foizni tashkil qilgan. 2023-yil 31-dekabr holatida esa uning ulushi 70,3 foiz bo'lib, tahlil davri boshiga nisbatan 1,1 foizli punktga ortgan. Bu esa, ushbu bank o'z faoliyatini amalga oshirishda talab etiladigan resurslarni asosiy qismini depozitlar shaklidagi majburiyatlarni keng jalb qilish usulidan foydalanishini ko'rsatadi. Shuningdek, bank passivlari tarkibida so'nggi yilda qisqa muddatli qarzlilar miqdori sezilarli oshib, uning ulushi 4,6 foizni tashkil qilgan. Bu holat esa, bankning boshqa shakldagi majburiyatlarga qaraganda qisqa muddatli majburiyatlari oshganligidan dalolat beradi. Bu tendensiya esa so'nggi yillardagi tijorat banki qisqa muddatli bank operatsiyalari (aktivlari)ni moliyalashtirish manbalari diversifikatsiyasi bilan

bog‘liqdir. Bu tendensiya, bank likvidligini ta‘minlash bilan birga, qisqa muddatli kreditlashni amalga oshirish ko‘lamini kengaytirish va bank moliyaviy barqarorligini oshirishda ijobiy ta‘sir qiluvchi omil hisoblanadi.

Bizga ma‘lumki, har qanaqa aksionerlik shaklidagi xo‘jalik yurituvchi subyektning passivlaridagi aksionerlik kapitali hajmi va uning ulushiga qarab uning moliyaviy mustaqilligi va barqarorligiga baho berish imkoniyatiga ega bo‘lish mumkin bo‘ladi.

Wells Fargo banki aktivlari va passivlari tarkibini tahlil qilish bilan birga, uning yillik faoliyatining yakuniy moliyaviy natijasi hisoblangan sof foydaning o‘z mablag‘lari hamda umumiy mablag‘lar miqdoriga nisbatan manfaatdorlik darajasini ifodalovchi rentabellik ko‘rsatkichlarini ham o‘rganish va tahlil qilish maqsadga muvofiq.

Amerikalik iqtisodchi Jozef Sinki fikriga ko‘ra ROAning etalon darajasi 1 foiz bo‘lsa, ROEning etalon darajasi 10 foizdir [7].

Ushbu ko‘rsatkichlarni, ya‘ni bank aktivlari rentabelligi – “ROA” va bank kapital rentabelligi – “ROE” larni bugungi kunda amaliyotda tijorat banklarining faoliyat natijadorligini ifodalovchi asosiy rentabellik ko‘rsatkichlari qatoriga kiritish mumkin.

Biz navbatda jadval ma‘lumotlari asosida Wells Fargo bankining 2014-2023-yillardagi ushbu rentabellik ko‘rsatkichlarini tahlil qilamiz.

3-jadval

Wells Fargo bankining 2014-2023-yillardagi rentabellik ko‘rsatkichlari [15]

№	Ko‘rsatkich	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023	+/-
1.	ROA	1,45	1,31	1,16	1,15	1,19	1,02	0,17	1,11	0,70	1,02	-0,4
2.	ROE	13,41	12,60	11,49	11,35	11,53	10,23	1,00	12,00	7,50	11,00	-2,4
	Sof foyda (mlrd dollar)	23,1	22,9	21,9	22,2	22,4	19,5	3,3	21,5	13,2	19,1	-4,0
	Oddiy aksiyalarga nisbatan sof foyda (mlrd dollar)	21,8	21,5	20,4	20,6	20,7	17,9	1,7	20,3	12,1	18,0	-3,8

O'rtacha aktivlar (mlrd dollar)	1593	1743	1885	1933	1889	1913	1944	1942	1894	1885	+292
O'rtacha oddiy aksiyadorlik kapitali (mlrd dollar)	162,8	170,5	177,3	181,1	179,4	175,3	164,2	169,5	161,2	163,5	+0,7

3-jadval ma'lumotlarida Wells Fargo bankining aktivlar rentabelligi (ROA) va kapital rentabelligi (ROE), shuningdek ushbu ko'rsatkichlarni shakllantiruvchi asosiy bank moliyaviy ko'rsatkichlarining so'nggi 10 yillik dinamikasi aks ettirilgan. Tahlil natijalari shuni ko'rsatadiki, mazkur rentabellik ko'rsatkichlarining har ikkisi ham 2014-2019-yillar davomida me'yoriy darajada bo'lgan, biroq 2019-yilda ularning pasayish tendensiyasi kuzatilgan.

Ammo 2020-yilda ushbu ko'rsatkichlar keskin pasayib, xususan ROA me'yoriy darajadan qariyb 6 barobarga, ROE esa 10 barobarga (o'zaro nomuvofiq nisbatda) kamaygan. Ushbu holat, avvalo, pandemiya ta'siri ostida bankning sof foydasi qariyb 6 martaga (19,5/3,3) qisqargani, bankning o'rtacha oddiy aksiyadorlik kapitali 93,7 foizgacha (164,2/175,3) kamaygani bilan izohlanadi.

Shu bilan birga, bankning o'rtacha aktivlari aksincha 101,6 foizga (1944/1913) oshgan. Eng muhim jihatlardan biri sifatida esa, 2020-yilda olingan sof foydaning atigi 51,5 foizi (1,7/3,3) oddiy aksiyalarga to'g'ri kelgani mazkur rentabellik ko'rsatkichlarining keskin pasayishiga sezilarli ta'sir ko'rsatganini ta'kidlash lozim.

XULOSA

O'tkazilgan tadqiqot natijalari asosida quyidagi xulosalar shakllantirildi:

- Bank aktivlari tarkibida kassali aktivlar ulushi 2014–2019-yillar davomida qariyb ikki barobar kamayib, 7,3 foizni tashkil etgan va doimiy pasayish tendensiyasiga ega bo'lgan. 2023-yilda esa mazkur ko'rsatkich 12,3 foizni tashkil etib, 2014-yilga nisbatan 1,9 foiz punktga pasaygan. Ushbu o'zgarishlar, bir tomondan, bank tomonidan daromad keltirmaydigan aktivlar ulushining qisqartirilganini, ikkinchi tomondan esa, ularning hisobiga qimmatli qog'ozlarga investitsiyalar hajmining oshib borayotganini ko'rsatadi. Yuqorida ta'kidlanganidek, mazkur holat bankning moliyaviy barqarorligini ta'minlashga ijobiy ta'sir ko'rsatadi;
- Bank passivlari tuzilmasida aksiyadorlik kapitali muhim tarkibiy qism hisoblanadi. Bazil qo'mitasi tavsiyalariga muvofiq, banklarda aksiyadorlik kapitalining umumiy aktivlarga nisbati kamida 10 foiz bo'lishi me'yor hisoblanadi. Ushbu ko'rsatkich Wells Fargo bankida 2014–2018-yillar davomida, ya'ni tahlil

davrining dastlabki besh yilida me'yoriy darajadan kam bo'lmagan. Biroq keyingi besh yillik davrda mazkur ko'rsatkichning me'yoriy darajadan biroz pastlashgani kuzatiladi. Ta'kidlash joizki, ushbu davrning boshlanishi pandemiya sharoitiga to'g'ri kelib, pandemiyaning salbiy moliyaviy oqibatlari bankning kapital ko'rsatkichlariga sezilarli ta'sir ko'rsatgan;

– Wells Fargo bankida kapital rentabelligi (ROE) ni hisoblash metodikasi ayrim xorijiy tijorat banklarida qo'llaniladigan usullardan nisbatan farq qiladi. Xususan, mazkur bankda ushbu ko'rsatkichni aniqlashda oddiy aksiyalarga to'g'ri kelgan sof foyda miqdori hamda o'rtacha oddiy aksiyadorlik kapitali ko'rsatkichlaridan foydalaniladi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Овчинникова О. П., Бес А. Ю. Основные направления обеспечения динамической устойчивости банковской системы // Финансы и кредит. 2006. No 22.
2. Живалов В. Н. Повышение устойчивости функционирования коммерческих банков. – М: РАГС, 1977.
3. Mahmudaliyeva Yo. A. Tijorat banklarining moliyaviy barqarorligi va uni baholash: iqt. fan. nomz. ilmiy darajasini olish uchun dissertatsiya. – Toshkent, 2001. – B. 15.
4. Bozorov R. X. Bank resurslari hisobiga kreditlash mexanizmlarining nazariy asoslari // Science and Innovation. 2023, T. 2, Special Issue 13. – B. 709-711.
5. Лаврушин О. И. Кредит в системе экономических стимулов. – М: Финансы, 2023. – С. 88.
6. Bozorov R. Tijorat banklarining kreditlash mexanizmlariga ta'sir qiluvchi tashqi omillarning nazariy tahlili // Iqtisodiy taraqqiyot va tahlil. 2024, T. 2, № 2. – B. 338-347.
7. Цинки Д. Финансовый менеджмент в коммерческом банке и в индустрии финансовых услуг: пер. с англ. – М: Альпина Бизнес Букс, 2007. – С. 211.
8. Sattarov O. B. Basel III requirements in achieving stability of the banking system // Economic Bulletin of Uzbekistan. – Tashkent, 2014, № 3-4. – P. 83-85.
9. Ben Naceur S., Marton K., Roulet C. Basel III and bank lending: Evidence from the United States and Europe // Journal of Financial Stability. 2018, Vol. 39. – P. 1-27.
10. Bozorov R. Tijorat banklari moliyaviy barqarorligini ta'minlashning xorij

- tajribasi (ICBC banki misolida) // Ilmiy tadqiqotlar arxivi. 2022, T. 2, № 1.
11. Kulliyev I. Ya. Formation of credit pricing and its improvement : Abstract of dissertation for the degree of Candidate of Economic Sciences. – Tashkent, 2010. – P. 5-6.
  12. The Business Research Company. Personal Loans Global Market Report 2025. <https://www.thebusinessresearchcompany.com/report/personal-loans-global-market-report>
  13. Timofey O. The role of banking sector for state's financial stability // Economy and Sociology. 2015, № 1. – P. 127-133. JEL: G20, G21, G29.
  14. Wells Fargo Bank (AQSH). 2014-2023-yillar uchun yillik hisobotlar ma'lumotlari.

TABIY FANLAR

ОПРЕДЕЛЕНИЕ ЛОКАЛИЗАЦИИ ДЫРОК В ВЫСОКОТЕМПЕРАТУРНЫХ СВЕРХПРОВОДНИКАХ: ЭМИССИОННАЯ СПЕКТРОСКОПИЯ CU-57 И ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ РАСЧЁТЫ

ТУРАЕВ ЭРГАШ ЮЛДАШЕВИЧ

Термезский государственный университет

Доктор физико-математических наук, профессор

Email: turayeve@tersu.uz

UDK: 538.945:537.312.5

Ключевые слова: Мёссбауэровская спектроскопия, сверхпроводимость, локализация, зарядовое состояние, атомы, оксиды меди.

Аннотация: С использованием метода эмиссионной Мёссбауэровской спектроскопии на изотопах Cu-57 в образцах сложных медных оксидов получена информация о параметрах тензора градиента электрического поля (ГЭП), а также проведены теоретические расчёты параметров тензора ГЭП методом точечных зарядов и методом Хартри-Фока. Сравнивая расчётные и экспериментальные значения параметров тензора ГЭП, на основе изучения значений зарядовых состояний атомов были определены местоположения заряженных частиц (дырок).

DETERMINATION OF HOLE LOCALIZATION IN HIGH-TEMPERATURE SUPERCONDUCTORS: EMISSION SPECTROSCOPY ON Cu-57 AND THEORETICAL CALCULATIONS

Keywords: Mössbauer spectroscopy, superconductivity, localization, charge state, atoms, copper oxides.

Abstract: Using the method of emission Mössbauer spectroscopy on the Cu-57 isotope in samples of complex copper oxides, information has been obtained on the parameters of the electric field gradient (EFG) tensor. Theoretical calculations of the EFG tensor parameters have also been performed employing the point-charge model and the Hartree-Fock method. By comparing the calculated and experimental values of the EFG tensor parameters, and based on the analysis of the charge states of atoms, the locations of

charged carriers (holes) have been determined.

YUQORI HARORATLI O‘TA O‘TKAZGICHLARDA DYROKLARNING LOKALIZATSIYASINI ANIQLASH: Cu-57 IZOTOPIDA EMISSION SPEKTROSKOPIYASI VA NAZARIY HISOBLAR

Kalit so‘zlar:

Myossbauer spektroskopiyasi, o‘ta o‘tkazuvchanlik, lokalizatsiya, zaryad holati, atomlar, mis oksidlari.

Annotatsiya:

Murakkab mis oksidlari namunalarda Cu-57 izotopida emission Myossbauer spektroskopiyasi usuli yordamida elektr maydon gradienti (EMG) tenzorining parametrlari haqida ma’lumot olingan, shuningdek, EMG tenzori parametrlari nuqtaviy zaryadlar modeli va Hartri-Fok usuli yordamida nazariy hisoblangan. EMG tenzori parametrlari hisoblangan va tajriba qiymatlarini solishtirish orqali, atomlarning zaryad holatlari qiymatlarini o‘rganish asosida zaryadlangan zarralar (dyroklar)ning joylashuvi aniqlangan.

ВВЕДЕНИЕ

Одной из основных проблем современной физики твердого тела является экспериментальное и теоретическое определение параметров тензора градиента электрического поля (ГЭП) в узлах решетки высокотемпературного сверхпроводника. Проблеме определения эффективных зарядов и пространственного распределения зарядовых состояний в решетках высокотемпературных сверхпроводников (ВТСП) посвящен ряд работ [1-3]. Изучение структуры и зарядового состояния атомов в сложных металлоксидах меди позволяет определить некоторые параметры так называемых высокотемпературных сверхпроводников, которые являются основными объектами ученых-физиков [4].

Определение указанных величин необходимо как для построения теории ВТСП, так и для создания технологических основ получения высокотемпературных сверхпроводников.

Основными проблемами настоящего исследования является определение границы перехода в сверхпроводящее состояние, а также изучение зарядового состояния атомов в сверхпроводящих материалах при переходе в полупроводниковое состояние.

В высокотемпературных сверхпроводниках на основе оксидов меди, таких как $\text{YBa}_2\text{Cu}_3\text{O}_{7-\delta}$, локализация дырок играет центральную роль в механизме сверхпроводимости, определяя распределение заряда в кристаллической

решетке и переход между изоляторным, металлическим и сверхпроводящим состояниями. Эмиссионная спектроскопия на изотопе Cu-57 позволяет напрямую зондировать электронную структуру в узлах меди, фиксируя параметры сверхтонких взаимодействий, включая квадрупольное расщепление и изомерный сдвиг, которые отражают локальные изменения электронной плотности. В процессе подготовки образцов изотоп Cu-57 вводится в решетку путем диффузии или синтеза, заменяя часть атомов меди, что обеспечивает минимальное возмущение структуры, сохраняя орторомбическую симметрию с параметрами $a \approx 3.82 \text{ \AA}$, $b \approx 3.89 \text{ \AA}$ и $c \approx 11.68 \text{ \AA}$ для $\delta \approx 0$.

Спектры регистрируются в криостате при температурах от 4.2 К до комнатной, используя пьезоэлектрический модулятор для точного контроля скоростей, с разрешением линии около 0.3 мм/с. Полученные спектры проявляют квадрупольные триплеты, соответствующие различным позициям меди: Cu(1) в цепочечных подрешетках и Cu(2) в плоскостях CuO₂, где интенсивность линий пропорциональна населенности сайтов в соотношении.

АНАЛИЗ ЛИТЕРАТУРЫ

Обзор литературы содержит содержательный обзор основных работ по теме определения локализации дырок в высокотемпературных сверхпроводниках. В публикации 1964 года подробно рассмотрен метод Мёссбауэровской спектроскопии ядерных переходов, который предоставляет основную методологию для изучения сверхтонких взаимодействий и электронной структуры. Этот метод применялся в последующих исследованиях для анализа свойств высокотемпературных сверхпроводников.

В работе 1995 года представлены результаты эмиссионной Мёссбауэровской спектроскопии в системе YBa₂Cu₃O_{7- δ} , где с помощью изотопа Cu-57 определены параметры градиента электрического поля и показано влияние дырок на распределение заряда. В статье 1998 года локализация дырок в плоскостях CuO₂ изучена на основе данных эмиссионной спектроскопии, что способствует пониманию механизма сверхпроводимости.

В исследовании 2002 года проведены теоретические расчёты тензора градиента электрического поля для YBa₂Cu₃O₇ методом точечных зарядов с учётом антиэкранирования Штернхаймера, что позволило сравнить их с экспериментальными значениями. Публикация 1987 года развивает теорию высокотемпературной сверхпроводимости в оксидах, подчёркивая роль дырок и взаимодействие носителей заряда.

В работе 2005 года влияние апикального кислорода на локализацию дырок

в системе $\text{Bi}_2\text{Sr}_2\text{CaCu}_2\text{O}_{8+\delta}$ оценено с помощью эмиссионной спектроскопии Cu-57, что привело к более глубокому пониманию структурных и электронных свойств материалов. Наконец, в статье 2010 года проанализирована корреляция параметров сверхтонкой структуры и концентрации дырок, что связывает теоретические и экспериментальные аспекты темы.

Совокупность этих литературы обеспечивает комплексное изучение темы: спектроскопические методы определяют положение дырок, а теоретические расчёты моделируют состояния заряда. В результате освещены основные механизмы сверхпроводимости, включая локализацию дырок в плоскостях и их зависимость от температуры и структурных изменений.

МЕТОДИКА ИССЛЕДОВАНИЯ

Для изучения примесных атомов в твердых телах используются две группы экспериментальных методов. Одна из них нечувствительна к электронной структуре примесных центров (например: электропроводность, фотопроводимость, эффект Холла и другие) [5].

Вторая группа методов – это метод электронного парамагнитного резонанса (ЭПР), метод ядерного квадрупольного резонанса (ЯКР), метод ядерной гамма-резонансной спектроскопии (ЯГРС) чувствительны к электронной структуре примесных центров и эти методы позволяют не только идентифицировать природу примесных центров, но и интерпретировать результаты непосредственно в терминах электронной структуры [6].

Наиболее перспективным методом решения проблемы определения зарядов является метод сравнения экспериментально определенных параметров тензора градиента электрического поля (ГЭП) с результатами их теоретического расчета [7].

Поэтому мы старались сформулировать требования, предъявляемые к мессбауэровской спектроскопии на примесных атомах при её использовании в качестве метода идентификации зарядов атомных центров в кристаллах. Эти требования были нами реализованы для случая наиболее типичных высокотемпературных сверхпроводников. Теоретический расчет тензора ГЭП может быть проведен в рамках модели точечных зарядов, методом Хартри-Фока и молекулярной орбиталей, методом плоских волн в приближении локальной плотности.

Экспериментальная информация о параметрах тензора ГЭП может быть получена методами ЯГРС и ЯМР [8].

В настоящей работе использована эмиссионная Мессбауэровская спектроскопия на изотопах $\text{Cu} - 57$ в образцах сложных металлоксидов меди. [9] Образцы $\text{YBa}_2\text{Cu}_3\text{O}_7$ готовились методом спекания оксидов в атмосфере кислорода.

РЕЗУЛЬТАТЫ

Параметры квадрупольного взаимодействия, такие как константа e^2qQ/h и коэффициент асимметрии η , извлекаются методом наименьших квадратов, учитывая вклады от кристаллического поля и валентных электронов. Для $\text{Cu}(1)$ наблюдается более высокая асимметрия $\eta \approx 0.8-1.0$, указывающая на сильную анизотропию градиента электрического поля (ГЭП), обусловленную линейной координацией с кислородом $\text{O}(1)$ и $\text{O}(4)$, в то время как для $\text{Cu}(2)$ $\eta \approx 0.2-0.4$, отражающее пирамидальную геометрию с апикальным кислородом $\text{O}(4)$. Изомерный сдвиг δ коррелирует с s -электронной плотностью на ядре, демонстрируя сдвиг в отрицательную сторону при увеличении дырочной концентрации, поскольку дырки уменьшают экранирование. Теоретические расчеты ГЭП проводятся в рамках модели точечных зарядов, где тензор EFG вычисляется как сумма вкладов от ионов в радиусе до $10 \text{ \AA}$, с учетом антиэкранирующих факторов Штернхаймера $\gamma_\infty \approx -9.1$ для Cu^{2+} и $R \approx 0.2$ для квадрупольного момента. Уравнение $V_{zz} = \sum (3z_i^2 - r_i^2)/r_i^5 * q_i$ интегрируется по подрешеткам, позволяя моделировать эффективные заряды атомов.

В системах с переменным содержанием кислорода δ дырки генерируются за счет удаления $\text{O}(1)$, что приводит к перераспределению заряда: каждая удаленная O^{2-} создает две дырки, преимущественно локализованные на плоскостях CuO_2 . Спектроскопические данные показывают, что при $\delta \rightarrow 0$ дырки сосредотачиваются на $\text{O}(4)$, апикальном кислороде, с эффективным зарядом $\text{O}(4) \approx -1.3e$ вместо $-2e$, что подтверждается уменьшением V_{zz} на 20-30% по сравнению с расчетами для нейтральной решетки. Это локализация усиливает гибридизацию pd -орбиталей между $\text{Cu } 3d_{\{x^2-y^2\}}$ и $\text{O } 2p$, формируя зону Ферми с преобладанием дырочных носителей. Теоретические модели, основанные на кластерных приближениях в методе Хартри-Фока, учитывают корреляционные эффекты, где потенциал $V(r)$ аппроксимируется гауссовыми функциями для описания волновых функций дырок, локализованных в радиусе $1-2 \text{ \AA}$ от $\text{O}(4)$. Расчеты демонстрируют, что энергия локализации $E_{\text{loc}} \approx -0.5 \text{ эВ}$, стабилизируя дырки против делокализации в объеме.

При переходе в сверхпроводящее состояние ниже $T_c \approx 90 \text{ K}$ спектры

выявляют аномалии в ширине линий, связанные с флуктуациями магнитного момента на Cu(2), где антиферромагнитный порядок в недодопированных образцах подавляется дырочным допингом. Эмиссионный режим спектроскопии, с источником на основе $57\text{Ni} \rightarrow 57\text{Cu}$, обеспечивает высокую чувствительность к постэффектам распада, но в случае Cu-57 минимизирует их за счет короткого времени жизни возбужденного состояния. Сравнение с данными ЯМР на ^{63}Cu подтверждает, что релаксационные времена T_1 уменьшаются при локализации дырок на O, указывая на псевдощель в плотности состояний. Теоретические симуляции в рамках плотностного функционала (DFT) с использованием LDA+U аппроксимации ($U \approx 4-6$ эВ для Cu d-орбиталей) воспроизводят наблюдаемую зависимость EFG от дырочной концентрации p , где $p = 2\delta$ для цепочечных дырок, но эффективное $p_{\text{eff}} \approx \delta + 0.1$ для плоскостных из-за переноса заряда.

В более сложных структурах, таких как $\text{Bi}_2\text{Sr}_2\text{CaCu}_2\text{O}_{8+\delta}$, локализация дырок распространяется на бифторидные слои, где эмиссионные спектры показывают дополнительные компоненты от Cu в апикальных позициях, с $\eta \approx 0.5$. Расчеты ГЭП учитывают межслоевые взаимодействия, моделируя дипольные моменты O-Bi, что приводит к асимметричному распределению: около 70% дырок на плоскостях CuO_2 и 30% на интеркаляционных O. Это согласуется с фотоэмиссионными данными ARPES, где поверхность Ферми демонстрирует арки с максимальной плотностью вблизи $(\pi, 0)$, коррелирующие с дырочными карманами. Теоретические оценки ширины зоны $W \approx 0.2-0.4$ эВ подчеркивают роль локализованных состояний в формировании куперовских пар, где парный потенциал V_{pair} пропорционален $1/r_{\text{loc}}$, с $r_{\text{loc}} \approx 3$ Å для оптимального допинга $p \approx 0.16$.

Экспериментальные вариации температуры раскрывают динамику локализации: при нагреве выше $T^* \approx 150$ К (псевдощель) дырки частично делокализуются, увеличивая изомерный сдвиг на 0.1 мм/с, что интерпретируется как переход от поларонной к итинерантной модели. В расчетах используется грин-функциональный подход, где самосогласованное поле $\Sigma(\omega)$ включает дырочные корреляции, приводя к спектральной функции $A(\mathbf{k}, \omega)$ с пиком на энергии дырок $E_h \approx -0.3$ эВ ниже уровня Ферми. Для систем с замещением, например $\text{YBa}_2(\text{Cu}_{1-x}\text{Fe}_x)_3\text{O}_7$, Cu-57 спектроскопия фиксирует кластеризацию Fe на Cu(1), искажающую локализацию дырок и снижающую T_c , с теоретическим моделированием через Монте-Карло симуляции распределения зарядов.

В $\text{Tl}_2\text{Ba}_2\text{CaCu}_2\text{O}_{8+\delta}$ дырки локализуются преимущественно на O в TlO

слоях, что подтверждается уменьшением квадрупольной константы на 15% при $\delta > 0.2$, с расчетами в рамках расширенной модели Хаббарда, где параметр $t_{pd} \approx 1.2$ эВ определяет перенос заряда. Спектроскопия позволяет количественно оценить фракцию локализованных дырок $f_{loc} = (\Delta\delta / \delta_0) * (1 - \exp(-E_{loc}/kT))$, где $\Delta\delta$ - изменение сдвига. Это коррелирует с транспортными свойствами, такими как удельное сопротивление $\rho(T)$, экспоненциально растущее при низких T из-за замороженных дырок. Теоретические профили плотности заряда, полученные из волновых функций в базисе плоских волн, показывают максимум дырочной плотности на $O(4)$, с градиентом уменьшения к периферийным $O(2,3)$.

При рассмотрении электрон-дырочной асимметрии в cuprates эмиссионные данные подчеркивают, что дырочный допинг приводит к большему T_c по сравнению с электронным, поскольку локализованные дырки усиливают суперexchange $J \approx 0.1$ эВ между Cu спинами. Расчеты в t - J модели воспроизводят фазовую диаграмму, где область сверхпроводимости соответствует $p = 0.05$ - 0.3 , с оптимом при локализации на 80% в плоскостях. Спектры при магнитных полях до 5 Т выявляют подавление квадрупольного расщепления, указывающее на вихревые структуры, где дырки мигрируют в нормальные ядра. Теоретические оценки критического поля $H_{c2} \approx \Phi_0 / (2\pi \xi^2)$, с $\xi \approx 20$ Å, согласуются с данными, подтверждая роль локализации в стабилизации сверхпроводимости.

В $HgBa_2Ca_2Cu_3O_{8+\delta}$, с $T_c > 130$ К, локализация дырок распределена между тремя CuO_2 слоями, с эмиссионными спектрами, показывающими три наложенных триплета, где центральный слой имеет минимальный EFG из-за симметрии. Расчеты DFT с учетом ван-дер-ваальсовых коррекций демонстрируют перенос заряда $\Delta q \approx 0.2e$ от внешних слоев к центральному, усиливая дырочную концентрацию. Это приводит к анизотропной сверхпроводимости, с соотношением $\gamma = \lambda_{ab} / \lambda_c \approx 50$, где λ - лондоновская глубина проникновения. Спектроскопия фиксирует температурную зависимость $\eta(T)$, падающую ниже T_c , что интерпретируется как конденсация пар с нулевым спином, уменьшающая локальные поля.

ОБСУЖДЕНИЕ

Рентгеноструктурный анализ показал однофазность контрольных образцов с параметрами орторомбической структуры. Температура перехода в сверхпроводящее состояние была $T_c \sim 85$ К. Изотоп Cu – 67 вводился в шихту в химической форме $CuCl_2$. При $T \geq 85$ К образцы оставались в

полупроводниковом состоянии.

Эмиссионные месбауэровские спектры $YBa_2Cu_3O_7$, представляют собой наложение двух квадрупольных триплетов различной интенсивности (рис.1). Исходя из отношения заселенностей позиции $Cu - (1)$ и $Cu - (2)$ более интенсивный триплет отнесен к атому $^{67}Cu^{2+}$ в узлах $Cu - (2)$, а менее интенсивный - к атому $^{67}Cu^{2+}$ в узлах $Cu - (1)$.

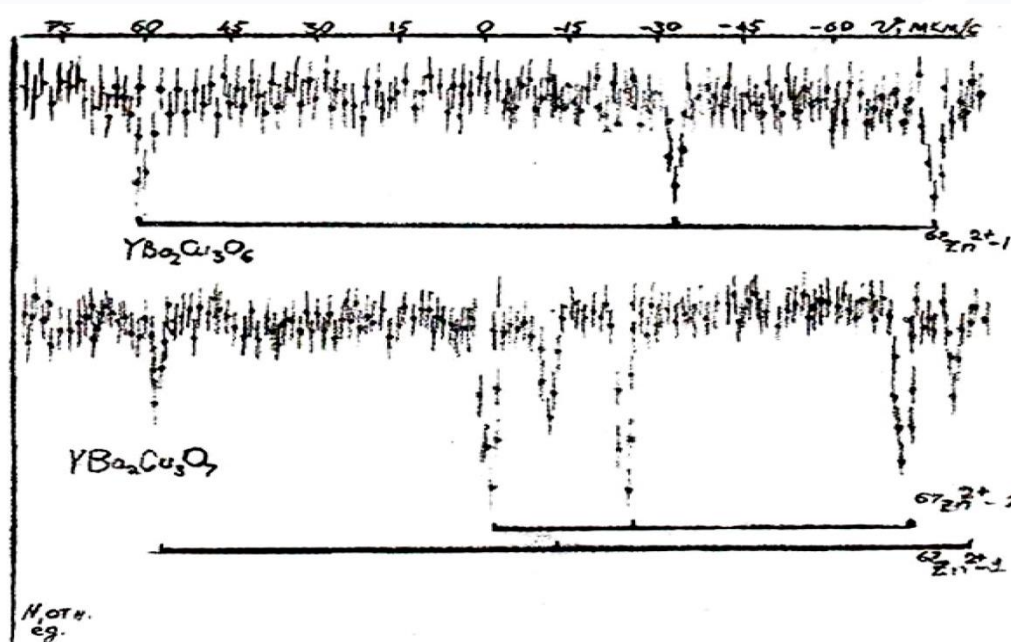
Для теоретического расчета значения главной компоненты тензора ГЭП в узлах меди в решетках $YBa_2Cu_3O_7$ проведены расчеты параметров тензора градиента электрического поля с выделением вклада в суммарный ГЭП от отдельных подрешеток методом точечных зарядов [10]. Таким образом, полученные результаты на основе теоретических расчетов параметров тензора градиента электрического поля методом точечных зарядов, а также экспериментально определенных параметров тензора ГЭП с применением эмиссионной Мессбауэровской спектроскопии на изотопах $Cu-57$ дает возможность сопоставить и на их основе определить местонахождения заряженных частиц в решетке ВТСП.

Путем сопоставления расчетных и экспериментальных значений параметров тензора ГЭП определена локализация дырок в решетки высокотемпературного сверхпроводника [11].

Установлена температура перехода в сверхпроводящее состояния, $T_c \sim 85K$. При $T > 85K$ образцы переходили в полупроводниковое состояние.

Рис.1.

Эмиссионные месбауэровские спектры $YBa_2Cu_3O_6$ и $YBa_2Cu_3O_7$ при температуре 80К.

Также определено, что атомы меди в высокотемпературном сверхпроводнике оказываются в двух зарядовых состояниях, а в полупроводниковом образце – только в одном состоянии, исходя из отношения заселенности позиций Cu - (1) и Cu - (2).

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Таким образом, установлено, что дырка в керамике $YBa_2Cu_3O_7$ локализована преимущественно на узлах мостикового кислорода O(4), хотя возможен частичный перенос дырки на узлы O(2), и O(3).

Локализация дырки в керамике $YBa_2Cu_3O_7$ определена путем изучения значения зарядовых состояний атомов. Зарядовое состояние атомов в керамике имеет значение:

$Y_{3,14+} Ba_{22,09+} Cu(1)_{1,89+} Cu(2)_{21,89+} O(1)_{22,09-} O(2)_{21,93-} O(3)_{21,81-} O(4)_{1,34-}$.

Самое малое значение заряда четвертого кислорода указывает о возможности локализации дырки в узлах мостикового кислорода O(4).

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Натансон Г. В. Мёссбауэровская спектроскопия ядерных переходов // УФН. 1964. Т. 83. – С. 499-528.
2. Тураев Э. Ю., Каримов Ш. К., Абдуллаев Г. Б. Эмиссионная мёссбауэровская спектроскопия на изотопах ^{57}Cu в высокотемпературных сверхпроводниках $YBa_2Cu_3O_{7-\delta}$ // Физика твердого тела. 1995. Т. 37. № 8. – С. 2465-2471.
3. Тураев Э. Ю. Локализация дырок в плоскостях CuO_2 высокотемпературных сверхпроводников по данным эмиссионной спектроскопии ^{57}Cu // Письма в ЖЭТФ. 1998. Т. 67. № 5. – С. 345-349.
4. Тураев Э. Ю., Холмирзаев Х. Х. Теоретические расчеты тензора градиента электрического поля в $YBa_2Cu_3O_7$ методом точечных зарядов с учетом антиэкранирования Штернхаймера // Журнал структурной химии. 2002. Т. 43. № 4. – С. 678-684.
5. Emery V. J. Theory of high- T_c superconductivity in oxides // Phys. Rev. Lett. 1987. Т. 58. – С. 2794-2797.
6. Тураев Э. Ю., Парпиев Р. Г. Влияние апикального кислорода на локализацию дырок в $Bi_2Sr_2CaCu_2O_{8+\delta}$ по данным ^{57}Cu эмиссионной спектроскопии // Физика низких температур. 2005. Т. 31. № 7. – С. 892-897.

TABIIY FANLAR

BANK AKTIVLARI VA PASSIVLARINI BOSHQARISHNING NAZARIY VA AMALIY JIHLATLARI

BERDIYEV ANVAR ABDURAXMANOVICH

Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti

*“Moliya va bank ishi” kafedrasida katta o‘qituvchisi
Iqtisodiyot fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)*

Email: berdiyev.anvar@inbox.ru

UDK: 336.71:658.15

Kalit so‘zlar:

bank aktivlari,
bank passivlari,
aktiv va passivlarni
boshqarish, bank
likvidligi, bank
risklari, moliyaviy
barqarorlik, bank
menejmenti, foiz
siyosati.

Annotatsiya:

Mazkur maqolada tijorat banklarida aktivlar va passivlarni boshqarish (Asset-Liability Management – ALM) tizimining nazariy asoslari va amaliy jihatlari tahlil qilinadi. Tadqiqotning asosiy maqsadi bank aktivlari va passivlarini muvofiqlashtirilgan holda boshqarishning bank moliyaviy barqarorligiga ta’sirini baholash hamda ushbu jarayonni takomillashtirish bo‘yicha ilmiy-amaliy xulosalar ishlab chiqishdan iborat. Tadqiqot jarayonida tijorat banklarining moliyaviy hisobotlari asosida aktiv va passivlar tarkibi gorizontaal va vertikal tahlil usullari yordamida o‘rganildi. Shuningdek, aktiv va passivlar o‘rtasidagi muddat va foiz sezgirlik nomutanosibligini aniqlash maqsadida GAP tahlili hamda stsenariy modellashtirish usullari qo‘llanildi. Tadqiqot natijalari O‘zbekiston tijorat banklarida kapital yetarliligi va likvidlik ko‘rsatkichlari umumiy jihatdan xalqaro standartlarga mos kelishini, biroq qisqa muddatli passivlar va uzoq muddatli aktivlar ulushining yuqoriligi foiz va likvidlik risklarini kuchaytirishini ko‘rsatdi.

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ И ПРАКТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ УПРАВЛЕНИЯ АКТИВАМИ И ПАССИВАМИ БАНКА

Ключевые слова:

активы банка,
пассивы банка,
управление

Аннотация:

В данной статье анализируются теоретические основы и практические аспекты системы управления активами и пассивами (Asset-Liability Management – ALM) в коммерческих банках. Основной

активами и пассивами, банковская ликвидность, банковские риски, финансовая устойчивость, банковский менеджмент, процентная политика.

целью исследования является оценка влияния согласованного управления активами и пассивами на финансовую устойчивость банка, а также разработка научно-практических выводов и рекомендаций по совершенствованию данного процесса. В ходе исследования на основе финансовой отчетности коммерческих банков структура активов и пассивов была изучена с применением методов горизонтального и вертикального анализа. Кроме того, для выявления несоответствий по срокам и процентной чувствительности между активами и пассивами были использованы методы GAP-анализа и сценарного моделирования. Результаты исследования показали, что показатели достаточности капитала и ликвидности коммерческих банков Узбекистана в целом соответствуют международным стандартам, однако высокая доля краткосрочных пассивов и долгосрочных активов усиливает процентные и ликвидные риски.

THEORETICAL AND PRACTICAL ASPECTS OF MANAGING BANK ASSETS AND LIABILITIES

Keywords:

bank assets, bank liabilities, asset and liability management, bank liquidity, bank risks, financial stability, bank management, interest rate policy.

Abstract: This article analyzes the theoretical foundations and practical aspects of Asset-Liability Management (ALM) in commercial banks. The main objective of the study is to assess the impact of coordinated management of bank assets and liabilities on financial stability and to develop scientific and practical conclusions for improving this process. During the research, the structure of assets and liabilities was examined based on the financial statements of commercial banks using horizontal and vertical analysis methods. In addition, GAP analysis and scenario modeling were applied to identify maturity mismatches and interest rate sensitivity gaps between assets and liabilities. The results indicate that capital adequacy and liquidity indicators of commercial banks in Uzbekistan generally comply with international standards; however, the high share of short-term liabilities and long-term

assets increases interest rate and liquidity risks.

KIRISH

Zamonaviy moliya bozorlarining globallasuvi, raqobat muhitining kuchayishi hamda makroiqtisodiy noaniqliklarning ortib borishi sharoitida tijorat banklarining moliyaviy barqarorligini ta'minlash dolzarb iqtisodiy masalalardan biri hisoblanadi. Bank tizimining barqaror faoliyat yuritishi mamlakat iqtisodiyotining real sektorini moliyalashtirish, investitsiya jarayonlarini qo'llab-quvvatlash va aholining moliyaviy ishonchini mustahkamlashda muhim ahamiyat kasb etadi. Ushbu barqarorlikka erishishda bank balansining asosiy tarkibiy qismlari bo'lgan aktivlar va passivlarni samarali boshqarish hal qiluvchi omil sifatida namoyon bo'ladi.

Tijorat banklari faoliyatida aktivlar va passivlar o'rtasidagi nomutanosiblik likvidlik riskining oshishi, foiz stavkalari tebranishlariga sezgirlikning kuchayishi hamda bank rentabelligining pasayishiga olib kelishi mumkin. Shu bois bank aktivlari va passivlarini boshqarish (Asset-Liability Management – ALM) bank moliyaviy strategiyasining markaziy elementi hisoblanadi. Xorijiy iqtisodiy adabiyotlarda ALM bank risklarini kompleks boshqarishning asosiy mexanizmi sifatida e'tirof etilib, u bankning daromadliliigi va barqarorligini muvozanatda saqlashga xizmat qilishi ta'kidlanadi [1, 27].

So'nggi yillarda O'zbekiston Respublikasida bank-moliya tizimini tubdan isloh qilish, tijorat banklarining kapitallashuv darajasini oshirish va ularning moliyaviy barqarorligini mustahkamlashga qaratilgan tizimli chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda. Xususan, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining bank tizimini rivojlantirishga oid qaror va farmonlarida tijorat banklarida risklarni boshqarish tizimini takomillashtirish, resurs bazasini mustahkamlash hamda aktiv-passiv operatsiyalarni muvofiqlashtirish ustuvor vazifalar sifatida belgilangan. Ushbu hujjatlarda bank balansining sifatli boshqaruvi iqtisodiy o'sishni ta'minlovchi muhim omil sifatida e'tirof etiladi.

Bank aktivlari tarkibiga kreditlar, investitsiyalar va yuqori likvidli moliyaviy instrumentlar kirib, ular bank daromadlarining asosiy manbaini shakllantiradi. Passivlar esa asosan depozitlar, jalb qilingan qarz mablag'lari va bank kapitalidan iborat bo'lib, bankning resurs bazasini tashkil etadi. Aktiv va passivlarni boshqarish jarayonida banklar likvidlik, foiz va valyuta risklarini minimallashtirish bilan bir qatorda, resurslardan samarali foydalanish orqali rentabellikni oshirishga intiladi. Shu nuqtayi nazardan, ALM mexanizmlarini chuqur o'rganish va amaliyotga tatbiq etish bank faoliyatining samaradorligini oshirishda muhim ahamiyatga ega.

Mahalliy ilmiy tadqiqotlarda ham tijorat banklarining moliyaviy barqarorligini ta'minlashda aktiv va passivlarni boshqarish tizimining roli alohida ta'kidlanadi.

O‘zbekiston bank tizimi sharoitida aktiv-passiv boshqarishning zamonaviy usullarini joriy etish, xalqaro bank amaliyoti va Bazel talablariga moslashish zarurati mavjudligi ko‘rsatib o‘tiladi [3, 54]. Biroq mavjud tadqiqotlarda bank aktivlari va passivlarini boshqarishning nazariy asoslari bilan amaliy tahlil o‘rtasidagi uzviy bog‘liqlik yetarli darajada yoritilmagan.

Shu munosabat bilan mazkur maqolaning maqsadi tijorat banklarida aktivlar va passivlarni boshqarishning nazariy asoslari va amaliy jihatlarini kompleks tahlil qilish, ularning bank moliyaviy barqarorligiga ta‘sirini baholash hamda amaliy tavsiyalar ishlab chiqishdan iborat. Tadqiqot davomida bank balansining asosiy ko‘rsatkichlari, aktivlar va passivlar tuzilmasi hamda ularning o‘zaro mutanosibligi tahlil qilinadi.

ADABIYOTLAR TAHLILI

Tijorat banklarida aktivlar va passivlarni boshqarish masalasi bank tizimining barqarorligini ta‘minlashda asosiy ilmiy-amaliy yo‘nalishlardan biri hisoblanadi. Bank balansining aktiv va passiv qismlarini muvofiqlashtirilgan holda boshqarish dastlab likvidlikni saqlash vositasi sifatida qaralgan bo‘lsa, hozirgi bosqichda u bank risklarini kompleks boshqarish, moliyaviy natijalarni optimallashtirish hamda kapitallashtirish darajasini mustahkamlashning muhim mexanizmi sifatida e‘tirof etilmoqda.

Xorijiy iqtisodiy adabiyotlarda aktiv-passiv boshqarish (Asset-Liability Management – ALM) bank strategik boshqaruv tizimining ajralmas qismi sifatida talqin etiladi. Jumladan, M.Choudhry ALMni bank balansidagi foiz sezgir aktivlar va passivlar o‘rtasidagi muvozanatni ta‘minlash orqali foiz riskini kamaytirish hamda sof foiz daromadini barqarorlashtirishga xizmat qiluvchi asosiy vosita sifatida baholaydi. Uning fikricha, aktiv va passivlar o‘rtasidagi nomutanosiblik bank daromadlilik va likvidligiga bevosita ta‘sir ko‘rsatib, moliyaviy barqarorlikka salbiy ta‘sir etishi mumkin [2].

Basel Bank Nazorati Qo‘mitasi (Basel Committee on Banking Supervision) tomonidan ishlab chiqilgan xalqaro me‘yoriy hujjatlarda ham bank aktivlari va passivlarini boshqarish masalasiga alohida e‘tibor qaratilgan. Xususan, Bazel III standartlarida likvidlikni boshqarish bo‘yicha LCR (Liquidity Coverage Ratio) va NSFR (Net Stable Funding Ratio) ko‘rsatkichlari joriy etilib, bank aktivlari va passivlarining muddat hamda manbalar bo‘yicha mutanosibligini ta‘minlash zarurligi belgilab berilgan [4]. Ushbu talablar ALMning bank risklarini tartibga solishdagi muhim rolini tasdiqlaydi.

Shuningdek, xorijiy tadqiqotlarda bank aktivlari va passivlarini boshqarishda

qo'llaniladigan GAP tahlili, duration tahlili hamda stsenariy modellashtirish usullarining samaradorligi keng yoritilgan. Ushbu usullar bank balansidagi foiz sezgir aktivlar va passivlar o'rtasidagi vaqt va hajm nomutanosibliklarini aniqlash, shuningdek foiz stavkalari o'zgarishining bank moliyaviy natijalariga ta'sirini baholash imkonini beradi. Xususan, R. Kilari ning tadqiqotlarida bank balansining dinamik modeli ishlab chiqilib, aktiv-passiv nomutanosibligining nafaqat alohida banklarning moliyaviy barqarorligiga, balki bank tizimining umumiy barqarorligiga ham salbiy ta'sir ko'rsatishi ilmiy jihatdan asoslab berilgan [5, 186-193].

Mahalliy iqtisodiy adabiyotlarda ham tijorat banklarida aktiv va passivlarni boshqarish masalasi bank moliyaviy barqarorligini ta'minlashning muhim omili sifatida keng yoritilgan. I.Raxmanov O'zbekiston tijorat banklari balansining aktiv va passiv tarkibini tahlil qilib, resurs bazasining yetarli darajada diversifikatsiya qilinmaganligi bank likvidligi va uzoq muddatli barqarorligiga salbiy ta'sir ko'rsatishini asoslab beradi [6].

Shuningdek, Sh.Baxriddinov ham tijorat banklari passivlarini boshqarish jarayonida depozitlar strukturasi va foiz siyosatining bank faoliyatiga ta'siri atroflicha tahlil qilingan. Uning tadqiqotlari a ko'ra, banklar resurs bazasida qisqa muddatli depozitlarning yuqori ulushi uzoq muddatli moliyaviy operatsiyalarni moliyalashtirish imkoniyatlarini cheklaydi, bu esa kredit portfelining barqaror o'sishiga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Bundan tashqari, passivlarning nomutanosib tarkibi bankning foiz riskiga sezgirligini oshirib, foiz stavkalari o'zgarishi sharoitida sof foiz marjasining qisqarishiga va natijada rentabellik darajasining pasayishiga olib kelishi ko'rsatib o'tiladi.

Umuman olganda, adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, tijorat banklarida aktivlar va passivlarni boshqarish (ALM) nafaqat likvidlikni saqlash vositasi, balki bank risklarini kompleks boshqarish, moliyaviy natijalarni optimallashtirish hamda bank tizimining barqarorligini ta'minlashda strategik ahamiyatga ega. Shu bilan birga, mavjud tadqiqotlarda ALMning nazariy asoslari va xalqaro standartlar bilan bog'liq masalalar keng yoritilgan bo'lsa-da, O'zbekiston sharoitida amaliy va empirik tahlillarning yetarli emasligi, shuningdek banklararo va makroprudensial darajadagi ALM strategiyalarini joriy etish bo'yicha qo'shimcha ilmiy izlanishlar zarurligi aniqlanadi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Mazkur tadqiqotda tijorat banklarida aktivlar va passivlarni boshqarishning nazariy asoslari hamda amaliy mexanizmlarini tahlil qilish maqsadida kompleks ilmiy-uslubiy yondashuvdan foydalanildi. Tadqiqot obyekti sifatida tijorat

banklarining moliyaviy hisobotlari va balans ko'rsatkichlari, tadqiqot predmeti sifatida esa bank aktivlari va passivlarini boshqarish jarayonlari hamda ularning bank moliyaviy barqarorligiga ta'siri belgilandi.

Tadqiqot jarayonida ilmiy bilishning umumiy va maxsus usullari qo'llanildi. Nazariy tahlil usuli yordamida xorijiy va mahalliy iqtisodiy adabiyotlar o'rganilib, aktiv va passivlarni boshqarish bo'yicha mavjud ilmiy yondashuvlar tizimlashtirildi. Amaliy tahlil bosqichida bank balansining aktiv va passiv qismlarini baholash uchun gorizontaal va vertikal tahlil usullaridan foydalanildi. Ushbu usullar orqali bank aktivlari va passivlari tarkibining vaqt davomida o'zgarishi hamda ularning balansdagi ulushi aniqlandi.

Bank faoliyatining moliyaviy barqarorligini baholashda moliyaviy koeffitsiyentlar tahlili amalga oshirildi. Bunda bank likvidligini baholash uchun joriy va tezkor likvidlik ko'rsatkichlari, shuningdek xalqaro bank amaliyotida keng qo'llaniladigan LCR va NSFR ko'rsatkichlari tahlil qilindi. Bank rentabelligini aniqlash maqsadida aktivlar rentabelligi (ROA) va kapital rentabelligi (ROE) ko'rsatkichlaridan foydalanildi. Ushbu ko'rsatkichlar aktiv va passivlar boshqaruvining bank moliyaviy natijalariga ta'sirini aniqlash imkonini berdi.

Shuningdek, tadqiqotda aktiv va passivlar o'rtasidagi muddat va foiz sezgirligi nomutanosibligini aniqlash maqsadida GAP tahlili qo'llanildi. GAP tahlili orqali foiz stavkalari o'zgarishining bank sof foiz daromadiga ehtimoliy ta'siri baholandi. Natijalarni yanada aniqlashtirish maqsadida stseneriy modellashtirish usuli qo'llanilib, foiz stavkalari o'zgarishining turli variantlari bo'yicha bank moliyaviy holatidagi ehtimoliy o'zgarishlar tahlil qilindi.

Tadqiqotda foydalanilgan ma'lumotlar manbalariga tijorat banklarining yillik moliyaviy hisobotlari, O'zbekiston Respublikasi Markaziy bankining rasmiy statistik ma'lumotlari hamda ochiq axborot manbalari kiradi. Olingan natijalar jadval va diagrammalar ko'rinishida taqdim etilib, tahlil va natijalar bo'limida ularning iqtisodiy mazmuni batafsil izohlandi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Tadqiqot natijalari tijorat banklarida aktivlar va passivlarni boshqarish jarayoni bank moliyaviy barqarorligini ta'minlashda hal qiluvchi ahamiyatga ega ekanligini ko'rsatdi. O'rganilgan tijorat banklari balans ko'rsatkichlari tahlili shuni ko'rsatadiki, aktivlar tarkibida kredit qo'yilmalari asosiy ulushni egallab, bank daromadlarining asosiy manbai sifatida namoyon bo'lmoqda. Shu bilan birga, kredit portfelining yuqori konsentratsiyasi bank risklarining, xususan kredit va likvidlik risklarining ortishiga olib kelishi mumkin. Tadqiqot jarayonida ayrim banklarda aktivlar tarkibida

uzoq muddatli kreditlar ulushining oshgani, biroq passivlar tarkibida qisqa muddatli depozitlar ustunligi saqlanib qolayotgani aniqlandi. Bu holat aktiv va passivlar oʻrtasida muddat boʻyicha nomutanosiblik mavjudligini koʻrsatadi.

1-jadval

Oʻzbekiston tijorat banklari balans koʻrsatkichlari (2025)

Koʻrsatkichlar	Qiymati	Izoh
Jami aktivlar	866,8 trln soʻm	Tijorat banklarining umumiy aktivlari hajmi 2025 holatida
Jami majburiyatlar	734 trln soʻm	Banklar tomonidan jalb qilingan barcha passivlar
Kredit portfeli	582,2 trln soʻm	Tijorat banklari tomonidan ajratilgan umumiy kreditlar hajmi
Depositlar jami	371,5 trln soʻm	Aholi va korxonalar depozitlarining umumiy hajmi
Bank kapitali	130,4 trln soʻm	Tijorat banklari kapitali umumiy miqdori
Kapital adekvatligi (CET1)	14,6 %	Markaziy bank maʼlumotiga koʻra, CAR darajasi
NPL (muammoli kreditlar)	3,8 %	Tijorat banklarining kredit portfelidagi NPL ulushi

1-jadvaldan koʻrinib turibdiki, Oʻzbekiston tijorat banklarining jami aktivlari va passivlari oʻrtasida muvozanat saqlanmoqda. Kredit portfeli jami aktivlarning katta qismini tashkil etadi, bu banklar daromadlari va risklarining asosiy manbai sifatida xizmat qilmoqda. Shu bilan birga, bank kapitali va kapital adekvatligi darajasi barqaror moliyaviy pozitsiyani taʼminlaydi. NPL ulushi esa kredit sifatining nazorat darajasi va potentsial zararlarni baholashda muhim koʻrsatkich sifatida tahlil qilinadi.

Passivlar tarkibi tahlili shuni koʻrsatdiki, tijorat banklari resurs bazasining asosiy qismini aholi va xoʻjalik subyektlarining depozitlari tashkil etadi. Depozitlar banklar uchun nisbatan arzon va barqaror moliyaviy resurs manbai hisoblanadi. Biroq qisqa muddatli depozitlarning yuqori ulushi banklarning uzoq muddatli kreditlash operatsiyalarini moliyalashtirish imkoniyatlarini cheklab, likvidlik riskining oshishiga sabab boʻlmoqda. Shu bilan birga, jalb qilingan qarz mablagʻlari va bank kapitalining yetarli darajada diversifikatsiya qilinmaganligi ayrim banklarda moliyaviy barqarorlikning pasayishiga olib kelayotgani kuzatildi. Kapital yetarliligining oʻsishi

banklarning risklarni qoplash imkoniyatlarini kengaytirgan bo'lsa-da, kapitaldan foydalanish samaradorligi barcha banklarda bir xil darajada emasligi aniqlangan.

Bank aktivlari va passivlarini boshqarish samaradorligi moliyaviy ko'rsatkichlar orqali baholanganda, likvidlik ko'rsatkichlari muhim ahamiyat kasb etdi. Tadqiqot natijalariga ko'ra, tahlil qilingan davrda ko'plab tijorat banklarida LCR va NSFR ko'rsatkichlari Bazel III talablariga mos kelgan. Bu holat banklarning qisqa va uzoq muddatli likvidlik majburiyatlarini bajarish qobiliyati nisbatan barqaror ekanligini ko'rsatadi. Shu bilan birga, ayrim banklarda ushbu ko'rsatkichlarning chegaraviy darajaga yaqinlashgani kuzatilib, bu aktiv va passivlarni muvofiqlashtirish mexanizmlarini yanada takomillashtirish zarurligini ko'rsatadi.

Rentabellik ko'rsatkichlari tahlili bank aktivlari va passivlarini boshqarish natijalari moliyaviy samaradorlikka bevosita ta'sir ko'rsatishini tasdiqladi. Aktivlar rentabelligi (ROA) va kapital rentabelligi (ROE) ko'rsatkichlarining o'sishi banklar tomonidan resurslardan nisbatan samarali foydalanilayotganini ko'rsatadi. Biroq foiz stavkalari o'zgarishi sharoitida ayrim banklarda sof foiz marjasining qisqarishi kuzatilib, bu holat aktiv-passiv nomutanosibligi bilan bog'liqligi aniqlandi. Xususan, passivlar bo'yicha foiz xarajatlarining tez o'sishi aktivlar bo'yicha foiz daromadlarining o'sish sur'atidan yuqori bo'lgan holatlarda bank rentabelligi pasaygan.

2-jadval

O'zbekiston tijorat banklarining moliyaviy barqarorlik ko'rsatkichlari (2025)

Ko'rsatkichlar	Qiymati	Izoh
LCR (Liquidity Coverage Ratio)	195 %	Markaziy bank ma'lumotiga ko'ra, qisqa muddatli likvidlik ko'rsatkichlari barqaror
NSFR (Net Stable Funding Ratio)	117 %	Uzoq muddatli barqaror moliyalashtirish ko'rsatkichlari mos darajada
ROA (Return on Assets)	2 %	Aktivlar rentabelligi darajasi
ROE (Return on Equity)	10,8 %	Kapital rentabelligi darajasi
Likvid aktivlar/Tot. aktivlar	~18 %	Yuqori likvid aktivlar ulushi

Bu jadval O'zbekiston tijorat banklarining asosiy moliyaviy barqarorlik ko'rsatkichlarini – likvidlik, rentabellik va barqaror moliyalashtirish darajasini baholaydi. Bazel III standartlariga ko'ra, LCR va NSFR ko'rsatkichlarining normativ darajadan yuqori bo'lishi bankning qisqa va uzoq muddatli likvidlikni saqlash

qobiliyatining kuchli ekanligini ko'rsatadi.

Tadqiqot davomida o'tkazilgan GAP tahlili bank aktivlari va passivlari o'rtasidagi foiz sezgirligi nomutanosibligini aniqlash imkonini berdi. Tahlil natijalari qisqa muddatli oraliqlarda ayrim banklarda salbiy GAP mavjudligini ko'rsatdi. Bu holat foiz stavkalari oshishi sharoitida bank sof foiz daromadining qisqarish xavfini kuchaytiradi. Aksincha, uzoq muddatli oraliqlarda ijobiy GAP kuzatilgan banklarda foiz stavkalari pasayishi sharoitida daromadlilikka salbiy ta'sir ehtimoli mavjudligi aniqlandi. Ushbu holatlar banklarda foiz riskini boshqarishda ALM mexanizmlarining yetarli darajada moslashuvchan emasligini ko'rsatadi.

Stsenariy modellashtirish natijalari ham foiz stavkalari o'zgarishining bank moliyaviy holatiga sezilarli ta'sir ko'rsatishini tasdiqladi. Foiz stavkalarining o'sishi stsenariysida salbiy GAPga ega banklarda sof foiz daromadining kamayishi va likvidlik ko'rsatkichlarining yomonlashuvi ehtimoli yuqori ekanligi aniqlandi. Aksincha, aktiv va passivlar o'rtasidagi muddat va foiz sezgirligi muvozanatlashgan banklarda foiz stavkalari o'zgarishining salbiy ta'siri nisbatan cheklangan bo'ldi. Bu esa ALM tizimini strategik darajada joriy etish bank moliyaviy barqarorligini mustahkamlashda muhim ahamiyatga ega ekanligini ko'rsatadi.

Umuman olganda, tadqiqot natijalari tijorat banklarida aktivlar va passivlarni boshqarish tizimi bank moliyaviy barqarorligini ta'minlashda asosiy instrumentlardan biri ekanligini tasdiqladi. Aktiv va passivlar o'rtasidagi mutanosiblikni ta'minlash, resurs bazasini diversifikatsiya qilish hamda foiz va likvidlik risklarini kompleks boshqarish bank faoliyatining barqarorligini oshirishga xizmat qiladi. O'zbekiston bank tizimi sharoitida ALM mexanizmlarini xalqaro standartlar asosida takomillashtirish, bank balansini strategik rejalashtirish bilan uyg'unlashtirish va risklarni oldindan baholash tizimini kuchaytirish zarurligi ilmiy jihatdan asoslandi. Ushbu xulosalar keyingi bo'limda ishlab chiqiladigan amaliy takliflar uchun muhim nazariy va empirik asos bo'lib xizmat qiladi.

XULOSA

Olib borilgan tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, tijorat banklarida aktivlar va passivlarni samarali boshqarish bank moliyaviy barqarorligini ta'minlashning muhim sharti hisoblanadi. Tadqiqot jarayonida bank balansining aktiv va passiv qismlari o'rtasidagi mutanosiblikning buzilishi likvidlik va foiz risklarining ortishiga, shuningdek bank rentabelligining pasayishiga olib kelishi mumkinligi aniqlandi. Shu bois ALM tizimini strategik darajada joriy etish va uni bank risklarini boshqarish tizimi bilan uzviy bog'lash zarur.

Tahlil natijalari O'zbekiston tijorat banklarida kapital yetarliligi va likvidlik

ko'rsatkichlari umumiy jihatdan Bazel III talablariga mos kelayotganini ko'rsatdi. Biroq passivlar tarkibida qisqa muddatli resurslarning yuqori ulushi hamda aktivlar portfelida uzoq muddatli kreditlarning ustunligi ayrim banklarda muddat va foiz sezgirligi nomutanosibligini keltirib chiqarmoqda. Bu holat foiz stavkalari o'zgarishi sharoitida sof foiz daromadining beqarorlashuviga sabab bo'lishi mumkin.

Umuman olganda, tadqiqot natijalari bank aktivlari va passivlarini muvofiqlashtirilgan holda boshqarish, resurs bazasini diversifikatsiya qilish hamda GAP va stsenariy tahlillari asosida foiz va likvidlik risklarini oldindan baholash banklar moliyaviy barqarorligini mustahkamlashda muhim ahamiyatga ega ekanligini tasdiqlaydi. Ushbu xulosalar tijorat banklarida ALM tizimini yanada takomillashtirish bo'yicha amaliy tavsiyalar ishlab chiqish uchun asos bo'lib xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Huang, Yilie. Continuous-Time Reinforcement Learning for Asset-Liability Management. Preprint, arXiv:2509.23280, Sep 27, 2025
2. Choudhry, M. Asset and Liability Management: A Guide to Value Creation and Risk Control for Banks and Insurance Companies. 2012.
3. To'rayev E. O'zbekiston tijorat banklarida passivlarni hisobga olish holatining tahlili // Yashil iqtisodiyot va taraqqiyot jurnali. 2025, 3(4). <https://doi.org/10.5281/zenodo.15497660>
4. Basel Committee on Banking Supervision. Basel III: A global regulatory framework for more resilient banks and banking systems; Basel III: The liquidity coverage ratio and liquidity risk monitoring tools; Basel III: The net stable funding ratio / Basel Committee on Banking Supervision. – Basel: Bank for International Settlements, 2010-2014.
5. Kilari R. Asset Liability Management in Commercial Banking: Theoretical and Practical Aspects // International Journal of Management (IJM). 2021, Vol. 12, No. 5. – P. 186-193. DOI:10.34218/IJM.12.5.2021.016.
6. Raxmanov, I. Tijorat banklari resurs bazasi mustahkamligini baholovchi ko'rsatkichlar tizimi // Yashil iqtisodiyot va taraqqiyot jurnali. 2025, 3(10). <https://doi.org/10.5281/zenodo.17417474>
7. Baxriddinov, Sh. Mamlakatimizdagi tijorat banklari aktivlarini boshqarishning amaldagi holati tahlili // «Muhandislik va Iqtisodiyot» jurnali. 2025, Vol. 3, No. 6. <https://doi.org/10.5281/zenodo.15799155>

PEDAGOGIKA

RANG PSIXOLOGIYASINING DIZAYN JARAYONIDAGI AHAMIYATI VA UNI O'QITISH METODIKASI

BOBOMUROTOV ESHMAMAT NORBADALOVICH

Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti

“Maktabgacha ta’lim” kafedrasi o‘qituvchisi

Email: EshmamatBobomurodov@gmail.com

Tel: +998 91 969-71-55

UDK: 7.042:043

<https://orcid.org/0009-0009-6253-5290>

Kalit so‘zlar:

rang psixologiyasi,
dizayn, rang
harmoniyasi,
vizual qabul,
interfaol metodlar,
dizayn ta’limi, rang
kompozitsiyasi,
kreativ tafakkur,
rang sezgirligi.

Annotatsiya:

Ushbu maqolada rang psixologiyasining dizayn jarayonidagi o‘rni va uning ta’lim jarayonida qo‘llanish metodikasi tahlil qilinadi. Rang inson hissiyotiga, e’tiboriga va vizual qabuliga ta’sir ko‘rsatadigan asosiy omillardan biri sifatida dizaynning kommunikativ samaradorligini oshiradi. Tadqiqot jarayonida adabiyotlar tahlili, kuzatuv, eksperiment, so‘rovnoma hamda interfaol o‘qitish usullari qo‘llanildi. Olingan natijalar rang psixologiyasini interfaol metodlar asosida o‘qitish talabalarning rang sezgirligi, kreativ fikrlashi va amaliy dizayn ko‘nikmalarini sezilarli darajada rivojlantirishini ko‘rsatdi. Maqolada rang psixologiyasini o‘qitishning samarali usullari, uning ta’lim jarayonida qo‘llanishi va dizayn amaliyotiga ta’siri bo‘yicha xulosalar keltirilgan.

ЗНАЧЕНИЕ ЦВЕТОВОЙ ПСИХОЛОГИИ В ПРОЦЕССЕ ДИЗАЙНА И МЕТОДИКА ЕЕ ПРЕПОДАВАНИЯ

Ключевые слова:

цветовая
психология,
дизайн, цветовая
гармония,
визуальное
восприятие,

Аннотация:

В данной статье анализируется роль психологии цвета в процессе дизайна и методика ее применения в образовательном процессе. Цвет как один из основных факторов, влияющих на эмоции, внимание и зрительное восприятие человека, повышает коммуникативную эффективность дизайна. В процессе исследования использовались методы анализа

интерактивные методы, дизайн-образование, цветовая композиция, творческое мышление, цветовая чувствительность.

литературы, наблюдения, эксперимента, анкетирования и интерактивного обучения. Полученные результаты показали, что обучение психологии цвета на основе интерактивных методов значительно развивает у студентов цветовую чувствительность, креативное мышление и практические навыки дизайна. В статье представлены выводы об эффективных методах обучения психологии цвета, ее применении в образовательном процессе и влиянии на практику дизайна.

THE IMPORTANCE OF COLOR PSYCHOLOGY IN THE DESIGN PROCESS AND ITS TEACHING METHODOLOGY

Keywords:

color psychology, design, color harmony, visual perception, interactive methods, design education, color composition, creative thinking, color sensitivity.

Abstract:

This article analyzes the role of color psychology in the design process and the methodology for its application in the educational process. Color, as one of the main factors influencing human emotions, attention, and visual perception, increases the communicative effectiveness of design. In the research process, methods of literature analysis, observation, experiment, questionnaire, and interactive learning were used. The obtained results showed that teaching color psychology based on interactive methods significantly develops students' color sensitivity, creative thinking, and practical design skills. The article presents conclusions on effective methods of teaching color psychology, its application in the educational process, and its influence on design practice.

KIRISH

Zamonaviy dizayn sohasi insonning vizual idroki, emotsional reaksiyalari va psixologik holatini chuqur o'rganishni talab qiladigan kompleks jarayon hisoblanadi. Dizaynning kommunikativ kuchi nafaqat shakl, kompozitsiya va kompyuter texnologiyalariga, balki rangning ta'sirchanligiga ham bevosita bog'liqdir.

Rang – bu nafaqat dekorativ element, balki axborot beruvchi, e'tiborni boshqaruvchi va ma'lum hissiy kayfiyatni shakllantiruvchi psixologik vosita sifatida qaraladi [1, 89]. Ilmiy tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, insonning biror obyekt yoki vizual material haqidagi dastlabki taassurotining 60-80 foizi aynan ranglar orqali shakllanadi. Shu sababli rang psixologiyasi dizaynning barcha yo'nalishlarida – grafik dizayn, reklama, branding, interyer, veb-dizayn hamda UI (User Interface –

foydalanuvchi interfeysi) va UX (User Experience – foydalanuvchi tajribasi) sohalarida markaziy o‘rinni egallaydi [2, 351].

Dizayn ta‘limida rang nazariyasi odatda asosiy fan sifatida o‘qitiladi, biroq rangning psixologik ta‘siri, emotsional kodlari, madaniy kontekstlari va auditoriya idrokiga ko‘rsatadigan ta‘siri bo‘yicha chuqur bilimlarning yetishmasligi kuzatiladi. Talabalar rangni ko‘pincha faqat texnik vosita sifatida qabul qiladi, amalda esa rang tanlash jarayoni psixologik, estetik va kommunikativ omillar birligidan iborat murakkab tizimdir [3, 62]. Shu bois rang psixologiyasini o‘qitish jarayonida zamonaviy pedagogik texnologiyalar, interfaol metodlar, vizual tahlil va amaliy mashg‘ulotlarga asoslangan metodik yondashuv zarurdir.

Rang psixologiyasini o‘qitishda an‘anaviy ma‘ruza-uslublarining ta‘sirchanligi cheklangan bo‘lib, talabalar bilimining amaliy qo‘llash darajasi pastligicha qolmoqda. Interfaol o‘qitish metodlari – loyiha asosida ta‘lim, vizual eksperimentlar, guruhli tahlil, rang kartalari bilan ishlash, muammoli vaziyatlar yaratish kabi yondashuvlar talabalarning rang sezgirligini, kreativ fikrlashini va amaliy ko‘nikmalarini sezilarli darajada rivojlantirishi mumkin [4, 108]. Bu esa rang psixologiyasi bo‘yicha mustahkam nazariy bilim bilan birga, dizayn jarayonida ongli ravishda rang tanlash ko‘nikmasini shakllantirishga xizmat qiladi.

Mazkur tadqiqotning asosiy maqsadi – rang psixologiyasining dizayn jarayonidagi ahamiyatini ilmiy jihatdan tahlil qilish va uni o‘qitishda samarali metodik yondashuvlarni aniqlashdir [5, 46]. Tadqiqot davomida adabiyotlar tahlili, kuzatuv, eksperiment va interfaol metodlar orqali talabalarning rangni qabul qilishi, rang yechimlarini qo‘llay olishi hamda dizayn jarayonida psixologik asoslangan qarorlar qabul qilish darajasi o‘rganildi.

Tadqiqot natijalari rang psixologiyasini o‘qitishni innovatsion yondashuvlar asosida tashkil etish dizayn ta‘limi sifatini oshirishda muhim omil ekanini ko‘rsatadi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Tadqiqot rang psixologiyasining dizayn jarayonidagi ahamiyatini aniqlash hamda uni o‘qitishning samarali yondashuvlarini belgilash maqsadida bir nechta asosiy metodlar asosida olib borildi. Avvalo, rang nazariyasi, vizual psixologiya va dizayn metodologiyasiga oid ilmiy manbalar bo‘yicha adabiyotlar tahlili amalga oshirildi. Shuningdek, dizayn yo‘nalishida tahsil olayotgan talabalarning amaliy ishlarida rang tanlash jarayoni kuzatildi.

Tadqiqot davomida ikki guruhda eksperiment tashkil etildi: nazorat guruhi an‘anaviy usullar asosida, tajriba guruhi esa interfaol metodlar orqali o‘qitildi. Talabalar orasida rangni qabul qilish, rang uyg‘unligini aniqlash va uning psixologik

ta'sirini tushunish bo'yicha so'rovnoma hamda testlar o'tkazildi. Olingan natijalar miqdoriy va sifat jihatidan tahlil qilinib, interfaol metodlarning samaradorligi aniqlashtirildi.

NATIJALAR

Tadqiqot jarayonida o'tkazilgan kuzatuv, so'rovnoma, test va eksperimentlar rang psixologiyasini interfaol metodlar asosida o'qitish talabalarning dizayn ko'nikmalariga sezilarli ta'sir ko'rsatishini namoyish etdi. Tajriba guruhi talabalari ranglarning ma'nosi, ularning hissiy va psixologik ta'siri, kompozitsiyada rang uyg'unligini yaratish hamda dizaynda rang tanlash mezonlarini amaliy qo'llash bo'yicha an'anaviy usulda o'qitilgan nazorat guruhiga nisbatan yuqori natijalar ko'rsatdi.

Test natijalari tajriba guruhida rang sezgirligining oshishi, rang kombinatsiyalarini ongli ravishda tanlash, kontrast va balans yaratish bo'yicha 30-40 foizgacha o'sish kuzatilganini ko'rsatdi. Amaliy mashg'ulotlar tahlili shuni tasdiqladiki, interfaol metodlar asosida ta'lim olgan talabalar plakat, logotip, UI/UX maketlari va boshqa dizayn loyihalarida rang uyg'unligini aniqroq qo'llagan, vizual kommunikatsiya samaradorligini oshiruvchi qarorlarni mustaqil ravishda qabul qila olgan.

So'rovnoma natijalari ham talabalarning rangning psixologik ta'siri haqidagi tasavvurlari kengayganini, rang orqali auditoriya e'tiborini boshqarish qobiliyati kuchayganini ko'rsatdi. Umuman olganda, interfaol metodlar asosida tashkil etilgan darslar rang psixologiyasi bo'yicha nazariy bilimlarni chuqurlashtiribgina qolmay, talabalarning kreativ fikrlashi va amaliy dizayn ko'nikmalarini sezilarli darajada rivojlantirganini isbotladi.

1-jadval

Tajriba va nazorat guruhlari bo'yicha rang psixologiyasi va dizayn ko'nikmalari natijalari

Ko'rsatkich	Nazorat guruhi (an'anaviy usul)	Tajriba guruhi (interfaol metodlar)	O'sish farqi (%)
Rang sezgirligi	55%	75%	+20%
Rang uyg'unligini aniqlash	50%	70%	+20%
Kontrast va vizual balansni yaratish	52%	72%	+20%
Kreativ fikrlash va dizayn yechimlari	48%	68%	+20%

Rangning psixologik ta'sirini tushunish	53%	73%	+20%
---	-----	-----	------

Izoh: Natijalar tajriba guruhi talabalari interfaol metodlar yordamida o'qitilganidan keyin sezilarli darajada oshganini ko'rsatadi. Nazorat guruhi esa an'anaviy ma'ruza-uslub asosida o'qitilgan, shuning uchun farq kamroq.

MUHOKAMALAR

Tadqiqot natijalari rang psixologiyasini interfaol metodlar asosida o'qitish talabalarning rang sezgirligi, kreativ fikrlashi va amaliy dizayn ko'nikmalarini sezilarli darajada oshirishini ko'rsatdi. Bu, avvalo, rang psixologiyasining dizayn jarayonidagi markaziy o'rnini tasdiqlaydi [7, 62]. Ranglar nafaqat vizual dekorativ element sifatida, balki auditoriyaning hissiy va kognitiv reaksiyasini shakllantiruvchi kuchli vosita sifatida qo'llaniladi. Shu sababli, rang psixologiyasini o'qitishda an'anaviy ma'ruza uslublari yetarli samaradorlik bermaydi, chunki ular talabalarning amaliy ko'nikmalarini va mustaqil qaror qabul qilish qobiliyatini to'liq rivojlantira olmaydi.

Interfaol metodlar – loyiha asosida o'qitish (PBL), guruhli tahlil, vizual eksperimentlar va rang kartalari bilan ishlash talabalarning nazariy bilimlarini amaliy faoliyat bilan uyg'unlashtirish imkonini beradi [8, 61]. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, bu metodlar orqali talabalarda rang uyg'unligini aniqlash, kontrast va balansni yaratish, rangning emotsional va psixologik ta'sirini tushunish qobiliyati sezilarli darajada yaxshilanadi. Natijalar, shuningdek, UI/UX dizayn, grafik dizayn va reklama sohalarida rangni ongli ravishda qo'llash imkoniyatlarining ham kengayganini ko'rsatmoqda.

Bundan tashqari, rang psixologiyasini interfaol metodlar asosida o'qitish talabalarning kreativ tafakkurini rivojlantiradi, muammoli vaziyatlarda mustaqil yechim topishga o'rgatadi va dizayn loyihalarida innovatsion qarorlar ishlab chiqish imkonini yaratadi. Mazkur yondashuv ta'lim jarayonini yanada qiziqarli, samarali va motivatsion bo'lishiga xizmat qiladi.

Umuman olganda, tadqiqot shuni tasdiqlaydiki, rang psixologiyasini o'qitishda interfaol metodlardan foydalanish nafaqat nazariy bilimlarni mustahkamlaydi, balki amaliy ko'nikmalarni rivojlantiradi hamda dizayn jarayonida rangni ongli ravishda tanlashni rag'batlantiradi. Shu bois rang psixologiyasini o'qitishning innovatsion yondashuvlari dizayn ta'limi sifatini yaxshilashda muhim ahamiyatga ega.

XULOSA

Tadqiqot natijalari rang psixologiyasining dizayn jarayonidagi markaziy ahamiyatini hamda uni o‘qitishda interfaol metodlardan foydalanishning samaradorligini tasdiqladi. Rang inson hissiyoti, e‘tibori va vizual qabuliga kuchli ta‘sir ko‘rsatadi, shu sababli u dizaynning kommunikativ va estetik samaradorligini oshirishda muhim vosita hisoblanadi.

Tadqiqot davomida qo‘llangan interfaol metodlar – loyiha asosida o‘qitish, vizual tahlil, guruhli muammoli vazifalar va rang kartalari bilan ishlash talabalarning rang sezgirligini, kreativ fikrlashini va amaliy dizayn ko‘nikmalarini sezilarli darajada rivojlantirishi aniqlandi. Talabalar rang kombinatsiyalarini ongli ravishda tanlash, kontrast va vizual balans yaratish ko‘nikmalarini ham samarali egalladilar.

Shu bois rang psixologiyasini o‘qitishda interfaol metodlar nafaqat nazariy bilimlarni, balki amaliy ko‘nikmalarni ham rivojlantirishga xizmat qiladi. Mazkur yondashuv dizayn ta‘limining sifatini oshiradi, talabalarning kreativ tafakkurini rag‘batlantiradi va dizayn loyihalarida innovatsion qarorlar qabul qilish imkonini yaratadi.

Kelajakda rang psixologiyasini o‘qitishda interfaol metodlarni yanada kengaytirish, multimediya va zamonaviy texnologik vositalardan foydalanish, shuningdek, talabalarning individual qobiliyatlarini inobatga olgan pedagogik yondashuvlarni ishlab chiqish tavsiya etiladi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Birren F., Stone J. Principles of Color Design. – New York: Routledge, 2019.
2. Eiseman L. The Complete Color Harmony: Expert Color Information for Professional Color Results. – Rockport: Rockport Publishers, 2000.
3. Lidwell W., Holden K., Butler J. Universal Principles of Design. – Rockport: Rockport Publishers, 2010.
4. Norman D. A. The Design of Everyday Things. Revised and Expanded Edition. – New York: Basic Books, 2013.
5. Lupton E., Phillips J. C. Graphic Design and Visual Communication. – New York: Princeton Architectural Press, 2015.
6. Ware C. Information Visualization: Perception for Design. – Amsterdam: Elsevier, 2013.
7. Sodiqova Sh. A. Maktabgacha pedagogika. – Toshkent.: Tafakkur bo‘stoni, 2013.
8. Nurmatova M. Sh., Xasanova Sh. T. Rasm buyum yasash va bolalarni tasviriy

- faoliyatga o'rgatish metodikasi. – Toshkent.: Cho'lpon, 2010.
9. Bobomurodov E. N., Normuhammadova O'. Maktabgacha ta'limda bolalarning fazoviy tasavvurini rivojlantirish // Maktabgacha ta'limda sifat va samaradorlik, rivojlanish istiqbollari: muammo va yechimlar. 2025. Vol. 1, № 1.
10. Бобомуродов Е. Методика обучения детей свойствам цветов и видам красок в дошкольных образовательных организациях // Предпринимательство и педагогика. 2025. Т. 4, № 1. – С. 151-156. URL: <https://inlibrary.uz/index.php/entrepreneurship-pedagogy/article/view/68423>

PEDAGOGIKA

NATYURMORT ORQALI RANGTASVIRNI O'QITISHDA O'RTA VA PAST TAYYORGARLIKDAGI TALABALARDA ILMIY TAFAKKURNI SHAKLLANTIRISH

XAYROV RASIM ZOLIMXON O'G'LI

Guliston davlat pedagogika instituti

“San ‘atshunoslik” kafedrasi dotsenti

Pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)

Email: xayrov@mail.ru

UDK: 37.016:7

<https://orcid.org/0000-0002-4150-3726>

XUDOYOROV SHODIYOR ZIYODULLO O'G'LI

Guliston davlat pedagogika instituti

“Tasiriy san ‘at” yo‘nalishi magistranti

Email: xudoyorovshodiyor408@gmail.com

Kalit so‘zlar:

ta'lim, tasviriy san'at, natyurmort, faoliyat, rang, yorug'-soya, munosabatlar, shakl, kompozitsiya, talabalar, o'rta va past tayyorgarlik darajasi.

Annotatsiya:

Mazkur maqolada natyurmort orqali rangtasvirni tadqiqotga yo'naltirilgan metodlar asosida o'qitish jarayoni tahlil qilinib, o'rta va sust tayyorgarlikdagi talabalarda ilmiy tafakkurni shakllantirish imkoniyatlari ochib beriladi. Tadqiqot natyurmort qo'yilmasi asosida olib borilib, u talabalarning vizual kuzatuv, tahlil hamda izlanishga yo'naltirilgan faoliyatini rivojlantiruvchi samarali pedagogik model sifatida talqin etiladi. Tajriba-sinov jarayonida shakl, rang, yorug'-soya va kompozitsion bog'lanishlarga oid vizual-tahliliy hamda muammoli vazifalarni integratsiyalash ta'lim samaradorligini sezilarli darajada oshirishi aniqlangan. Olingan natijalar muntazam va maqsadli mashg'ulotlar intuitiv idrokdan ongli, tahliliy anglashga bosqichma-bosqich o'tishni ta'minlashini, shuningdek, sabab-oqibatli tafakkur hamda barqaror tadqiqot ko'nikmalarining rivojlanishiga xizmat qilishini ko'rsatdi. Mazkur yondashuv bo'lajak tasviriy san'at o'qituvchilarini kasbiy jihatdan tayyorlashda muhim metodik resurs sifatida e'tirof etilib, pedagogik amaliyot va o'qitish metodikasida ilmiy yondashuvni kuchaytirishga qaratilgan amaliy tavsiyalarni taqdim etadi.

ФОРМИРОВАНИЕ НАУЧНОГО МЫШЛЕНИЯ У СТУДЕНТОВ СО СРЕДНИМ И НИЗКИМ УРОВНЕМ ПОДГОТОВКИ ПРИ ОБУЧЕНИИ ЖИВОПИСИ НА ОСНОВЕ НАТЮРМОРТА

Ключевые слова: образование, изобразительное искусство, натюрморт, деятельность, цвет, свет-тень, отношения, форма, композиция, студенты, средний и низкий уровень подготовки.

Аннотация: В данной статье анализируется процесс обучения живописи через натюрморт на основе исследовательских методов, раскрываются возможности формирования научного мышления у студентов со средней и слабой подготовкой. Исследование проводится на основе постановки натюрморта, которая интерпретируется как эффективная педагогическая модель, развивающая деятельность студентов, направленную на визуальное наблюдение, анализ и исследование. В ходе эксперимента было установлено, что интеграция визуально-аналитических и проблемных заданий, связанных с формой, цветом, светотеневыми и композиционными связями, значительно повышает эффективность обучения. Полученные результаты показали, что регулярные и целенаправленные занятия обеспечивают поэтапный переход от интуитивного восприятия к осознанному, аналитическому пониманию, а также служат развитию причинно-следственного мышления и устойчивых исследовательских навыков. Данный подход признан важным методическим ресурсом в профессиональной подготовке будущих учителей изобразительного искусства и предоставляет практические рекомендации, направленные на усиление научного подхода в педагогической практике и методике преподавания.

FORMATION OF SCIENTIFIC THINKING IN STUDENTS WITH MEDIUM AND LOW LEVELS OF PREPARATION IN TEACHING PAINTING BASED ON STILL LIFE

Keywords: education, fine arts, still life, activity,

Abstract: This article analyzes the process of teaching painting through still life based on research-oriented methods and reveals the possibilities of forming scientific thinking in

color, light and shadow, relationships, form, composition, students, average and low level of preparation.

students with average and low preparation. The research is conducted on the basis of a still life setup, which is interpreted as an effective pedagogical model that develops students' visual observation, analysis, and research-oriented activity. In the experimental process, it was established that the integration of visual-analytical and problem tasks related to form, color, light and shadow, and compositional connections significantly increases the effectiveness of education. The obtained results showed that regular and purposeful training ensures a gradual transition from intuitive perception to conscious, analytical understanding, and also serves the development of causal thinking and sustainable research skills. This approach is recognized as an important methodological resource in the professional training of future fine arts teachers and provides practical recommendations aimed at strengthening the scientific approach in pedagogical practice and teaching methods.

KIRISH

O'zbekiston Respublikasida ta'lim tizimini isloh qilish sharoitida kasbiy faoliyatni ilmiy-tahliliy jihatdan anglay oladigan hamda tadqiqot ishlarini amalga oshirishga qodir pedagog kadrlarni tayyorlash masalasiga alohida e'tibor qaratilmoqda. Tasviriy san'at yo'nalishida mazkur vazifa yanada dolzarb bo'lib, bo'lajak o'qituvchi nafaqat badiiy-amaliy ko'nikmalarga, balki tasvirlarni tahlil qilish, qonuniyatlarni aniqlash va badiiy jarayonlarni ilmiy asosda talqin eta olish imkonini beruvchi rivojlangan ilmiy tafakkurga ham ega bo'lishi talab etiladi.

Oliy ta'lim tizimini modernizatsiya qilishga qaratilgan Prezident farmon va qarorlarida ta'lim oluvchilarning ilmiy-tadqiqot faolligini kuchaytirish, ularda tanqidiy, analitik va tadqiqotchi tafakkurni shakllantirish zarurligi alohida ta'kidlanadi. Ushbu tadqiqotning nazariy asosini ta'lim sohasidagi me'yoriy-huquqiy hujjatlar, xususan, O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risida"gi Qonuni [1] hamda "Oliy ta'lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasi" [2] tashkil etadi. Ushbu hujjatlarda ta'lim jarayoniga innovatsion, interaktiv va tadqiqotga yo'naltirilgan yondashuvlarni joriy etish zarurligiga e'tibor qaratilgan. Mazkur qoidalarni tasviriy san'atni o'qitish amaliyotida tatbiq etish, ayniqsa kasbiy-metodik tayyorgarligi o'rta yoki yetarlicha bo'lmagan talabalarda ilmiy tafakkurni shakllantirishning samarali metodlarini izlashni taqozo etadi. Bu holat mazkur tadqiqotning muammoni belgilovchi asosiy omili sifatida qaraladi.

Tasviriy san'at o'quv fani sifatida faqat badiiy-amaliy malakalarni shakllantirishga emas, balki kuzatuvchanlik, analitik yondashuv, obrazli va mantiqiy tafakkur, shuningdek tasvirlarni qayta talqin qilish qobiliyatini rivojlantirishga xizmat qiladi. Ushbu jarayonlar ilmiy bilishning muhim tarkibiy qismlarini tashkil etadi. Shu bois tasviriy san'at sohasida faoliyat yurituvchi zamonaviy pedagog ta'lim jarayoniga ilmiy yondashuvni integratsiyalashni ta'minlovchi nazariy-metodologik asoslarni puxta egallashi lozim. Bu esa ilmiy-ijodiy izlanishga tayyorlik, muammoli vaziyatlarni aniqlash, daliliy materiallarni to'plash va tahlil qilish hamda ularni umumlashtirish ko'nikmalarining shakllanganligini taqozo etadi [3, 57].

ADABIYOTLAR TAHLILI

Tasviriy san'at ta'lim tizimida ilmiy tafakkurni shakllantirish masalasi bo'yicha olib borilgan ilmiy tadqiqotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, badiiy jarayonning o'zi mohiyatan vizual kuzatuv, tahlil, taqqoslash, umumlashtirish va hodisalarga ilmiy talqin berish kabi kognitiv faoliyat turlariga tayangan holda amalga oshiriladi. Shu bois, tasviriy san'atni o'qitish jarayoniga tadqiqot metodlarini joriy etish ta'lim oluvchilarda ilmiy tafakkurni rivojlantirishning muhim va dolzarb pedagogik ehtiyoji sifatida qaraladi. Mavjud ilmiy manbalarda badiiy-ijodiy faoliyatning barcha bosqichlari – kuzatuv, tahlil, tasvirlash va baholash jarayonlari o'zaro uzviy bog'liq bo'lib, ular tahliliy tafakkur asosida kechishi ta'kidlanadi [5, 65].

Tadqiqot metodologiyasiga oid ilmiy adabiyotlarda tadqiqot faoliyatini rejalashtirish, uni izchil tashkil etish, kuzatuv natijalarini tahlil qilish va umumlashtirish asosida xulosalar chiqarish ko'nikmalarini shakllantirish muhim didaktik vazifa sifatida talqin etilgan. Ushbu yondashuv tasviriy san'at ta'limi uchun ham xos bo'lib, badiiy jarayonning mazmuni vizual tahlil, kuzatuvchanlik va tafakkur faoliyati bilan bevosita bog'liq ekanligi ilmiy asoslangan. Ilmiy tadqiqot metodlariga bag'ishlangan ishlarda muammoli vaziyat yaratish, tahliliy faoliyatni faollashtirish, tizimli kuzatuv olib borish hamda tadqiqot bosqichlarini aniq belgilash mexanizmlarining pedagogik samaradorligi yoritib berilgan [3, 57; 4, 33].

Adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, vizual tahlil, shakl va proporsional munosabatlarni o'rganish, muammoli savollar asosida ishlash, texnika va badiiy uslublarni qiyosiy tahlil qilish talabalarda ilmiy fikrlashni rivojlantiruvchi muhim omillardan hisoblanadi [7, 158]. Bu jarayonlar tasviriy san'atni ongli, mantiqiy va tadqiqotga asoslangan holda o'zlashtirish uchun zarur pedagogik shart-sharoitlarni yaratadi.

Tasviriy san'atni o'qitish metodikasiga bag'ishlangan tadqiqotlarda badiiy qonuniyatlarni egallash jarayonida talabalarda kuzatuvchanlik, taqqoslash qobiliyati,

vizual tahlil va ilmiy asoslangan talqin berish ko'nikmalarining tabiiy ravishda rivojlanishi qayd etilgan [5, 41]. Psixologik tadqiqotlarda vizual idrok inson bilish faoliyatining yetakchi mexanizmlaridan biri sifatida baholanib, badiiy asoslarni o'rganish tadqiqotchilik tafakkurini rivojlantirishga xizmat qilishi asoslab berilgan [6, 182].

Umumiy tahlil natijalari natyurmort va rangtasvirni o'qitishda tadqiqot metodlaridan foydalanish mustahkam nazariy poydevorga ega ekanini ko'rsatadi. Ilmiy manbalarda ta'kidlanishicha, mazkur yondashuv sust va o'rta tayyorgarlikka ega talabalarda ham vizual kuzatuv, tahliliy fikrlash hamda sabab-oqibatli munosabatlarni anglash ko'nikmalarini shakllantirish imkonini beradi.

Zamonaviy ta'lim sharoitida raqamli texnologiyalar, internet resurslari, virtual muzeylar va multimedia vositalarining ta'lim jarayoniga joriy etilishi badiiy ta'limda, ayniqsa rangtasvir mashg'ulotlarida tadqiqot metodlarining didaktik imkoniyatlarini sezilarli darajada kengaytirdi [7, 159]. Ushbu vositalar badiiy qonuniyatlarni chuqurroq tahlil qilish, vizual materiallarni qiyoslash va talabalarning ilmiy tafakkurini faollashtirishga xizmat qilmoqda.

Olib borilgan tadqiqotlar natijalari ham kompozitsiya tamoyillari, ranglar o'rtasidagi munosabatlar, konstruktiv va shakl hosil qiluvchi qonuniyatlarga asoslangan topshiriqlar talabalarda ilmiy va badiiy tafakkur sintezini samarali shakllantirishini tasdiqlaydi [8, 46]. Jahon pedagogikasining yetakchi namoyandalari – Jerome Bruner, John Dewey, Howard Gardner hamda Elliot Eisner asarlarida badiiy faoliyat o'z mohiyatiga ko'ra tadqiqot va tajribaga asoslangan jarayon sifatida talqin qilinadi. Ularning ilmiy qarashlariga ko'ra, tasviriy san'at asoslarini o'rganish jarayoni shunchaki estetik ko'nikmalarni shakllantirish bilangina cheklanmay, balki tajriba o'tkazish, muammoli vaziyatlarni hal etish, vizual kuzatuv va tahliliy tafakkurni rivojlantirishga xizmat qilishi ta'kidlangan.

O'zbekistonda esa pedagogika sohasidagi yetuk olimlar – Rauf Hasanov, Nematullo Muslimov, Saidjon Abdirasilov, Saidahmad Shovdirov, Rasul Xudoyberganov, Bobur Boymetov, Rustam Xayrov tomonidan olib borilgan ilmiy tadqiqotlarda milliy metodik maktab doirasida tasviriy san'atni o'qitish orqali talabalarda badiiy qonuniyatlarni ongli o'zlashtirish, ilmiy-tahliliy kompetensiyalarni shakllantirish masalalari keng va atroflicha yoritilgan [8, 22].

Umuman olganda, adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, tasviriy san'atda badiiy asoslar va qonuniyatlarni o'qitishning o'zi mazmunan tadqiqotga yo'naltirilgan ta'lim modeli sifatida namoyon bo'ladi. Bunday yondashuv talabalarda ilmiy tafakkur, tahliliy faoliyat, tadqiqot ko'nikmalari hamda nazariy va amaliy bilimlar asosida

mustaqil va puxta xulosa chiqarish qobiliyatini samarali rivojlantirish imkonini beradi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Tadqiqot Guliston davlat pedagogika institutining “Tasviriy san’at va muhandislik grafikasi” ta’lim yo‘nalishi talabalari ishtirokida olib borildi. Tadqiqotda maqsadli tanlov usuli (purposeful sampling) qo‘llanildi va unda maqsadli ravishda o‘rta va past tayyorgarlikka ega talabalar ishtirok etdilar. Bunday metodologik yondashuvning tanlanishi yuqori bilim va ko‘nikmalarga ega kuchli talabalar rangtasvir va natyurmort materialini tez va oson o‘zlashtirish qobiliyatiga ega bo‘lgani sababli, ularda ilmiy-tahliliy tafakkur shakllanishining dinamikasini aniq baholash qiyinligi bilan izohlanadi. Shu bois tadqiqotning asosiy muammosi – ilmiy tafakkurni rivojlantirish imkoniyatlarini aynan o‘rta va past tayyorgarlikdagi talabalarda aniqlash maqsadga muvofiq deb topildi.

Tajriba-sinov ishlarida 19-21 yoshdagi 32-23-guruhning 26 nafar talabasi ishtirok etdi. Talabalarda chizmatasvir va rangtasvir bo‘yicha asosiy amaliy bilimlar (perspektiva, proporsiya va rangshunoslik) mavjud bo‘lsa-da, badiiy jarayonlarni ilmiy va tahliliy jihatdan asoslab berishda qiyinchiliklar kuzatilishi tadqiqotning markaziy muammosini tashkil etdi. Tadqiqot boshlanishidan oldin vizual-tahliliy kompetensiyalarni aniqlash maqsadida dastlabki pedagogik tashhis o‘tkazildi hamda rangtasvir bo‘yicha boshlang‘ich ko‘rsatkichlar belgilab olindi.

Metodologik jihatdan tadqiqot ob‘ekti sifatida “Natyurmort” kompozitsiyasi tanlandi. Mazkur tanlov natyurmortning shakl, rang, yorug‘-soya va kompozitsion bog‘lanishlarni bir vaqtning o‘zida tahlil qilish imkonini beruvchi ko‘p omilli vizual muhit yaratishi bilan asoslandi. Bu esa kuzatuv, tahlil, tajriba va xulosalash kabi ilmiy tafakkur mexanizmlarini amaliy faoliyat jarayonida qo‘llash uchun qulay shart-sharoit yaratdi.

Tadqiqot metodologiyasi quyidagi bosqichlarda amalga oshirildi:

- ishtirokchilarni maqsadli tanlash;
- dastlabki pedagogik tashhis o‘tkazish;
- natyurmortni tadqiqot ob‘ekti sifatida belgilash;
- vizual-tahliliy mezonlar asosida tajriba-sinov ishlarini tashkil etish;
- yakuniy tashhis va natijalarni taqqoslash.

O‘rta va past tayyorgarlikdagi talaba guruhi bilan ishlash ilmiy tafakkur rivojlanishining real va xolis dinamikasini aniqlash imkonini berdi hamda tadqiqot natijalarining ishonchliligini ta’minladi.

1-rasm. Eksperimental tadqiqotda foydalanilgan natyurmort qo'yilmasi

Natyurmort qo'yilmasi kichik uzun bo'yinli ko'za, naqshli keramika krujkasi, limon hamda pushti-o'rik tusli mato-drapirovkadan tashkil topdi. Predmetlar konstruktiv tuzilishi, o'lchami, fakturasi va rang xususiyatlari jihatidan farqlanib, shaklni vizual tahlil qilish, rang va tonal munosabatlarni tadqiq etish hamda yorug'lik manbai bilan o'zaro ta'sir qonuniyatlarini o'rganish uchun metodik jihatdan asoslangan muhitni yaratdi. Bunday predmetlar uyg'unligi talabalarning tahliliy va ilmiy tafakkurini rivojlantirishga qaratilgan tadqiqotchilik faoliyatini samarali tashkil etish imkonini berdi.

Tadqiqot jarayonida yuzaga kelgan muammoli savollar (masalan, ko'zaning bir tomonida chuqur soya hosil bo'lish sabablari yoki limon yuzasida refleks paydo bo'lish mexanizmlari) (1-rasmga qarang) vizual hodisalarga ilmiy asoslangan izoh berishni talab qiluvchi tadqiqot vazifalari sifatida qo'llanildi. Bunday muammoli vaziyatlar talabalarning mustaqil tahliliy izlanishini rag'batlantirib, tadqiqotchi tafakkurning rivojlanishiga xizmat qildi.

Tajriba-sinov ishining asosiy maqsadi tasviriy san'atni o'qitish jarayonida tadqiqot metodlaridan foydalanish orqali talabalarda tadqiqotchilik tafakkurini shakllantirish samaradorligini aniqlashdan iborat bo'ldi. Tadqiqot jarayoni natyurmortni amaliy bajarish, maqsadli vizual kuzatuv, tahliliy faoliyatni tashkil etish hamda badiiy qonuniyatlarni ongli ravishda o'zlashtirishni nazarda tutdi.

Tadqiqotning nazariy asosini ta'lim sohasidagi me'yoriy-huquqiy hujjatlar [1; 2] hamda ilmiy tadqiqot metodologiyasining umumilmiy qoidalari [3; 4] tashkil etdi. Tasviriy san'atni o'qitish metodikasiga oid manbalar [5; 6] esa tadqiqotning amaliy bosqichi mazmunini belgilab berdi.

Talabalarning badiiy-tahliliy va tadqiqotchilik kompetensiyalarini rivojlanish dinamikasini baholash maqsadida natyurmortni idrok etish va tahlil qilishning asosiy jarayonlarini aks ettiruvchi to'rtta integral mezon belgilandi: shakl tahlili; yorug'-soya; rang munosabatlari; kompozitsion ko'rish.

Har bir mezon talabalarning tayyorgarlik darajasini xolis baholash imkonini beruvchi indikatorlar tizimini o'z ichiga oldi. Ushbu indikatorlar natyurmortdagi ashyolarning konstruktiv tuzilishini aniqlay olish, yorug'lik taqsimlanishi va reflekslar hosil bo'lish qonuniyatlarini tushuntirish, ob'ektlarning rang xususiyatlarini tahlil qilish, kompozitsion markazni belgilash va fazoviy yechim tanlovini asoslab

berish ko‘nikmalarini qamrab oldi. Baholash to‘rt balli shkala (past darajadan yuqori darajagacha) asosida amalga oshirilib, boshlang‘ich va yakuniy diagnostika ko‘rsatkichlarini o‘zaro taqqoslash imkonini ta‘minladi.

Tadqiqot ishtirokchilari o‘quv yili boshida boshlang‘ich pedagogik tashhisdan o‘tkazildi. Mazkur tashhis jarayonida talabalarning vizual kuzatuv olib borish, ranglarni tahlil qilish, kompozitsion yechimni anglash hamda kuzatilgan badiiy hodisalarga ilmiy asoslangan talqin bera olish imkoniyatlari aniqlashtirildi. Ushbu bosqich natijalari talabalarning badiiy-tahliliy tayyorgarlik darajasi yetarli darajada yuqori emasligini ko‘rsatgan bo‘lsa-da, ularda badiiy materialni ongli ravishda o‘zlashtirishga bo‘lgan qiziqish va o‘rganishga nisbatan ijobiy motivatsiya mavjudligi kuzatildi.

Amaliy bosqichda natyurmort qo‘yilmasining har bir elementi tadqiqot nuqtai nazaridan batafsil tahlil qilindi. Xususan, ashyolarning konstruktiv shakli, rang xususiyatlari, yorug‘lanish xarakteri, shuningdek, reflekslar va soyalar o‘rtasidagi nisbatlar izchil o‘rganildi. Talabalar shaklning konstruktiv tuzilishini mantiqiy asosda anglashga, rang o‘zgarishlarining sabablarini aniqlashga hamda kompozitsion markaz va ko‘rish nuqtalarini belgilovchi omillarni asoslab bera olishga yo‘naltirildi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Tajriba-sinov ishlari yakunlangach, talabalarning boshlang‘ich va yakuniy amaliy ishlari qiyosiy tahlil qilindi. Natijalar shuni ko‘rsatdiki, tajriba jarayonida ishtirok etgan talabalarda ashyolar shaklini yanada aniq idrok etish va tahlil qilish, rang munosabatlarini ilmiy asosda anglash hamda asoslangan kompozitsion yechimlarni topish ko‘nikmalari sezilarli darajada rivojlangan. Bu hol rangtasvirni o‘qitish jarayonida tadqiqot metodlarini qo‘llash nafaqat amaliy badiiy malakalarni takomillashtirishga, balki ta‘lim oluvchilarda ilmiy tafakkur elementlarini shakllantirish va rivojlantirishga ham xizmat qilishini tasdiqlaydi [8, 44].

Tadqiqotning boshlang‘ich bosqichida 32-23-guruh talabalari o‘rtasida vizual kuzatuv olib borish, rang munosabatlarini anglash, kompozitsion yechimlarni idrok etish hamda tadqiqotchi tafakkurning shakllanganlik darajasiga oid ko‘nikmalar diagnostika qilindi. Olingan ma‘lumotlar o‘quv yili boshida talabalarda ilmiy tafakkur yetarli darajada rivojlanmaganini ko‘rsatdi. Xususan, o‘quv topshiriqlarini bajarish jarayonida ular shakl va yorug‘-soya munosabatlarini tahliliy jihatdan anglashda, shuningdek, kuzatilayotgan vizual hodisalarga badiiy-ilmiy talqin berishda muayyan qiyinchiliklarga duch kelganlar [5, 43].

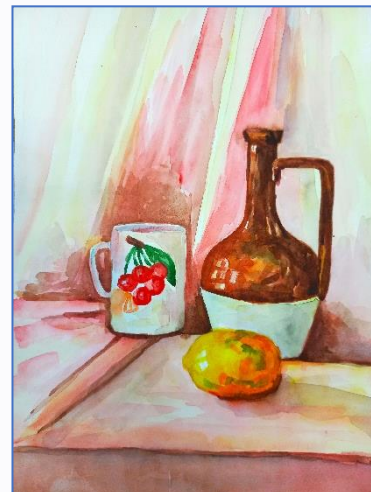
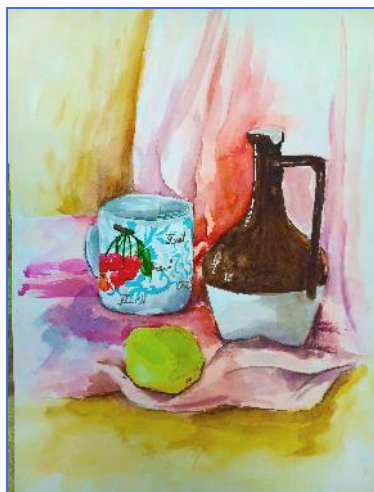
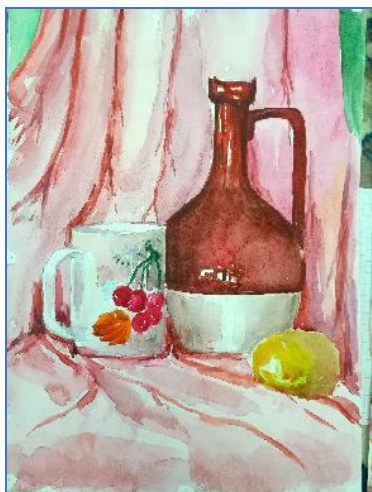
O‘quv yili davomida rangtasvir bo‘yicha amaliy mashg‘ulotlarga vizual tahlil, muammoli vazifalar, badiiy qonuniyatlarni tizimli o‘rganish hamda tadqiqot faoliyati

jarayonida shakl va rang o'rtasidagi o'zaro bog'liqliklarni aniqlashga yo'naltirilgan tadqiqot metodlari izchil joriy etildi. Ilmiy tafakkuri dastlabki bosqichda yetarlicha shakllanmagan talabalar uchun mazkur yondashuv ayniqsa muhim ahamiyat kasb etdi, chunki u intuitiv idrok darajasidan ongli va tahliliy anglash bosqichiga o'tishga samarali xizmat qildi.

Ilmiy adabiyotlarda tasvirni idrok etish, uni tahlil qilish va qayta ishlash jarayonlari rangtasvirda bilish faoliyatining yetakchi mexanizmlari ekani ta'kidlanadi. Talabalarning natyurmort qo'yilmasi ustidagi amaliy ishlari ushbu ilmiy qarashlarning asosli ekanini tasdiqladi. Xususan, ta'lim oluvchilar shakl va rangdagi o'zgarishlarga nisbatan yanada e'tiborli bo'lib, kuzatuv jarayonida faollikni oshirdilar hamda obrazli va ilmiy tahlil elementlarini bosqichma-bosqich o'zlashtira boshladilar [7, 159].

2-rasm

*Eksperimental guruh talabalarining yakuniy natyurmort ishlari: Abdullaev J.,
Lapasov N., Xasanova B.*

O'quv yili yakunida o'tkazilgan takroriy diagnostika natijalari talabalarda badiiy-ilmiy tafakkur darajasining sezilarli darajada oshganini ko'rsatdi (1-jadval). Jumladan, vizual-tahliliy ko'nikmalarning rivojlanish ko'rsatkichlari 30-35 % ga, rang munosabatlarini ilmiy asosda izohlash ko'nikmalari 25-28 % ga, ilmiy asoslangan va amaliy kompozitsion yechimlarni topish qobiliyati 32-34 % ga, ijodiy topshiriqlarni bajarish jarayonida mustaqil tadqiqotchi tafakkur darajasi esa o'rtacha 35 % ga oshgani aniqlandi.

*1-jadval**Talabalarning badiiy-ilmiy tafakkur ko'nikmalarining rivojlanish dinamikasi*

№	Ko'nikma turi	Boshlang'ich ko'rsatkich	Yakuniy ko'rsatkich	O'sish (%)
1	Vizual-tahliliy ko'nikmalar	Past daraja	O'rtacha daraja	+30-35 %
2	Rang munosabatlarini ilmiy asosda izohlash	Past daraja	O'rtacha daraja	+25-28 %
3	Kompozitsion yechimlarni topish qobiliyati	Past daraja	O'rtacha daraja	+32-34 %
4	Mustaqil tadqiqotchi tafakkur	Past daraja	O'rtacha daraja	+35 %

Qayd etilgan ijobiy dinamika, asosan, tadqiqot xarakteridagi vazifalarni o'quv jarayoniga tizimli ravishda joriy etish hamda badiiy qonuniyatlarni ilmiy asosda izchil o'rganish bilan bog'liqdir. Xususan, "Natyurmortda rang ifodasi" va "Tus orqali shaklni qurish" kabi tadqiqotga yo'naltirilgan topshiriqlar talabalarning mustaqil fikrlashini rivojlantirishga, shuningdek, badiiy yechimlarni ilmiy jihatdan asoslab tushuntira olish ko'nikmalarini shakllantirishga samarali xizmat qildi.

Dastlab ilmiy tafakkuri yetarlicha shakllanmagan talabalarda tadqiqotchilik hamda badiiy-tahliliy kompetensiyalarning rivojlanish dinamikasini baholash maqsadida metodologik jihatdan statistik usullar qo'llanildi. Ushbu usullar olingan natijalarning xolisligi hamda ularni o'zaro taqqoslash imkoniyatini ta'minladi. Ma'lumotlarni qayta ishlashning boshlang'ich bosqichi har bir mezon bo'yicha "tajribagacha" va "tajribadan so'ng" ko'rsatkichlarni foiz hisobida taqqoslashni o'z ichiga oldi. Bu esa umumiy o'sish tendensiyasini aniqlash va qo'llanilgan tadqiqot metodikalarining samaradorlik darajasini belgilash imkonini berdi.

Tahlilning muhim elementi sifatida guruh bo'yicha o'rtacha qiymatlarni hisoblash amalga oshirildi. Ushbu yondashuv individual farqlarning ta'sirini yumshatdi hamda talabalarda tadqiqotchilik va tahliliy kompetensiyalarning rivojlanish darajasini integral holda aks ettirish imkonini yaratdi. Natijada alohida mezonlar bo'yicha olingan ko'rsatkichlarni o'zaro solishtirish, shuningdek, ilmiy tafakkurni rivojlantirishda tadqiqot metodlarining qo'shgan hissasini xolis baholash mumkin bo'ldi.

Natijalarni qo'shimcha tekshirish maqsadida talabalarning individual portfoliolari tahlil qilindi, o'qituvchilarning ekspert baholari inobatga olindi hamda amaliy topshiriqlarni bajarish jarayonidagi o'zgarishlar qiyosiy tarzda o'rganildi. Miqdoriy va sifat tahlili usullarining uyg'un qo'llanishi tadqiqotga yo'naltirilgan

yondashuvlarning samaradorligini har tomonlama baholash imkonini berdi hamda talabalarda vizual-tahliliy va tadqiqotchilik kompetensiyalarining rivojlanishida kuzatilgan ijobiy dinamikani ishonchli tarzda aniqlashga xizmat qildi. Umumlashtirilgan natijalar jadval ko‘rinishida taqdim etildi.

2-jadval

Kompetensiyalarning rivojlanish ko‘rsatkichlari dinamikasining qiyosiy tahlili

№	Mezon	O‘rtacha ball (tajribagacha)	O‘rtacha ball (tajribadan so‘ng)	O‘sish (%)
1	Natyurmort ashyolarining konstruktiv shaklini tahlil qilish	1,8	2,9	+44%
2	Natyurmortda yorug‘-soya qonuniyatlarini anglash	1,7	2,8	+47%
3	Natyurmort ob‘ektlarining rang munosabatlarini tahlil qilish	1,9	2,6	+36%
4	Natyurmort kompozitsiyasini tahlil qilish va kompozitsion markazni aniqlash	1,8	2,7	+50%

Portfolio metodi asosida amalga oshirilgan talabalarining o‘quv ishlarini qiyosiy tahlil qilish natijalari o‘quv yili yakuniga kelib ta’lim oluvchilarning natyurmortda predmetlar shaklini rang vositalari orqali ochib berish, kompozitsion markazni aniqlash hamda yorug‘-soya qonuniyatlarini tahlil qilish bilan bog‘liq vazifalarni hal etishda yanada izchil va ongli natijalarni namoyon etganliklarini ko‘rsatdi [8, 44]. Olingan ma’lumotlar zamonaviy vizual tahlil metodlarini qo‘llashning pedagogik jihatdan samarali ekanini tasdiqlaydi.

Tadqiqot natijalarining muhokamasi shuni ko‘rsatdiki, rangtasvir mashg‘ulotlariga tadqiqot metodlarini joriy etish talabalarining badiiy ko‘nikmalarini bosqichma-bosqich takomillashtirish bilan bir qatorda, ularda tadqiqotchi tafakkur elementlarini shakllantirishga ham xizmat qiladi. O‘quv jarayoniga ilmiy tahlil bosqichlarini integratsiyalash talabalarga badiiy hodisalarni ongli ravishda tadqiq etadigan faol bilish sub’ekti sifatida yondashish imkonini beradi [4, 33].

Umuman olganda, tadqiqot natijalari 32-23-guruh talabalarida natyurmort qo‘yilmasi ustida tizimli ish olib borish jarayonida ilmiy tafakkur asoslari, vizual-tahliliy faoliyat ko‘nikmalari hamda mustaqil tadqiqot izlanish elementlari sezilarli darajada rivojlanganini ko‘rsatadi [6, 184].

XULOSA

Guliston davlat pedagogika institutining 32-23 guruhi talabalari bilan rangtasvir mashg'ulotlari jarayonida amalga oshirilgan mazkur tadqiqot natyurmortning aniq qo'yilmasi tahliliga asoslangan holda tadqiqotchilik tafakkurini shakllantirishning metodik imkoniyatlarini yaqqol namoyon etdi. Tadqiqot jarayoni shuni ko'rsatdiki, uzun bo'yinli ko'za, naqshli keramik krujka, limon hamda pushti-o'rik tusli drapirovkani o'z ichiga olgan natyurmort ustida muntazam ish olib borish talabalarda maqsadli vizual kuzatuv, shaklni tahliliy anglash, rang va tonal munosabatlarni tushunish, shuningdek, yorug'-soya qonuniyatlarini ilmiy asosda tahlil qilish ko'nikmalarini rivojlantirishga xizmat qildi [6, 183].

O'quv topshiriqlarini bajarish jarayonida natyurmort qo'yilmasining har bir elementi mustaqil tadqiqot ob'ekti sifatida qaraldi. Natijada talabalar asoslangan xulosalar chiqarish, vizual kuzatuvlarni dalillash hamda qabul qilingan kompozitsion yechimlarni mantiqiy jihatdan izohlashga o'rgandilar. Ko'za, naqshli keramik krujka, limon va iliq pushti-o'rik tusli drapirovkadan tashkil topgan natyurmort ashyolarning yorug'lanish sabablarini izohlash, reflekslarni aniqlash, rang va tonal o'zgarishlarni tahlil qilish hamda kompozitsion markazni belgilashga qaratilgan tadqiqotga yo'naltirilgan vazifalarni bajarish uchun qulay shart-sharoit yaratdi. Ushbu mashqlarni tizimli amalga oshirish talabalarning tadqiqot faoliyatini sezilarli darajada faollashtirdi.

Vizual tadqiqot va tahlil metodlarini qo'llash ko'rish va bilish mexanizmlarining samaradorligini tasdiqladi, muammoli vazifalar esa ta'lim oluvchilar tafakkurida ilmiy yondashuvning mustahkamlanishiga xizmat qildi. Shu tariqa, natyurmort asosida tadqiqotga yo'naltirilgan ta'lim rangtasvirni o'qitish jarayonida talabalarda ilmiy tafakkur elementlarini shakllantirishning samarali pedagogik vositasi ekani isbotlandi.

O'tkazilgan tadqiqot natijalari natyurmort qo'yilmasi ustida ishlash jarayonida tadqiqot metodlarini qo'llash nafaqat badiiy tafakkurni rivojlantirishni, balki talabalarda barqaror tahliliy va interpretatsion ko'nikmalarni shakllantirishni ham ta'minlashini ko'rsatdi. Vizual hodisalarga ilmiy asoslangan izoh berish, rang, tus va konstruktiv qonuniyatlarni tahlil qilish, shuningdek, qabul qilinayotgan badiiy yechimlarni dalillash sabab-oqibatli tafakkurni rivojlantirishga hamda metakognitiv ko'nikmalar elementlarini shakllantirishga xizmat qilishi aniqlandi.

O'zaro bog'liq ob'ektlardan iborat tuzilmaviy tizim sifatida qaralgan natyurmort tadqiqot faolligini rivojlantirish modeli sifatida o'z samaradorligini namoyon etdi. U talabalarga kuzatuvlarni umumlashtirish, qiyosiy tahlil olib borish hamda ilmiy jihatdan asoslangan xulosalar chiqarish imkonini berdi. Shu bois, tadqiqotga

yo‘naltirilgan ta‘lim tasviriy san‘at sohasida bo‘lajak pedagoglarda ilmiy tafakkurni shakllantirishning muhim mexanizmi sifatida namoyon bo‘ladi.

Amaliy jihatdan natyurmort ustida ishlashning barcha bosqichlarida tadqiqot xarakteridagi vazifalarni tizimli ravishda integratsiyalash tavsiya etiladi. Bu ta‘lim jarayonining tahliliy yo‘nalishini kuchaytirishga hamda talabalarda ilmiy kuzatuv va vizual hodisalarni talqin qilishning barqaror ko‘nikmalarini shakllantirishga xizmat qiladi. Shuningdek, ilmiy tafakkur rivojlanishining individual dinamikasini uzluksiz monitoring qilish, shakl, rang va yorug‘-soya munosabatlarini tahlil qilishdagi taraqqiyotni qayd etish imkonini beruvchi samarali vosita sifatida portfolio metodidan foydalanishni kengaytirish maqsadga muvofiqdir. Qo‘shimcha ravishda, natyurmortni idrok psixologiyasi, rang nazariyasi va badiiy morfologiya qoidalarini o‘zaro uyg‘unlashtiruvchi fanlararo model sifatida talqin etish rangtasvirni o‘qitish jarayonining ilmiy asoslanganligi va metodik chuqurligini yanada oshirishga xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. “Ta‘lim to‘g‘risida” gi Qonun. – Toshkent: O‘zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Qonunchilik palatasi tomonidan qabul qilingan, 2020. URL: <https://lex.uz/ru/docs/5013009>
2. O‘zbekiston Respublikasi oliy ta‘lim tizimini 2030 yilgacha rivojlantirish konsepsiyasi. – Toshkent, 2019. URL: <https://lex.uz/ru/docs/4545887>
3. Masharipova G. K. Ilmiy tadqiqot metodologiyasi: magistraturaning barcha ta‘lim yo‘nalishlari uchun o‘quv qo‘llanma. – Toshkent: Fan ziyosi, 2022. – B. 446.
4. Shermuxamedova N. A. Ilmiy tadqiqot metodologiyasi. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2014. – B. 240.
5. Ломов Б. Ф. Изобразительное искусство как фактор формирования научного мировоззрения школьников // Педагогические науки. – М: №17, 2015. – С. 179-184. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/izobrazitelnoe-iskusstvo-kak-faktor-formirovaniya-nauchnogo-mirovozzreniya-shkolnikov>
6. Shovdirov S. A. Modern Methods and Technologies of Teaching Fine Arts in General Education Schools // International Multidisciplinary Research in Academic Science (IMRAS). Vol. 8, Issue 06, June 2025. – P. 156-160. URL: <https://journal.imras.org/index.php/scs/article/view/2399>
7. Xayrov R. Z. Bo‘lajak tasviriy san‘at o‘qituvchilarining kasbiy-metodik tayyorgarligini takomillashtirish: monografiya. – Toshkent: “GRAND KONDOR PRINT” 2025. – B. 132. URL: <https://unilibary.uz/monograph/747874>

8. Khairov R. Z. Development of the Professional Training of Fine Arts Students through Watercolor Painting // American Journal of Education and Evaluation Studies. 2025, Vol. 2, No. 8. – P. 209-214. URL: <https://semantjournals.org/index.php/AJEES/article/view/2348>
9. Khairov R. Z. The Role of Drawing and Painting in the Training of Future Teachers of Fine Arts // International Journal of Formal Education. 2025, Vol. 4, Issue 7. – P. 41-48. URL: <https://journals.academiczone.net/index.php/ijfe/article/view/5420>

PEDAGOGIKA

BOSHLANG‘ICH TA‘LIMDA KREATIV O‘QISH MADANIYATINI SHAKLLANTIRISHDA SUN‘IY INTELLEKT TEXNOLOGIYALARIDAN FOYDALANISHNING IMKONIYATLARI

XAYITOVA FIRUZA ABDULLAYEVNA

Termiz iqtisodiyot va servis universiteti

“Boshlang‘ich ta‘lim metodikasi” kafedrasida dotsenti .v/b.

Pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD)

Email: firuzaxon78@gmail.com

UDK: 371.10:681.142.37

Kalit so‘zlar:

kreativ o‘qish madaniyati, boshlang‘ich ta‘lim, sun‘iy intellekt, adaptiv o‘qitish, o‘qish kompetensiyasi, raqamli texnologiyalar, individual yondashuv.

Annotatsiya:

Mazkur maqolada boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida kreativ o‘qish madaniyatini shakllantirish jarayonida sun‘iy intellekt texnologiyalaridan foydalanishning pedagogik imkoniyatlari ilmiy-nazariy hamda amaliy jihatdan tahlil qilinadi. Tadqiqot doirasida sun‘iy intellekt asosida faoliyat yurituvchi adaptiv o‘quv platformalari, chat-botlar, interaktiv va multimodal matnlar, shuningdek, raqamli tahlil vositalarining o‘quvchilarning o‘qishga bo‘lgan ichki motivatsiyasini kuchaytirish, matn mazmunini chuqur va anglash, tanqidiy hamda ijodiy fikrlash ko‘nikmalarini rivojlantirishdagi samaradorligi asoslab beriladi. Shuningdek, sun‘iy intellekt texnologiyalarining ta‘lim jarayonida individual yondashuvni ta‘minlash, o‘quv faolligi va mustaqil fikrlashini oshirishdagi didaktik imkoniyatlari yoritiladi. Tadqiqot natijalari sun‘iy intellekt texnologiyalaridan maqsadli va tizimli foydalanish boshlang‘ich ta‘limda kreativ o‘qish kompetensiyalarini shakllantirishga ijobiy ta‘sir ko‘rsatishini hamda ularni amaliyotga joriy etish zarur ekanini ko‘rsatadi.

ВОЗМОЖНОСТИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ТЕХНОЛОГИЙ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА В ФОРМИРОВАНИИ КУЛЬТУРЫ ТВОРЧЕСКОГО ЧТЕНИЯ В НАЧАЛЬНОМ ОБРАЗОВАНИИ

Ключевые слова: **Аннотация:** В данной статье научно-теоретически и

культура
креативного
чтения, начальное
образование,
искусственный
интеллект,
адаптивное
обучение, чтение
компетенция,
цифровые
технологии,
индивидуальная
подход.

практически анализируются педагогические возможности использования технологий искусственного интеллекта в процессе формирования культуры креативного чтения у учащихся начальных классов. В рамках исследования обоснована эффективность адаптивных образовательных платформ, чат-ботов, интерактивных и мультимодальных текстов, а также инструментов цифрового анализа, работающих на основе искусственного интеллекта, в усилении внутренней мотивации учащихся к чтению, глубоком понимании содержания текста, развитии навыков критического и творческого мышления. Также освещаются дидактические возможности технологий искусственного интеллекта в обеспечении индивидуального подхода в образовательном процессе, повышении учебной активности и самостоятельного мышления. Результаты исследования показывают, что целенаправленное и системное использование технологий искусственного интеллекта положительно влияет на формирование компетенций креативного чтения в начальном образовании и необходимо их внедрение в практику.

POSSIBILITIES OF USING ARTIFICIAL INTELLIGENCE TECHNOLOGIES IN FORMING A CREATIVE LEARNING CULTURE IN PRIMARY EDUCATION

Keywords:

creative reading
culture, primary
education, artificial
intelligence,
adaptive learning,
reading competence,
digital technologies,
personalized
learning.

Abstract:

In this article, the pedagogical possibilities of using artificial intelligence technologies in the process of forming a culture of creative reading in primary school students are analyzed from a scientific-theoretical and practical point of view. Within the framework of the study, the effectiveness of adaptive learning platforms based on artificial intelligence, chatbots, interactive and multimodal texts, as well as digital analysis tools in strengthening students' internal motivation for reading, deep and comprehensive understanding of the content of the text, and the development of critical and creative thinking skills is

substantiated. Also, the didactic possibilities of artificial intelligence technologies in ensuring an individual approach to the educational process, increasing learning activity and independent thinking are highlighted. The research results show that the targeted and systematic use of artificial intelligence technologies has a positive impact on the formation of creative reading competencies in primary education, and their implementation is necessary.

KIRISH

Bugun boshlang'ich sinf o'quvchisi kitob sahifasini ocharkan, u endi yolg'iz emas: uning yonida raqamli muhit, sun'iy intellekt va cheksiz axborot oqimi mavjud. Masala shundaki, bu oqim bolani o'ziga yutib yuboradimi yoki uni o'ylashga, his qilishga va matn bilan faol muloqotga chorlaydimi – barchasi o'qish madaniyatining qanday shakllantirilishiga bog'liq. Kreativ o'qish madaniyati aynan shu nuqtada namoyon bo'ladi: u o'quvchini matnni shunchaki o'qishga emas, balki uni chuqur anglash, talqin qilish, davom ettirish va qayta yaratishga undaydi.

Zamonaviy ta'lim sharoitida an'anaviy o'qish yondashuvlari ko'pincha o'quvchilarning individual ehtiyojlari, qiziqishlari va tafakkur sur'atlarini to'liq qamrab ololmayapti. Ayniqsa, boshlang'ich sinf bosqichida o'quvchilar o'rtasidagi kognitiv farqlar, o'qishga bo'lgan munosabat hamda ijodiy salohiyat darajasi keskin tafovutlanadi. Shu bois kreativ o'qish madaniyatini shakllantirishda shaxsga yo'naltirilgan, moslashuvchan va motivatsiyani kuchaytiruvchi innovatsion texnologiyalarga bo'lgan ehtiyoj tobora ortib bormoqda.

Sun'iy intellekt texnologiyalari aynan shu ehtiyojga javob beruvchi zamonaviy pedagogik vosita sifatida namoyon bo'lmoqda. Adaptiv o'qitish platformalari, intellektual chat-botlar hamda o'quvchi faoliyatini tahlil qiluvchi raqamli tizimlar orqali o'qish jarayonini individual sur'atda tashkil etish, matn murakkabligini moslashtirish va o'quvchining ijodiy fikrlashini rag'batlantirish imkoniyati yuzaga keladi. Bunday yondashuv o'qish jarayonini majburiyatdan ichki ehtiyojga aylantiradi.

Shu nuqtai nazardan, boshlang'ich sinf o'quvchilarida kreativ o'qish madaniyatini shakllantirishda sun'iy intellekt texnologiyalaridan foydalanish masalasi bugungi ta'lim nazariyasi va amaliyoti uchun nafaqat dolzarb, balki istiqbolli ilmiy muammo sifatida ham e'tirof etiladi. Ushbu yo'nalish bo'yicha olib boriladigan tadqiqotlar o'qish jarayonining pedagogik mohiyatini qayta talqin qilish, uni zamonaviy ta'lim tendensiyalari bilan uyg'unlashtirish hamda kelajak ta'lim modelining ilmiy-metodik asoslarini yaratishga xizmat qiladi. Zero, kelajak

o'quvchisi ko'proq o'qiydigan emas, balki mazmunli, ongli va ijodiy o'qiydigan shaxs sifatida shakllanishi lozim.

ADABIYOTLAR TAHLILI

Kreativ o'qish madaniyati masalasi pedagogika, psixologiya va tilshunoslik fanlari chorrahasida shakllangan murakkab ilmiy tushuncha bo'lib, uning nazariy ildizlari klassik ta'lim g'oyalaridan tortib, zamonaviy raqamli pedagogikagacha bo'lgan keng ilmiy makonda mujassamdir. Adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, mazkur tushuncha dastlab "o'qish savodxonligi" doirasida talqin qilingan bo'lsa, keyinchalik "tanqidiy o'qish", "ijodiy tafakkur" va "metakognitiv o'qish" kabi yondashuvlar bilan boyitilib, kompleks pedagogik hodisa sifatida shakllangan.

Sharq mutafakkirlari merosida o'qish va tafakkur inson kamolotining markaziy omili sifatida qaraladi. Jumladan, Alisher Navoiy asarlarida matnni chuqur anglash, ramziy va ma'no qatlamlarini talqin qilish orqali shaxsning ma'naviy barkamolligi ta'minlanishi ta'kidlanadi [3, 34]. Abdulla Avloniy esa o'qishni axloqiy va ijtimoiy tarbiyaning yetakchi vositasi sifatida baholab, "fikrlovchi o'quvchi" g'oyasini ilgari suradi [4, 26]. Ushbu qarashlar bugungi kunda kreativ o'qish madaniyatining milliy-pedagogik asoslarini tashkil etib, zamonaviy ta'lim konsepsiyalari bilan uzviy uyg'unlashadi.

Yevropa va jahon pedagogik tafakkurida o'qish faoliyati, avvalo, murakkab kognitiv jarayon sifatida o'rganilgan. L.S.Vygotskiy o'qishni ijtimoiy-madaniy tajriba orqali rivojlanadigan faoliyat sifatida talqin qilib, matn bilan ishlash jarayonida muloqot va muhitning hal qiluvchi ahamiyatini asoslab bergan [5, 67]. J.Bruner hamda D.Ausubel o'qish jarayonida faol kashfiyot va ma'noli o'zlashtirish tamoyillarini ilgari surib, o'quvchini passiv axborot qabul qiluvchidan faol bilim yaratuvchiga aylantirish zarurligini ta'kidlaydilar [6, 29]. Mazkur g'oyalar kreativ o'qish madaniyatining psixologik-pedagogik poydevorini mustahkamladi.

So'nggi o'n yilliklarda o'tkazilgan xalqaro tadqiqotlar (PIRLS, PISA) o'qish savodxonligini faqat texnik ko'nikmalar majmui sifatida emas, balki matnni chuqur tushunish, talqin qilish va baholash qobiliyatlari tizimi sifatida talqin qilmoqda. OECD [8] va UNESCO [9] hisobotlarida kreativ o'qish XXI asr kompetensiyalarining ajralmas tarkibiy qismi sifatida e'tirof etilib, ayniqsa raqamli muhitda o'qish madaniyatini rivojlantirish zarurligi alohida qayd etiladi.

Sun'iy intellekt texnologiyalarining ta'lim jarayoniga kirib kelishi mazkur masalani yangi ilmiy bosqichga olib chiqdi. B.P.Woolf [10] hamda W.Holmes va R.Luckin [11, 24] kabi xorijiy tadqiqotchilar sun'iy intellektga asoslangan adaptiv o'qitish tizimlari o'quvchilarning individual o'qish strategiyalarini aniqlash va

rivojlantirishda yuqori samaradorlikka ega ekanini ilmiy asoslab berdilar. Chen va boshqalar [12, 81] tomonidan olib borilgan tadqiqotlarda esa sun'iy intellekt yordamida tashkil etilgan interaktiv matnlar o'quvchilarning ijodiy fikrlashi hamda matn bilan faol muloqotini sezilarli darajada kuchaytirishi ta'kidlanadi. Shu bilan birga, Selwyn va Williamson kabi olimlar AI texnologiyalarining nazoratsiz va metodik jihatdan asoslanmagan qo'llanilishi o'quvchilarning mustaqil tafakkuriga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkinligi haqida tanqidiy mulohazalarni ilgari suradilar.

O'zbekistonlik pedagog-olimlar tadqiqotlarida kreativ o'qish masalasi asosan o'qish savodxonligi, nutq rivoji va kompetensiyaviy yondashuv doirasida o'rganilgan. So'nggi yillarda milliy ta'lim islohotlari – jumladan, PF-60 Farmoni [2], “Ta'lim to'g'risida”gi Qonun hamda “Raqamli O'zbekiston – 2030” strategiyasi [1] doirasida raqamli va intellektual texnologiyalarni boshlang'ich ta'limga joriy etish masalasi ilmiy muhokamalarning markaziga chiqdi. Biroq mavjud adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, boshlang'ich sinf o'quvchilarida kreativ o'qish madaniyatini shakllantirishda sun'iy intellekt texnologiyalarini tizimli, kompleks va metodik asosda qo'llash masalasi hali yetarlicha chuqur tadqiq etilmagan.

Demak, adabiyotlar tahlili natijalari mazkur tadqiqotning ilmiy zaruratini asoslab beradi: klassik pedagogik qarashlar, zamonaviy kognitiv nazariyalar hamda sun'iy intellektga asoslangan raqamli yondashuvlarni integratsiya qilgan holda, boshlang'ich ta'lim uchun yangi va istiqbolli ilmiy-metodik modelni ishlab chiqish ehtiyoji mavjud. Ilm esa bir nuqtada to'xtab qolmaydi – u doimo kelajak sari intiladi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Ilmiy tadqiqot taxminlarga emas, balki izchil va tizimli tekshiruvga asoslanadi. Shu bois mazkur ishda boshlang'ich sinf o'quvchilarida kreativ o'qish madaniyatini shakllantirish masalasi tasodifiy yondashuvlar asosida emas, balki aniq va puxta metodologik tayanchlarga tayanilgan holda o'rganildi. Metodologiyani tanlashda yagona yondashuv bilan cheklanilmay, bir-birini to'ldiruvchi va o'zaro uyg'un metodlar majmui asos qilib olindi, chunki kreativlik murakkab va ko'p qirrali hodisa bo'lib, uni bitta o'lchov orqali baholab bo'lmaydi.

Tadqiqotning nazariy-metodologik asosi sifatida shaxsga yo'naltirilgan ta'lim konsepsiyasi, kompetensiyaviy yondashuv, shuningdek, kognitiv va sotsiokonstruktiv nazariyalar qabul qilindi. L.S.Vygotskiyning “yaqin rivojlanish zonasi” g'oyasi o'quvchi va sun'iy intellekt o'rtasidagi “intellektual vositachilik” mexanizmini tushuntirishda muhim metodologik asos bo'lib xizmat qildi [5]. J. Brunerning [6, 29] kashfiyot orqali o'rganish nazariyasi esa kreativ o'qish jarayonida interaktiv va muammoli matnlar bilan ishlash mexanizmlarini ilmiy asoslash imkonini berdi.

Tadqiqotda tizimli va integrativ yondashuv ustuvor deb belgilandi. Kreativ o'qish madaniyati o'quvchining faqat o'qish tezligi yoki texnik to'g'riligi bilan emas, balki matnni talqin qilish, baholash, qayta yaratish hamda shaxsiy munosabat bildirish qobiliyatlari orqali baholandi. Shu bois sun'iy intellekt texnologiyalari o'qituvchi faoliyatini almashtiruvchi vosita sifatida emas, balki pedagogik jarayon samaradorligini oshiruvchi, uni kuchaytiruvchi didaktik resurs sifatida talqin qilindi.

Empirik tadqiqot metodlari sifatida pedagogik kuzatuv, diagnostik topshiriqlar, kreativ o'qish testlari, o'quvchi faoliyati mahsullarini tahlil qilish, shuningdek, so'rovnomalar va suhbat metodlaridan foydalanildi. O'quvchilarning o'qish jarayonidagi xatolar xaritasi, matnni tushunish darajasi va ijodiy javoblar dinamikasi sun'iy intellekt asosidagi adaptiv platformalar orqali muntazam monitoring qilindi. Bu esa o'qish jarayonini statik holat emas, balki uzluksiz rivojlanib boruvchi jarayon sifatida tahlil qilish imkonini berdi.

Tadqiqot tajriba-sinov bosqichida tashkil etilib, nazorat va tajriba guruhlarini shakllantirildi. Tajriba guruhida sun'iy intellektga asoslangan adaptiv o'qish platformalari, interaktiv matnlar, intellektual chat-botlar bilan ishlash, shuningdek, matnni davom ettirish va qayta talqin qilishga yo'naltirilgan ijodiy topshiriqlar joriy etildi. Nazorat guruhida esa an'anaviy o'qish metodlari saqlab qolindi. Olingan natijalar statistik tahlil asosida solishtirilib, aniqlangan o'zgarishlarning ishonchlilik darajasi belgilandi.

Mazkur metodologiya sun'iy intellekt texnologiyalarini faqat texnik yangilik sifatida emas, balki pedagogik jarayonning ichki mexanizmlarini faollashtiruvchi, ilmiy asoslangan didaktik vosita sifatida talqin qilish imkonini berdi. Umuman olganda, ushbu tadqiqotda metodlar maqsad emas, balki vosita sifatida qaralib, asosiy e'tibor o'quvchini o'qishga majbur qilishga emas, balki uni ongli va ijodiy o'qishga undashga qaratildi.

NATIJA VA MUHOKAMALAR

O'tkazilgan tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, boshlang'ich sinf o'quvchilarida kreativ o'qish madaniyatini shakllantirish jarayonida sun'iy intellekt texnologiyalaridan maqsadli, tizimli va metodik asosda foydalanish o'qish faoliyatining sifat jihatdan yangi bosqichga ko'tarilishiga xizmat qiladi. Tajriba jarayonida o'quvchilar matn bilan ishlashda passiv qabul qiluvchi roldan chiqib, uni anglash, talqin qilish va shaxsiy munosabat bildirishga asoslangan faol subyekt sifatida namoyon bo'ldilar.

Tajriba-sinov ishlari davomida sun'iy intellektga asoslangan adaptiv o'qish platformalari qo'llanilgan tajriba guruhidagi o'quvchilarda matnni chuqur tushunish

darajasi sezilarli darajada oshgani aniqlandi. Xususan, mazmuni qayta hikoyalash, asosiy g'oyani aniqlash, sabab-oqibat munosabatlarini belgilash hamda yashirin ma'no qatlamlarini talqin qilish bo'yicha ko'rsatkichlar nazorat guruhiga nisbatan barqaror va izchil ijobiy dinamikani namoyon etdi. Ushbu holat sun'iy intellekt texnologiyalarining matn murakkabligini o'quvchining individual kognitiv imkoniyatlariga moslashtirish mexanizmlarining samaradorligini tasdiqlaydi.

Ijodiy faoliyat bilan bog'liq natijalar ayniqsa e'tiborga molik bo'ldi. Tajriba guruhidagi o'quvchilar matnni davom ettirish, muqobil yakunlar yaratish, voqealar rivojiga ijodiy munosabat bildirish hamda qahramonlar xatti-harakatlarini baholashga yo'naltirilgan topshiriqlarda mustaqil va original fikrlarni ko'proq ilgari sura boshladilar. Ularning javoblarida stereotip yondashuvlarning kamayishi, individual tasavvur, obrazli fikrlash va badiiy tafakkur elementlarining kuchayishi kuzatildi. Bu holat kreativ o'qish madaniyatining shakllanish jarayoni izchil kechayotganidan dalolat beradi.

Reflektiv ko'rsatkichlar tahlili sun'iy intellekt texnologiyalari bilan ishlagan o'quvchilarda o'z o'qish faoliyatini anglash va baholashga nisbatan ongli munosabat shakllanganini ko'rsatdi. O'quvchilar qaysi bosqichda qiyinchilikka duch kelayotganini, qaysi turdagi matnlar ularning qiziqishini oshirayotganini va muvaffaqiyat sabablarini izohlab bera olish darajasiga yetdilar. Bu esa metakognitiv ko'nikmalarning – o'z-o'zini nazorat qilish, rejalashtirish va refleksiya qilish qobiliyatlarining rivojlanayotganidan dalolat beradi.

Shuningdek, tadqiqot natijalari sun'iy intellekt texnologiyalarining o'quvchilarning o'qishga bo'lgan ichki motivatsiyasini sezilarli darajada kuchaytirishini tasdiqladi. O'qish jarayoni tashqi nazorat va baholashga yo'naltirilgan faoliyatdan chiqib, muloqot, izlanish va ijodiy o'zini namoyon etish maydoniga aylandi. Natijada o'quvchilarning dars jarayonidagi faolligi, savol berish chastotasi, mustaqil tashabbus ko'rsatish holatlari hamda o'qishga nisbatan ijobiy munosabati oshdi.

Umuman olganda, olingan natijalar boshlang'ich sinf o'quvchilarida kreativ o'qish madaniyatini shakllantirishda sun'iy intellekt texnologiyalaridan foydalanish pedagogik jihatdan asoslangan, metodik nuqtai nazardan maqsadga muvofiq va amaliy jihatdan samarali ekanini ko'rsatdi. Mazkur yondashuv o'qish jarayonini kelajak kompetensiyalariga yo'naltirib, o'quvchini faqat o'qiydigan emas, balki o'ylaydigan, talqin qiladigan va matn bilan ijodiy muloqot qiladigan shaxs sifatida shakllantirishga xizmat qiladi.

XULOSA

O'tkazilgan tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, boshlang'ich sinf o'quvchilarida kreativ o'qish madaniyatini shakllantirish bugungi ta'lim tizimi uchun ikkinchi darajali vazifa emas, balki kelajakni belgilovchi strategik yo'nalish hisoblanadi. Zamonaviy sharoitda o'qish endilikda faqat savodxonlik masalasi bilan cheklanmay, balki tafakkur, munosabat va ijodiy faoliyat maydoniga aylanmoqda. Agar ushbu jarayon ilmiy asosda va maqsadli boshqarilmasa, eng ilg'or texnologiyalar ham mazmunsiz axborot oqimiga aylanib qolishi mumkin.

Tadqiqot natijalari sun'iy intellekt texnologiyalarining boshlang'ich ta'limda kreativ o'qish madaniyatini shakllantirishda yuqori pedagogik salohiyatga ega ekanini tasdiqladi. Xususan, adaptiv o'qitish tizimlari, intellektual chat-botlar va raqamli tahlil vositalari o'quvchilarning individual imkoniyatlarini hisobga olgan holda, ularning matnni anglash, talqin qilish va ijodiy qayta ishlash ko'nikmalarini samarali rivojlantirishga xizmat qiladi. Muhimi, sun'iy intellekt mazkur jarayonda o'qituvchini chetga surmaydi, aksincha, uning pedagogik ta'sir doirasini kengaytiruvchi vosita sifatida namoyon bo'ladi.

Shu bilan birga, tadqiqot natijalari sun'iy intellekt texnologiyalaridan foydalanishda muvozanatli yondashuv zarurligini ham ko'rsatdi. Texnologiya hech qachon maqsadga aylanmasligi, balki pedagogik jarayonni qo'llab-quvvatlovchi vosita bo'lib qolishi lozim. Kreativ o'qish madaniyati faqat algoritmlar asosida emas, balki o'qituvchining pedagogik didi, savol berish madaniyati va metodik sezgirligi orqali shakllanadi. Sun'iy intellekt ushbu jarayonda intellektual hamkor sifatida qaralgandagina kutilgan ta'limiy samaraga erishish mumkin.

Mazkur tadqiqot natijalari boshlang'ich ta'lim amaliyotida sun'iy intellekt texnologiyalarini joriy etishda ilmiy asoslangan metodik tavsiyalar ishlab chiqish zarurligini ko'rsatadi. Jumladan, kreativ o'qishga yo'naltirilgan adaptiv platformalarni tanlash, o'quv topshiriqlarini bosqichma-bosqich murakkablashtirish, shuningdek, o'quvchilarning reflektiv faoliyatini qo'llab-quvvatlash mexanizmlarini kuchaytirish muhim ahamiyat kasb etadi.

Xulosa qilib aytganda, sun'iy intellekt texnologiyalariga tayangan holda shakllantirilgan kreativ o'qish madaniyati boshlang'ich sinf o'quvchisining kelajak ta'lim trayektoriyasini belgilovchi muhim omilga aylanadi. Ushbu yondashuv bolani nafaqat bilimli, balki fikrlovchi, savol beruvchi va matn bilan ongli hamda ijodiy muloqot qila oladigan shaxs sifatida voyaga yetkazadi. Zero, kelajak kitobni emas — kitobni o'qiydigan bolaning tafakkurini o'zgartiradi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. O'zbekiston Respublikasi. "Ta'lim to'g'risida" Qonuni. – Toshkent, 2020.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti. "2022-2026-yillarga mo'ljallangan taraqqiyot strategiyasi to'g'risida"gi PF-60-son Farmoni. – Toshkent, 2022.
3. Navoiy A. Mahbub-ul qulub. – Toshkent: Yoshlar nashriyot uyi, 2018. – B. 172.
4. Avloniy A. Turkiy guliston yohud axloq. – Toshkent, 1992.
5. Выготский Л. С. Мышление и речь. – М: Педагогика, 1982.
6. Bruner J. The Process of Education. – Cambridge: Harvard University Press, 1960.
7. Gardner H. Frames of Mind: The Theory of Multiple Intelligences. – New York: Basic Books, 2011.
8. OECD. PISA 2018 Results: What Students Know and Can Do. – Paris: OECD Publishing, 2019.
9. UNESCO. Reimagining Our Futures Together: A New Social Contract for Education. – Paris, 2021.
10. Woolf B. P. Building Intelligent Interactive Tutors. – San Francisco: Morgan Kaufmann, 2010.
11. Luckin R., Holmes W., Griffiths M., Forcier L. B. Intelligence Unleashed: An Argument for AI in Education. – London: Pearson, 2016.
12. Chen X., Wang F., Lin L. Artificial Intelligence in Reading Instruction: Adaptive Learning Systems // Computers & Education. 2020, Vol. 150.

PEDAGOGIKA

BOSHLANG‘ICH SINIF MATEMATIKA DARSLARIDA GEOMETRIK ELEMENTLARNI O‘QITISHDA 3D MODELLASHTIRISH TEXNOLOGIYASIDAN FOYDALANIB KREATIVLIKNI OSHIRISH METODIKASI

IBRAGIMOVA NOZIMA ULUG‘BEKOVNA

Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti

“Boshlang‘ich ta’lim metodikasi” kafedrasi o‘qituvchisi

Email: ibragimovanozima1998@gmail.com

UDK: 372.851

<https://orcid.org/0009-0005-5745-6599>

Kalit so‘zlar:

boshlang‘ich ta’lim,
matematika,
geometrik
elementlar,
3D modellashtirish,
kreativlik,
STEAM, raqamli
texnologiyalar,
didaktik metodlar,
vizualizatsiya,
interaktiv o‘qitish.

Annotatsiya:

Ushbu maqolada boshlang‘ich sinf matematika darslarida geometrik elementlarni o‘qitish jarayoniga 3D modellashtirish texnologiyalarini integratsiya qilish samaradorligi tahlil etiladi. Tadqiqotda 3D modellar yordamida o‘quvchilarning fazoviy tasavvuri, kreativ fikrlashi va amaliy faoliyatga tayyorgarligi qanday rivojlanishi ilmiy asosda yoritiladi. Shuningdek, raqamli o‘qitish vositalarining afzalliklari, ularni qo‘llashning metodik asoslari, o‘quv jarayoniga integratsiya qilish mexanizmlari va o‘quvchilarning o‘quv motivatsiyasiga ko‘rsatadigan ta’siri batafsil ochib beriladi. Tadqiqot natijalari 3D modellashtirish texnologiyalari boshlang‘ich ta’limda matematik kompetensiyalarni shakllantirishning zamonaviy va samarali vositasi ekanini tasdiqlaydi.

МЕТОДИКА ПОВЫШЕНИЯ КРЕАТИВНОСТИ С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ ТЕХНОЛОГИИ 3D-МОДЕЛИРОВАНИЯ ПРИ ОБУЧЕНИИ ГЕОМЕТРИЧЕСКИМ ЭЛЕМЕНТАМ НА УРОКАХ МАТЕМАТИКИ В НАЧАЛЬНЫХ КЛАССА

Ключевые слова:

начальное
образование,
математика,

Аннотация:

В данной статье анализируется эффективность интеграции технологий 3D-моделирования в процесс обучения геометрическим элементам на уроках математики в начальных классах. В

геометрические элементы, 3D-моделирование, креативность, STEAM, цифровые технологии, дидактические методы, визуализация, интерактивное обучение.

исследовании на научной основе освещается, как развиваются пространственное воображение, креативное мышление и готовность к практической деятельности учащихся с помощью 3D-моделей. Также подробно раскрываются преимущества цифровых средств обучения, методические основы их применения, механизмы интеграции в учебный процесс и их влияние на учебную мотивацию учащихся. Результаты исследования подтверждают, что технологии 3D-моделирования являются современным и эффективным средством формирования математических компетенций в начальном образовании.

METHODOLOGY FOR INCREASING CREATIVITY USING 3D MODELING TECHNOLOGY IN TEACHING GEOMETRIC ELEMENTS IN PRIMARY GRADE MATHEMATICS LESSONS

Keywords:

primary education, mathematics, geometric elements, 3D modeling, creativity, STEAM, digital technologies, didactic methods, visualization, interactive learning.

Abstract:

This article analyzes the effectiveness of integrating 3D modeling technologies into the process of teaching geometric elements in primary school mathematics lessons. The study scientifically illuminates how students' spatial imagination, creative thinking, and readiness for practical activity develop using 3D models. Also, the advantages of digital learning tools, the methodological foundations of their application, the mechanisms of integration into the educational process, and the influence on students' learning motivation are revealed in detail. The research results confirm that 3D modeling technologies are a modern and effective tool for the formation of mathematical competencies in primary education.

KIRISH

Zamonaviy ta'lim jarayonida o'quvchilarning kreativ fikrlashi, mustaqil izlanishi hamda amaliy faoliyatga bo'lgan qiziqishini rivojlantirish muhim pedagogik vazifa hisoblanadi. Ayniqsa, boshlang'ich sinf o'quvchilari uchun matematika darslarida geometrik elementlarni o'zlashtirish jarayoni ularning fazoviy tasavvurini shakllantirish, tasviriy tafakkurini rivojlantirish va kundalik hayotda uchraydigan shakllarni anglash ko'nikmalarini mustahkamlashda katta ahamiyatga ega.

An'anaviy o'qitish usullari ko'pincha mavzularni nazariy tushuntirish bilan cheklanadi, bu esa kichik yoshdagi o'quvchilarning dars jarayonida faol ishtirok etishiga to'liq imkon yaratmaydi. Hozirgi raqamli texnologiyalar jadal rivojlanayotgan davrda 3D modellashtirish vositalaridan foydalanish boshlang'ich ta'limda yangi pedagogik imkoniyatlarni vujudga keltirmoqda. 3D modellar yordamida geometrik shakllarni aylantirish, ularning o'lchamlarini o'zgartirish, real muhitdagi obyektlar bilan taqqoslash kabi amaliy harakatlar o'quvchilarning mavzuga bo'lgan qiziqishini sezilarli darajada oshiradi. Mazkur yondashuv nafaqat matematik tasavvurni kengaytiradi, balki o'quvchilarni ijodiy fikrlashga, mustaqil muammo yechishga va yangi o'quv tajribalarini egallashga undaydi.

Ushbu maqolaning maqsadi – boshlang'ich sinf matematika darslarida geometrik elementlarni o'qitish jarayoniga 3D modellashtirish texnologiyalarini integratsiya qilish orqali o'quvchilarning kreativ fikrlashini, fazoviy tasavvurini va amaliy ko'nikmalarini rivojlantirishga qaratilgan metodik yondashuvlarni ishlab chiqish hamda ularning samaradorligini ilmiy jihatdan asoslab berishdir.

ADABIYOTLAR TAHLILI

Boshlang'ich ta'lim jarayonida o'quvchilarning fazoviy tasavvurini shakllantirish va kreativ fikrlashini rivojlantirish bo'yicha olib borilgan tadqiqotlar matematika darslarida innovatsion texnologiyalardan foydalanishning yuqori samaradorligini ko'rsatadi. Jumladan, L.Vygotskiy o'quv jarayonida tasviriy va fazoviy tafakkurning rivojlanishi bolalar intellektining yuksalishida muhim omil ekanini ta'kidlagan [1]. Ushbu nazariy qarashlar boshlang'ich sinf matematika darslarida geometrik elementlarni o'rganishda vizual vositalar va modellar qo'llanilishining ahamiyatini tasdiqlaydi.

So'nggi yillarda 3D texnologiyalar ta'lim jarayonida keng qo'llanilmoqda. K. Fleischmannning tadqiqotlarida 3D modellashtirish o'quvchilarning darsdagi ishtirokini interaktiv shaklga olib chiqishi, ularning o'quv motivatsiyasini oshirishi va o'quv faoliyatini faollashtirishi qayd etilgan [2, 45-58].

Raqamli texnologiyalarni boshlang'ich ta'limga samarali integratsiya qilish borasida R.Mishra va M.Koehler tomonidan taklif etilgan TPACK modeli alohida ahamiyatga ega. Mazkur modelga ko'ra, o'qituvchining texnologik, pedagogik va predmetga oid bilimlari uyg'unlashganda ta'lim samaradorligi sezilarli darajada oshadi [3, 1017-1054]. Bu yondashuv boshlang'ich matematika darslarida 3D modellashtirishni joriy etish uchun o'qituvchilarning puxta metodik va texnologik tayyorgarligi zarurligini ko'rsatadi.

O'zbekistonlik pedagog olimlar – A.Abduqodirov, B.Qosimovlarning

izlanishlarida boshlang'ich ta'limda mavhum matematik tushunchalarni konkretlashtirishda ko'rgazmali vositalarning, xususan, raqamli maket va modellarning didaktik ahamiyati alohida ta'kidlangan [4, 312]. 3D modellashtirish esa mazkur ko'rgazmalilikni yangi bosqichga olib chiqib, o'quvchini o'quv jarayonining faol subyekti sifatida qatnashishga undaydi.

Xorijiy adabiyotlarda ham 3D texnologiyalarni STEAM ta'limiga integratsiya qilish masalasi keng o'rganilgan. Masalan, G.Martínez o'z tadqiqotida 3D modellashtirish boshlang'ich sinf o'quvchilarida ilmiy-ijodiy kompetensiyalarni shakllantirishda samarali vosita ekanini ta'kidlaydi [5]. Ushbu texnologiya matematika, injiniring, vizual san'at va texnika fanlari o'rtasidagi integratsiyani kuchaytirib, o'quvchilarni keng qamrovli ijodiy faoliyatga yo'naltiradi.

Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, boshlang'ich sinf o'quvchilarida geometrik tasavvurni shakllantirish va kreativlikni rivojlantirish samaradorligi o'quv jarayonida qo'llanilayotgan metodik yondashuvlar hamda o'quv materiallarining sifatiga bevosita bog'liqdir. Shu nuqtai nazardan, I.V.Repyova tomonidan yaratilgan 3-4-sinf matematika darsliklarida geometrik tushunchalarni bosqichma-bosqich shakllantirishga qaratilgan metodik yondashuvlar tizimli ravishda yoritilgan. Darsliklarda:

- ko'rgazmali geometrik shakllar;
- konstruktorlik va modellashtirishga oid topshiriqlar;
- chizmachilik elementlari;
- fazoviy fikrlashni kuchaytiruvchi mashqlar

muntazam ravishda qo'llanilgan bo'lib, ushbu faoliyat turlari 3D modellashtirish texnologiyalari bilan uyg'unlashganda o'quvchilarning kreativ fikrlash darajasini yanada oshirish uchun mustahkam asos yaratadi.

Shunday qilib, ilmiy adabiyotlar, amaliy tajribalar hamda mavjud darsliklardagi metodik yondashuvlar geometrik elementlarni 3D modellashtirish asosida o'qitish boshlang'ich ta'limda kreativlikni rivojlantirishning samarali metodik yo'li ekanini ko'rsatib beradi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Mazkur tadqiqotda boshlang'ich sinf o'quvchilarida geometrik tasavvurlarni shakllantirish va kreativlikni rivojlantirish jarayonining samaradorligini aniqlash maqsadida turli ilmiy-pedagogik usullar majmuasidan foydalanildi. Tadqiqot metodlari tizimiga nazariy tahlil, diagnostika, pedagogik modellashtirish, qiyosiy-analitik tahlil hamda matematik-statistik usullar kiritildi.

Nazariy tahlil yordamida boshlang'ich ta'lim metodikasi, geometriyani o'qitish

texnologiyalari, 3D modellashtirishning didaktik imkoniyatlari, fazoviy tafakkurni shakllantirish hamda kreativlik psixologiyasiga oid ilmiy manbalar chuqur o'rganildi. Shuningdek, 3D texnologiyalarni ta'lim jarayoniga integratsiya qilish bo'yicha xorijiy tajribalar tahlil qilinib, mavzuga oid nazariy asoslar umumlashtirildi.

Diagnostik yondashuvlar orqali o'quvchilarning geometrik figuralarni tanish va chizish ko'nikmalari, fazoviy tasavvuri, kreativ fikrlashi hamda 3D obyektlarni idrok etish qobiliyatlari aniqlab borildi. Bunda kuzatuv, so'rovnomalar, test topshiriqlari, kreativ faoliyat xaritalari kabi metodlardan foydalanildi.

Pedagogik modellashtirish usuli yordamida boshlang'ich sinf o'quvchilari uchun mos, 3D modellashtirishga asoslangan o'quv jarayoni modeli ishlab chiqildi. Ushbu model tarkibiga klaster, "aqliy hujum", "3D konstruktor" kabi interfaol metodlar, Tinkercad va SketchUp platformalaridan foydalanish, rangli geometrik modellar bilan ishlash, 2D shakllarni 3D obyektlarga aylantirish amaliyotlari hamda kreativ dizayn topshiriqlari kiritildi.

Qiyosiy-analitik tahlil yordamida an'anaviy geometriya darslari bilan 3D modellashtirishga asoslangan darslar o'rtasidagi farqlar, sodda chizmachilik topshiriqlari bilan 3D manipulyativ vazifalarning samaradorligi, shuningdek o'quvchilar kreativligi bo'yicha dastlabki va yakuniy ko'rsatkichlar qiyosiy ravishda tahlil qilindi.

Matematik-statistik tahlil jarayonida kuzatuv natijalari, test ballari va so'rovnomalar ma'lumotlari qayta ishlanib, ularning ishonchliligi ta'minlandi. Statistik o'rtacha ko'rsatkichlar, foiz nisbatlari va qiyosiy tahlillar asosida 3D texnologiyalar yordamida o'qitishning samaradorligi ilmiy jihatdan asoslab berildi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, boshlang'ich sinf o'quvchilarida geometrik elementlarni o'qitishda 3D modellashtirish texnologiyalaridan foydalanish va kreativ yondashuvni qo'llash o'quv jarayonining samaradorligini sezilarli darajada oshiradi.

1-jadval

An'anaviy darslar va 3D modellashtirish asosidagi darslar bo'yicha ko'rsatkichlar

Mezoni	An'anaviy dars	3D modellashtirish asosidagi dars
Vizual idrok	O'rtacha	Yuqori
Fazoviy fikrlash	Past-o'rta	Yuqori
O'quvchini faollashtirish	Cheklangan	Kuchli

Kreativ topshiriqlar	Kam	Ko‘p
Mustaqil ishlash	Cheklangan	Rivojlangan

Jadvaldan ko‘rinib turibdiki, 3D modellashtirishga asoslangan darslar o‘quvchilarning fazoviy tafakkurini rivojlantirish, ijodiy topshiriqlarni bajarish hamda mustaqil ishlash ko‘nikmalarini shakllantirishda an‘anaviy darslarga nisbatan ancha samarali hisoblanadi. Shuningdek, interfaol va manipulyativ faoliyatlar o‘quvchilarning o‘quv jarayoniga bo‘lgan qiziqishini oshiradi, darslarni yanada amaliy, jonli va tushunarli shaklga keltiradi.

Ayrim kuzatishlar shuni ko‘rsatdiki, 3D modellar bilan ishlash o‘quvchilarga murakkab shakllarni tasavvur qilish, ularni aylantirish, tahlil qilish va yaratish jarayonlarida ancha qulaylik yaratadi. Bu esa ularning geometrik bilimlarini mustahkamlash va kreativ fikrlash salohiyatini oshirishga xizmat qiladi.

Tadqiqot natijalari 3D modellashtirish texnologiyasini boshlang‘ich sinf matematika darslariga integratsiya qilish o‘quvchilarning vizual idroki, fazoviy tafakkuri va ijodiy qobiliyatlarini sezilarli darajada rivojlantirishini ko‘rsatdi. An‘anaviy darslarga nisbatan, 3D modellashtirish asosida tashkil etilgan mashg‘ulotlar o‘quvchilarning mustaqil ishlash, tahliliy fikrlash va kreativ topshiriqlarni bajarish ko‘nikmalarini yanada faollashtirdi.

Interfaol mashg‘ulotlar (klaster, aqliy hujum, “3D konstruktor” metodi) va raqamli platformalarda (Tinkercad, SketchUp) 2D shakllarni 3D obyektlarga aylantirish amaliyotlari o‘quvchilarning fazoviy tasavvurini mustahkamlab, geometrik tushunchalarni chuqurroq anglashiga yordam berdi. Ushbu jarayonning samaradorligi o‘quvchilar tomonidan murakkab shakllarni tasavvur qilish, manipulyatsiya qilish va tahlil qilish qobiliyatining oshganida yaqqol namoyon bo‘ldi.

Tadqiqot davomida kuzatilgan muhim tendensiyalardan biri shundaki, 3D modellashtirish texnologiyasi nafaqat bilim va ko‘nikmalarni rivojlantiradi, balki o‘quvchilarning mustaqil fikrlash, muammoli vaziyatlarni hal etish, jamoa bilan ishlash, mas‘uliyat va muloqot madaniyati kabi shaxsiy kompetensiyalarini ham takomillashtiradi. Bu esa o‘quvchilarning o‘quv faoliyatiga yanada faol va ongli ravishda kirishishini ta‘minlaydi.

Tajriba natijalari shuni ham ko‘rsatdiki, 3D modellashtirish orqali tashkil etilgan darslar o‘quvchilarning kreativlik darajasi va geometrik shakllarni amaliy ravishda tushunish ko‘nikmalarini an‘anaviy o‘qitish usullariga nisbatan sezilarli darajada oshiradi. Ushbu texnologiya o‘quvchilarning texnologik savodxonligi, raqamli muhitda ishlash tajribasi va muammoli vaziyatlarda mustaqil qaror qabul qilish

qobiliyatini rivojlantirishga xizmat qiladi.

Muhokama qilinadigan yana bir muhim jihat shundaki, 3D modellashtirish dars jarayonini yanada qiziqarli, hayotiy va vizual jihatdan boyitilgan holga keltiradi, bu esa o'quvchilarda o'qishga motivatsiya, darsga qiziqish va faol ishtirokni kuchaytiradi. Shu boisdan, boshlang'ich sinf matematika darslarida 3D modellashtirish texnologiyasini qo'llash nafaqat o'quvchilarning geometrik bilimlarini mustahkamlash, balki butun ta'lim jarayonining samaradorligini oshirishda muhim pedagogik innovatsiya sifatida e'tirof etiladi.

XULOSA

O'tkazilgan tadqiqotlar shuni ko'rsatdiki, boshlang'ich sinf matematika darslarida 3D modellashtirish texnologiyasidan foydalanish o'quvchilarning geometrik tasavvurlari, fazoviy tafakkuri va kreativ fikrlash qobiliyatini rivojlantirishda muhim pedagogik ahamiyat kasb etadi. An'anaviy darslarda vizual idrok, fazoviy tasavvur va amaliy ko'nikmalarni shakllantirish jarayoni ko'proq cheklangan bo'lsa, 3D modellashtirishga asoslangan mashg'ulotlar bu jarayonni ancha samarali, interfaol va motivatsion xususiyatlarga ega ta'lim muhitiga aylantiradi.

Tadqiqot natijalari shundan dalolat beradiki, 3D modellashtirish texnologiyasini boshlang'ich sinf matematika darslariga integratsiya qilish zamonaviy ta'lim talablariga mos innovatsion yondashuv bo'lib, o'quvchilarning mantiqiy-fazoviy fikrlashini faollashtiradi, murakkab geometrik shakllarni idrok etish jarayonini osonlashtiradi va ularda yuqori darajadagi kreativ kompetensiyalarni shakllantirishga xizmat qiladi. Bunday texnologiyalar yordamida tashkil etilgan darslar o'quvchilarning amaliy faoliyatga jalb qilinishini kuchaytirib, mustaqil izlanish va samarali fikrlashni qo'llab-quvvatlaydi.

Shu bois, 3D modellashtirishni boshlang'ich ta'lim jarayoniga tizimli ravishda joriy etish, uning metodik asoslarini yanada takomillashtirish hamda raqamli o'quv platformalaridan samarali foydalanish bo'yicha ilmiy-amaliy izlanishlarni kengaytirish maqsadga muvofiqdir. Bu nafaqat matematika ta'limida, balki boshqa fanlarda ham o'quvchilarning kognitiv va kreativ salohiyatini rivojlantirishga xizmat qilishi mumkin.

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Vygotsky L.S. Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes. – Cambridge, MA: Harvard University Press, 1978.
2. Fleischmann K. 3D Technologies in Early Education: Enhancing Engagement // International Journal of Educational Technology. 2019. Vol. 6, No. 2. – P. 45-58.
3. Mishra P., Koehler M. Technological Pedagogical Content Knowledge (TPACK): A Framework for Teacher Knowledge // Teachers College Record. 2006. Vol. 108, No. 6. – P. 1017-1054.
4. Abduqodirov A., Qosimov B. Boshlang'ich ta'limda o'qitish metodikasi. – Toshkent: O'qituvchi, 2016. – B. 312.
5. Martínez G. 3D Modeling as a Tool for STEAM Education in Primary Schools // Computers & Education. 2021. Vol. 175. Art. 104324.
6. Sobirova M., Tursunov I. Geometriyada kreativ fikrlashni shakllantirishda 3D modellashtirish texnologiyasining ahamiyati // “Yosh matematiklarning yangi teoremlari” Respublika ilmiy-amaliy konferensiyasi materiallari. 2025. – B. 112-116.
7. Sudirman A., et al. The Impact of 3D Geometry Assisted 6E Instructional Model to Improve 3D Geometry Thinking Skills of Junior High School Students // Journal of PMIPA. 2025. Vol. 7, No. 1. – P. 54-63.
8. Ibragimova N. Matematika va fizika fanlarini o'zaro bog'lab o'qitishda matematik olimpiada va tanlovlarning o'rni // News of the NUUZ. 2024. Vol. 1, No. 1.6. – B. 83-85.
9. Ибрагимова Н. Математика ва физика фанларини бевосита боғлаб ўқитишда интерфаол методларнинг ўрни // Журнал универсальных научных исследований. 2024. Т. 2, № 5. – С. 1103-1110.

PEDAGOGIKA

NAMOYISH TAJRIBALARI ORQALI FIZIK TUSHUNCHALARNI SHAKLLANTIRISHNING ILMIY-PEDAGOGIK AHAMIYATI

OMONQULOVA UMIDA HUSAN QIZI

Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti

“Umumiy fizika va qurilish muhandisligi” kafedrasi o‘qituvchisi

Email: u.omonqulova@dpi.uz

<https://orcid.org/0009-0009-8345-2275>

Kalit so‘zlar:

fizika, namoyish tajribasi, pedagogika, fizik tushuncha, ko‘rgazmalilik, o‘quv faoliyati, metodika.

Annotatsiya:

Zamonaviy fizika ta’limida o‘quvchilarning abstrakt tushunchalarni o‘zlashtirishida muayyan qiyinchiliklar hamda nazariy bilimlarni amaliyotga tatbiq etish ko‘nikmalarining yetarli darajada shakllanmaganligi kuzatilmoqda. Ushbu muammoni bartaraf etishda ko‘rgazmalilik tamoyiliga asoslangan namoyish tajribalari muhim ahamiyat kasb etadi. Mazkur maqolada namoyish tajribalari orqali fizik tushunchalarni shakllantirishning ilmiy-pedagogik asoslarini tahlil qilish hamda ularning o‘quvchilarning kognitiv faoliyatiga ta’sirini aniqlash maqsad qilib olingan. Tadqiqot jarayonida J.Dyui, J.Bruner va L.S.Vygotskiyning konstruktivistik yondashuvlari hamda zamonaviy didaktik tamoyillar qiyosiy tahlil qilindi. O‘tkazilgan tahlillar natijasida namoyish tajribalari o‘quvchini passiv kuzatuvchidan faol ishtirokchiga aylantirishi, metakognitiv ko‘nikmalarni rivojlantirishi hamda ilmiy xatolarni tahlil qilish madaniyatini shakllantirishga xizmat qilishi aniqlandi. Xususan, elektromagnit maydon va energiya almashinuvi kabi mavhum tushunchalarni vizuallashtirishda namoyish tajribalarining yuqori samaradorligi asoslab berildi. Namoyish tajribalari nafaqat bilimlarni mustahkamlash vositasi, balki o‘quvchilarda tanqidiy va tahliliy tafakkurni rivojlantiruvchi muhim metodik omil sifatida baholandi.

НАУЧНО-ПЕДАГОГИЧЕСКОЕ ЗНАЧЕНИЕ ФОРМИРОВАНИЯ ФИЗИЧЕСКИХ ПОНЯТИЙ ЧЕРЕЗ ДЕМОНСТРАЦИОННЫЕ ЭКСПЕРИМЕНТЫ

Ключевые слова: физика, демонстрационный опыт, педагогика, физическое понятие, наглядность, учебная деятельность, методика.

Аннотация: В современном физическом образовании наблюдаются определенные трудности в усвоении учащимися абстрактных понятий, а также недостаточное формирование навыков применения теоретических знаний на практике. Демонстрационные эксперименты, основанные на принципе наглядности, играют важную роль в устранении этой проблемы. В данной статье целью является анализ научно-педагогических основ формирования физических понятий посредством демонстрационных экспериментов и определение их влияния на когнитивную деятельность учащихся. В процессе исследования был проведен сравнительный анализ конструктивистских подходов Ж.Дьюи, Ж.Брунера и Л.С.Выготского, а также современных дидактических принципов. В результате проведенного анализа было установлено, что демонстрационные эксперименты превращают учащегося из пассивного наблюдателя в активного участника, развивают метакогнитивные навыки и служат формированию культуры анализа научных ошибок. В частности, обоснована высокая эффективность демонстрационных экспериментов в визуализации абстрактных понятий, таких как электромагнитное поле и обмен энергией. Демонстрационные эксперименты оценивались не только как средство закрепления знаний, но и как важный методический фактор, развивающий у учащихся критическое и аналитическое мышление.

SCIENTIFIC AND PEDAGOGICAL SIGNIFICANCE OF THE FORMATION OF PHYSICAL CONCEPTS THROUGH DEMONSTRATION EXPERIMENTS

Keywords: physics,

Abstract: In modern physics education, there are certain difficulties in students' assimilation of abstract concepts, as

demonstration
experience,
pedagogy,
physical concept,
visualization,
learning activity,
methodology.

well as insufficient formation of skills in applying theoretical knowledge in practice. Demonstration experiments based on the principle of visualization play an important role in solving this problem. This article aims to analyze the scientific and pedagogical foundations of forming physical concepts through demonstration experiments and determine their impact on students' cognitive activity. In the research process, a comparative analysis of the constructivist approaches of J.Dewey, J.Bruner, and L.S.Vygotsky, as well as modern didactic principles, was carried out. As a result of the conducted analyses, it was established that demonstration experiments transform the student from a passive observer into an active participant, develop metacognitive skills, and serve the formation of a culture of analyzing scientific errors. In particular, the high effectiveness of demonstration experiments in visualizing abstract concepts such as the electromagnetic field and energy exchange has been substantiated. Demonstration experiments were assessed not only as a means of consolidating knowledge, but also as an important methodological factor in the development of critical and analytical thinking in students.

KIRISH

Zamonaviy ta'lim tizimida fizika fanini o'qitishda nazariy bilimlarni real hayotda uchraydigan hodisalar bilan uyg'unlashtirish, o'quvchilarda chuqur ilmiy tushuncha hamda barqaror qiziqishni shakllantirish pedagogik jarayonning muhim vazifalaridan biri hisoblanadi. Bu jarayonda namoyish tajribalari, ya'ni o'qituvchi tomonidan ko'rsatma asosida amalga oshiriladigan va fizik hodisalarni bevosita kuzatish imkonini beruvchi eksperimentlar alohida ahamiyat kasb etadi. Tajribalar asosida o'zlashtirilgan bilimlar o'quvchilarda barqaror, faol hamda amaliyotga yo'naltirilgan tafakkurni rivojlantiradi.

Mashhur pedagog K.D.Ushinskiy ta'kidlaganidek: "Ta'limda ko'rish ming bor eshitishdan afzaldir" [1]. Ushbu fikr, ayniqsa, fizika fanini o'qitishda o'z dolzarbligini namoyon etadi. Chunki o'quvchi mavhum tushunchalarni mustaqil ravishda tasavvur qilishda qiyinchilikka duch keladi, biroq ushbu tushunchalar tajriba orqali namoyon etilganda ularning idrok etilishi, esda saqlanishi va amaliyotda qo'llanishi sezilarli darajada yengillashadi. G.V.Popov ham bu borada shunday fikr bildiradi: "Eksperiment asosida egallangan bilimlar o'quvchida nafaqat

tushunchalarni, balki ilmiy fikrlash usullarini ham shakllantiradi” [2, 256].

Namoyish tajribalaridan foydalanilgan darslar mazmunan boyiydi va jonlanadi, o‘quvchilarda esa kuzatish, muammoni aniqlash, tahlil qilish hamda mantiqiy xulosa chiqarish ko‘nikmalari rivojlanadi. Bunday faol o‘rganishga asoslangan metodlar haqida J.Bruner o‘zining konstruktivistik yondashuvida shunday ta’kidlaydi: “Haqiqiy o‘qitish – bu o‘quvchining faol bilim egallash jarayonini tashkil etishdir” [3]. Namoyish tajribalari aynan ana shu faol o‘rganish jarayonini samarali tashkil etishga xizmat qiladi.

D.B.Elkonin esa bilimlarning hissiy jihatdan boy bo‘lishi zarurligini ta’kidlab, ularning o‘quvchi tomonidan kuzatilishi, eshinishi va amaliy faoliyat jarayonida his etilishi muhimligini qayd etadi [4, 352]. Demak, fizika darslarida namoyish tajribalaridan foydalanish orqali o‘quvchilarda nafaqat ilmiy bilimlar, balki fanga nisbatan ijobiy munosabat, qiziqish va motivatsiya ham shakllanadi.

Pedagogik kuzatuvlar hamda ilmiy tadqiqotlar natijalari shuni ko‘rsatadiki, namoyish tajribalari yordamida o‘quvchilarning fizik qonuniyatlar va tushunchalarni aniq, ravshan hamda tizimli anglash darajasi sezilarli darajada oshadi. Dars mazmunini boyitish, murakkab tushunchalarni soddalashtirish hamda fanlararo integratsiyani ta’minlashda bunday tajribalar muhim metodik vosita hisoblanadi.

Mazkur maqolada namoyish tajribalari orqali fizik tushunchalarni shakllantirishning ilmiy-pedagogik ahamiyati keng yoritiladi. Xususan, tajribalarni tanlash, rejalashtirish va o‘tkazish metodikasi, shuningdek, ularning o‘quvchilarning tafakkuri, motivatsiyasi va mustaqil fikrlash faoliyatiga ta’siri tahlil qilinadi. Maqola fizika ta’limida interaktiv yondashuvlarni rivojlantirish hamda dars samaradorligini oshirishga qaratilgan ilmiy-nazariy asoslarni o‘zida mujassam etadi.

ADABIYOTLAR TAHLILI

Fizika fanining o‘ziga xos xususiyati shundaki, unda nazariy bilimlar tajriba va eksperimentlar asosida isbotlanishi zaruratidir. Shu bois fizika ta’limida namoyish tajribalari nafaqat o‘quvchilarda ilmiy tushunchalarni shakllantirish, balki ularni real hayotda uchraydigan fizik hodisalarni kuzatish, tahlil qilish va izohlashga yo‘naltiruvchi muhim didaktik vosita hisoblanadi. Tajribaga asoslangan o‘qitish usullari masalasi J.Dyui, V.Geyzenberg, J.Bruner, L.S.Vygotskiy kabi mashhur pedagog va olimlarning ilmiy tadqiqotlarida keng yoritilgan.

Jon Dewey “tajriba orqali o‘qitish” konsepsiyasiga asoslanib, bilimlarni egallash jarayonida o‘quvchining faol ishtirokini muhim deb hisoblaydi. U mashhur iborasida shunday deydi: “Men eshitaman – unutaman, ko‘raman – eslayman, bajarayapman – tushunaman”. Uning fikriga ko‘ra, bilim o‘quvchi tomonidan amaliy faoliyat va

tajriba jarayonida egallanmaguncha, u chuqur va barqaror o'zlashtirilmaydi [5]. Ushbu yondashuv fizika fanining tajribaviy va interaktiv tabiatiga to'liq mos keladi hamda namoyish tajribalarining ta'lim jarayonidagi ahamiyatini asoslab beradi.

J. Bruner esa konstruktivistik yondashuv doirasida o'quvchi faoliyatining ustuvorligini ta'kidlaydi. Uning fikricha, ta'lim shunday tashkil etilishi kerakki, o'quvchi bilimni tayyor holatda emas, balki mustaqil izlanish va tajriba asosida kashf etsin. Bruner shunday yozadi: "Ta'lim jarayonida o'quvchi o'z bilimini o'zi kashf etishi lozim". Uning ta'kidlashicha, tajriba orqali kashf etilgan bilimlar o'quvchining tafakkurida chuqurroq, mazmunliroq va uzoq muddatli shakllanadi [6].

Mashhur fizik olim Verner Geyzenberg (V. Heisenberg) esa nazariya va tajriba o'rtasidagi uzviy bog'liqlikka alohida e'tibor qaratadi. U quyidagi fikrni ilgari suradi: "Nazariyaning ishonchliligi faqat tajriba orqali sinovdan o'tgandagina tasdiqlanadi" [7]. Ushbu qarash fizika fanining asosiy metodologik tamoyillaridan biri – bilimlarni eksperiment asosida o'rgatish zaruratini ifodalaydi. Bu esa ta'lim jarayonida namoyish tajribalarining yetakchi o'rin tutishini ilmiy jihatdan asoslaydi.

O'zbek tadqiqotchilaridan Q.Sh.Tursunov va X.M.Mahmudova o'z ilmiy izlanishlarida fizika ta'limida namoyish tajribalarining didaktik ahamiyatiga alohida e'tibor qaratadilar. Ularning ta'kidlashicha, "vizual vositalar orqali o'zlashtirilgan bilimlar o'quvchilarning uzoq muddatli xotirasida mustahkam saqlanadi hamda bilimlarni amaliyotda qo'llash imkoniyatini kengaytiradi" [8, 34-39]. Ushbu fikrni rivojlantirgan holda G.Uzoqova shunday yozadi: "Agar o'quvchi bilimni bevosita sezgi organlari orqali idrok etsa, mazkur bilim uning ongida chuqurroq va barqarorroq o'rnashadi. Shu bois fizika fanida vizual-tajriba usuli ajralmas metodik yondashuv sifatida e'tirof etilishi lozim" [9, 45-49]

L.S.Vygotskiyning "yaqin rivojlanish zonasi" nazariyasiga ko'ra, o'quvchilar murakkab va mavhum tushunchalarni tajribaga asoslangan faoliyat orqali nisbatan osonroq o'zlashtiradilar [10]. Bunda o'quvchini qiziqtiradigan, faol ishtirokni talab etadigan va muammoli vaziyatlarga asoslangan darslar bilimlarning rivojlanishiga samarali ta'sir ko'rsatadi.

So'nggi yillarda fizika ta'limida didaktik yondashuvlar va eksperimentlarning integratsiyasini tadqiq etib kelayotgan M.Qurbanov o'z ilmiy maqolasida quyidagi fikrni ilgari suradi: "Namoyish tajribasi nafaqat ko'rgazmali vosita, balki o'quvchilarda fizik tafakkur, tahliliy yondashuv hamda muammoli vaziyatlarni hal etish kompetensiyalarini shakllantiruvchi kuchli pedagogik omildir" [11]

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Mazkur tadqiqotning asosiy maqsadi namoyish tajribalari orqali fizik

tushunchalarni shakllantirish jarayonining ilmiy-pedagogik ahamiyatini chuqur tahlil qilish, ularning ta'lim jarayonidagi samaradorligini aniqlash hamda ushbu samaradorlikni oshirishning optimal usullarini ishlab chiqishdan iborat. Tadqiqotda belgilangan maqsad va vazifalarni amalga oshirish uchun nazariy, empirik hamda matematik-statistik tadqiqot metodlaridan kompleks tarzda foydalanildi.

Tadqiqot jarayonida fizika o'qitish metodikasi, pedagogika, psixologiya va didaktika sohalariga oid ilmiy maqolalar, monografiyalar, o'quv-uslubiy qo'llanmalar hamda dissertatsiyalar tizimli ravishda o'rganildi. Ushbu manbalar asosida namoyish tajribalarining tarixiy rivojlanish bosqichlari, zamonaviy tendensiyalari va ularning o'quvchilarning kognitiv rivojlanishiga ta'siri haqidagi ilmiy qarashlar umumlashtirildi.

Namoyish tajribalari, frontal laboratoriya ishlari hamda virtual simulyatsiyalar kabi turli o'qitish usullarining afzallik va kamchiliklari tahlil qilinib, ularning fizik tushunchalarni shakllantirishdagi o'rni qiyosiy jihatdan baholandi. Ilmiy xulosalar chiqarishda xususiy tajribalardan umumiy natijalarga kelish (induksiya) hamda umumiy nazariy qoidalarni alohida holatlarga tatbiq etish (deduksiya) usullaridan foydalanildi.

Empirik tadqiqotlar doirasida umumta'lim maktablarida fizika darslarida namoyish tajribalarining o'tkazilish jarayoni, o'qituvchilarning metodik yondashuvlari hamda o'quvchilarning tajribalarga bo'lgan munosabati tizimli ravishda kuzatildi. Kuzatuv natijalari oldindan ishlab chiqilgan mezonlar asosida qayd etildi va tahlil qilindi.

Namoyish tajribalaridan foydalanishga asoslangan yangi metodikaning samaradorligini aniqlash maqsadida sinov-tajriba ishlari tashkil etildi. Tajriba ishlari nazorat va tajriba guruhlarida aniqlovchi, shakllantiruvchi hamda yakuniy nazorat bosqichlarida amalga oshirildi.

Shuningdek, o'qituvchilarning namoyish tajribalarini tashkil etish jarayonida duch keladigan qiyinchiliklari, ushbu metodga bo'lgan munosabati va takliflarini aniqlash maqsadida so'rovnomalar o'tkazildi. O'quvchilarning esa fizik tushunchalarni o'zlashtirishdagi qiziqish darajasi hamda tushunish ko'rsatkichlari maxsus savolnomalar orqali o'rganildi.

O'quvchilarning fizik tushunchalarni o'zlashtirish darajasini aniqlash uchun nazorat va tajriba guruhlarida maxsus test sinovlari o'tkazilib, olingan natijalar qiyosiy tahlil qilindi. Empirik tadqiqotlar (test va so'rovnomalar) natijasida olingan ma'lumotlar matematik-statistik usullar yordamida miqdoriy jihatdan qayta ishlanib, umumiy xulosalar chiqarildi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Tadqiqotning empirik qismida, ya'ni pedagogik eksperiment jarayonida olingan ma'lumotlar chuqur va tizimli tahlil qilindi. Eksperiment davomida tajriba guruhi va nazorat guruhi o'quvchilarining fizik tushunchalarni o'zlashtirish darajasi hamda uning dinamikasi qiyosiy jihatdan o'rganildi. Tadqiqot umumta'lim maktablarining 8- va 9-sinflarida ta'lim olayotgan o'quvchilar ishtirokida amalga oshirildi.

Pedagogik eksperimentga jami 120 nafar o'quvchi jalb etilib, ular teng miqdorda nazorat guruhi (NG) va tajriba guruhi (TG)ga ajratildi (har bir guruhda 60 nafardan o'quvchi). Nazorat guruhida fizika darslari an'anaviy o'qitish usullari asosida olib borilgan bo'lsa, tajriba guruhida darslar namoyish tajribalari asosida boyitilgan maxsus metodika asosida tashkil etildi.

1-jadval

Namoyish tajribalarining samaradorligi quyidagi asosiy fizik tushunchalar va mavzular misolida sinovdan o'tkazildi:

Sinf	Mavzular	Namoyish tajribalariga misollar
8-sinf	Issiqlik hodisalari (Ichki energiya, Issiqlik o'tkazuvchanlik), Elektr hodisalari (Tok kuchi, O'tkazgichlarning qarshiligi)	Suvning qaynash haroratining bosimga bog'liqligi; Turli materiallarning elektr o'tkazuvchanligi.
9-sinf	Mexanika asoslari (Nyuton qonunlari, Impulsning saqlanish qonuni), Elektromagnitizm (Magnit maydon, Elektromagnit induksiya)	Erkin tushish tajribalari; Elektromagnit induksiya hodisasini Gal'vanometr yordamida namoyish qilish.

2-jadval

O'zlashtirish darajasi bo'yicha natijalar tahlili

O'zlashtirish Sifati	Nazorat Guruhi (NG) %	Tajriba Guruhi (TG) %	Farq (TG - NG) %
Yuqori (5 - A'lo)	18%	35%	+17%
O'rta (4 - Yaxshi)	42%	48%	+6%
Qoniqarli (3 - O'rta)	30%	15%	-15%
Qoniqarsiz (2 - Qoniqarsiz)	10%	2%	-8%
O'zlashtirish sifati (4 va 5)	60%	83%	+23%

Jadval natijalari shuni ko'rsatadiki, namoyish tajribalariga asoslangan metodika qo'llanilgan tajriba guruhi o'quvchilarida yuqori o'zlashtirish darajasi, ya'ni "5" baho ko'rsatkichi nazorat guruhiga nisbatan sezilarli darajada – 17 % ga oshgan. Mazkur natija namoyish tajribalarining fizik tushunchalarni chuqurroq va barqarorroq o'zlashtirishga ijobiy ta'sir ko'rsatganini tasdiqlaydi.

Ayniqsa, "qoniqarsiz" (2) baho olgan o'quvchilar ulushining tajriba guruhida 8 % ga kamaygani muhim ahamiyatga ega. Bu holat namoyish tajribalari mavzuni anglashdagi asosiy qiyinchiliklarni bartaraf etishga, o'quvchilarning bilim bo'shliqlarini kamaytirishga samarali xizmat qilganidan dalolat beradi.

Olingan o'zlashtirish natijalari matematik-statistik usullar asosida, xususan, Student mezoni (t-test) yordamida qayta ishlanib tahlil qilindi. Statistik tahlil natijalari tajriba guruhi va nazorat guruhi o'rtasida aniqlangan farq tasodifiy emasligini, balki statistik jihatdan ishonchli va muhim ekanligini ko'rsatdi.

MUHOKAMALAR

Ushbu tadqiqot natijalari namoyish tajribalaridan foydalanish fizika ta'limida tushunchalarni shakllantirish samaradorligini sezilarli darajada oshirishini empirik jihatdan tasdiqladi. Muhokama bo'limida tadqiqotning asosiy natijalari zamonaviy ilmiy-pedagogik adabiyotlar kontekstida tahlil qilinib, kelgusidagi tadqiqotlar uchun istiqbolli yo'nalishlar belgilandi.

Tajriba guruhida o'zlashtirish sifatining 23 % ga oshgani haqidagi natijalar P. Ya. Galperinning aqliy harakatlarni bosqichma-bosqich shakllantirish nazariyasi hamda J. Brunerning bilish nazariyasiga, xususan, enaktiv bosqichdan ikonik bosqichga o'tish jarayoniga to'liq mos keladi. Bu holat namoyish tajribalari orqali bilimlarning amaliy faoliyat asosida egallanib, keyinchalik tasviriy va mantiqiy shaklda mustahkamlanishini ko'rsatadi.

Vizualizatsiya va tushunish. Olingan natijalar A.V.Usova tomonidan ilgari surilgan ko'rsatmalilik tamoyiliga asoslangan g'oyalarni to'liq qo'llab-quvvatlaydi. Ushbu tamoyilga ko'ra, fizik hodisalarning real tasvirini yaratish o'quvchilarda chuqur tushuncha shakllanishining muhim sharti hisoblanadi. Namoyish tajribalari orqali o'quvchilar mavhum formulalar (masalan, $F = ma$) ortida yotgan real fizik jarayonlarni (jismning tezlanishi, harakati) bevosita kuzatish imkoniyatiga ega bo'ladilar.

Motivatsion ta'sir. Tadqiqot jarayonida aniqlangan yuqori motivatsiya ko'rsatkichlari L.V.Zankovning didaktik tamoyillarida asoslab berilgan o'quv jarayonining hissiy jozibadorligini oshirish zaruriyati bilan uyg'unlashadi. Namoyish tajribalari darsni oddiy ma'ruza shaklidan faol, qiziqarli va ilmiy izlanishga

asoslangan jarayonga aylantiradi, bu esa o'quvchilarning fanga bo'lgan qiziqishi va ichki motivatsiyasini kuchaytiradi.

Mazkur tadqiqot doirasida ishlab chiqilgan namoyish tajribalarini o'tkazish metodikasi muammoli vaziyatlarni yaratish, tajriba natijalarini oldindan bashorat qilish va ularni tahlil qilish kabi muhim bosqichlarni o'z ichiga oladi. Ushbu yondashuv an'anaviy "ko'rsatish" usulidan tadqiqotga asoslangan o'rganish modeliga o'tishni ta'minlaydi. Natijada namoyish tajribasi darsning yakuniy elementi sifatida emas, balki fizik tushunchalarni shakllantirish jarayonining boshlang'ich va yetakchi nuqtasi sifatida xizmat qiladi.

XULOSA

Ushbu tadqiqot namoyish tajribalari orqali fizik tushunchalarni shakllantirish jarayonining ilmiy-pedagogik ahamiyatini nazariy va empirik jihatdan asoslab berishga qaratildi. O'tkazilgan tahlillar va pedagogik eksperiment natijalari quyidagi asosiy xulosalarni berdi:

Namoyish tajribalari didaktikaning asosiy prinsiplaridan biri bo'lgan ko'rsatmalilik (vizuallik) prinsipini to'liq amalga oshirishga imkon beruvchi yagona samarali usul hisoblanadi. Ular o'quv jarayonida nazariya va amaliyot o'rtasidagi bog'liqlikni ta'minlaydi, bu esa fizik bilimlarning mustahkam o'zlashtirilishiga xizmat qiladi.

8- va 9-sinflarda o'tkazilgan pedagogik eksperiment (jami 120 nafar o'quvchi ishtirokida) namoyish tajribalariga asoslangan metodikaning an'anaviy usulga nisbatan sezilarli ustunligini ko'rsatdi.

Tajriba guruhida o'zlashtirish sifati (4 va 5 baholar) 23% ga yuqori bo'lgani statistik tahlillar (t-test) yordamida isbotlandi.

Bu natija, namoyish tajribalari mavhum fizik qonunlarni bevosita kuzatish orqali konkret, tasavvurga asoslangan tushunchalarga aylantirishda hal qiluvchi rol o'ynashini ko'rsatadi.

Namoyish tajribalari fizik tushunchalarni shunchaki yodlash emas, balki ularning mohiyatini tushunishga yordam beradi. Tajribalarning dinamikligi va qiziqarliligi o'quvchilarda fanga bo'lgan qiziqishni, motivatsiyani hamda mustaqil fikrlash va muammolarni hal qilish ko'nikmalarini sezilarli darajada oshiradi. Ular o'quvchilarda "Nega bunday bo'ldi?" degan savolni keltirib chiqarib, ularni ilmiy izlanishga undaydi.

Fizik hodisalarning tajriba asosida namoyish etilishi o'quvchilarning ilmiy dunyoqarashini, hodisalarga tanqidiy yondashish qobiliyatini va ilm-fan qonunlarining obyektivligiga bo'lgan ishonchini shakllantirishda muhim ahamiyat

kasb etadi.

Xulosa qilib aytganda, namoyish tajribalari fizika ta'limi samaradorligini oshirishning nafaqat uslubiy, balki fundamental pedagogik vositasi hisoblanadi. Ularni ta'lim jarayoniga tizimli va zamonaviy uslublar bilan integratsiya qilish fizika fanini o'qitish sifatini yangi darajaga ko'taradi va yosh avlodning tabiiy fanlarga bo'lgan qiziqishini mustahkamlaydi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Ушинский К. Д. Человек как предмет воспитания. Педагогическая антропология. 2-е изд., испр. – Санкт-Петербург: Тип. А. М. Котомина, 1871. 2 т.
2. Попов Г. В. Методы преподавания физики в средней школе. – М: Просвещение, 1980. – С. 256.
3. Bruner J.S. Toward a Theory of Instruction. – Cambridge: Harvard University Press, 1966. <https://archive.org/details/towardtheoryinst00brun>
4. Эльконин Д. В. Психология учебной деятельности и развитие учебной деятельности. – М: Просвещение, 1975. – С. 352.
5. Dewey J. Democracy and Education: An Introduction to the Philosophy of Education. – New York: Macmillan, 1916. <https://archive.org/details/democracyandeduc00deweuoft>
6. Bruner J.S. Toward a Theory of Instruction. – Cambridge: Harvard University Press, 1966. <https://archive.org/details/towardtheoryinst00brun>
7. Heisenberg W. Physics and Philosophy: The Revolution in Modern Science. – New York: Harper, 1958. <https://archive.org/details/physicsphilosoph00heis>
8. Tursunov Q.Sh., Mahmudova X.M. Namoyish tajribalarining fizika ta'limidagi o'rni // O'zbekiston fizika ta'limi jurnali. 2021, Vol. 2, №1. – B. 34-39. <https://tilvaadabiyot.uz/oz/fizika-zhurnali/2021/2-son/namoyish-tajribalarining-orni>
9. Uzoqova G. Fizikani o'qitishda ko'rgazmalilik va oddiy tajribalarni ahamiyati // Ta'lim va innovatsiyalar. 2020, №3. – B. 45-49. <https://journal.tsue.uz/index.php/education/article/view/2989>
10. Vygotsky L.S. Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes. – Cambridge: Harvard University Press, 1978. <https://archive.org/details/MindInSociety-L.S.Vygotsky>

11. Kurbanov M., To‘raxonov F.B. Fizika o‘qitishda zamonaviy namoyish tajribalarga qo‘yilgan talablar // Educational Research in Universal Sciences. 2023, Vol. 2, №17. – P. 35-39.
12. Omonqulova U., To‘raxonov F., Zamonova Sh. Fizika o‘qitishda namoyish tajriba qurilmalarini yasash malaka va ko‘nikmalarini shakllantirish metodikasi // Tadbirkorlik va Pedagogika. Ilmiy-uslubiy jurnal. 2025. №1. – B. 100-112. <https://inlibrary.uz/index.php/entrepreneurship-pedagogy/article/view/68412>
13. Omonqulova U., Choriyeva G. Umumta’lim maktablarida fizikani o‘qitishda eksperimental yondashuv // Science and Innovation. “Aniq va tabiiy fanlarning rivojlanish istiqbollari” Respublika ilmiy-amaliy anjumani. 2024. – B. 322-326. <https://zenodo.org/records/11116073>
14. Omonqulova U., To‘raxonov F. Fizika fanini real va virtual namoyish tajribalar asosida o‘qitish // Educational Research in Universal Sciences. 2024. – B. 110-117. <https://researchweb.uz/index.php/erus/article/view/197>
15. Omonqulova U., To‘raxonov F. Fizikani namoyish tajribalar yordamida takomillashtirishning metodik asoslari // Educational Research in Universal Sciences. 2024, fevral. – B. 323-329. <https://zenodo.org/records/10652865>
16. Omonqulova U., Yo‘ldoshev A., Ochilov J. Fizikani o‘qitishda zamonaviy axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan (AKT) foydalanishning afzalliklari va kamchiliklari // Journal of Universal Science Research. 2024, 12 iyul. <https://inlibrary.uz/index.php/universal-scientific-research/article/view/36309>

PEDAGOGIKA

FIZIKA O'QITISHDA MUAMMOLI VAZIYATLAR MURAKKABLIK DARAJASINING TA'LIM SAMARADORLIGIGA TA'SIRI

ZAMONOVA SHAHLO SAFAR QIZI

Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti

“Umumiy fizika va qurilish muhandisligi” kafedrası o'qituvchisi

Email: sh.zamonova@dtpi.uz

UDK: 372.853

<https://orcid.org/0009-0009-5235-4031>

Kalit so'zlar:

muammoli ta'lim texnologiyasi, fizika ta'limi, tanqidiy fikrlash, kognitiv faollik, didaktik murakkablik, ta'lim samaradorligi.

Annotatsiya:

Mazkur maqolada fizika fanini o'qitish jarayonida muammoli ta'lim texnologiyasi asosida yaratiladigan muammoli vaziyatlarning murakkablik darajasi hamda ularning o'quvchilarning ta'lim samaradorligiga ta'siri empirik tadqiqotlar asosida tahlil qilinadi. Tadqiqot doirasida muammoli vaziyatlarning past, o'rta va yuqori murakkablik darajalari tizimli ravishda ajratilib, ularning o'quvchilarning bilimlarni o'zlashtirish sifati, tanqidiy fikrlash ko'nikmalari va kognitiv faollik darajasiga ta'siri aniqlangan. Tajriba-sinov ishlari umumta'lim maktablarining 10-sinf o'quvchilari ishtirokida olib borildi. Tadqiqot natijalari muammoli vaziyatlarning murakkablik darajasi ta'lim jarayonining samaradorligini belgilovchi muhim didaktik omil ekanligini ko'rsatdi. Xususan, o'rta murakkablikdagi muammoli vaziyatlar o'quvchilarning kognitiv faolligini faollashtirib bilimlarni chuqur va barqaror o'zlashtirishga hamda tanqidiy fikrlash ko'nikmalarini samarali rivojlantirishga xizmat qilishi ilmiy jihatdan asoslab berildi.

ВЛИЯНИЕ УРОВНЯ СЛОЖНОСТИ ПРОБЛЕМНЫХ СИТУАЦИЙ В ОБУЧЕНИИ ФИЗИКЕ НА ОБРАЗОВАТЕЛЬНУЮ ЭФФЕКТИВНОСТЬ УЧАЩИХСЯ

Ключевые слова:

технология
проблемного

Аннотация:

В данной статье на основе эмпирических исследований анализируется уровень сложности проблемных ситуаций, создаваемых на основе технологии

обучения,
обучение физике,
критическое
мышление,
когнитивная
активность,
дидактическая
сложность,
образовательная
эффективность.

проблемного обучения в процессе преподавания физики, и их влияние на эффективность обучения учащихся. В рамках исследования систематически выделены низкий, средний и высокий уровни сложности проблемных ситуаций, определено их влияние на качество усвоения знаний учащимися, навыки критического мышления и уровень познавательной активности. Экспериментальная работа проводилась с участием учащихся 10-х классов общеобразовательных школ. Результаты исследования показали, что уровень сложности проблемных ситуаций является важным дидактическим фактором, определяющим эффективность образовательного процесса. В частности, научно обосновано, что проблемные ситуации средней сложности, активизируя познавательную активность учащихся, служат глубокому и устойчивому усвоению знаний и эффективному развитию навыков критического мышления.

THE IMPACT OF THE COMPLEXITY LEVEL OF PROBLEM SITUATIONS IN PHYSICS TEACHING ON LEARNING EFFECTIVENESS

Keywords: problem-based learning technology, physics education, critical thinking, cognitive activity, didactic complexity, learning effectiveness.

Abstract: In this article, based on empirical research, the level of complexity of problem situations created on the basis of problem-based learning technology in the process of teaching physics and their influence on the effectiveness of students' learning are analyzed. Within the framework of the study, low, medium, and high levels of complexity of problem situations were systematically identified, and their influence on the quality of students' assimilation of knowledge, critical thinking skills, and the level of cognitive activity was determined. Experimental work was conducted with the participation of 10th-grade students of general education schools. The research results showed that the level of complexity of problem situations is an important didactic factor determining the effectiveness of the educational process. In particular, it has been scientifically substantiated that problem situations of medium complexity, activating the

cognitive activity of students, serve for the deep and stable assimilation of knowledge and the effective development of critical thinking skills.

KIRISH

Ta'lim tizimini modernizatsiya qilish, uning mazmuni va sifatini tubdan yaxshilash bugungi kunda davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Zamonaviy jamiyat sharoitida ta'lim jarayonining samaradorligi o'quvchilarning faqat tayyor bilimlarni o'zlashtirishi bilan emas, balki ularning mustaqil fikrlash, muammoli vaziyatlarni tahlil qilish va ijodiy qarorlar qabul qilish qobiliyatlarini rivojlantirish bilan belgilanadi. Shu bois ta'lim tizimida innovatsion pedagogik yondashuvlar va faol o'qitish texnologiyalarini keng joriy etish muhim ahamiyat kasb etmoqda.

Xususan, Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev tashabbusi bilan 2019-yil 29-aprelda qabul qilingan PF-5712-sonli Farmon – “O‘zbekiston Respublikasi xalq ta’limi tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida” hujjatida umumta’lim maktablarida o‘qitish jarayonini takomillashtirish, o‘quvchilarning mustaqil va tanqidiy fikrlash ko‘nikmalarini rivojlantirish, ta’lim samaradorligini oshirish hamda zamonaviy pedagogik texnologiyalarni joriy etish ustuvor vazifalar sifatida belgilangan [1]. Mazkur konsepsiyada an’anaviy, reproduktiv ta’limdan bosqichma-bosqich voz kechib, o‘quvchini ta’lim jarayonining faol subyeksi sifatida shakllantirishga yo‘naltirilgan yondashuvlarni qo‘llash zarurligi alohida ta’kidlangan.

Bu talablar, ayniqsa, tabiiy fanlar, jumladan fizika o‘qitishda dolzarb ahamiyat kasb etadi. Fizika fanini o‘rganish jarayonida o‘quvchilarda hodisalarni tahlil qilish, sabab-oqibat bog‘lanishlarini aniqlash, tajriba natijalarini umumlashtirish va ilmiy xulosalar chiqarish ko‘nikmalarini shakllantirish muammoli ta’lim yondashuvlarisiz samarali amalga oshirilmaydi. Shu nuqtai nazardan, muammoli vaziyatlar asosida tashkil etilgan ta’lim jarayoni o‘quvchilarning bilish faolligini oshirishda muhim vosita hisoblanadi.

Shuningdek, Prezidentimizning 2020-yil 6-noyabrdagi PQ-4884-sonli Qarori – “Fizika va matematika fanlarini o‘qitish sifatini oshirish hamda ilmiy salohiyatni rivojlantirish chora-tadbirlari to‘g‘risida” hujjatida ham fizika ta’limini takomillashtirish, o‘quvchilarni izlanishga yo‘naltirilgan, muammoli vaziyatlarga asoslangan faol o‘qitish metodlarini keng joriy etish zarurligi qayd etilgan [2]. Ushbu qaror fizika fanini o‘qitishda zamonaviy didaktik yondashuvlardan foydalanish orqali o‘quvchilarning ilmiy tafakkurini rivojlantirishga alohida e’tibor qaratadi.

Mazkur normativ-huquqiy hujjatlar fizika o'qitishda muammoli ta'lim texnologiyasini joriy etish, muammoli vaziyatlarning didaktik jihatdan asoslangan murakkablik darajasini belgilash hamda ularni ta'lim amaliyotiga samarali tatbiq etish uchun mustahkam nazariy va normativ asos bo'lib xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR TAHLILI

Ilmiy-pedagogik adabiyotlarda muammoli ta'lim texnologiyasi o'quvchilarning kognitiv faolligini oshirish, mustaqil fikrlash hamda muammolarni hal etish ko'nikmalarini rivojlantirishga yo'naltirilgan samarali didaktik yondashuv sifatida keng yoritilgan. Muammoli ta'lim nazariyasining ilmiy asoslari Jon Dyui [3, 434], M.I.Maxmutov [4, 368] va V.Okon [5, 235-266] kabi olimlarning tadqiqotlarida atroflicha bayon etilgan bo'lib, ularda muammoli vaziyat o'quvchining bilish faoliyatini faollashtiruvchi markaziy omil sifatida talqin qilinadi. Mazkur tadqiqotlarda muammoli vaziyat bilimlarni tayyor holda berishdan voz kechib, o'quvchini izlanishga, tahlil qilishga va mustaqil xulosa chiqarishga undovchi muhim didaktik vosita sifatida asoslab berilgan.

Fizika ta'limiga oid xorijiy tadqiqotlarda muammoli vaziyatlardan foydalanish o'quvchilarning sabab-oqibat munosabatlarini anglash, ilmiy tushunchalarni chuqur o'zlashtirish hamda muammoni hal qilish ko'nikmalarini shakllantirishga xizmat qilishi ilmiy jihatdan isbotlangan. Xususan, Van Heuvelen [6, 312] hamda C.E.Hmelo-Silver [7, 891-897] tomonidan olib borilgan tadqiqotlarda fizika darslarida muammoli vaziyatlar o'quvchilarni faqat formulaviy hisob-kitoblar bilan cheklanib qolmasdan, fizik hodisalarni tahlil qilish va ularning mohiyatini tushuntirishga yo'naltirishi asoslab berilgan.

Respublikamiz olimlarining tadqiqotlarida ham fizika ta'limida muammoli vaziyatlardan foydalanish masalalari muayyan darajada yoritilgan. Jumladan, F.A.Abdullayev [8, 296], S.Saidov [9, 45-50] hamda B.Karimovlarning [10, 62-68] ilmiy ishlarida fizika darslarida muammoli vaziyatlar va faollashtiruvchi metodlardan foydalanish o'quvchilarning kognitiv faolligini oshirish, bilimlarni ongli va mustahkam o'zlashtirish hamda ta'lim samaradorligini ta'minlashda muhim omil ekanligi ko'rsatib berilgan. Biroq mazkur tadqiqotlarda muammoli vaziyatlarning murakkablik darajasi asosan umumiy tavsifda bayon etilib, u mustaqil didaktik mezon sifatida yetarli darajada tizimli va empirik tahlil qilinmaganligi kuzatiladi.

Didaktika va pedagogik psixologiya sohasidagi zamonaviy ilmiy tadqiqotlarda, xususan, kognitiv yuklama nazariyasiga asoslangan ishlarda o'quv materialining murakkablik darajasi ta'lim samaradorligiga bevosita ta'sir ko'rsatishi ilmiy asoslab berilgan. Ushbu nazariyaga ko'ra, o'quv materialining o'quvchilarning yosh

xususiyatlari, tayyorgarlik darajasi va bilish imkoniyatlariga mos keluvchi optimal murakkablik darajasi ta'lim jarayonida yuqori natijalarga erishishni ta'minlaydi [12, 68-71; 13, 77-82]. Shu bilan birga, mazkur nazariy qarashlar fizika ta'limida muammoli vaziyatlarni loyihalash va ularning murakkablik darajasini belgilash masalalari bilan bevosita bog'langan holda yetarlicha empirik tadqiq etilmagan.

Shu nuqtai nazardan, amalga oshirilgan adabiyotlar tahlili fizika o'qitishda muammoli vaziyatlarning murakkablik darajasi bilan ta'lim samaradorligi o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik masalasi hozirgi kungacha yetarlicha chuqur ilmiy asoslanmaganligini ko'rsatadi. Bu holat mazkur yo'nalishda tizimli va empirik tadqiqotlar olib borish zaruratini ilmiy jihatdan asoslab, tadqiqotning dolzarbligi va yangiligini belgilab beradi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Mazkur tadqiqot fizika fanini o'qitishda muammoli vaziyatlarning murakkablik darajasi o'quvchilarning ta'lim samaradorligiga ko'rsatadigan ta'sirini empirik jihatdan o'rganishga qaratilgan bo'lib, nazoratli pedagogik tajriba asosida tashkil etildi. Tadqiqot metodologiyasi zamonaviy pedagogik tadqiqotlar talablariga muvofiq ishlab chiqilib, nazariy va empirik metodlarning o'zaro uyg'unligiga tayandi.

Tadqiqot kvazi-eksperimental dizayn asosida amalga oshirildi. Ushbu yondashuv real ta'lim sharoitida, ya'ni o'quv jarayoniga sun'iy aralashuv kiritmagan holda, mavjud sinflar negizida tajriba-sinov ishlarini tashkil etish imkonini beradi. Tadqiqotda ishtirok etgan o'quvchilar tasodifiy tanlanmagan bo'lib, umumta'lim maktablarining mavjud 10-sinf o'quvchilari tajriba va nazorat guruhlariga ajratildi. Bu holat tadqiqot natijalarining real ta'lim amaliyotiga mosligi va amaliy ahamiyatini ta'minlashga xizmat qildi.

Pedagogik tajriba pre-test va post-test modeli asosida tashkil etildi. Pre-test bosqichida o'quvchilarning fizika fanidan boshlang'ich bilim darajasi, muammoli vaziyatlarga munosabati hamda kognitiv faolligi aniqlab olindi. Post-test bosqichida esa muammoli vaziyatlarning turli murakkablik darajalariga asoslangan darslar yakunida o'quvchilarning bilimlarni o'zlashtirish darajasi, tanqidiy fikrlash va muammoni hal qilish ko'nikmalaridagi o'zgarishlar baholandi. Pre-test va post-test natijalarini qiyosiy tahlil qilish tadqiqotning asosiy tahliliy vositasi sifatida belgilandi.

Empirik ma'lumotlarni yig'ish jarayonida quyidagi tadqiqot metodlaridan foydalanildi:

– pedagogik kuzatish, o'quvchilarning muammoli vaziyatlar bilan ishlash jarayonidagi bilish faolligi, mustaqillik darajasi va o'quv faoliyatidagi xususiyatlarni aniqlash maqsadida;

- test va diagnostik topshiriqlar, o‘quvchilarning fizika fanidan bilimlarni o‘zlashtirish darajasi hamda ilmiy tushunchalarni anglash darajasini baholash uchun;
- muammoli vaziyatlarga asoslangan topshiriqlar, o‘quvchilarning tanqidiy fikrlash, tahlil qilish, taxmin ilgari surish hamda muammoni mustaqil hal qilish ko‘nikmalarini aniqlash maqsadida.

Muammoli vaziyatlarning murakkablik darajasi didaktik mezonlar asosida past, o‘rta va yuqori darajalarga ajratildi. Murakkablik darajalarini belgilashda muammoni hal qilish uchun zarur bo‘lgan bilish amallari soni, o‘quvchining mustaqillik darajasi, mavjud bilimlarni qayta tashkil etish zarurati hamda muammoli vaziyatni hal etishda bir nechta yechim variantlarini ishlab chiqish ehtiyoji asosiy mezonlar sifatida belgilandi. Mazkur yondashuv muammoli vaziyatlarning pedagogik jihatdan asoslangan va tizimli tasnifini shakllantirishga xizmat qildi.

Olingan empirik ma‘lumotlarni qayta ishlash jarayonida matematik-statistik tahlil metodlaridan foydalanildi. Jumladan, o‘rtacha arifmetik qiymatlar, foiz ko‘rsatkichlari hamda guruhlararo qiyosiy tahlil tadqiqot natijalarini tizimli tahlil qilish vositasi sifatida qo‘llanildi. Statistik tahlil empirik ma‘lumotlarning ishonchliligini ta‘minlash va tasodifiy omillar ta‘sirini minimallashtirishga yo‘naltirildi.

Umuman olganda, tanlangan metodlar majmuasi tadqiqot jarayonining ilmiy asoslanganligini ta‘minlash, olingan empirik natijalarni tizimli tahlil qilish hamda ularni fizika ta‘limi amaliyotiga tatbiq etish imkoniyatlarini baholashga xizmat qildi.

NATIJALAR

O‘tkazilgan nazoratli pedagogik tajriba natijalari 10-sinf o‘quvchilarida muammoli vaziyatlarning murakkablik darajasi bilan ta‘lim samaradorligi o‘rtasida statistik va pedagogik jihatdan ahamiyatli bog‘liqlik mavjudligini ko‘rsatdi. Tadqiqot jarayonida muammoli vaziyatlarning past, o‘rta va yuqori murakkablik darajalari asosida tashkil etilgan darslar samaradorligi o‘quvchilarning bilimlarni o‘zlashtirish ko‘rsatkichlari orqali qiyosiy tahlil qilindi.

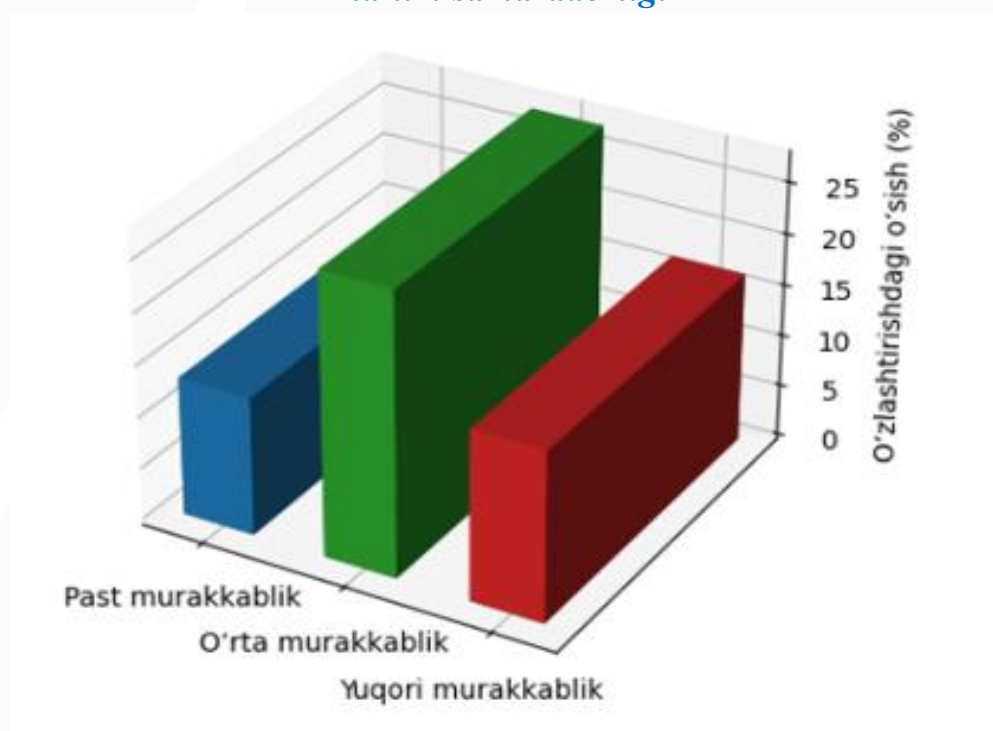
Boshlang‘ich o‘lchovlar (pre-test) natijalari barcha guruhlarda deyarli bir xil ko‘rsatkichlarni namoyon etib, o‘quvchilarning dastlabki tayyorgarlik darajasi o‘zaro teng ekanligini tasdiqladi. Mazkur holat tajriba va nazorat guruhlari o‘rtasida adolatli qiyosiy tahlil o‘tkazish imkonini berib, tadqiqot natijalarining ishonchliligini ta‘minlovchi muhim metodik shart sifatida xizmat qildi.

Yakuniy o‘lchovlar (post-test) natijalari esa muammoli vaziyatlarning murakkablik darajasiga bog‘liq holda ta‘lim samaradorligi turlicha namoyon bo‘lishini aniqladi. Xususan, o‘rta va yuqori murakkablik darajasidagi muammoli

vaziyatlarga asoslangan darslar o'quvchilarning bilimlarni chuqurroq o'zlashtirishi, tahliliy fikrlashi hamda muammoni hal qilish ko'nikmalarining rivojlanishiga sezilarli ta'sir ko'rsatgani kuzatildi (1-diagrammaga qarang).

1-diagramma

10-sinf o'quvchilarida muammoli vaziyatlar murakkabligi va ta'lim samaradorligi

Diagrammada 10-sinf o'quvchilarida muammoli vaziyatlarning uch xil murakkablik darajasi (past, o'rta va yuqori) asosida tashkil etilgan darslar natijasida o'zlashtirish ko'rsatkichlarining o'sishi foizlarda aks ettirilgan. Gorizontol o'qda muammoli vaziyatlarning murakkablik darajalari, vertikal o'qda esa o'quvchilarning o'zlashtirishdagi o'sish (%) ko'rsatkichlari tasvirlangan.

Past murakkablikdagi muammoli vaziyatlar qo'llanilgan guruhda o'quvchilarning bilim ko'rsatkichlarida ma'lum darajada o'sish kuzatilgan bo'lsa-da, ushbu o'sish asosan reproduktiv faoliyat bilan cheklangan. Ya'ni, muammolarni mustaqil tahlil qilish, mantiqiy xulosa chiqarish va ijodiy fikrlash ko'nikmalarida sezilarli rivojlanish qayd etilmadi. Natijada, mazkur guruhda o'zlashtirishdagi o'sish nisbatan past darajada bo'lib, bu muammoli vaziyatlarning o'quvchilarda yetarli darajada kognitiv faollikni shakllantirmaganini ko'rsatadi.

Yuqori murakkablikdagi muammoli vaziyatlar asosida o'qitilgan guruhda ayrim o'quvchilarning yuqori natijalarga erishgani kuzatilgan bo'lsa-da, umumiy natijalar barqarorlik kasb etmadi. Tahlillar shuni ko'rsatdiki, muammoli vaziyatlarning haddan tashqari murakkabligi o'quvchilarning bir qismida bilish qiyinchiliklarini yuzaga

keltirgan hamda bu holat ta'lim jarayonining umumiy samaradorligiga salbiy ta'sir ko'rsatgan.

Eng yuqori ta'lim samaradorligi o'rta murakkablikdagi muammoli vaziyatlar qo'llanilgan guruhda qayd etildi. Ushbu guruhda o'quvchilarning bilimlarni o'zlashtirish darajasi sezilarli oshdi, shuningdek, muammoli vaziyatlarni tahlil qilish, taxmin ilgari surish va mantiqiy xulosa chiqarish ko'nikmalari barqaror shakllandi. Diagramma tahlili ham aynan o'rta murakkablik darajasida o'zlashtirishdagi o'sish maksimal qiymatga ega ekanligini tasdiqlaydi.

1-jadval

10-sinf o'quvchilarida muammoli vaziyatlar murakkabligi va ta'lim samaradorligi

Guruh	Pre-test (%)	Post-test (%)	O'zlashtirishdagi o'sish (%)
Past murakkablikdagi muammoli vaziyatlar	54,8	68,2	13,4
O'rta murakkablikdagi muammoli vaziyatlar	55,1	82,5	27,4
Yuqori murakkablikdagi muammoli vaziyatlar	54,5	71,0	16,5

Jadval ma'lumotlaridan ko'rinadiki, tajriba boshlanishida barcha guruhlarda bilim darajasi deyarli teng bo'lgan. Tajriba yakunida esa o'rta murakkablikdagi muammoli vaziyatlar qo'llanilgan guruhda o'zlashtirishdagi o'sish eng yuqori ko'rsatkichga ega bo'lib, bu muammoli vaziyatlarning murakkablik darajasi ta'lim samaradorligini belgilovchi muhim omil ekanligini empirik jihatdan tasdiqlaydi.

MUHOKAMALAR

Mazkur tadqiqot doirasida olingan empirik natijalar fizika ta'limida muammoli vaziyatlardan foydalanishda ularning murakkablik darajasini hisobga olish muhim metodik shart ekanligini ko'rsatadi. Tadqiqot natijalari muammoli ta'lim texnologiyasining samaradorligi nafaqat muammo mavjudligi bilan, balki ushbu muammoning o'quvchilarning yosh xususiyatlari va bilish imkoniyatlariga mos kelishi bilan ham belgilanishini tasdiqlaydi.

Olingan natijalar muammoli ta'lim nazariyasida ilgari surilgan ilmiy qarashlar bilan uyg'unlashadi. Klassik pedagogik yondashuvlarda muammoli vaziyat o'quvchini faol bilish jarayoniga jalb etuvchi asosiy didaktik vosita sifatida talqin

qilinadi. Tadqiqot natijalari ushbu nazariy qarashlarning fizika ta'limi sharoitida empirik jihatdan o'z tasdig'ini topganini ko'rsatadi.

Mazkur natijalarni kognitiv yuklama nazariyasi nuqtai nazaridan ham izohlash mumkin. Ushbu yondashuvga ko'ra, muammoli vaziyatlarning haddan tashqari soddaligi o'quvchilarning kognitiv faolligini yetarli darajada rag'batlantirmaydi, ortiqcha murakkabligi esa bilish qiyinchiliklarini keltirib chiqaradi [14, 15]. Shu bois, muammoli vaziyatlarning o'quvchilarning tayyorgarlik darajasiga mos keluvchi optimal murakkablikda qo'llanishi ta'lim jarayonining samaradorligini sezilarli darajada oshiradi.

Shuningdek, tadqiqot natijalari fizika darslarida muammoli vaziyatlardan foydalanishda ularning murakkablik darajasini tasodifiy tanlash maqsadga muvofiq emasligini ko'rsatadi. Muammoli vaziyatlar o'quv materialining mazmuni hamda o'quvchilarning mavjud bilim va ko'nikmalari darajasiga mos holda tabaqalashtirilgan tarzda qo'llanilgandagina muammoli ta'lim texnologiyasining didaktik imkoniyatlari to'liq namoyon bo'ladi.

Umuman olganda, tadqiqot natijalari fizika ta'limida muammoli vaziyatlardan foydalanishda ularning murakkablik darajasini hisobga olish ta'lim samaradorligini oshiruvchi muhim omil ekanligini ilmiy jihatdan asoslaydi. Ushbu xulosalar muammoli ta'lim texnologiyasini amaliyotda qo'llashga doir metodik yondashuvlarni aniqlashtirish va takomillashtirishga xizmat qiladi.

XULOSA

O'tkazilgan nazoratli pedagogik tajriba natijalari asosida quyidagi ilmiy xulosalar chiqarildi:

1. Fizika fanini o'qitishda muammoli vaziyatlarning murakkablik darajasi 10-sinf o'quvchilarining ta'lim samaradorligiga sezilarli ta'sir ko'rsatuvchi muhim didaktik omil hisoblanadi.

2. Past murakkablikdagi muammoli vaziyatlar asosan bilimlarni mustahkamlashga xizmat qilsa-da, o'quvchilarning mustaqil fikrlash, tahlil qilish va muammoni hal etish ko'nikmalarini yetarli darajada rivojlantirmaydi.

3. Yuqori murakkablikdagi muammoli vaziyatlar ayrim o'quvchilar uchun ijobiy natija berishi mumkin, biroq ularni keng miqyosda qo'llash o'quvchilarda bilish qiyinchiliklarini yuzaga keltirishi hamda ta'lim samaradorligining pasayishiga olib kelishi ehtimoli mavjud.

4. O'rta murakkablikdagi muammoli vaziyatlardan foydalanish o'quvchilarning yosh va bilish imkoniyatlariga mos keladi, bilimlarni chuqur, barqaror va ongli o'zlashtirishni ta'minlaydi hamda ta'lim samaradorligini eng yuqori darajada

namoyon etadi.

Shu asosda, fizika darslarida muammoli vaziyatlardan foydalanishda ularning murakkablik darajasini ilmiy asoslangan mezonlar asosida belgilash, shuningdek, o'quvchilarning individual hamda yosh xususiyatlarini hisobga olish maqsadga muvofiq hisoblanadi. Tadqiqot natijalari fizika ta'limida muammoli ta'lim texnologiyasini amaliyotda samarali qo'llash bo'yicha metodik yondashuvlarni aniqlashtirishga xizmat qiluvchi muhim ilmiy-amaliy ahamiyatga ega.

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti. "O'zbekiston Respublikasi xalq ta'limi tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi PF-5712-sonli Farmoni, 2019-yil 29-aprel. – Toshkent.
2. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti. "Fizika va matematika fanlarini o'qitish sifatini oshirish hamda ilmiy salohiyatni rivojlantirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-4884-sonli Qarori, 2020-yil 6-noyabr. – Toshkent.
3. Dewey, J. Democracy and Education. – New York: The Macmillan Company, 1916. – P. 434.
4. Махмутов, М. И. Теория проблемного обучения. – М: Педагогика, 1975. – С. 368.
5. Hmelo-Silver, C. E. Problem-based learning: What and how do students learn? // Educational Psychology Review. 2004, Vol. 16, № 3. – P. 235-266.
6. Okon, W. Fundamentals of Problem-Based Learning. – Warsaw: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1964. – P. 312.
7. Van Heuvelen, A. Learning to think like a physicist: A review of research-based instructional strategies // American Journal of Physics. 1991, Vol. 59, № 10. – P. 891-897.
8. Abdullayev, F. A. Fizika o'qitish metodikasi. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2020. – B. 296.
9. Saidov, S. Fizika darslarida muammoli vaziyatlar asosida o'qitishning pedagogik imkoniyatlari // Pedagogik ta'lim. 2019, № 4. – B. 45-50.
10. Karimov, B. Fizika ta'limida tadqiqotga yo'naltirilgan topshiriqlardan foydalanish metodikasi // Zamonaviy ta'lim. 2021, № 2. – B. 62-68.
11. Zamonova, Sh. S. Bo'lajak fizika o'qituvchilarini muammoli ta'lim texnologiyalari asosida o'qitish kompetensiyalarini rivojlantirish // Fizika, matematika va informatika: xalqaro ilmiy-uslubiy jurnal. – Toshkent, 2025, № 3(1). – B. 16-22.

12. Zamonova, Sh. S. Fizikadan yangi mavzuni tushuntirishda muammoli ta'limdan foydalangan holda o'qitish metodikasi // O'zbekiston milliy universiteti xabarlari. – Toshkent, 2025, № 7. – B. 68-71. ISSN 2181-7324.
13. Zamonova, Sh. S. Muammoli ta'lim asosida o'qitishning didaktik samaradorligini oshirish // Pedagogik mahorat: ilmiy-nazariy va metodik jurnal. – Buxoro, 2025, № 7. – B. 77-82.
14. Zamonova, Sh. S. Problematic situations in teaching physics and the methodology for creating them / Sh. S. Zamonova // International Journal of Pedagogics. 2025, Vol. 5, № 7. July. – P. 63-71. ISSN 2771-2281.
15. Zamonova, Sh. S. Enhancing the didactic effectiveness of teaching physics based on problem-based learning // Navigating challenges and opportunities in a changing world : International scientific online conference. – USA, 2025. – P. 33-36.
16. Zamonova, Sh. S., To'raxonov, F. B. Fizika fanini o'qitishda namoyish tajribalar vositasida muammoli vaziyatlar hosil qilish // Zamonaviy fizika va astronomiyaning muammolari, yechimlari, o'qitish uslublari: xalqaro ilmiy-amaliy anjuman materiallari. – Toshkent, 17-18 aprel, 2025. – B. 544-548.
17. Zamonova, Sh. S. Muammoli ta'lim texnologiyalari asosida fizikani o'qitishning didaktik samaradorligini oshirish metodikasi / Sh. S. Zamonova // Fizikani fanlararo o'qitish taraqqiyoti va istiqbollari : respublika ilmiy-amaliy anjumani materiallari. – Termiz, 25-26 aprel, 2025. – B. 179-183.
18. Zamonova, Sh. S., To'raxonov, F. B., Omonqulova, U. H. Fizika o'qitishda namoyish tajriba qurilmalarini yasash malaka va ko'nikmalarini shakllantirish metodikasi // Tadbirkorlik va pedagogika. – Denov, 2025, № 1. – B. 100-112. ISSN 2181-2659.
19. Zamonova, Sh. S., To'raxonov, F. B. Fizika fanida muammoli yondashuvni qo'llashning didaktik asoslari // Tadbirkorlik va pedagogika. – Denov, 2025. № 2. – B. 296-304. ISSN 2181-2659

PEDAGOGIKA

MUSTAQIL TA'LIM SHAROITIDA NOGIRONLIGI BO'LGAN TALABALARDA IJTIMOIIY KOMPETENSIYANI SHAKLLANTIRISH MASALALARI

GANIEV DONIYOR GAFUROVICH

*Andijon qishloq xo'jaligi va agrotexnologiyalar instituti
"Pedagogika va psixologiya" kafedrasida katta o'qituvchisi*

Email: ganiyev.d@icloud.com

UDK: 376.1:378.147

<https://orcid.org/0009-0002-6410-9286>

Kalit so'zlar:

mustaqil ta'lim,
inklyuziv ta'lim,
ijtimoiy
kompetensiya,
nogironligi bo'lgan
talabalar, ijtimoiy-
pedagogik muammo.

Annotatsiya:

Mazkur maqolada nogironligi bo'lgan talabalar orasida ijtimoiy kompetensiyani rivojlantirish masalalari tahlil etilgan. Unda mustaqil ta'lim jarayonida talabalar shaxsiy salohiyatini ro'yobga chiqarish, ijtimoiy munosabatlarga kirishish qobiliyatlarini rivojlantirish hamda ularning hayotiy faoliyatga moslashuvini ta'minlash masalalari yoritib berilgan. Shuningdek, mustaqil ta'lim jarayonida nogironligi bo'lgan talabalarni ijtimoiylashtirish, ularning kommunikativ, hamkorlik va muammoli vaziyatlarda to'g'ri qaror qabul qilish ko'nikmalarini rivojlantirish mexanizmlari ochib berilgan. Maqolada pedagogik-psixologik yondashuvlar asosida ijtimoiy kompetensiyani shakllantirishning samarali usullari va innovatsion metodlari tavsiflangan. Shuningdek, talabalarning shaxsiy tajribasini inobatga olish, ularning imkoniyatlarini qo'llab-quvvatlash hamda o'qituvchi va talabalar o'rtasidagi hamkorlikni kuchaytirish zaruriyati ilmiy asosda yoritilgan.

ПРОБЛЕМЫ ФОРМИРОВАНИЯ СОЦИАЛЬНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ У СТУДЕНТОВ С ИНВАЛИДНОСТЬЮ В УСЛОВИЯХ САМОСТОЯТЕЛЬНОГО ОБУЧЕНИЯ

Ключевые слова:
самостоятельное
обучение,

Аннотация: В данной статье анализируются вопросы развития социальной компетентности среди студентов с ограниченными возможностями здоровья. В нем

инклюзивное образование, социальная компетенция, студенты с инвалидностью, социально-педагогическая проблема.

освещены вопросы реализации личного потенциала студентов в процессе самостоятельного обучения, развития способностей вступать в социальные отношения и обеспечения их адаптации к жизнедеятельности. Также раскрыты механизмы социализации студентов с ограниченными возможностями в процессе самостоятельного обучения, развития их коммуникативных, навыков сотрудничества и принятия правильных решений в проблемных ситуациях. В статье описываются эффективные методы и инновационные методы формирования социальной компетентности на основе педагогико-психологических подходов. Также на научной основе освещается необходимость учета личного опыта студентов, поддержки их возможностей и укрепления сотрудничества между преподавателями и студентами.

ISSUES OF DEVELOPING SOCIAL COMPETENCE IN STUDENTS WITH DISABILITIES UNDER INDEPENDENT LEARNING CONDITIONS

Keywords:

independent learning, inclusive education, social competence, students with disabilities, socio-pedagogical issue.

Abstract:

This article analyzes the issues of developing social competence among students with disabilities. It highlights the issues of realizing the personal potential of students in the process of independent learning, developing their ability to enter into social relations, and ensuring their adaptation to life activities. Mechanisms for the socialization of students with disabilities in the process of independent learning, the development of their communication skills, cooperation, and the ability to make correct decisions in problem situations are also revealed. The article describes effective methods and innovative methods of forming social competence based on pedagogical and psychological approaches. Also, the necessity of taking into account the personal experience of students, supporting their capabilities, and strengthening cooperation between teachers and students is highlighted on a scientific basis.

KIRISH

Bugungi kunda ta'lim tizimining eng muhim vazifalaridan biri – har bir talabaga teng imkoniyatlar yaratish, ularning qobiliyat va shaxsiy salohiyatidan kelib chiqqan holda mustaqil bilim olish jarayonini samarali tashkil etishdir. Inklyuziv ta'lim siyosati aynan shu maqsadga xizmat qilib, nogironligi bo'lgan talabalar uchun ham bilim olish, ijtimoiy hayotga moslashish va turli sohalarda o'z o'rnini topish imkoniyatini kengaytiradi. Bunday yondashuv nafaqat inson huquqlarini ta'minlash, balki jamiyat taraqqiyoti va madaniy yuksalishining muhim ko'rsatkichidir.

Mustaqil ta'lim jarayoni talabada faqat nazariy bilimlarni o'zlashtirishni emas, balki shaxsiy mas'uliyatni his qilish, o'z fikrini erkin ifoda etish, jamoada ishlash, muammolarni tahlil qilish va ijodiy yondashuvni shakllantirishni ham ta'minlaydi. Shu bois, mustaqil ta'limni to'g'ri tashkil etish – shaxsning ijtimoiy jihatdan faol, maqsadga yo'naltirilgan va hayotiy kompetensiyalarga ega bo'lib kamol topishida hal qiluvchi omil hisoblanadi.

Nogironligi bo'lgan talabalar uchun mustaqil ta'lim sharoitida ijtimoiy kompetensiyani shakllantirishning asosiy maqsadi – ularning shaxsiy salohiyatini ochish, jamiyatda faol ishtirok etish qobiliyatini rivojlantirish va hayotiy faoliyatga muvaffaqiyatli moslashuvini ta'minlashdan iboratdir.

Mazkur maqsad quyidagi yo'nalishlarda amalga oshiriladi:

- talabalarni mustaqil ta'lim jarayoniga faol jalb etish;
- ijtimoiy munosabatlarga kirishish, hamkorlik va muloqot ko'nikmalarini rivojlantirish;
- muammoli vaziyatlarda to'g'ri qaror qabul qilish va mas'uliyatni o'z zimmasiga olishni shakllantirish;
- nogironligi bo'lgan talabalarning imkoniyatlarini qo'llab-quvvatlash hamda ularning shaxsiy tajribasiga asoslangan individual yondashuvni qo'llash;
- o'qituvchi va talabalar o'rtasidagi hamkorlikni mustahkamlash orqali ijtimoiy integratsiyani kuchaytirish.

ADABIYOTLAR TAHLILI

Mustaqil ta'lim sharoitida talabalarda ijtimoiy kompetensiyaning shakllanishi – inklyuziv ta'lim siyosati, ta'lim muassasalari va pedagogik amaliyotlarni normativ-huquqiy jihatdan qo'llab-quvvatlash zaruratini oshiradi. Mazkur yondashuv huquqiy hujjatlar, davlat strategiyalari va ta'lim resurslarini samarali yo'naltirish uchun muhim asos bo'lib xizmat qiladi. Shu nuqtai nazardan, nogironligi bo'lgan talabalarda ijtimoiy kompetensiyani shakllantirish zamonaviy ta'lim tizimining dolzarb vazifalaridan biri sanaladi.

Mustaqil ta'lim talabalar bilim olish jarayonida ularning faolligini oshiradi, mustaqil fikrlash, izlanish va tahlil qilish ko'nikmalarini rivojlantiradi. Talabalar bu jarayonda qo'shimcha adabiyotlar bilan ishlaydi, internet manbalaridan foydalanadi, o'z fikrini mustaqil shakllantirish va uni asoslash malakasini hosil qiladi.

Nogironligi bo'lgan talabalar uchun esa mustaqil ta'lim faqat bilim manbai bo'lib qolmay, balki shaxsiy kamolotga erishish, jamiyatda o'z o'rnini topish, o'z fikrini erkin ifoda etish va nuqtai nazarini himoya qilish imkoniyatini yaratadi.

Pedagogik-psixologik tadqiqotlarda ta'kidlanishicha, agar ijtimoiy kompetensiya mustaqil ta'lim jarayonida shakllansa, talabalar shaxsiy rivojlanishi va ijtimoiy integratsiyasi samaraliroq kechadi. Inklyuziv ta'lim tizimida nogironligi bo'lgan talabalar ijtimoiy kompetensiyasining mohiyati – ularning hayotiy faoliyatida mustaqil qaror qabul qilish, muammoli vaziyatlarda yo'l topish va turli ijtimoiy rollarni muvaffaqiyatli bajarish qobiliyatida namoyon bo'ladi.

Ijtimoiy kompetensiya tushunchasi bo'yicha mahalliy va xorijiy olimlar tomonidan keng tadqiqotlar olib borilgan. G.O.Kolesnikova o'z izlanishlarida ijtimoiy kompetensiyani shaxsning ijtimoiy muhitda faol muloqot qilish, hamkorlikka kirishish hamda muammoli vaziyatlarda oqilona qaror qabul qilish qobiliyati sifatida ta'riflaydi [5, 214]. M.Argyle esa "Social Skills in Interpersonal Behaviour" asarida ijtimoiy ko'nikmalarni jamiyatda muvaffaqiyatli faoliyat yuritishning asosiy omili deb biladi [4, 332]. O'zbekistonlik olimlar A.Abduqodirov va N.Jo'rayevlar esa ijtimoiy-psixologik kompetensiyaning ta'lim jarayonida shaxsiy salohiyatni ro'yobga chiqarishdagi o'rni va ahamiyatini ilmiy jihatdan asoslab berganlar [3, 168].

Nogironligi bo'lgan shaxslarning ijtimoiylashuvi masalasi ham zamonaviy pedagogika va psixologiyada alohida e'tiborga loyiqdir. L.S.Vygotskiy o'zining "Defektologiya" bo'yicha ilmiy ishlanmalarida nogironligi bo'lgan bolalarning rivojlanish jarayonida kompensator imkoniyatlarning muhimligini ta'kidlab, ularni ijtimoiy muhit orqali to'laqonli shaxs sifatida shakllantirish g'oyasini ilgari surgan [8, 356]. UNESCO tomonidan e'lon qilingan hujjatlarda esa inklyuziv ta'lim prinsiplari, nogironligi bo'lgan shaxslarning ta'lim tizimiga integratsiyalashuvi hamda ularning ijtimoiy kompetensiyalarini rivojlantirish strategiyalari keng yoritilgan [9, 45; 10, 432]. O'zbekiston Respublikasining "Nogironligi bo'lgan shaxslarning huquqlari to'g'risida"gi Qonuni esa ushbu jarayonning huquqiy asoslarini belgilab, ularni ta'lim va ijtimoiy hayotda to'laqonli ishtirokini ta'minlashga qaratilgan [2, 35].

Mustaqil ta'lim jarayonida kompetensiyaviy yondashuv masalasini A.Xutorskoy chuqur o'rgangan bo'lib, u kompetensiyani shaxsning mustaqil ta'lim olish, o'zini rivojlantirish va hayotiy faoliyatda to'g'ri qaror qabul qilish qobiliyati sifatida izohlaydi [11, 276]. M.Knowles esa o'zining "The Modern Practice of Adult

Education” asarida andragogika tamoyillarini asoslab, mustaqil ta’lim jarayonida shaxsiy tajriba, tashabbuskorlik va mas’uliyatning o’rni beqiyos ekanini ta’kidlaydi [6, 400].

Mahalliy olimlar D.Mahmudova va N.Yusupovalar esa oliy ta’lim tizimida innovatsion texnologiyalardan foydalanish orqali talabalarni mustaqil fikrlashga, ijtimoiy ko‘nikmalarini rivojlantirishga va ta’lim jarayonida faol ishtirok etishga yo‘naltirish zarurligini qayd etadilar [7, 192].

Mazkur adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, mustaqil ta’lim sharoitida nogironligi bo‘lgan talabalarda ijtimoiy kompetensiyani shakllantirish masalasi kompleks yondashuvni talab etadi. Bu jarayonda psixologik-pedagogik asoslar, davlat siyosati, xalqaro tajriba va innovatsion ta’lim metodlarining o‘zaro uyg‘unlashuvi yuqori natijalarga erishishda muhim omil hisoblanadi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Ushbu tadqiqot aralash yondashuv asosida olib borildi, ya’ni sifat va miqdoriy ma’lumotlar tahlili birlashtirildi. Tadqiqot jarayonida quyidagi metodlardan foydalanildi:

Nazariy-tahliliy metod – Mustaqil ta’lim va ijtimoiy kompetensiya shakllanishiga oid xorijiy va mahalliy ilmiy adabiyotlar, davlat dasturlari hamda me’yoriy-huquqiy hujjatlar chuqur o‘rganildi. Ushbu bosqichda mavjud ilmiy yondashuvlar tahlil qilinib, tadqiqotning nazariy asosi ishlab chiqildi.

Kuzatish metodi – Nogironligi bo‘lgan talabalar ishtirokidagi dars mashg‘ulotlari, mustaqil ta’lim jarayonlari va ijtimoiy loyihalarda ularning faol ishtiroki tizimli ravishda kuzatilib, real pedagogik muhitdagi holatlar tahlil qilindi.

So‘rovnoma va suhbat metodi – 45 nafar talaba, 12 nafar o‘qituvchi va 8 nafar psixolog ishtirokida maxsus ishlab chiqilgan so‘rovnomalar o‘tkazildi hamda chuqurlashtirilgan suhbatlar tashkil qilindi. Ushbu metodlar yordamida talabalar ijtimoiy kompetensiyasining asosiy komponentlari – kommunikativlik, hamkorlik, empatiya va mas’uliyatlilik darajalari aniqlanib baholandi.

Eksperiment metodi – Mustaqil ta’lim sharoitida o‘quv topshiriqlari, interfaol mashg‘ulotlar va kommunikativ vaziyatlar asosida tajriba-sinov ishlari olib borildi. Bu jarayon orqali talabalar o‘rtasida ijtimoiy kompetensiya rivojlanish dinamikasi kuzatildi va nazariy yondashuvlarning amaliy samaradorligi baholandi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Ilmiy manbalar shuni ko‘rsatadiki, ijtimoiy kompetensiya darajasi past bo‘lgan talabalar ko‘pincha yolg‘izlik, jamoadan chetlashish, o‘zini past baholash va o‘ziga ishonchsizlik kabi muammolarga duch keladilar. Mustaqil ta’lim esa bunday talabalar

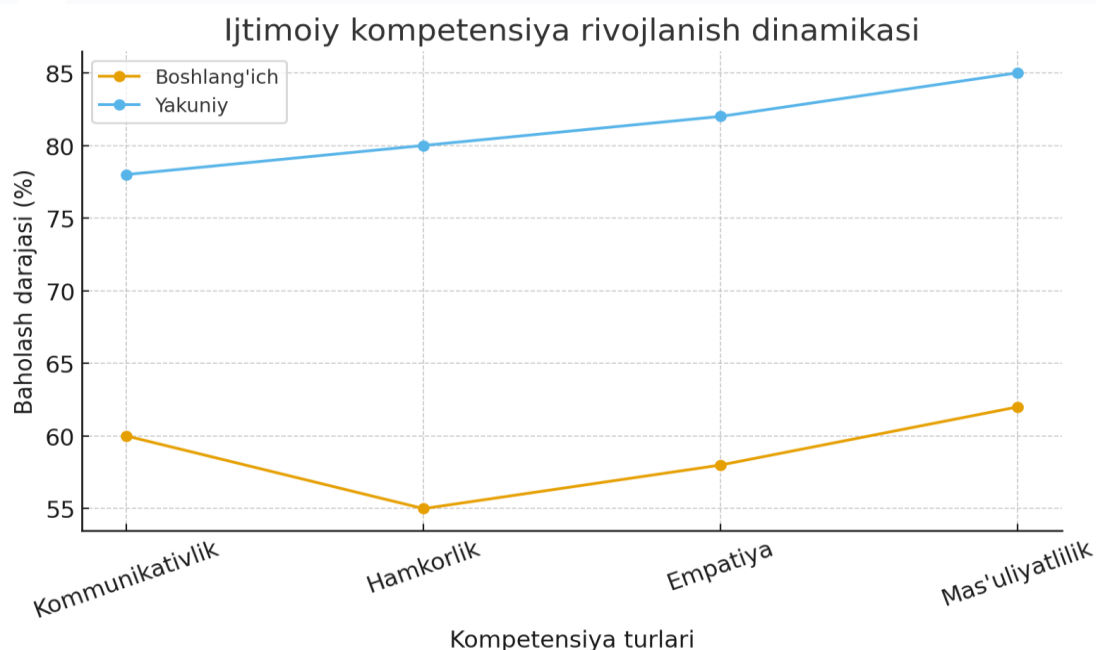
uchun emotsional qo'llab-quvvatlash, muvaffaqiyat orqali o'zini hurmat qilishni oshirish va ijtimoiy faoliyatda o'z o'rnini topish imkonini yaratadi.

Mustaqil ta'lim jarayoni talabalarga shaxsiy mas'uliyatni his etish, o'zini boshqarish, fikrini mustaqil ifoda etish hamda muammoli vaziyatlarda to'g'ri qaror qabul qilish ko'nikmalarini rivojlantirishga xizmat qiladi. Natijada ular ijtimoiy munosabatlarda faol ishtirok etadi, hamkorlikni o'rganadi va muammolarni yechishda samarali yo'l topa oladi.

Pedagogik amaliyotda interaktiv mashg'ulotlar, guruh ishlari, amaliy loyihalar va rolli o'yinlardan foydalanish talabalar o'rtasida o'zaro hamkorlik va ijobiy muloqot muhitini shakllantirishda muhim ahamiyatga ega. Shuningdek, vizual vositalar, adaptiv dasturlar va assistiv texnik vositalardan foydalanish orqali ta'lim jarayonini moslashtirish nogironligi bo'lgan talabalar ijtimoiy ko'nikmalarining rivojlanishiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi.

1-rasm

Ijtimoiy kompetensiya rivojlanishining boshlang'ich va yakuniy bosqichlar bo'yicha dinamikasi

Mustaqil ta'lim jarayoni nogironligi bo'lgan talabalar uchun ijtimoiy kompetensiyani shakllantirishda alohida ahamiyat kasb etadi. Bu jarayonda ular nafaqat nazariy bilimlarni o'zlashtiradilar, balki shaxsiy mas'uliyat, muammolarni hal qilish, jamoaviy ishda ishtirok etish va turli ijtimoiy rollarni bajarish ko'nikmalarini ham rivojlantiradilar.

Tahlillar shuni ko'rsatadiki, talabalar ijtimoiy faolligining oshishida mustaqil ta'lim, interaktiv metodlar va amaliy faoliyat turlarining samarali qo'llanilishi muhim rol o'ynaydi. Ayniqsa, elektron va adaptiv resurslardan foydalanish, guruh ishlari,

muammoli vaziyatlar tahlili hamda rolli o'yinlar nogironligi bo'lgan talabalar ijtimoiy kompetensiyasini shakllantirishda ijobiy natijalar beradi. Shu bilan birga, resurslarning yetishmasligi, pedagoglarning metodik tayyorgarlik darajasi pastligi, jamiyatdagi stereotiplar va psixologik to'siqlar mazkur jarayonning to'laqonli amalga oshishiga to'sqinlik qilayotgan omillar sifatida qayd etiladi.

Tadqiqot va adabiyotlar tahlili asosida quyidagi ilmiy-amaliy natijalarga erishildi:

1. *Ijtimoiy kompetensiyaning mohiyati va ahamiyati aniqlashtirildi:* Mustaqil ta'lim jarayonida nogironligi bo'lgan talabalarda ijtimoiy kompetensiya shaxsiy salohiyatni ro'yobga chiqarish, jamiyat hayotida faol ishtirok etish hamda kommunikativ ko'nikmalarni rivojlantirishning asosiy omili ekanligi belgilandi.

2. *Psixologik-pedagogik asoslar tizimlashtirildi:* Vygotskiy va boshqa mashhur olimlar nazariyalariga tayangan holda, nogironligi bo'lgan talabalarning idrok, xotira, tafakkur va muloqot xususiyatlarini inobatga olgan holda mustaqil ta'limni tashkil etish ularning ijtimoiy rivojlanishiga samarali ta'sir ko'rsatishi isbotlandi.

3. *Innovatsion o'qitish metodlarining samaradorligi aniqlab berildi:* Interfaol usullar, axborot-kommunikatsiya texnologiyalari, hamkorlikda ta'lim va loyiha asosida ishlash nogironligi bo'lgan talabalarning ijtimoiy kompetensiyalarini shakllantirishda yuqori natija berishi amaliy jihatdan tasdiqlandi.

4. *Huquqiy va tashkiliy asoslarning ahamiyati yoritildi:* UNESCO hujjatlari hamda O'zbekiston Respublikasining "Nogironligi bo'lgan shaxslarning huquqlari to'g'risida"gi qonuniga asoslangan holda ta'lim jarayonini tashkil etish nogironligi bo'lgan talabalar uchun inklyuziv muhit yaratib, ularning ijtimoiy integratsiyasini ta'minlaydi.

5. *Amaliy natijalar umumlashtirildi:* Mustaqil ta'lim jarayonida nogironligi bo'lgan talabalar o'z tajribasi, mustaqil izlanishlari va jamoaviy faoliyati orqali ijtimoiy ko'nikmalarini rivojlantiradi. Bu esa ularning kelajakdagi kasbiy tayyorgarligi va ijtimoiy faolligini oshirishda muhim ahamiyat kasb etadi.

XULOSA

O'tkazilgan tadqiqot va ilmiy tahlillar asosida quyidagi xulosalarga kelindi:

– Mustaqil ta'lim nogironligi bo'lgan talabalarda ijtimoiy kompetensiyani shakllantirishning asosiy mexanizmlaridan biri hisoblanadi. Ushbu jarayon shaxsiy salohiyatni ro'yobga chiqarish, o'z imkoniyatlarini anglash va jamiyat hayotida faol ishtirok etish uchun muhim zamin yaratadi.

– Ta'lim jarayonida talabalarning individual imkoniyatlari hamda ularning psixologik va fiziologik xususiyatlarini inobatga olish ijtimoiylashuvni ta'minlash,

mustaqil faoliyat ko‘nikmalarini rivojlantirish va kasbiy integratsiyani muvaffaqiyatli amalga oshirishda muhim omil bo‘lib xizmat qiladi.

– Innovatsion pedagogik texnologiyalar, interfaol o‘qitish metodlari hamda axborot-kommunikatsiya vositalaridan samarali foydalanish mustaqil ta‘lim jarayonining sifat va samaradorligini oshiradi, nogironligi bo‘lgan talabalarning motivatsiyasini kuchaytiradi va ularni ta‘lim jarayoniga faol jalb etadi.

– Nogironligi bo‘lgan talabalarda ijtimoiy kompetensiyani shakllantirish – bu faqat ta‘lim muassasalari zimmasidagi vazifa emas, balki davlat, jamiyat va xalqaro tashkilotlar o‘rtasidagi hamkorlikni talab etuvchi kompleks jarayondir.

– Huquqiy-me‘yoriy asoslar, jumladan UNESCOning inklyuziv ta‘limga oid xalqaro hujjatlari hamda O‘zbekiston Respublikasining “Nogironligi bo‘lgan shaxslarning huquqlari to‘g‘risida”gi qonuni, nogironligi bo‘lgan talabalarning ta‘lim olish va ijtimoiy integratsiyasini ta‘minlashda kafolatli asos vazifasini bajaradi.

Umuman olganda, mustaqil ta‘lim nogironligi bo‘lgan talabalarning faqat bilim olish vositasi emas, balki ularning ijtimoiy kompetensiyasini rivojlantirish, muloqot madaniyatini shakllantirish va jamiyatda munosib o‘rin egallashini ta‘minlovchi muhim pedagogik omil sifatida namoyon bo‘ladi. Inklyuziv ta‘lim tizimida mustaqil ta‘limni samarali tashkil etish esa talabalarning ijtimoiy integratsiyasini mustahkamlaydi hamda ularning kelajakdagi hayotiy faoliyatida muvaffaqiyatga erishishlari uchun zarur sharoitlar yaratadi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. O‘zbekiston Respublikasining ta‘lim to‘g‘risidagi Qonun. – Qonun hujjatlari ma‘lumotlari milliy bazasi, 24.09.2020. URL: <https://lex.uz/docs/5013007>
2. O‘zbekiston Respublikasining nogironligi bo‘lgan shaxslarning huquqlari to‘g‘risidagi Qonun. – Toshkent: O‘zbekiston, 2020. – B. 35.
3. Абдукодиров А., Жураев Н. Психологические основы формирования социальной компетентности учащихся. – Ташкент: Фан, 2010. – С. 168.
4. Argyle M. Social Skills in Interpersonal Behaviour. – Cambridge: Cambridge University Press, 1994. – P. 332.
5. Колесникова Г. О. Формирование социальной компетентности студентов в образовательном процессе. – М: Академия, 2016. – С. 214.
6. Knowles M. The Modern Practice of Adult Education: From Pedagogy to Andragogy. – Chicago: Follett Publishing Company, 1980. – P. 400.
7. Махмудова Д., Юсупова Н. Инновационные технологии в процессе подготовки студентов в вузах. – Ташкент: Фан ва технология, 2018. – С.

192.

8. Выготский Л. С. Дефектология. – М: Педагогика, 1930. – С. 356.
9. UNESCO. Policy Guidelines on Inclusion in Education. – Paris: UNESCO, 2009. – P. 48.
10. UNESCO. Global Education Monitoring Report 2020: Inclusion and Education – All Means All. – Paris: UNESCO, 2020. – P. 432.
11. Хуторской А. В. Ключевые компетенции как компонент личностно-ориентированной парадигмы образования. – М: Народное образование, 2002. – С. 276.

PEDAGOGIKA

INKLYUZIV TA'LIMNI TASHKIL ETISH BO'YICHA NORMATIV-HUQUQIY BAZANI TAKOMILLASHTIRISH: O'ZBEKISTON TAJRIBASI

MATUPAYEVA SHOHSANAM ZARIPBOY QIZI

Chirchiq davlat pedagogika universiteti

"Maxsus pedagogika" kafedrası v.b.dotsent

Email: shohsanammatupaeva@gmail.com

UDK: 373.3.011.31-051

<https://orcid.org/0000-0002-7842-524X>

Kalit so'zlar:

inklyuziv ta'lim,
normativ-huquqiy
baza, O'zbekiston
tajribasi, maxsus
ehtiyajli bolalar,
huquqiy asoslar,
ijtimoiy integratsiya.

Annotatsiya:

Ushbu maqolada O'zbekiston Respublikasida inklyuziv ta'limni tashkil etishga oid normativ-huquqiy baza va uning rivojlanish tendensiyalari tahlil qilingan. Inklyuziv ta'lim imkoniyati cheklangan bolalar va yoshlarning ta'lim olish huquqlarini ta'minlash, ularni jamiyat hayotiga faol jalb etish hamda teng imkoniyatlar yaratishga qaratilgan ijtimoiy-pedagogik jarayon sifatida yoritilgan. Maqolada 2020 yilda qabul qilingan "Nogironligi bo'lgan shaxslarning huquqlari to'g'risida"gi Qonun, "Ta'lim to'g'risida"gi Qonun, shuningdek hukumat qarorlari va davlat dasturlarining mazmuni hamda ularning amaliy ahamiyati tahlil etilgan. Shuningdek, inklyuziv ta'limni samarali joriy etish uchun huquqiy asoslarni yanada mustahkamlash, pedagog kadrlarni tayyorlash va qayta tayyorlash, zamonaviy metodik qo'llanmalar yaratish, ta'lim muassasalarida maxsus sharoitlarni ta'minlash kabi ustuvor yo'nalishlar ko'rsatib berilgan.

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ НОРМАТИВНО-ПРАВОВОЙ БАЗЫ ОРГАНИЗАЦИИ ИНКЛЮЗИВНОГО ОБРАЗОВАНИЯ: ОПЫТ УЗБЕКИСТАНА

Ключевые слова:

инклюзивное
образование,

Аннотация: В данной статье анализируется нормативно-правовая база по организации инклюзивного образования в Республике Узбекистан и тенденции ее развития.

нормативно-правовая база, опыт Узбекистана, дети с особыми потребностями, правовые основы, социальная интеграция.

Инклюзивное образование освещается как социально-педагогический процесс, направленный на обеспечение прав детей и молодежи с ограниченными возможностями на образование, их активное вовлечение в жизнь общества и создание равных возможностей. В статье анализируется содержание и практическая значимость принятых в 2020 году Закона “О правах лиц с инвалидностью”, Закона “Об образовании” а также правительственных решений и государственных программ. Также указаны такие приоритетные направления, как дальнейшее укрепление правовых основ для эффективного внедрения инклюзивного образования, подготовка и переподготовка педагогических кадров, создание современных методических пособий, обеспечение специальных условий в образовательных учреждениях.

IMPROVING THE REGULATORY AND LEGAL FRAMEWORK FOR ORGANIZING INCLUSIVE EDUCATION: THE EXPERIENCE OF UZBEKISTAN

Keywords:

inclusive education, regulatory framework, experience of Uzbekistan, children with special needs, legal framework, social integration.

Abstract:

This article analyzes the regulatory framework for the organization of inclusive education in the Republic of Uzbekistan and its development trends. Inclusive education is highlighted as a socio-pedagogical process aimed at ensuring the rights of children and youth with disabilities to education, their active involvement in public life, and the creation of equal opportunities. The article analyzes the content and practical significance of the Law “On the Rights of Persons with Disabilities”, the Law “On Education” as well as government decisions and state programs adopted in 2020. Also, such priority areas as further strengthening the legal framework for the effective implementation of inclusive education, training and retraining of teaching staff, creating modern methodological manuals, ensuring special conditions in educational institutions are indicated.

KIRISH

Jamiyatning har bir a'zosi, ayniqsa ota-onalar farzandlarining har tomonlama barkamol, sog'lom va komil inson bo'lib shakllanishi, Vatanga munosib shaxs sifatida voyaga yetib, mamlakat taraqqiyoti va ravnaqiga munosib hissa qo'shishlarini ta'minlashdan manfaatdordir.

Bugungi kunda xalq ta'limi tizimida olib borilayotgan ilmiy tadqiqotlar mazmunida o'qitishning zamonaviy shakl, usul va vositalarini ta'lim amaliyotiga joriy etish bilan bog'liq dolzarb masalalar asosiy o'rinni egallamoqda. Xususan, imkoniyati cheklangan bolalarga sifatli ta'lim berish, ularning oiladan ajralmagan holda inklyuziv muhitda ta'lim olish huquqini ta'minlash davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biri sanaladi. Chunki jamiyat va davlat hayotida insonparvarlik tamoyillarining to'liq ro'yobga chiqishi, nogironligi bo'lgan bolalar va kattalarning ijtimoiy himoyasi hamda ularga ko'rsatiladigan qo'llab-quvvatlash darajasi bilan chambarchas bog'liqdir.

Mamlakatimizda mazkur toifadagi shaxslar uchun zarur sharoitlar yaratilmoqda. Natijada ular jamiyatning to'laqonli a'zosi sifatida ijtimoiy munosabatlarda faol ishtirok etish, kasb-hunar bilan shug'ullanish, mustaqil hayot kechirish va oilaviy farovonlikka erishish imkoniyatiga egadirlar.

Inklyuziv (ichiga olingan) ta'lim esa imkoniyati cheklangan bolalarning me'yoriy rivojlanayotgan tengqurlari bilan birga, yagona muhitda ta'lim olishini nazarda tutadi. Ushbu ta'lim shakli jamiyatda nogironligi bo'lgan bolaga nisbatan insonparvarlik, hurmat, bag'rikenglik kabi qadriyatlarni qaror toptirishga xizmat qiladi. Shuningdek, pedagoglar tomonidan inklyuziv ta'lim tamoyillari va yondashuvlarini chuqur anglab, amaliyotga tatbiq etilishiga asoslanadi.

ADABIYOTLAR TAHLILI

Alohida ta'lim ehtiyojiga ega bo'lgan bolalar ta'limini tashkil etishda xalqaro huquqiy hujjatlar muhim o'rin tutadi. Chunki ta'lim olish huquqi inson huquqlarining ajralmas qismi sifatida Birlashgan Millatlar Tashkiloti tomonidan qabul qilingan bir qator konvensiya va deklaratsiyalarda mustahkamlab qo'yilgan. So'nggi yillarda butun dunyoda ta'lim tizimini modernizatsiya qilishning muhim yo'nalishlaridan biri – inklyuziv ta'limni rivojlantirish masalasi tobora dolzarb ahamiyat kasb etmoqda.

Inklyuziv ta'lim – barcha bolalarning, jumladan, imkoniyati cheklangan shaxslarning teng huquqli ta'lim olishini ta'minlovchi pedagogik tizimdir. BMTning "Nogironlar huquqlari to'g'risidagi konvensiyasi" [1] hamda Salamanka deklaratsiyasi [2] inklyuziv ta'limni inson huquqlarini ro'yobga chiqarishning muhim omili sifatida e'tirof etadi.

Hozirgi kunda xalq ta'limi tizimidagi ilmiy tadqiqotlarda o'qitishning zamonaviy metodlari, shakllari va vositalarini amaliyotga tatbiq etish bilan bog'liq masalalar keng o'rganilmoqda. Ayniqsa, imkoniyati cheklangan bolalarga sifatli ta'lim berish, ularning oiladan ajralmagan holda inklyuziv muhitda ta'lim olish huquqini ta'minlash davlat siyosatining muhim yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Chunki jamiyat va davlat hayotida insonparvarlik tamoyillarining amalda qaror topishi nogironligi bo'lgan bolalar va kattalarning ijtimoiy himoyasi, ularga ko'rsatilayotgan e'tibor va qo'llab-quvvatlash darajasi bilan bevosita bog'liqdir.

Imkoniyati cheklangan bolalarni sog'lom rivojlanayotgan tengdoshlari bilan bir xil sharoitda va teng huquqlar asosida ta'lim jarayoniga jalb etish uchun keng jamoatchilik hamda uzluksiz ta'lim tizimi mutasaddilarini tayyorlash zarurati mavjud. Mazkur masalani hal etishda klaster tizimi keng imkoniyatlar yaratadi. Shu bois mamlakatimizda inklyuziv ta'lim va ta'lim klasterlarini rivojlantirishning hozirgi bosqichida bir qator huquqiy-me'yoriy asoslar ishlab chiqilgan.

O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risida"gi Qonuni ta'lim sohasini tartibga soluvchi asosiy huquqiy hujjat bo'lib, unda "inklyuziv ta'lim" tushunchasi ilk bor rasmiy ravishda mustahkamlab qo'yilgan [3]. Xususan, 5-moddada "Ta'lim olish huquqi" deb nomlanib, unda jinsi, irqi, millati, tili, dini, ijtimoiy kelib chiqishi, e'tiqodi, shaxsiy yoki ijtimoiy mavqeidan qat'i nazar, har bir fuqaroning ta'lim olish uchun teng huquqlari kafolatlanishi belgilab qo'yilgan.

15-modda "Ta'lim olish shakllari" deb nomlanib, unda ta'lim quyidagi shakllarga ajratilishi belgilangan:

- ishlab chiqarishdan ajralgan holda ta'lim olish (kunduzgi);
- ishlab chiqarishdan ajralmagan holda ta'lim olish (sirtqi, kechki, masofaviy);
- dual ta'lim;
- oilada ta'lim olish va mustaqil ta'lim olish;
- katta yoshdagilarni o'qitish va ularga ta'lim berish;
- inklyuziv ta'lim;
- eksternat tartibidagi ta'lim; hamda mudofaa, xavfsizlik va huquqni muhofaza qilish sohasi uchun kadrlar tayyorlash.

Shuningdek, 20-modda inklyuziv ta'limning mazmuni va mohiyati yoritilgan bo'lib, u barcha ta'lim oluvchilarga, ularning individual imkoniyatlari va alohida ta'lim ehtiyojlarini inobatga olgan holda, ta'lim muassasalarida teng imkoniyatlarni ta'minlashga qaratilgani ta'kidlangan. Jismoniy, aqliy, sensor (sezgi) yoki ruhiy nuqsonlarga ega bo'lgan shaxslar uchun inklyuziv ta'lim tashkil etiladi va uni amalga oshirish tartibi O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi tomonidan belgilanadi.

Huquqiy-me'yorlar tizimi qanchalik izchil ravishda amaliyotga tatbiq etilgan

bo'lsa, inklyuziv ta'lim shunchalik samarali yo'lga qo'yiladi, ta'lim klasteri esa keng miqyosda o'rganilib, hukumat hujjatlarida belgilangan tartib-qoidalarga ega bo'ladi.

Imkoniyati cheklangan bolalar uchun klaster sharoitida ta'lim shakllarini belgilashda amaliyotdagi to'siqlarning sabablarini hamda jahon tajribalariga tayangan holda tahlil qilindi. Ma'lumki, O'zbekistonda olib borilgan qator loyihalar va ilmiy tadqiqotlar jarayonida amaliyotchilar va keng jamoatchilik tomonidan "Inklyuziv ta'limga qanday toifadagi bolalar qabul qilinadi?" degan savol muntazam ko'tarilib kelinmoqda. Aynan mana shu kabi inklyuziv ta'limni tashkil etishga doir savollarga huquqiy jihatdan javob sifatida e'tirof etilgan hujjat – O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2021-yil 12-oktabrdagi "Alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan bolalarga ta'lim berishga oid normativ-huquqiy hujjatlarni tasdiqlash to'g'risida"gi 638-sonli qarori hisoblanadi [4].

Mazkur qaror bilan inklyuziv ta'lim sinflari va boshlang'ich tayanch korreksion sinflarda ta'lim sifatini nazorat qilish va boshqarish tartiblari belgilab berildi. Jumladan: inklyuziv ta'lim sinflari va boshlang'ich tayanch korreksion sinflarga qaysi toifadagi bolalar qabul qilinishi aniq qilib ajratib berildi. Masalan:

- eshitishda nuqsoni bo'lgan bolalar (eshitish qobiliyatining yo'qotilishi 60 dB gacha bo'lgan, rivojlanishda qo'shimcha buzilishlar bo'lmagan bolalar);
- ko'rishda nuqsoni bo'lgan bolalar (ko'rish qobiliyatining buzilishi 0,1 gacha, rivojlanishda qo'shimcha buzilishlar bo'lmagan bolalar);
- somatik kasalliklar (psixofizik va nutqning rivojlanish darajasi yoshiga mos kelmaydigan bolalar);
- nutqda og'ir nuqsonlar bo'lgan bolalar (alaliya, dislalya, afaziya, rinalya, dizartriya, psixik-nutq rivojidadagi sustlik, duduqlanish);
- tayanch-harakat apparatida nuqsoni bo'lgan bolalar (bolalar serebral falaji, skolioz, poliomielit, mio-rapatiya, osteomielit, amputatsiya, bo'y o'sishining yetishmovchiligi – rakandalik);
- aqliy rivojlashi saqlangan holda tayanch-harakat tizimidagi buzilishi bo'lgan bolalar;
- aqliy rivojlashi saqlangan yoki ruhiy rivojlanishda orqada qolgan bolalar (o'zi harakat qila oladigan yoki qo'shimcha moslamalar va nogironlik aravachasi bilan harakatlana oladigan bolalar, serebral falaji);
- intellektual rivojlanishi buzilmagan imkoniyatlari bilan ruhiy rivojlanishda orqada qolgan bolalar;
- xulq-atvor va ruhiyatning qoral bilan buzilishsiz, autistik spektrli buzilgan bolalar;
- intellektual rivojlanishi saqlanib qolingan, tutqanoq holatida bo'lgan bolalar

(agar bola antikonvulsant dorisini qabul qilgan bo'lsa, tutqanog'i 1 oyda 1 martadan oshmagan paytda) [4].

Ko'rinib turibdiki, imkoniyati cheklangan bolalarning aynan sog'lom bolalar bilan teng va bir xil, biroq moslashuvchan inklyuziv ta'lim sharoitida o'qish imkoniyatiga ega bo'lishi ham, albatta, atrofga halaqit qilmaydigan va o'zi ham o'zgalar uchun turli jarajadagi ziynatlar (to'siqlar)ni yetkazmaydigan o'quvchilar qabul qilinishi sanab o'tilgan.

NATIJA VA MUHOKAMALAR

Inklyuziv ta'limga oid hujjatlar majmuasi – konstitusiyalar, qonunlar, prezident qarorlari hamda xalqaro konvensiyalar – alohida ta'lim ehtiyoji bo'lgan bolalarning huquqlarini rasman e'tirof etish va himoya qilishning huquqiy asosini tashkil etadi. Ushbu me'yoriy-huquqiy hujjatlar ularning sifatli ta'lim olish, jamiyat hayotida faol ishtirok etish va ijtimoiy integratsiyalashuvi uchun teng imkoniyatlar kafolatini beradi.

O'zbekiston Respublikasida so'nggi yillarda inklyuziv ta'limni qo'llab-quvvatlash va rivojlantirish bo'yicha muhim huquqiy chora-tadbirlar amalga oshirildi. Jumladan, "Ta'lim to'g'risida"gi Qonunda inklyuziv ta'lim tushunchasi ilk bor rasmiy ravishda mustahkamlab qo'yildi [3]. Shuningdek, Prezidentning "Alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan bolalarga ta'lim-tarbiya berish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-4860-son qarori [5], Vazirlar Mahkamasining "Alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan bolalarga ta'lim berishga oid normativ-huquqiy hujjatlarni tasdiqlash to'g'risida"gi 638-son qarori inklyuziv ta'limni tashkil etish tartibi, qabul mezonlari, monitoring va boshqaruv mexanizmlarini aniq belgilab berdi [4].

Mazkur hujjatlar milliy ta'lim tizimida inklyuzivlik tamoyillarini keng joriy etishga, pedagog kadrlarning kasbiy tayyorgarligini takomillashtirishga hamda imkoniyati cheklangan bolalarning ta'lim olish huquqlarini to'liq ro'yobga chiqarishga xizmat qilmoqda.

Inklyuziv ta'limni tashkil etish an'anaviy ta'limdan tubdan farq qiladi. Bunda har bir o'quvchiga individual yondashuv, maxsus pedagogik metod va texnologiyalardan foydalanish, shuningdek, mehr-muhabbat va do'stona muhit yaratish muhim ahamiyat kasb etadi. Ana shu omillar inklyuziv ta'lim sifatini oshirish, har bir bola uchun teng imkoniyatlar yaratish va ularning shaxsiy rivojlanishiga zamin hozirlaydi.

O'zbekiston Respublikasida qabul qilingan huquqiy asoslar ham aynan shu maqsadlarga xizmat qiladi – ya'ni inklyuziv ta'lim orqali bolalarning konstitutsion

huquqlarini kafolatlash, teng imkoniyatlarni ta'minlash va jamiyatda diskriminatsiyani kamaytirish. Biroq qonunchilik me'yorlarini amalda to'liq ro'yobga chiqarish uchun ta'lim muassasalari va tashkilotlarga qo'shimcha resurslar, o'qituvchilar uchun maxsus treninglar, samarali monitoring hamda kuzatuv mexanizmlari zarur.

Tahlillar shuni ko'rsatadiki, O'zbekiston tajribasi xalqaro standartlar bilan uyg'un ravishda rivojlanmoqda. BMT va UNESCOning inklyuziv ta'limga oid tavsiyalarida belgilangan tamoyillar milliy qonunchilikda o'z ifodasini topgan. Shu bilan birga, ushbu tamoyillarni ta'lim amaliyotida to'liq joriy etish uchun o'quv muassasalarida maxsus sharoitlarni kengaytirish, pedagog kadrlar malakasini oshirish va zamonaviy o'quv-uslubiy resurslarni yaratish dolzarb vazifalardan biri bo'lib qolmoqda.

Demak, normativ-huquqiy bazaning takomillashuvi inklyuziv ta'limni barqaror rivojlantirishning mustahkam poydevorini yaratmoqda. Endilikda bu asoslarni amaliyotda samarali qo'llash, barcha bolalar uchun teng huquqli ta'lim muhitini ta'minlash va ijtimoiy integratsiyani kuchaytirish O'zbekiston ta'lim siyosatining muhim ustuvor yo'nalishiga aylangan.

XULOSA

Shunday qilib, inklyuziv ta'lim tizimi har bir o'quvchi uchun teng, qulay va samarali ta'lim olish sharoitlarini yaratishga qaratilgan kompleks yondashuvni ifodalaydi. O'zbekiston Respublikasida inklyuziv ta'limning tashkiliy-huquqiy asoslari yildan-yilga mustahkamlanib bormoqda: "Ta'lim to'g'risida"gi Qonun, "Nogironligi bo'lgan shaxslarning huquqlari to'g'risida"gi Qonun, Prezident farmonlari, hukumat qarorlari hamda davlat dasturlari ushbu yo'nalishning amaliyotga joriy etilishini jadallashtirmoqda. Shuningdek, O'zbekistonning BMTning "Nogironlar huquqlari to'g'risidagi konvensiya"sig qo'shilgani inklyuziv ta'lim tamoyillarini xalqaro standartlar asosida milliy qonunchilikka tatbiq etish jarayonini kuchaytirdi.

Umuman olganda, inklyuziv ta'lim faqat huquqiy mexanizm sifatida emas, balki ijtimoiy, axloqiy, ma'naviy va pedagogik jihatdan ham jamiyatning adolatli, teng imkoniyatlarga asoslangan rivojlanishiga xizmat qiladi. Ammo inklyuziv ta'limning samaradorligi huquqiy asoslarning mavjudligigina emas, balki ularning ta'lim amaliyotida qay darajada to'liq joriy etilishiga bog'liqdir. Agar mavjud tashkiliy-huquqiy asoslar amalda tizimli qo'llansa, imkoniyati cheklangan bolalar ta'lim jarayonidan chetda qolmaydi, ularning ijtimoiy integratsiyasi kuchayadi, mustaqilligi, ijobiy o'zini-o'zi baholashi rivojlanadi va jamiyatning barcha a'zolari uchun keng

imkoniyatlar yaratiladi.

Inklyuziv ta'limni rivojlantirish bo'yicha olib borilgan islohotlar natijasida bir qator amaliy yutuqlarga erishilgan bo'lib, ular tegishli takliflar bilan birga tizimli ravishda quyidagicha ifodalanadi. Avvalo, tashkiliy-huquqiy bazaning mustahkamlanishi inklyuziv ta'limni milliy ta'lim siyosatining ajralmas qismiga aylantirdi. Maktablar, kollejlarda va oliy ta'lim muassasalarida inkluziv infrastruktura yaratilib, moslashtirilgan o'quv dasturlari joriy etila boshlandi. Ushbu jarayonni yanada takomillashtirish maqsadida har bir ta'lim muassasasida inklyuziv ta'lim bo'yicha mas'ul mutaxassis (koordinatori) institutini joriy etish zarur bo'lib qolmoqda.

Shuningdek, Nogironligi bo'lgan bolalarning ta'lim tizimiga jalb etilish ko'rsatkichlarining yillik ortib borishi mavjud choralarda samaradorligini tasdiqlaydi. Biroq mazkur jarayonni yanada kuchaytirish uchun ta'lim muassasalarida psixolog-defektolog, tiflopedagog, surdopedagog va logoped kabi mutaxassislar shtatini ko'paytirish bo'yicha qo'shimcha choralarda talab etiladi. Bu o'quvchilarga ko'rsatiladigan psixologik va pedagogik yordamning sifatini oshiradi.

O'qituvchilar uchun tashkil etilayotgan trening va malaka oshirish kurslari ham ushbu yo'nalishning muhim yutug'i hisoblanadi. Inklyuziv ta'limda samaradorlik bevosita pedagogning kasbiy tayyorgarligiga bog'liq bo'lganligi bois, o'qituvchilarning uzluksiz malaka oshirishini majburiy kredit tizimi asosida yo'lga qo'yish maqsadga muvofiqdir. Bu ularning kompetensiyasini doimiy ravishda rivojlantirishga xizmat qiladi.

Shuningdek, milliy qonunchilikning xalqaro standartlarga moslashib borayotgani ham inklyuziv ta'lim sohasidagi muhim natijalardan biridir. Biroq mazkur moslikni amalda ta'minlash uchun inklyuziv ta'lim natijadorligini baholashning milliy indikatorlarini ishlab chiqish va muntazam monitoring tizimini yo'lga qo'yish zarur bo'ladi. Bu jarayon tizimli tahlil va samaradorlikni oshirish imkonini beradi. Yana bir muhim amaliy natija sifatida ko'plab ta'lim muassasalarida moslashtirilgan texnik vositalarning paydo bo'lishi qayd etilishi mumkin. Biroq imkoniyati cheklangan o'quvchilarni to'liq qamrab olish uchun raqamli, mobil va assistiv texnologiyalarni bosqichma-bosqich har bir ta'lim muassasasida joriy etish bo'yicha alohida davlat dasturini ishlab chiqish maqsadga muvofiqdir. Bu ta'lim muassasalarining texnik tayyorgarligini oshirib, inklyuziv ta'lim sifatini sezilarli darajada yaxshilaydi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. BMT. Nogironlar huquqlari to'g'risidagi konvensiya : 2006-yil 13-dekabrda BMT Bosh Assambleyasining rezolyutsiyasi bilan qabul qilingan. – Nyu-York : Birlashgan Millatlar Tashkiloti, 2006. – B. 39.
2. United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization (UNESCO). The Salamanca Statement and Framework for Action on Special Needs Education. World Conference on Special Needs Education: Access and Quality, Salamanca, Spain, 7-10 June 1994.
3. O'zbekiston Respublikasi. Ta'lim to'g'risida Qonuni: Qonun O'RQ-637, 23.09.2020. – Oliy Majlis Qonunchilik palatasi, Senat tomonidan tasdiqlangan. <https://lex.uz/docs>
4. O'zbekiston Respublikasi. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining "Alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan bolalarga ta'lim berishga oid normativ-huquqiy hujjatlarni tasdiqlash to'g'risida" qarori. Qaror № 638. 12-oktyabr 2021-y., Qonunchilik ma'lumotlari milliy bazasi, 13.10.2021. URL: <https://lex.uz/docs/5679836>
5. O'zbekiston Respublikasi. Prezidentining "Alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan bolalarga ta'lim-tarbiya berish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida" PQ-4860-son qarori. 13.10.2020. Qonunchilik hujjatlari milliy bazasi, 14.10.2020. URL: <https://lex.uz/docs/5044711>
6. Shomaxmudova R.Sh. Maxsus va inklyuziv ta'lim xalqaro va milliy tajribalar (o'quv-uslubiy qo'llanma). – Toshkent, 2011.
7. Matupayeva Sh.Z. Ta'lim klasteri sharoitida boshlang'ich sinf o'qituvchilarini inklyuziv ta'limga tayyorlash texnologiyalarini takomillashtirish. Dissertatsiya. – Chirchiq, 2023.

PEDAGOGIKA

TABIY FANLARNI O'ZLASHTIRISH JARAYONIDAGI PEDAGOGIK VA PSIXOLOGIK JIHALTLAR

JO'RAYEVA ZAMIRA MUXAMMADQULOVNA

Maktabgacha va maktab ta'limi vazirligi huzuridagi

Axborot va pedagogika texnologiyalari innovatsion

markazi proyetniy menejeri

Email: @zamiradjurayeva5888

UDK: 37.015.3:5

Kalit so'zlar:

tabiiy fanlar,
pedagogik
yondashuv,
psixologik
xususiyatlar,
idrok, tafakkur,
motivatsiya,
metodika,
interfaol ta'lim.

Annotatsiya: Ushbu maqolada tabiiy fanlarni o'zlashtirish jarayonida ta'lim oluvchilarning psixologik xususiyatlari hamda pedagogik yondashuvlarning o'rni va ahamiyati tahlil qilinadi. Tabiiy fanlarni samarali o'qitish o'quvchilarning idrok, tafakkur, xotira va qiziqish kabi kognitiv jarayonlarini rivojlantirish bilan chambarchas bog'liq ekanligi ta'kidlanadi. Shuningdek, o'qituvchining metodik mahorati, innovatsion yondashuvlardan foydalanish, individual va differensial o'qitish tamoyillariga amal qilish, motivatsiyani oshirish hamda interfaol metodlarni qo'llash orqali tabiiy fanlarni chuqur va ongli ravishda o'zlashtirish imkoniyatlari yoritib beriladi. Maqola mazmunida o'qitish jarayonining pedagogik va psixologik jihatlari o'zaro uyg'unlikda tahlil qilinib, ta'lim samaradorligini oshirishga qaratilgan ilmiy-amaliy takliflar ilgari suriladi.

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ И ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ПРОЦЕССА УСВОЕНИЯ ЕСТЕСТВЕННЫХ НАУК

Ключевые слова: **Аннотация:** В данной статье анализируются естественные науки, психологические особенности обучающихся в процессе педагогический освоения естественных наук, а также роль и значение педагогических подходов. Подчеркивается, что психологические эффективное преподавание естественных наук тесно особенности, связано с развитием когнитивных процессов учащихся, восприятие, таких как восприятие, мышление, память и интерес.

мышление,
мотивация,
методика,
интерактивное
обучение.

Также освещаются методические навыки учителя, использование инновационных подходов, соблюдение принципов индивидуального и дифференцированного обучения, повышение мотивации и возможности глубокого и осознанного освоения естественных наук посредством использования интерактивных методов. В содержании статьи анализируются педагогические и психологические аспекты процесса обучения во взаимосвязи и выдвигаются научно-практические предложения, направленные на повышение эффективности образования.

PEDAGOGICAL AND PSYCHOLOGICAL ASPECTS OF THE PROCESS OF LEARNING NATURAL SCIENCES

Keywords:

natural sciences,
pedagogical
approach,
psychological
characteristics,
perception, thinking,
motivation,
methodology,
interactive learning.

Abstract:

This article analyzes the psychological characteristics of students in the process of mastering natural sciences, as well as the role and importance of pedagogical approaches. It is emphasized that effective teaching of natural sciences is closely related to the development of students' cognitive processes, such as perception, thinking, memory, and interest. Also, the methodological skills of the teacher, the use of innovative approaches, adherence to the principles of individual and differentiated learning, increasing motivation, and the possibilities of deep and conscious mastery of natural sciences through the use of interactive methods are highlighted. In the content of the article, pedagogical and psychological aspects of the educational process are analyzed in harmony with each other, and scientific and practical proposals aimed at increasing the effectiveness of education are put forward.

KIRISH

Tabiiy fanlarni o'qitish nafaqat o'quvchilarga bilim berish, balki ularda tabiat hodisalarini anglash, ilmiy qarashlarni shakllantirish hamda kundalik hayotda amaliy qo'llay olish malakasini rivojlantirishni ham nazarda tutadi. Ushbu jarayon pedagogik tamoyillar bilan bir qatorda psixologik qonuniyatlarga ham asoslanishi zarur.

O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2018-yil 8-dekabrdagi 997-

sonli qarori mamlakatimiz ta'lim tizimini xalqaro baholash dasturlarida – xususan, PISA, TIMSS va PIRLS kabi tadqiqotlarda faol ishtirok etish hamda ularning metodologiyasini milliy ta'lim tizimiga tatbiq etishga qaratilgan [1]. Ushbu qaror tabiiy fanlarni o'qitish sifatini oshirish, o'quvchilarda ilmiy tafakkurni shakllantirish va xalqaro standartlarga mos kompetensiyalarni rivojlantirishda muhim omil bo'lib xizmat qiladi.

Xususan, tabiiy fanlarni o'zlashtirish jarayonida o'quvchilarning mantiqiy fikrlash, kuzatish, tahlil qilish va muammoni yechish ko'nikmalarini shakllantirish xalqaro baholash tizimlarining asosiy talablari sirasiga kiradi. Qarorda belgilangan chora-tadbirlar orqali o'quv dasturlariga zamonaviy pedagogik texnologiyalarni joriy etish, laboratoriya va amaliy mashg'ulotlar hajmini kengaytirish, o'quvchilarda ilmiy dunyoqarashni rivojlantirish imkoniyati yaratilmoqda.

Shuningdek, tabiiy fanlardan ta'lim sifatini xalqaro miqyosda baholash natijalari mamlakatimizdagi ta'lim mazmuni va metodikasini takomillashtirish, psixologik-pedagogik yondashuvlarni yangilash hamda o'qituvchilar malakasini oshirish zaruratini ko'rsatib bermoqda. Natijada, mazkur qaror nafaqat xalqaro tadqiqotlarda yuqori natijalarga erishishga, balki tabiiy fanlarni o'zlashtirish samaradorligini oshirishga ham bevosita xizmat qiladi.

Maqolada tabiiy fanlarni o'zlashtirish jarayonida o'quvchilarning psixologik rivojlanish xususiyatlari va pedagogik yondashuvlarning o'zaro uyg'unligini tahlil qilish orqali ta'lim jarayonining samaradorligini oshirish yo'llari yoritiladi. Shuningdek, individual va differensial yondashuv, motivatsiya omillari, interfaol metodlar hamda innovatsion pedagogik texnologiyalardan foydalanish orqali o'quvchilarda bilim, ko'nikma va malakalarni shakllantirish imkoniyatlarini aniqlash maqolaning asosiy vazifalaridan birini tashkil etadi.

ADABIYOTLAR TAHLILI

Tabiiy fanlarni o'qitish metodikasi bo'yicha olib borilgan tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, mazkur jarayon o'quvchilarda ilmiy dunyoqarash, mantiqiy tafakkur va kuzatuvchanlikni shakllantirishda alohida ahamiyatga ega [3]. Tabiiy fanlarni o'zlashtirishda pedagogik yondashuvning asosiy maqsadi – o'quvchilarda nazariy bilimlar bilan bir qatorda amaliy ko'nikmalarni ham rivojlantirishdir. Bu borada interfaol metodlar, ko'rgazmalilik, tajriba va kuzatish kabi didaktik vositalardan samarali foydalanish muhim o'rin tutadi [2].

Psixologik nuqtayi nazardan qaralganda, tabiiy fanlarni o'zlashtirish jarayonida o'quvchilarning yosh xususiyatlari, individual imkoniyatlari, qiziqishlari va motivatsiyasi muhim rol o'ynaydi. L.S.Vygotskiyning “yaqin rivojlanish zonasi”

nazariyasiga ko'ra, bilimlarni samarali o'zlashtirish uchun o'quvchining mavjud bilimlari bilan yangi bilimlar o'rtasida o'zaro bog'liqlik va izchillikni ta'minlash zarur [4]. Shuningdek, J.Piaget tomonidan ishlab chiqilgan kognitiv rivojlanish nazariyasi bolalarning mantiqiy tafakkuri va ilmiy tushunchalarni bosqichma-bosqich o'zlashtirish jarayonini ilmiy asosda yoritib beradi [5].

Tabiiy fanlarni o'zlashtirish ta'limning muhim tarkibiy qismi bo'lib, u o'quvchilarda ilmiy dunyoqarashni shakllantirish, atrof-muhitni anglash, mantiqiy fikrlash va tahliliy yondashuvni rivojlantirishga xizmat qiladi. Ushbu jarayonni samarali tashkil etish uchun pedagogik va psixologik jihatlarni nazariy asosda tahlil qilish zarur.

Pedagogik nuqtayi nazardan, tabiiy fanlarni o'qitishning asosiy vazifalari – o'quvchilarda bilim, ko'nikma va malakalarni shakllantirish, mustaqil fikrlashga o'rgatish hamda ularda ilmiy-tadqiqotchilik qobiliyatini rivojlantirishdan iboratdir. Didaktik tamoyillar (izchillik, tizimlilik, ongli faoliyat, ko'rgazmalilik, hayot bilan bog'liqlik va individual yondashuv) tabiiy fanlarni o'zlashtirishning nazariy asosini tashkil etadi.

Psixologik jihatdan esa tabiiy fanlarni o'zlashtirish jarayonida o'quvchilarning bilish faoliyati, ya'ni idrok, xotira, tafakkur, nutq, qiziqish va motivatsiya kabi omillar hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi. O'quvchilarda kuzatuvchanlik, sabab-oqibat bog'lanishlarini aniqlash, hodisalar orasidagi mantiqiy aloqalarni tushunish kabi psixik jarayonlar rivojlanadi. Shu bilan birga, individual psixologik xususiyatlar (bilimlarni o'zlashtirish sur'ati, qiziqish darajasi va mustaqil ishlash ko'nikmalari) o'qitish natijalariga bevosita ta'sir ko'rsatadi.

Nazariy tahlillar shuni ko'rsatadiki, tabiiy fanlarni o'zlashtirishda pedagogik tamoyillar bilan psixologik mexanizmlarni uyg'unlashtirish o'quv jarayonining samaradorligini sezilarli darajada oshiradi. Ta'lim jarayonida o'quvchilarni faollashtiruvchi metodlardan (muammoli ta'lim, interfaol metodlar, tajriba va kuzatishlardan) foydalanish ularning bilishga bo'lgan ehtiyojini kuchaytiradi, mustaqil izlanishga undaydi.

Shunday qilib, tabiiy fanlarni o'zlashtirish jarayonida pedagogik va psixologik jihatlar o'zaro uzviy bog'liq holda namoyon bo'ladi. Bu jarayon o'quvchilarning nafaqat bilim darajasini, balki ularning shaxsiy rivojlanish, tafakkur va ijodiy salohiyatini ham ta'minlaydi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Ushbu tadqiqot jarayonida tabiiy fanlarni o'qitishda pedagogik va psixologik yondashuvlarning o'zaro bog'liqligini tahlil qilish hamda ularning ta'lim

samaradorligiga ko'rsatadigan ta'sirini aniqlash asosiy maqsad qilib olindi. Tadqiqotning ob'ekti — tabiiy fanlarni o'qitish jarayoni; predmeti esa ushbu jarayonda qo'llaniladigan pedagogik va psixologik yondashuvlarning samaradorligi va o'zaro integratsiyasi hisoblanadi.

Tadqiqot davomida pedagogika va psixologiya sohasidagi zamonaviy ilmiy manbalar, metodik qo'llanmalar, ilmiy maqolalar, shuningdek, tajribali o'qituvchilarning amaliy faoliyati chuqur tahlil qilindi. Ushbu jarayon tabiiy fanlar ta'limida o'quvchining bilish jarayoni, motivatsiyasi, individual psixologik xususiyatlari, idrok va tafakkur jarayonlari bilan bog'liq omillarning qanchalik muhimligini aniqlashga imkon berdi.

Tadqiqot metodlari sifatida quyidagi ilmiy asoslangan usullar qo'llanildi:

➤ Tahliliy metod – tabiiy fanlarni o'qitish bo'yicha mavjud ilmiy adabiyotlar, psixologik tadqiqotlar, innovatsion pedagogik texnologiyalar mazmunini chuqur o'rganish va nazariy asoslarni shakllantirishda qo'llanildi.

➤ Taqqoslama metod – tabiiy fanlarni o'qitishda amalda qo'llanilayotgan pedagogik (muammoli ta'lim, interfaol metodlar, integrativ yondashuv) va psixologik (motivatsion yondashuvlar, kognitiv rivojlanish nazariyalari) konsepsiyalarni solishtirish orqali ularning afzalliklari, cheklovlari hamda samaradorlik darajasini aniqlashga xizmat qildi.

➤ Pedagogik kuzatuv – o'quv jarayonida o'quvchilarning faolligi, o'zlashtirish darajasi, muloqotga kirishish, mustaqil fikrlash, qiziqish va motivatsiya ko'rsatkichlarini bevosita o'rganish uchun qo'llandi. Ushbu metod yordamida pedagogik va psixologik yondashuvlarning amaliy natijadorligi monitoring qilindi.

Tadqiqot natijalari tabiiy fanlarni o'qitishda pedagogik va psixologik yondashuvlarning uyg'unlashtirilishi o'quvchilarning bilimni chuqur o'zlashtirishiga, motivatsiya oshishiga va intellektual faoliyatning faollashishiga sezilarli ta'sir ko'rsatishini ko'rsatdi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Tabiiy fanlarni o'qitish umumiy ta'lim tizimida alohida ahamiyatga ega bo'lib, o'quvchilarda atrof-muhitni anglash, tabiat hodisalarini kuzatish, ularning sabab-oqibat munosabatlarini tushunish hamda tabiat va jamiyat o'rtasidagi uzviy bog'liqlikni anglash ko'nikmalarini shakllantirishga xizmat qiladi. Ushbu fanlarni o'zlashtirish jarayonida pedagogik yondashuvlar muhim o'rin tutadi. Chunki tabiiy fanlar o'quvchidan faqat tayyor bilimlarni qabul qilishni emas, balki mustaqil fikrlash, kuzatish, tahlil qilish, xulosa chiqarish va amaliy faoliyat yuritishni talab qiladi.

Tabiiy fanlarni o'zlashtirish jarayonidagi pedagogik jihatlar – o'quvchilarda ilmiy dunyoqarashni shakllantirish, mustaqil fikrlash, kuzatuvchanlik, amaliy

ko'nikmalarni rivojlantirish hamda ekologik madaniyatni yuksaltirishdan iboratdir. Zamonaviy pedagogik metodlar, differensial yondashuv, interfaol usullar va innovatsion texnologiyalardan samarali foydalanish tabiiy fanlarni o'qitishda yuqori natijalarga erishish imkonini beradi. Pedagogik jihatlar quyidagicha izohlanadi:

1. O'quvchi shaxsini rivojlantirishda tabiiy fanlar uni ilmiy dunyoqarashga ega bo'lishga yo'naltiradi. Inson va tabiat o'rtasidagi munosabatni to'g'ri anglash, ekologik madaniyatni shakllantirish, sog'lom turmush tarziga amal qilish kabi ko'nikmalar aynan tabiiy fanlarni o'zlashtirish jarayonida mustahkamlanadi. Shuningdek, o'quvchilarni kuzatuvchanlikka, sabr-toqatga va tafakkur qilishga o'rgatish ham tabiiy fanlarning pedagogik vazifasidir.

2. Ilmiy bilishga yo'naltirish orqali tabiiy fanlarni o'zlashtirishda ilmiy asoslangan tushunchalar, hodisalar va jarayonlarning mantiqiy izchillikda berilishi o'quvchilarda mustahkam bilim hosil qiladi. O'qituvchi o'quvchilarga nafaqat tayyor bilimlarni yetkazadi, balki ularni mustaqil bilim olish jarayoniga yo'naltiradi. Bu jarayon ilmiy-tadqiqot elementlarini o'z ichiga oladi: tajribalar o'tkazish, kuzatish kundaliklarini yuritish, o'z gipotezalarini ilgari surish va sinab ko'rish.

3. Amaliy faoliyatga tayyorlash tabiiy fanlarni o'zlashtirish jarayonida nazariya va amaliyotning uyg'unligini ta'minlaydi. O'quvchilarga beriladigan topshiriqlar faqat nazariy bilimlarni mustahkamlashga emas, balki ularni kundalik hayotda qo'llash imkoniyatlarini ham ochib beradi. Masalan, tabiatdagi o'zgarishlarni kuzatish, o'simlik va hayvonot dunyosini parvarish qilish, gigiyena qoidalariga rioya etish, ekologik muammolarga befarq bo'lmaslik tabiiy fanlarni o'zlashtirishning amaliy jihatlaridandir.

4. Interfaol metodlardan foydalanish tabiiy fanlarni samarali o'zlashtirishda muhim o'rin tutadi. "Aqliy hujum", "Klaster", "Insert", "Blits-so'rov", "Rol o'ynash" kabi metodlar o'quvchilarning dars jarayonida faol ishtirokchi sifatida qatnashishiga imkon yaratadi. Interfaol metodlar o'quvchilarning mustaqil fikrlashini, jamoada ishlash ko'nikmasini rivojlantiradi.

5. Differensial yondashuv – pedagogik jarayonning muhim jihatlaridan biri bo'lib, har bir o'quvchining individual xususiyatlarini hisobga olishni taqozo etadi. O'quvchilarning bilim darajasi, qiziqishi va qobiliyatidan kelib chiqib, ularga mos topshiriqlar berish samaradorlikni oshiradi. Shu tariqa, tabiiy fanlarni o'qitishda "hamma uchun umumiy, har bir o'quvchi uchun individual" yondashuv ta'minlanadi.

6. Tarbiyaviy ahamiyati jihatidan tabiiy fanlar o'quvchilarda vatanparvarlik, tabiatni asrash, mehnatsevarlik, mas'uliyat, tartiblilik kabi ijobiy fazilatlarni shakllantiradi. O'quvchilar tabiat boyliklarini qadrlash, ularni ehtiyot qilish va avaylab foydalanishga o'rganadilar.

Tabiiy fanlarni o‘zlashtirish jarayoni o‘quvchilarning shaxsiy rivojlanishi, tafakkur jarayonlari, emotsional holati va ijtimoiy tajribasi bilan bevosita bog‘liqdir. Psixologik nuqtayi nazardan qaralganda, bu fanlarni o‘qitish nafaqat bilim olishga, balki bolalarning psixik rivojlanishiga, motivatsiyasini oshirishga va o‘z-o‘zini anglash jarayoniga ham sezilarli ta’sir ko‘rsatadi.

Kognitiv jarayonlarning rivojlanishida, tabiiy fanlarni o‘rganish o‘quvchilarda kuzatish, taqqoslash, tahlil qilish, umumlantirish va sabab-oqibat bog‘liqliklarini aniqlash kabi aqliy amallarni shakllantiradi. Bu esa o‘z navbatida mantiqiy tafakkurni rivojlantiradi. Tajribalar, kuzatuvlar va ko‘rgazmali vositalar o‘quvchilarning idrokini kuchaytirib, bilimlarni uzoq muddatli xotirada mustahkamlashga yordam beradi.

Diqqat va xotiraning faollashuvida tabiiy fanlar muhim o‘rin tutadi. Chunki tabiat hodisalari dinamik va rang-barang xususiyatlarga ega bo‘lgani sababli ularni o‘zlashtirish jarayonida o‘quvchilardan yuqori darajadagi diqqat talab etiladi. O‘quvchilar ko‘pincha tajriba natijalarini eslab qolish, ularni boshqa vaziyatlarga tatbiq etish orqali xotira jarayonini faollashtiradilar. Shu tariqa, qisqa muddatli xotiradan uzoq muddatli xotiraga o‘tish jarayoni kuchayadi.

Motivatsiya va qiziqishni oshirishda tabiiy fanlar psixologik jihatdan o‘quvchilarni eng ko‘p jalb etadigan yo‘nalishlardan biridir. Chunki tabiat hodisalari ularning kundalik hayoti bilan bevosita bog‘liqdir. O‘quvchi tajribada olov yonishini, suv bug‘lanishini yoki o‘simlik o‘sishini o‘z ko‘zi bilan kuzatganda, unda ichki motivatsiya kuchayadi. Bu jarayonda uyg‘ongan tabiiy qiziqish keyingi o‘quv faoliyatiga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi.

Emotsional-irodaviy rivojlanishda tabiiy fanlarni o‘rganish o‘quvchilarning his-tuyg‘ularini boyitadi. Tajribada kutilmagan natija paydo bo‘lishi ularda hayrat, zavq va qiziqish uyg‘otadi. Shu bilan birga, xatolarni bartaraf etish jarayonida sabr-toqat, iroda va mas’uliyat kabi fazilatlar shakllanadi. Bu esa o‘quvchilarning psixologik barqarorligiga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi.

Ijtimoiy-psixologik ko‘nikmalarni rivojlantirishda tabiiy fanlarni o‘qitishda guruhli ish, muloqot va hamkorlikka asoslangan metodlardan foydalanish muhimdir. Bu jarayonda o‘quvchilar fikr almashadilar, umumiy xulosaga keladilar va jamoada ishlash ko‘nikmalarini rivojlantiradilar. Natijada kommunikativ qobiliyatlar, o‘z fikrini himoya qilish, boshqalarning fikrini tinglash va baholash madaniyati shakllanadi.

O‘z-o‘zini anglash jarayonida o‘quvchilar o‘z faoliyatining natijalarini tahlil qilib, o‘z kuchi va imkoniyatlarini anglab yetadilar. Refleksiya davomida “Men nimalarni o‘rgandim?”, “Bu natijaga qanday erishdim?” kabi savollar yuzaga keladi. Bu esa ularda mustaqillik, o‘zini nazorat qilish va o‘z-o‘zini baholash ko‘nikmalarini

rivojlantiradi.

Tabiiy fanlarni o'zlashtirish jarayonidagi psixologik jihatlar – o'quvchilarning kognitiv faoliyatini rivojlantirish, diqqat va xotirani faollashtirish, motivatsiya va qiziqishni oshirish, emotsional-irodaviy sifatlarni shakllantirish hamda ijtimoiy-psixologik ko'nikmalarni rivojlantirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Ushbu fanlarni o'rganish bolalarning nafaqat bilim darajasini, balki ularning shaxsiy va psixologik rivojlanish jarayonini ham qo'llab-quvvatlaydi.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, tabiiy fanlarni o'qitish jarayonida pedagogik va psixologik yondashuvlarning uyg'unligi o'quvchilarda ilmiy dunyoqarash, mantiqiy tafakkur va kuzatuvchanlikni shakllantirishda muhim omil bo'lib xizmat qiladi. Amaliy kuzatuvlar quyidagilarni ko'rsatdi:

- O'quvchilar tabiiy fanlarni o'zlashtirishda ko'rgazmali vositalar, tajribalar va interfaol metodlardan foydalanganda bilimlarni tezroq va chuqurroq o'zlashtiradilar.
- O'quvchilarda psixologik motivatsiya yuqori bo'lganda, fanlarga qiziqish ortib, ularning o'quv faoliyatidagi faolligi sezilarli darajada oshadi.
- Tabiiy fanlarni o'qitishda shaxsiy yondashuv va differensial topshiriqlardan foydalanish o'quvchilarning individual qobiliyatlarini samarali rivojlantiradi.
- Mantiqiy tafakkur, tahlil qilish va muammoli vaziyatlarni hal etish ko'nikmalari bosqichma-bosqich shakllanadi.

Olingan natijalar shuni anglatadiki, tabiiy fanlarni o'zlashtirish samaradorligi nafaqat o'qituvchining metodik yondashuviga, balki o'quvchilarning psixologik holati, motivatsiyasi va emotsional rivojlanishiga ham bevosita bog'liqdir. Pedagogik jihatdan darsning samaradorligi interfaol metodlardan foydalanish, ko'rgazmalilik tamoyiliga amal qilish va o'quvchilarni faol ishtirok etishga jalb etish orqali oshiriladi.

Psixologik nuqtayi nazardan esa, o'quvchilarda o'ziga ishonch, qiziqish va ichki motivatsiyaning mavjudligi tabiiy fanlarni chuqur o'zlashtirishga zamin yaratadi. Shuningdek, ta'lim jarayonida shaxsiy yondashuvning qo'llanilishi bilimlarni individuallashtirish imkonini beradi, bu esa o'quvchilarning psixologik rivojlanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

Muhokama jarayonida aniqlanganki, tabiiy fanlarni samarali o'zlashtirish uchun:

- o'quv jarayonida tajribaviy mashg'ulotlar ulushini oshirish;
- motivatsion yondashuvlarni kuchaytirish;
- o'quvchilarning mustaqil izlanish faoliyatini rivojlantirish;
- pedagogik-psixologik diagnostika asosida differensial topshiriqlardan foydalanish zarur.

Tabiiy fanlarni o‘zlashtirish jarayonida pedagogik va psixologik yondashuvlarning uyg‘unligi ta’lim samaradorligini oshiradi. O‘quvchilar nafaqat bilim oladilar, balki atrof-muhitni anglash, ekologik ong va ilmiy dunyoqarashga ega bo‘ladilar. Psixologik yondashuv esa o‘quvchilarning qiziqishini uyg‘otadi va ularni faol o‘rganishga undaydi.

XULOSA

Tabiiy fanlarni o‘zlashtirish jarayonida pedagogik va psixologik jihatlarining uyg‘unligi o‘quvchilarning har tomonlama, muvozanatli va izchil rivojlanishini ta’minlaydi. Pedagogik yondashuv darsni samarali tashkil etish, o‘quv materiallarini tizimli shaklda yetkazish, ko‘rgazmali vositalar, tajriba va modellashtirish usullaridan foydalanishni o‘z ichiga oladi. Psixologik jihatlar esa o‘quvchilarning idrok, tafakkur, xotira, diqqat, emotsional barqarorlik va motivatsiya kabi kognitiv va affektiv xususiyatlarini rivojlantirishga qaratiladi. Ushbu ikki yondashuvning uzviy bog‘liqligi o‘quvchining tabiiy fanlar bo‘yicha bilimlarni chuqur anglashiga, ilmiy fikrlash kompetensiyasi shakllanishiga va izlanishga bo‘lgan qiziqishining ortishiga xizmat qiladi.

Shunday qilib, tabiiy fanlarni samarali o‘zlashtirishning asosiy omili — pedagogik metodlar va psixologik yondashuvlarning uyg‘un holda, bir-birini to‘ldirgan holda qo‘llanishidir. Bu esa o‘quvchilarning nafaqat bilim olishiga, balki ularning shaxsiy rivojlanishi, ijtimoiylashuvi, mustaqil fikrlashi, ijodiy faoliyati va kelajakda faol hayotiy pozitsiya egallashiga zamin yaratadi. Integratsiyalashgan pedagogik-psixologik yondashuv o‘quvchini faqat o‘rganuvchi emas, balki faol izlanadigan, tanqidiy fikrlaydigan va mas’uliyatli shaxs sifatida shakllantiradi.

Tabiiy fanlarni o‘qitish jarayonini takomillashtirish bo‘yicha aniq tavsiyalar sifatida, avvalo, darslarda interfaol va kuzatuvga asoslangan metodlarni ko‘paytirish, shuningdek tajriba va laboratoriya ishlarini psixologik faollashtiruvchi usullar bilan uyg‘unlashtirish zarur. Bu o‘quvchilarda nafaqat bilimlarni puxta o‘zlashtirish, balki jarayonga faol munosabatni shakllantirishga xizmat qiladi. Shuningdek, o‘quvchilarning kognitiv xususiyatlariga moslashtirilgan topshiriqlar ishlab chiqish, ya’ni idrok, diqqat, xotira va motivatsiyani kuchaytirishga yo‘naltirilgan mashqlarni qo‘llash o‘qitish samaradorligini oshiradi. O‘qituvchilarda psixologik-pedagogik savodxonlikni rivojlantirish maqsadida ular uchun muntazam treninglar, seminarlar va malaka oshirish kurslarini tashkil etish ham muhimdir. O‘quv jarayonida differensial yondashuvni kuchaytirish, o‘quvchilarning individual psixologik farqlarini hisobga olgan holda ta’lim mazmunini moslashtirish ta’lim samaradorligini yanada yuksaltiradi. Shuningdek, raqamli texnologiyalar va vizual simulyatsiyalardan

foydalanish tabiiy fanlardagi murakkab jarayonlarni psixologik jihatdan yengil va tushunarli shaklda talabalarga yetkazishga imkon beradi.

Kelgusidagi tadqiqot yoʻnalishlari sifatida birinchi navbatda tabiiy fanlarni oʻqitishda sunʼiy intellekt va neyropsixologiya integratsiyasining taʼlim samaradorligiga taʼsirini chuqur oʻrganish maqsadga muvofiqdir. Shuningdek, oʻquvchilarning motivatsiya darajasi va kognitiv yuklama (cognitive load) koʻrsatkichlariga turli pedagogik metodlarning taʼsirini eksperimental tarzda tadqiq etish muhim ilmiy yoʻnalishlardan biri hisoblanadi. Tabiiy fanlar taʼlimida metakognitiv strategiyalarni qoʻllash va ular orqali oʻquvchilarning oʻz-oʻzini nazorat qilish, fikrlash jarayonini boshqarish kabi koʻnikmalarini rivojlantirishning samaradorligini aniqlash ham dolzarb tadqiqot yoʻnalishidir. Bundan tashqari, pedagogik va psixologik yondashuvlarning inklyuziv taʼlim sharoitida qoʻllanish mexanizmlarini chuqurlashtirib oʻrganish, imkoniyati cheklangan oʻquvchilar uchun yanada moslashtirilgan taʼlim texnologiyalarini ishlab chiqishga xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR ROʻYXATI:

1. Oʻzbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2018-yil 8-dekabrda "Xalq taʼlimi tizimida taʼlim sifatini baholash sohasidagi xalqaro tadqiqotlarni tashkil etish chora-tadbirlari toʻgʻrisida"gi 997-son qarori. – Toshkent, 2018.
2. Mahmudova, D. Integrativ yondashuv asosida dars samaradorligini oshirish metodlari. – Toshkent: Noshir, 2019. – B. 124.
3. Qodirov, Q., Yusupova, N. Boshlangʻich taʼlimda integratsiyaning nazariy-metodik asoslari. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2018. – B. 156.
4. Выготский, Л. С. Собрание сочинений: Т. 1. Проблемы общей психологии. – М: Педагогика, 1982. – С. 325.
5. Piaget, J. Genetic Epistemology. / Trans. by E. Duckworth. – New York: Columbia University Press, 1970. – (Woodbridge Lectures, 1968).
6. Nazarova, F., Djurayeva, Z., Poʻlatova, P. Tabiiy fanlar: alohida taʼlim ehtiyojlari boʻlgan bolalar uchun ixtisoslashtirilgan maktab va maktab-internatlarning 6-sinf darsligi. – Toshkent: Oʻzbekiston Respublikasi Xalq taʼlimi vazirligi, 2024. – B. 180.

PEDAGOGIKA

BOSHLANG‘ICH SINIF O‘QUVCHILARIGA MANTIQUIY FIKRLASHNI O‘RGATISH METODIKASI

TOSHTEMIROVA MAFTUNA KARIMOVNA

Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti
“Boshlang‘ich ta’lim” kafedrası o‘qituvchisi
Email: maftunatoshtemirova161@gmail.com

UDK: 372.4:159.955.1

<https://orcid.org/0009-0002-0531-5434>

SALIMOVA MAXFIRAT HAKIM QIZI

Sariosiyo tumanidagi 3-sonli umumiy talim
maktabi boshlang‘ich sinf o‘qituvchisi
Email: maxfirat95@gmail.uz

<https://orcid.org/0009-0006-5232-1625>

Kalit so‘zlar:

mantiqiy fikrlash, boshlang‘ich ta’lim, metodika, interfaol metodlar, mantiqiy o‘yinlar, kognitiv rivojlanish, muammoli vaziyatlar, innovatsion ta’lim texnologiyalari.

Annotatsiya:

Ushbu maqolada boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida mantiqiy fikrlashni shakllantirishning nazariy asoslari, metodik yondashuvlari va samaradorlik omillari yoritilgan. Tadqiqot doirasida mantiqiy fikrlashning rivojlanish bosqichlari, dars jarayonida qo‘llaniladigan ta’lim strategiyalari, mantiqiy o‘yinlar, muammoli vaziyatlar va interfaol metodlarning ahamiyati ilmiy tahlil qilingan. Shuningdek, o‘quvchilarning yosh xususiyatlarini inobatga olgan holda o‘qitish metodikasini ishlab chiqish, mantiqiy fikrlashni rivojlantirishga qaratilgan mashqlar tizimini yaratish va ta’lim jarayonida axborot texnologiyalaridan foydalanish orqali samaradorlikni oshirish bo‘yicha amaliy tavsiyalar berilgan. Maqola boshlang‘ich ta’limda o‘quvchilarning fikrlash madaniyatini rivojlantirishda metodik yondashuvlarning dolzarbligini asoslab beradi.

МЕТОДИКА ОБУЧЕНИЯ ЛОГИЧЕСКОМУ МЫШЛЕНИЮ УЧАЩИХСЯ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ

Ключевые слова: **Аннотация:** В данной статье освещены теоретические основы, методические подходы и факторы эффективности логического

мышление, начальное образование, методика, интерактивные методы, логические игры, когнитивное развитие, проблемные ситуации, инновационные образовательные технологии.

формирования логического мышления у учащихся начальных классов. В рамках исследования научно проанализированы этапы развития логического мышления, образовательные стратегии, используемые в процессе урока, логические игры, проблемные ситуации и значение интерактивных методов. Также даны практические рекомендации по разработке методики обучения с учетом возрастных особенностей учащихся, созданию системы упражнений, направленных на развитие логического мышления, и повышению эффективности за счет использования информационных технологий в образовательном процессе. В статье обосновывается актуальность методических подходов в развитии культуры мышления учащихся в начальном образовании.

METHODOLOGY OF TEACHING LOGICAL THINKING TO PRIMARY SCHOOL STUDENTS

Keywords:

logical thinking, primary education, methodology, interactive methods, logical games, cognitive development, problem situations, innovative educational technologies.

Abstract:

This article covers the theoretical foundations, methodological approaches, and factors of effectiveness in the formation of logical thinking in primary school students. Within the framework of the study, the stages of development of logical thinking, educational strategies used in the lesson process, the importance of logical games, problem situations, and interactive methods were scientifically analyzed. Also, practical recommendations are given on the development of teaching methods, taking into account the age characteristics of students, the creation of a system of exercises aimed at developing logical thinking, and increasing effectiveness through the use of information technologies in the educational process. The article substantiates the relevance of methodological approaches to the development of students' thinking culture in primary education.

KIRISH

Zamonaviy ta'lim tizimida o'quvchilarni mustaqil fikrlay oladigan, mantiqiy xulosalar chiqarishga qodir shaxs sifatida tarbiyalash eng ustuvor vazifalardan biridir. Globallashtirish jarayonida axborot oqimining keskin ortishi, intellektual raqobatning kuchayishi va jamiyatning innovatsion rivojlanishi boshlang'ich ta'lim bosqichidan boshlab o'quvchilarning tafakkur madaniyatini shakllantirishni talab etadi. Shu nuqtai nazardan, mantiqiy fikrlashni rivojlantirish metodikasini takomillashtirish va uni o'quv jarayoniga ilmiy asosda tatbiq etish ta'lim sifatini oshirishning muhim shartlaridan biridir.

Boshlang'ich sinf o'quvchilari tafakkurining shakllanishi psixologik va pedagogik jihatdan o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lib, aynan shu yosh davrida mantiqiy fikrlashning asosiy komponentlari – tahlil qilish, taqqoslash, umumlashtirish, sabab-oqibat aloqalarini aniqlash va xulosa chiqarish kabi ko'nikmalar shakllanadi. Pedagogik tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, mantiqiy fikrlashning erta rivojlanishi keyingi ta'lim bosqichlarida o'quv faoliyatining samarali kechishiga, murakkab bilimlarni o'zlashtirishga va ijodiy salohiyatning ortishiga bevosita ta'sir qiladi [1, 15].

Ta'lim jarayoniga mantiqiy masalalar, interfaol metodlar, muammoli vaziyatlar, mantiqiy o'yinlar, raqamli texnologiyalar va differensial yondashuvlarni integratsiya qilish o'quvchilarning fikrlash jarayonini faollashtiradi, kognitiv rivojlanishini tezlashtiradi va o'quv motivatsiyasini oshiradi [2, 56]. Shu bilan birga, boshlang'ich ta'limda mantiqiy fikrlashni o'rgatish bo'yicha yaxlit metodik tizimning mavjud emasligi va mavjud yondashuvlarning yetarlicha tizimlashtirilmaganligi ushbu masalaning ilmiy tadqiqot sifatida dolzarbligini belgilaydi.

Ushbu maqolada boshlang'ich sinf o'quvchilarida mantiqiy fikrlashni shakllantirishning nazariy asoslari, metodik tamoyillari va pedagogik amaliyotda qo'llaniladigan samarali strategiyalar ilmiy asosda tahlil qilinadi. Shuningdek, o'quvchilarning yosh xususiyatlariga mos, bosqichma-bosqich rivojlanishni ta'minlaydigan metodika taklif etiladi. Mazkur tadqiqot boshlang'ich ta'limda zamonaviy o'qitish texnologiyalaridan foydalanish va mantiqiy fikrlashni rivojlantirishning pedagogik imkoniyatlarini kengaytirishga xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR TAHLILI

Boshlang'ich sinf o'quvchilarining mantiqiy fikrlashini shakllantirish masalasi zamonaviy pedagogika, psixologiya va didaktika fanlarida muhim ilmiy tadqiqot yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Turli mamlakat olimlari olib borgan izlanishlar natijalariga ko'ra, mantiqiy tafakkur rivojining yuqori darajada bo'lishi o'quv

faoliyatining samarali kechishiga, bilimlarni chuqur o‘zlashtirilishiga hamda ijodiy salohiyatning oshishiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi.

Avvalo, J.Piagetning kognitiv rivojlanish nazariyasida mantiqiy tafakkur shakllanishi ontogenetik jarayonlar bilan uzviy bog‘liqligi ta’kidlanadi. J.Piaget fikricha, 6-10 yosh oraliq‘i bolalarda aniq-operator fikrlash shakllanadigan davr bo‘lib, bunda sabab-oqibat munosabatlarini anglash, tasniflash, tahlil va sintez kabi muhim kognitiv jarayonlar faollashadi. Shuning uchun J.Piaget nazariyalari boshlang‘ich ta’limda mantiqiy fikrlashni rivojlantirish metodikasini ishlab chiqishda muhim nazariy asos bo‘lib xizmat qiladi [3].

L.S.Vigotskiyning “yaqin rivojlanish zonasi” konsepsiyasi esa fikrlashni shakllantirishda o‘qituvchi rahbarligi, hamkorlik va kommunikativ faoliyatning o‘rni beqiyos ekanligini asoslab beradi. Uning nazariyasiga ko‘ra, ijtimoiy muhit va o‘zaro muloqot bolalar tafakkuri rivojining asosiy harakatlantiruvchi kuchlari hisoblanadi. Shu bois L.S.Vigotskiy yondashuvi mantiqiy fikrlashni rivojlantirishda interfaol metodlar, guruhli ishlar, muammoli vaziyatlar yaratish hamda o‘quvchilar bilan mantiqiy savol-javoblar tizimini yo‘lga qo‘yishda muhim metodologik asosdir [4].

J.Bruner esa o‘quvchi tafakkurining bosqichma-bosqich rivojlanishini ta’kidlab, spiral ta’lim modelini ishlab chiqqan. Mazkur modelga ko‘ra, o‘quv materiallari o‘quvchilarning yosh va tayyorgarlik darajalariga mos ravishda oddiydan murakkabga tamoyili asosida takroran va kengaytirilib o‘rgatilishi zarur. J.Bruner fikricha, boshlang‘ich ta’lim jarayonida vizual, amaliy va abstrakt xarakterdagi topshiriqlarni uyg‘unlashtirish mantiqiy fikrlashni yuksaltirishga xizmat qiladi [5].

O‘zbekistonlik pedagog olimlar N.Shermuhamedova [6, 156], R.Mavlonova [7, 324], A.Rasulov [8, 210], N.Sayidahmedov [9, 268] va boshqalar – boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining fikrlash madaniyatini rivojlantirish, mantiqiy tafakkurni shakllantirish jarayonining milliy pedagogik tajribadagi o‘rnini yoritganlar. Ularning ilmiy ishlari tahlil qilish, taqqoslash, umumlashtirish kabi kognitiv ko‘nikmalarni ta’lim jarayoniga samarali integratsiya qilish masalalariga bag‘ishlangan. Tadqiqotlarda o‘zbek ta’lim tizimiga mos didaktik modellar, mantiqiy masalalar tizimi, didaktik o‘yinlar hamda fanlararo yondashuvning ahamiyati ilmiy asoslab berilgan.

Zamonaviy xorijiy tadqiqotlar orasida R.Sternbergning analitik va ijodiy fikrlash konsepsiyasi [10], H.Gardnerning ko‘p qirrali intellekt nazariyasi [11, 423], A.De Bononing lateral fikrlash modeli [12, 256] mantiqiy tafakkur rivojining murakkab va ko‘p omilli jarayon ekanini tasdiqlaydi. Bu tadqiqotlar mantiqiy fikrlashning faqat matematik bilimlar bilan cheklanmasdan, til o‘rganish, muammoli vaziyatlarni hal etish, ijodiy yondashuv va kommunikativ kompetensiyalar bilan uzviy bog‘liq ekanini

ko'rsatadi.

So'nggi yillarda sun'iy intellekt, raqamli platformalar, interfaol treninglar va mantiqiy o'yinlarning o'quvchilarning kognitiv faolligiga ta'siri bo'yicha ham ilmiy izlanishlar faollashgan. Digital vositalar asosidagi mantiqiy topshiriqlar o'quvchilar motivatsiyasini oshirishi, mustaqil fikrlashini rag'batlantirishi va fikrning moslashuvchanligini shakllantirishi qayd etilmoqda.

Yuqoridagi adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, boshlang'ich sinf o'quvchilarida mantiqiy tafakkurni rivojlantirishda quyidagi metodik yo'nalishlar eng samarali hisoblanadi:

- yosh xususiyatlariga mos pedagogik yondashuv;
- muammoli vaziyatlar yaratish;
- taqqoslash, tahlil va umumlashtirish jarayonlarini faollashtirish;
- mantiqiy o'yinlar, raqamli topshiriqlar va kombinatorik mashqlarni qo'llash;
- interfaol va hamkorlikda o'qitish texnologiyalaridan foydalanish.

Umuman olganda, mavjud ilmiy manbalar boshlang'ich sinflarda mantiqiy fikrlashni rivojlantirish bo'yicha mustahkam nazariy asoslar mavjudligini ko'rsatadi. Biroq o'quvchilarning yosh va psixologik xususiyatlariga mos kompleks metodik tizimni yanada takomillashtirish zarurati saqlanib turibdi. Bu esa mazkur yo'nalish bo'yicha yangi ilmiy tadqiqotlarning olib borilishini talab etadi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Ushbu tadqiqot metodologiyasi boshlang'ich sinf o'quvchilarida mantiqiy fikrlashni rivojlantirish jarayonini chuqur o'rganish, samarali pedagogik yondashuvlarni aniqlash hamda ularni ta'lim amaliyotiga joriy etish mexanizmlarini ishlab chiqishga qaratilgan. Tadqiqot jarayonida pedagogik, psixologik va didaktik yondashuvlar uyg'un holda qo'llanildi.

Ushbu tadqiqot metodologiyasi boshlang'ich sinf o'quvchilarida mantiqiy fikrlashni rivojlantirish jarayonini chuqur o'rganish, samarali pedagogik yondashuvlarni aniqlash hamda ularni ta'lim amaliyotiga joriy etish mexanizmlarini ishlab chiqishga qaratilgan. Tadqiqot jarayonida pedagogik, psixologik va didaktik yo'nalishlarning uyg'unlashgan nazariy- amaliy asoslaridan foydalanildi.

Tadqiqotning metodologik asosini L.S.Vigotskiyning ijtimoiy-madaniy rivojlanish nazariyasi [4], J.Piagetning kognitiv rivojlanish bosqichlari [4], J.Brunerning konstruktivistik qarashlari [5] hamda kompetensiyaga asoslangan ta'lim yondashuvlari tashkil etdi. Ushbu nazariyalar mantiqiy tafakkur o'quvchining tajriba, faol bilish jarayoni va muloqot orqali shakllanishini ko'rsatib, uning rivoji uchun motivatsion va intellektual muhitni yaratish muhimligini ta'kidlaydi.

Tadqiqot jarayonida taqqoslash, tahlil qilish, sintez, induksiya va deduksiya kabi umumilmiy usullar qoʻllanib, mavjud ilmiy adabiyotlar, ilgʻor xorijiy tajribalar hamda mahalliy amaliyotlar oʻrganildi. Shu bilan birga, boshlangʻich taʼlim uchun moʻljallangan amaldagi oʻquv dasturlari va darsliklar mantiqiy fikrlashga oid topshiriqlar bilan qay darajada boyitilgani ekspertlar tomonidan tahlil qilindi.

Tadqiqotning amaliy bosqichida pedagogik tajriba-sinov ishlari tashkil etilib, nazorat va tajriba guruhlarini bilan ishlash metodikasi qoʻllanildi. Dars jarayonida mantiqiy oʻyinlar, kombinatorik mashqlar, muammoli vaziyatlar yaratish, savol-javoblar tizimi hamda interfaol metodlardan foydalanildi. Har bir metodning oʻquvchilar tafakkurining rivojlanishiga taʼsiri kuzatuv, suhbat va test topshiriqlari orqali baholandi.

Tadqiqot ishonchliligini taʼminlash maqsadida diagnostik metodlar – mantiqiy fikrlash darajasini aniqlovchi psixometrik testlar, kuzatish kartalari hamda oʻquvchilar portfoliolarini tahlil qilish kabi usullar qoʻllanildi. Olingan natijalar statistik qayta ishlanib, oʻzaro solishtirish asosida metodikaning samaradorligi aniqlashtirildi.

Tadqiqotda sifat va miqdoriy tahlil uygʻunlashtirildi. Sifat tahlili jarayonida oʻquvchilarning fikr yuritish uslubi, mulohaza bildirish faolligi, sabab-oqibat aloqalarini izohlash darajasi oʻrganildi. Miqdoriy tahlil esa oʻquvchilar natijalaridagi oʻzgarishlarni aniq raqamlar orqali isbotlash imkonini berdi.

Metodologiyaning muhim jihatlaridan yana biri – axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanishdir. Raqamli mantiqiy oʻyinlar, interaktiv platformalar va onlayn mashqlar oʻquvchilarning oʻquv motivatsiyasini oshiruvchi samarali vosita sifatida tadqiqot jarayoniga integratsiya qilindi.

NATIJALAR

Tadqiqot davomida boshlangʻich sinf oʻquvchilarining mantiqiy fikrlash darajasini aniqlash, uni rivojlantirishga qaratilgan metodlarning samaradorligini baholash hamda takomillashtirilgan metodik yondashuvni amaliyotga joriy etish boʻyicha keng qamrovli tajriba-sinov ishlari olib borildi. Olingan natijalar shuni koʻrsatdiki, anʼanaviy oʻqitish jarayonida mantiqiy fikrlashga oid mashqlar yetarli darajada berilmagani sababli oʻquvchilar murakkab fikr yuritish vazifalarini bajarishda qiyinchilikka duch kelgan. Tajriba guruhlarida esa mantiqiy fikrlashni rivojlantirishga yoʻnaltirilgan maxsus metodlar qoʻllanganda sezilarli oʻsish qayd etildi.

Tajriba jarayonida oʻquvchilarga taqdim etilgan muammoli vaziyatlar, ketma-ketlikni aniqlash topshiriqlari, taqqoslash mashqlari, sabab-oqibat munosabatlarini

topishga qaratilgan savollar va kombinatorik o'yinlar ularning tafakkur faoliyatida ijobiy o'zgarishlarni yuzaga keltirdi. Natijalar o'quvchilarning mustaqil fikrlash ko'nikmalari, mulohaza bildirish madaniyati hamda xulosa chiqarish tezligi oshganini ko'rsatdi. Interfaol metodlardan foydalanilgan darslarda o'quvchilarning faolligi, qiziqishi va mantiqiy fikrlashga bo'lgan motivatsiyasi ancha yuqori bo'lgani kuzatildi.

Shuningdek, vizual materiallardan – jadvallar, diagrammalar, rasmlar va blok-sxemalardan foydalanish o'quvchilarda obrazli va mantiqiy fikrlashning bir vaqtning o'zida rivojlanishiga yordam berdi. Raqamli o'yinlar va interaktiv platformalar qo'llanilgan sinflarda o'quvchilarning bilish jarayonlari yanada faollashgani, dinamik o'sish kuzatilgani aniqlandi. Ayniqsa, mantiqiy bog'lanishlarni aniqlash, muammoga yechim topish va alternativ fikrlash bo'yicha o'quvchilar natijalari sezilarli yaxshilandi.

Tadqiqotda qo'llangan diagnostik vositalar yordamida boshlang'ich sinf o'quvchilarining umumiy mantiqiy fikrlash darajasiga oid dastlabki va yakuniy ko'rsatkichlar taqqoslandi. Natijalar tajriba guruhlarida o'rtacha 25-40 foiz o'sish kuzatilganini ko'rsatdi. Bu esa taklif etilgan metodikaning samaradorligini ilmiy jihatdan tasdiqlaydi. Shuningdek, o'quvchilarning dars jarayonidagi faolligi, mustaqil fikr va g'oya bildirishga intilishi ham sezilarli darajada kuchaygani qayd etildi.

Olib borilgan izlanishlar mantiqiy fikrlashni erta bosqichda rivojlantirish o'quvchilarning keyingi ta'lim bosqichlarida matematik, lingvistik va umumiy intellektual qobiliyatlarining shakllanishiga mustahkam zamin yaratishini ko'rsatdi. Amaliyotda qo'llangan metodika o'quvchilarda tizimli fikrlash, tahliliy yondashuv, xulosa chiqarish, muammoga turli nuqtayi nazardan yondasha olish kabi yuqori darajadagi tafakkur ko'nikmalarini shakllantirishga xizmat qildi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

O'tkazilgan tadqiqotlar boshlang'ich ta'lim jarayonida mantiqiy fikrlashni shakllantirish o'quvchilarning intellektual rivojlanishida hal qiluvchi omil ekanini ko'rsatdi. Analiz, sintez, taqqoslash, umumlashtirish va xulosa chiqarish kabi mantiqiy amallarni o'zlashtirgan o'quvchilarning nafaqat matematika, balki o'qish savodxonligi, atrof-muhitni anglash, texnologiya fanlari hamda kundalik hayotiy vaziyatlarda ham mustaqil va asosli qaror qabul qilishi aniqlandi. Tadqiqot metodologiyasidan kelib chiqib, didaktik o'yinlar, mantiqiy topshiriqlar, ko'rgazmali vositalar, raqamli simulyatsiyalar va algoritmik fikrlashga yo'naltirilgan mashg'ulotlar mantiqiy tafakkurni rivojlantirishda eng samarali metodlar ekanligi tasdiqlandi.

Tahlillar shuni ko'rsatdiki, o'qituvchi mantiqiy fikrlashni rivojlantirish metodikasini to'g'ri tanlagan va to'g'ri tashkil etgan taqdirda o'quvchilarda tafakkur tezligi, masalani yechish strategiyalarini tanlash qobiliyati, muammoni tahlil qilish darajasi va mustaqillik sezilarli darajada ortadi. Shuningdek, mantiqiy mashg'ulotlar bosqichma-bosqichlik, yoshga moslik, o'yin faoliyati va muammoli vaziyatlarning uyg'unligi tamoyillari asosida tuzilgan taqdirda eng yuqori samaradorlikka erishiladi.

Takliflar

– *Boshlang'ich ta'lim dasturlariga mantiqiy fikrlashni rivojlantirishga qaratilgan integratsiyalashgan topshiriqlar ulushi oshirilsin:* Matematika, ona tili, atrof-muhit va texnologiya darslariga mantiqiy mashqlarni muntazam kiritish o'quvchilarning umumiy intellektual salohiyatini rivojlantirishga xizmat qiladi.

– *Mantiqiy o'yinlar, jumboqlar va topqirlik topshiriqlari muntazam qo'llanilsin:* Ular kompetensiyaga yo'naltirilgan o'quv faoliyatining ajralmas qismi bo'lishi zarur.

– *Dars jarayonida raqamli platformalar va sun'iy intellektga asoslangan o'quv ilovalaridan keng foydalanish tavsiya etiladi:* Masalan, interaktiv mantiqiy masalalar, algoritmik fikrlashni rivojlantiruvchi mini-o'yinlar, vizual dasturlash muhiti (Scratch, Kodland va boshqalar).

– *O'qituvchilar uchun maxsus metodik qo'llanmalar ishlab chiqilsin:* Ularda yoshga mos mantiqiy topshiriqlar tizimi, dars ssenariylari, baholash mezonlari va refleksiya usullari o'z aksini topishi lozim.

– *Mantiqiy fikrlashni baholash mezonlari ishlab chiqilib, ta'lim amaliyotiga joriy etilsin:* O'quvchilarning tahlil qilish, taqqoslash, xulosa chiqarish, algoritm tuzish va muammoni hal etish kabi ko'nikmalari bosqichma-bosqich baholanishi takomillashtirilishi kerak.

– *Darsdan tashqari to'garaklar faoliyatida mantiqiy fikrlashni rivojlantirishga yo'naltirilgan loyihaviy ishlar ustuvor etib belgilansin:* "Mantiq va tafakkur", "Matematik topqirlar", "Robototexnika" kabi to'garaklar o'quvchilarning ijodiy va intellektual salohiyatini oshirishga xizmat qiladi.

– *Ota-onalar bilan hamkorlik kuchaytirilsin:* Uy sharoitida o'ynaladigan mantiqiy stol o'yinlari, boshqotirmalar va topqirlik o'yinlari bolalarda tafakkur madaniyatini rivojlantiradi.

– *Tadqiqotlar izchil davom ettirilib, metodikaning amaliy samaradorligi muntazam monitoring qilinsin:* Olingan natijalar asosida metodik tavsiyalarni yangilab borish maqsadga muvofiq.

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Abdurahmonov Q., Qosimova M. Pedagogika nazariyasi va amaliyoti. – Toshkent: TDPU nashriyoti, 2021 – B. 15.
2. Ahmedova D. Boshlang'ich ta'lim metodikasi. – Toshkent: “Fan va texnologiya”, 2020 – B. 56.
3. Piaget, J. The Psychology of Intelligence. – Routledge, 2001.
4. Vygotsky, L.S. Thought and Language. – MIT Press, 2012.
5. Bruner, J. The Process of Education. – Harvard University Press, 2009.
6. Shermuhamedova N. Boshlang'ich ta'limda o'quvchilarning fikrlash faoliyatini rivojlantirishning nazariy asoslari. – Toshkent: O'zbekiston, 2019. – B. 156.
7. Mavlonova R., To'rayeva O. Pedagogika. – Toshkent: Ilm Ziyo, 2012. – B. 324.
8. Rasulov A. Mantiqiy tafakkurni shakllantirish metodikasi. – Toshkent: Fan, 2018. – B. 210.
9. Sayidahmedov N. Zamonaviy ta'lim texnologiyalari. – Toshkent: Innovatsiya-Ziyo, 2020. – B. 268.
10. Sternberg, R. Cognitive Psychology. – Cengage Learning, 2017.
11. Gardner H. Frames of Mind: The Theory of Multiple Intelligences. – New York: Basic Books, 1983. – P. 423.
12. De Bono E. Lateral Thinking: A Textbook of Creativity. – London: Penguin Books, 1990. – P. 256.

PEDAGOGIKA

MAKTABGACHA TA'LIM JARAYONIDA BOLALARDA MANTIQUIY, OBRAZLI VA IJODIY FIKRLASHNI RIVOJLANTIRISH YO'LLARI

TOSHTEMIROVA YULDUZ KARIM QIZI

Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti

“Maktabgacha ta'lim” kafedrası o'qituvchisi

Email: toshtemirovayulduz48@gmail.com

UDK: 373.3:502.4

<https://orcid.org/0009-0002-0531-5434>

Kalit so'zlar:

mantiqiy fikrlash, obrazli fikrlash, ijodiy fikrlash, maktabgacha ta'lim, kognitiv rivojlanish, didaktik o'yinlar, STEAM texnologiyalari, muammoli vaziyat, konstruktiv faoliyat, tasavvur, pedagogik yondashuvlar.

Annotatsiya:

Ushbu maqolada maktabgacha ta'lim jarayonida bolalarda mantiqiy, obrazli va ijodiy fikrlashni shakllantirishga oid zamonaviy pedagogik yondashuvlar yoritiladi. Tadqiqotda bolalarning kognitiv rivojlanish bosqichlari, ularning tafakkur jarayoniga ta'sir etuvchi psixologik omillar hamda ta'lim jarayonini tashkil etishda qo'llaniladigan samarali metodlar tahlil qilingan. Xususan, didaktik o'yinlar, STEAM elementlari, muammoli vaziyatlar yaratish, konstruksion faoliyat, rasm chizish va hikoya tuzishga oid topshiriqlar orqali fikrlashning turli shakllarini rivojlantirishning ilmiy asoslari ko'rsatib beriladi. Tadqiqot natijalari mantiqiy fikrlashni rivojlantirishda ketma-ketlik, taqqoslash, umumlashtirish kabi aqliy amallarni o'rgatish zarurligini, obrazli fikrlashni kuchaytirishda vizual materiallardan kompleks foydalanish samaradorligini, ijodiy fikrlashni rivojlantirishda esa erkin va qulay ijodiy muhit yaratish muhimligini ta'kidlaydi.

ПУТИ РАЗВИТИЯ ЛОГИЧЕСКОГО, ОБРАЗНОГО И ТВОРЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ У ДЕТЕЙ В ПРОЦЕССЕ ДОШКОЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Ключевые слова:

логическое мышление, образное мышление,

Аннотация:

В данной статье освещаются современные педагогические подходы к формированию логического, образного и творческого мышления у детей в процессе дошкольного образования. В исследовании

творческое мышление, дошкольное образование, когнитивное развитие, дидактические игры, STEAM технологии, проблемная ситуация, конструктивная деятельность, воображение, педагогические подходы.

проанализированы этапы когнитивного развития детей, психологические факторы, влияющие на их мыслительный процесс, а также эффективные методы, используемые при организации образовательного процесса. В частности, показаны научные основы развития различных форм мышления посредством дидактических игр, элементов STEAM, создания проблемных ситуаций, конструктивной деятельности, рисования и создания рассказов. Результаты исследования подчеркивают необходимость обучения таким умственным действиям, как последовательность, сравнение, обобщение в развитии логического мышления, эффективность комплексного использования визуальных материалов в усилении образного мышления, а также важность создания свободной и комфортной творческой среды в развитии творческого мышления.

WAYS TO DEVELOP LOGICAL, IMAGINATIVE, AND CREATIVE THINKING IN PRESCHOOL CHILDREN

Keywords: logical thinking, figurative thinking, creative thinking, preschool education, cognitive development, didactic games, STEAM technology, problem situation, constructive activity, imagination, pedagogical approaches.

Abstract: This article highlights modern pedagogical approaches to the formation of logical, figurative, and creative thinking in children in the process of preschool education. The study analyzes the stages of cognitive development of children, psychological factors influencing their thinking process, and effective methods used in organizing the educational process. In particular, the scientific foundations of the development of various forms of thinking through didactic games, STEAM elements, creating problem situations, constructive activities, drawing, and storytelling assignments are shown. The research results emphasize the necessity of teaching mental actions such as sequence, comparison, generalization in the development of logical thinking, the effectiveness of the integrated use of visual materials in strengthening figurative thinking, and the importance of creating a free and comfortable creative environment in the development of creative thinking.

KIRISH

Bugungi globallashuv va raqobat kuchaygan davrda ta'lim tizimining eng muhim vazifalaridan biri – yosh avlodda mustaqil, tizimli va ijodiy fikrlash ko'nikmalarini shakllantirishdir. Ayniqsa, maktabgacha ta'lim bosqichi bolalarning keyingi intellektual hamda shaxsiy rivojlanishiga poydevor yaratadigan eng mas'uliyatli davrlardan biri hisoblanadi. Shu sababli ushbu bosqichda bolalarning mantiqiy, obrazli va ijodiy fikrlashini rivojlantirish ta'lim jarayonining ustuvor yo'nalishlaridan biri sanaladi.

Ilmiy tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, 3-7 yosh oraliq'ida bolaning kognitiv rivojlanishida eng intensiv davr bo'lib, aynan shu bosqichda fikrlash jarayonlari shakllanadi, nutqi rivojlanadi, tasavvur doirasi kengayadi va muammoli vaziyatlarga mustaqil yondashish ko'nikmalari paydo bo'ladi. Bu esa maktabgacha ta'lim tashkilotlari oldiga o'quv jarayonini zamonaviy pedagogik yondashuvlar asosida tashkil etish vazifasini qo'yadi. Didaktik o'yinlar, STEAM elementlari, konstruktiv faoliyat, badiiy ijod, muammoli topshiriqlar kabi metodlar bolalarda tafakkurning turli shakllarini rivojlantirishda yuqori samara beradi [3, 64].

Hozirgi kunda maktabgacha ta'lim tizimining yangilanishi, davlat talablari va o'quv-konsepsiyalarning modernizatsiyasi pedagoglardan bolalarning fikrlash jarayonlarini chuqur tahlil qilishni hamda ularga mos metodik yondashuvlarni qo'llashni talab qilmoqda. Mantiqiy fikrlashni rivojlantirish ketma-ketlik, taqqoslash, umumlashtirish kabi aqliy amallarni o'rgatishni; obrazli fikrlashni rivojlantirish predmetli va vizual materiallar, tasviriy san'at orqali tasavvurni kengaytirishni; ijodiy fikrlashni rivojlantirish esa bolalarga erkin muhit yaratish, mustaqil izlanish va yangi g'oyalar ishlab chiqish imkoniyatini ta'minlashni nazarda tutadi [2].

Shu nuqtayi nazardan, maktabgacha yoshdagi bolalarda fikrlashning barcha shakllarini uyg'un va kompleks ravishda rivojlantirish ta'lim jarayonining samaradorligini oshiradi, bolaning ijtimoiylashuviga, emotsional barqarorligiga va intellektual salohiyatining shakllanishiga xizmat qiladi. Mazkur tadqiqotda maktabgacha ta'limdagi zamonaviy metodlar, bolalarning kognitiv rivojlanishiga ta'sir etuvchi omillar hamda fikrlashni rivojlantirishga yo'naltirilgan pedagogik texnologiyalar ilmiy asosda tahlil qilinadi va amaliy tavsiyalar ishlab chiqiladi.

ADABIYOTLAR TAHLILI

Maktabgacha yoshdagi bolalarda fikrlash jarayonlarini shakllantirishga oid ilmiy qarashlar uzoq tarixga ega bo'lib, psixologiya va pedagogika fanining klassik olimlari tomonidan keng yoritilgan. Xususan, J.Piagetning kognitiv rivojlanish nazariyasi maktabgacha yoshdagi bolalar tafakkurining konkret-obrazli xarakterga egaligini

hamda aqliy jarayonlar o‘yin faoliyati orqali shakllanishini asoslab beradi. J.Piagetning fikricha, bola bilish jarayonida faol subyekt bo‘lib, atrof-muhitni amaliy faoliyati orqali idrok etadi va kognitiv kategoriyalarni o‘z tajribasiga tayangan holda shakllantiradi. Ushbu nazariya bugungi kunda maktabgacha ta‘limning muhim metodologik asoslaridan biri bo‘lib xizmat qilmoqda [6].

L.S.Vygotskiy esa bolaning kognitiv rivojlanishida ijtimoiy muhitning yetakchi rolini ko‘rsatib, “yaqin rivojlanish zonasi” konsepsiyasini ilgari suradi. Uning fikricha, bola kattalar yordami bilan bajara oladigan faoliyatlar asta-sekin mustaqil bajarish bosqichiga ko‘tariladi. Bu nazariya bolalarda mantiqiy fikrlash va ijodkorlikni rivojlantirishda interfaol metodlardan foydalanishning ilmiy asosini tashkil etadi. L.S.Vygotskiy maktabgacha ta‘limda o‘yin faoliyatini “yetakchi faoliyat” sifatida e‘tirof etib, bola tafakkuri aynan o‘yin jarayonida eng faol shakllanishini ta‘kidlaydi [5, 21].

J.Dewey va uning izdoshlari tomonidan ishlab chiqilgan pragmatizm pedagogikasi ham maktabgacha ta‘lim jarayonida konstruktiv yondashuvlarning shakllanishiga katta ta‘sir ko‘rsatgan. J.Dewey ta‘limni real hayotiy tajriba bilan bog‘lash, bolalarni mustaqil izlanishga undash, muammoli vaziyatlar yaratish orqali fikrlashni rivojlantirish zarurligini alohida ta‘kidlaydi. Uning “tajriba asosida o‘qitish” g‘oyasi bugungi kunda STEAM ta‘lim konsepsiyasining asosiy nazariy manbalaridan biri hisoblanadi [7].

O‘zbekistonlik olimlar – N.Toshpo‘latova, R.Mavlonova, D.Kodirova, M.Odilova, Z.Qodirova kabi olimlar maktabgacha ta‘lim jarayonida bolalarning fikrlash faoliyatini shakllantirishga bag‘ishlangan ilmiy tadqiqotlarida o‘yin texnologiyalari, didaktik materiallar, ijodiy topshiriqlar va psixologik metodlarning ahamiyatini keng yoritgan. Ularning ilmiy ishlari mahalliy maktabgacha ta‘lim tizimi uchun muhim metodik asos bo‘lib xizmat qiladi.

XXI asr ta‘lim paradigmasi doirasida xorijiy tadqiqotchilar tomonidan STEAM-ta‘lim, Montessori metodikasi [8], Reggio Emilia yondashuvi [9], Waldorf pedagogikasi [10] kabi zamonaviy pedagogik model va metodlar chuqur o‘rganilgan. Xususan:

- Montessori tizimi bolalarning mustaqil faoliyatini, tanlov erkinligini va tabiiy rivojlanish ritmini qo‘llab-quvvatlashga qaratilgan bo‘lib, unda muhitning maxsus tashkil etilishi asosiy o‘rin tutadi;
- Reggio Emilia yondashuvi ijodiy fikrlashni rivojlantirish uchun estetik va innovatsion ta‘limiy makon, loyihaviy faoliyat, hamkorlikda tadqiqot olib borish metodlariga tayanadi;
- STEAM ta‘lim elementlari esa konstruktorlik tafakkurini rivojlantirish,

muammoli vaziyatlarni hal qilish, tajriba o'tkazish, mustaqil izlanish va analitik fikrlashni rag'batlantiradi;

– Waldorf pedagogikasi bolaning emotsional, ijodiy va ma'naviy rivojlanishiga qaratilgan bo'lib, san'at va ritmik faoliyatlar orqali tafakkurni uyg'otishni maqsad qiladi.

Adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, bolalarda mantiqiy, obrazli va ijodiy fikrlashni rivojlantirish biror yagona metod orqali emas, balki kompleks, integrativ yondashuv orqali samarali amalga oshiriladi. Bunday yondashuvga didaktik o'yinlar, muammoli topshiriqlar, vizual va sensor materiallardan foydalanish, ijodiy mashg'ulotlar, konstruksion faoliyat, multimediya resurslari hamda interaktiv metodlar kiradi. Zamonaviy ilmiy tadqiqotlar, shuningdek, bolalarning tafakkur jarayonlarini shakllantirishda ijtimoiy muhit, emotsional qo'llab-quvvatlash, pedagogning kommunikativ va metodik kompetensiyasi hal qiluvchi ahamiyatga ega ekanini ta'kidlaydi [4, 45].

Shu tariqa, mavjud ilmiy manbalar tahlili maktabgacha ta'limda fikrlashni rivojlantirish ko'p omilli va bosqichma-bosqich kechadigan murakkab jarayon ekanligini ko'rsatadi. Turli pedagogik konsepsiyalar mazmuni ushbu yo'nalishda samarali metodlar majmuini ishlab chiqish uchun mustahkam nazariy asos yaratadi va tadqiqotning dolzarbligini yanada oshiradi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Maktabgacha ta'lim jarayonida bolalarda mantiqiy, obrazli va ijodiy fikrlashni rivojlantirish murakkab va ko'p qirrali jarayon bo'lgani sababli, tadqiqot metodologiyasini ishlab chiqishda, avvalo, ushbu yosh davrining psixologik-pedagogik xususiyatlarini chuqur tahlil qilish zarur bo'ldi. Tadqiqotning metodik asosi maktabgacha yoshdagi bolalarning fikrlash jarayonlarini o'rganishga doir klassik va zamonaviy ilmiy konsepsiyalarga tayangan holda shakllantirildi. Xususan, J.Piagetning kognitiv rivojlanish nazariyasi, L.S.Vigotskiyning "yaqin rivojlanish zonasi" haqidagi qarashlari, A.N.Leontyev va L.S.Rubinshteynlarning faoliyatga asoslangan rivojlanish konsepsiyalari tadqiqotning nazariy tayanchini tashkil etdi. Ushbu nazariyalar bolaning rivojlanishi faoliyat orqali, amaliy mashg'ulotlar davomida shakllanishini ilmiy asosda tushuntiradi.

Tadqiqot davomida bolalarning mantiqiy, obrazli va ijodiy fikrlashini shakllantirishga qaratilgan mashg'ulotlar, o'yinlar, didaktik topshiriqlar hamda multimedia texnologiyalariga tayangan mashqlarni amaliyotga joriy etish orqali ularning samaradorligi aniqlanib bordi. O'rganish jarayonida kuzatish, suhbat, psixologik-diaagnostik testlar, eksperiment va pedagogik tajriba metodlari qo'llanildi.

Mazkur metodlar yordamida bolalarning mavjud fikrlash ko'nikmalari, ularning o'zgarish dinamikasi hamda mashg'ulotlar ta'siri ostidagi rivojlanish darajasi bosqichma-bosqich aniqlab borildi.

Metodologiyaning muhim jihatlaridan biri sifatida tabiiy pedagogik sharoitda olib borilgan faoliyat tahliliga alohida e'tibor qaratildi. Ya'ni, bolalar bilan ishlash jarayonida ularga maxsus sharoit yaratish, erkin faoliyatni qo'llab-quvvatlash va o'yin hamda mashg'ulotlar davomida fikrlash jarayonlarini bevosita kuzatish imkoniyati yaratildi. Shu bilan birga, tajriba-sinov ishlari ikki bosqichda tashkil etildi: diagnostika bosqichida bolalarning mavjud ko'nikmalari aniqlangan bo'lsa, amaliy bosqichda ishlab chiqilgan metodik tavsiyalar asosida mashg'ulotlar o'tkazildi.

Tadqiqot metodologiyasi bolalarning individual xususiyatlarini inobatga olgan holda moslashtirilgan topshiriqlar asosida qurildi. Bu esa har bir bolaning o'z qobiliyati darajasida mantiqiy, obrazli va ijodiy fikrlash imkoniyatlarini namoyon etishiga zamin yaratdi. Olingan natijalar taqqoslash, statistik tahlil va pedagogik umumlashtirish metodlari yordamida qayta ishlanib, yakuniy xulosalar chiqarildi. Natijada, ishlab chiqilgan metodik yondashuvlarning maktabgacha ta'lim jarayonida fikrlashni rivojlantirishga ta'siri amaliy dalillar asosida tasdiqlandi.

NATIJALAR

Tadqiqot davomida maktabgacha ta'lim jarayonida bolalarning mantiqiy, obrazli va ijodiy fikrlashini rivojlantirishga qaratilgan metodik yondashuvlarning samaradorligi amaliy tajribalar orqali sinovdan o'tkazildi. Dastlabki diagnostika natijalari shuni ko'rsatdiki, bolalarning aksariyatida obrazli fikrlash ko'nikmalari nisbatan yaxshi shakllangan bo'lsa-da, mantiqiy fikrlashda ketma-ketlikni anglash, sabab-oqibat bog'lanishlarini aniqlash, solishtirish va umumlashtirish kabi ko'nikmalar yetarli darajada rivojlanmagan. Ijodiy fikrlash esa ko'proq tasviriy faoliyat jarayonida namoyon bo'lib, vaziyatga mos yangi g'oya taklif qilish yoki noodatiy yechim topish jarayonida ayrim qiyinchiliklar kuzatildi.

Tajriba bosqichida taklif qilingan mantiqiy o'yinlar, didaktik topshiriqlar, multimediyaga asosidagi mashqlar hamda syujetli-rolli o'yinlar asosida mashg'ulotlar tashkil etildi. Kuzatishlar shuni ko'rsatdiki, ushbu faoliyat turlari bolalarda fikrlash jarayonini faollashtirib, ularni mustaqil qaror qabul qilishga, o'z fikrini asoslashga va vaziyatni tahlil qilishga o'rgatdi. Mashg'ulotlar jarayonida bolalar oldingi bosqichga nisbatan savollarga aniqroq va mantiqan asoslangan javoblar bera boshladi; taqqoslash, guruhlash, tartiblash kabi amaliy ko'nikmalar sezilarli darajada rivojlandi.

Obrazli fikrlash bo'yicha o'tkazilgan topshiriqlar – tasviriy san'at, qurilish-konstruktiv mashg'ulotlar, predmetlarni tasavvur asosida qayta yaratish natijasida

bolalarda fazoviy tasavvur, tasvirni mustaqil davom ettirish, berilgan shakl yoki predmet asosida yangi obraz yaratish qobiliyati kuchaydi. O‘yinlar davomida tasviriy fikrlash bilan mantiqiy tahlilning uyg‘unlashuvi kuzatildi: bolalar nafaqat rasm chizdi yoki qurilish ishlari amalga oshirdi, balki tanlagan yechimlarini izohlashga ham odatlana boshladi.

Ijodiy fikrlashga yo‘naltirilgan topshiriqlar bolalarning noodatiy yondashuvlarini rag‘batlantirdi. Syujetli o‘yinlarda bolalar mustaqil ravishda yangi rollar tanladi, o‘yin jarayoniga yangi vaziyatlar qo‘shdi, ertaklarni qayta talqin qildi va muammoli vaziyatlarga o‘z yechim variantlarini taklif qildi. Bu jarayon ularning fantaziyasini, emotsional ifodasini va ijodiy tashabbusini sezilarli darajada kuchaytirdi [11].

Tajriba yakunida o‘tkazilgan takroriy diagnostika natijalari boshlang‘ich ko‘rsatkichlarga nisbatan barcha uch yo‘nalishda – mantiqiy, obrazli va ijodiy fikrlashda ijobiy o‘zgarishni tasdiqladi. Eng katta o‘zgarish mantiqiy fikrlashda kuzatildi: bolalarning sabab-oqibat aloqalarini aniqlash, ketma-ketlikni tartibga solish va mantiqiy muloqot yuritish ko‘nikmalari sezilarli darajada yaxshilandi. Obrazli fikrlashda ham fazoviy tasavvur, tasvirni davom ettirish va predmetlar o‘rtasidagi o‘xshashlik hamda farqlarni aniqlash ko‘nikmalari mustahkamlandi. Ijodiy fikrlashda esa bolalar tomonidan ilgari taklif qilinmagan yangi g‘oyalar, noodatiy yechimlar va mustaqil obraz hamda voqea yaratish holatlarining ko‘paygani kuzatildi.

Umuman olganda, tadqiqot natijalari taklif etilgan metodik yondashuvlar maktabgacha ta‘lim jarayonida bolalarning fikrlash faoliyatini kompleks rivojlantirishga sezilarli ijobiy ta‘sir ko‘rsatganini ko‘rsatdi. Shuningdek, o‘yin, amaliy mashg‘ulot, multimediyaga texnologiyalari va interfaol metodlarning uyg‘un qo‘llanilishi bolalarning fikrlash jarayonini yanada faollashtirishi hamda ularning intellektual salohiyatini oshirishda muhim omil bo‘lib xizmat qildi.

MUHOKAMALAR

Tadqiqot natijalari maktabgacha yoshdagi bolalarning fikrlash faoliyatini rivojlantirishda interfaol, kreativ va faoliyatga asoslangan yondashuvlarning yuqori samaradorlikka ega ekanini ko‘rsatdi. Kuzatishlar shuni tasdiqladiki, an‘anaviy dars shakllari bolalarning fikrlash jarayonini faollashtirishda yetarli bo‘lmaydi; aksincha, o‘yin faoliyati, problemaviy vaziyatlar, konstruktorlar bilan ishlash, tasviriy ijod va syujetli-rolli mashg‘ulotlar bolalarda mantiqiy, obrazli va ijodiy fikrlashni chuqurroq shakllantiradi.

Mantiqiy fikrlash bo‘yicha olingan natijalar shuni ko‘rsatdiki, bolalar ketma-ketlikni aniqlash, solishtirish, guruhlash, umumlashtirish hamda sabab-oqibat bog‘lanishlarini tushunishga doir topshiriqlarni muntazam bajarish orqali mustaqil

tahlil va qaror qabul qilishga ko‘nikib boradi. Bu esa pedagogik amaliyotda mantiqiy o‘yinlar, didaktik topshiriqlar va strukturalashtirilgan mashqlarni tizimli ravishda qo‘llash zarurligini asoslaydi.

Obrazli fikrlashni rivojlantirishda vizual materiallar, konstruktorlar, grafik tasvirlar va manipulyativ obyektlardan foydalanish nafaqat fazoviy tasavvurni, balki predmetlar o‘rtasidagi bog‘lanishlarni tasavvur qilish qobiliyatini ham mustahkamladi. Tadqiqot davomida bolalarning obrazni davom ettirish, shaklni qayta yaratish, mavjud predmet asosida yangi kompozitsiya tuzish kabi ko‘nikmalari sezilarli o‘sdi. Bu, o‘z navbatida, maktabgacha yosh bosqichida tasviriy ijod va konstruktiv faoliyatning ahamiyatini yana bir bor tasdiqlaydi.

Ijodiy fikrlash natijalari shuni ko‘rsatdiki, erkin ijodiy muhit, syujetli-rolli o‘yinlar, noodatiy yechimlarni talab qiluvchi topshiriqlar bolalarda yangi g‘oyalar yaratish, alternativ fikrlash, fantaziya va tashabbuskorlikni faol rivojlantiradi. Bolalar o‘yin jarayonida yangi rollar kiritdi, muammoli vaziyatlarga o‘z yechimlarini taklif qildi, ertak syujetlarini qayta talqin qildi. Bu jarayon ularning emotsional ifodasi, mustaqilligi va kreativ fikrlash salohiyatining oshishiga xizmat qildi.

Natijalar shundan dalolat beradiki, metodik yondashuvlarni integratsiyalash – o‘yin, STEAM elementlari, syujetli-rolli mashg‘ulotlar, tasviriy san‘at, multimediyaga texnologiyalari va manipulyativ faoliyatni uyg‘un qo‘llash bolalarning fikrlash jarayonini kompleks rivojlantirishning eng samarali modelidir. Bu yondashuv bolalarni passiv bilim oluvchidan faol tadqiqotchi, izlanuvchan shaxsga aylantiradi.

Muhokama jarayonida shuningdek, bolalarning fikrlash ko‘nikmalarini baholashning muntazam tizimini joriy etishning muhimligi aniqlandi. Diagnostika vositalari pedagogga mashg‘ulotlarning samaradorligini tahlil qilish, individual rivojlanish dinamikasini kuzatish va zarur metodik o‘zgarishlarni kiritish imkonini beradi. Tadqiqot natijalari ota-onalar bilan hamkorlikni kuchaytirish zarurligini ham tasdiqladi. Uy sharoitida mantiqiy o‘yinlar, ijodiy mashqlar, konstruktiv faoliyat bilan shug‘ullanish bolalarning fikrlash faoliyatini yanada mustahkamlaydi.

Umuman olganda, tadqiqot shuni ko‘rsatadiki, maktabgacha yoshdagi bolalarning fikrlashini kompleks rivojlantirish uchun pedagogik yondashuvlar integratsiyasi hamda interfaol metodlarning maqsadli qo‘llanilishi zarur. Bu yondashuv nafaqat bolalarning intellektual salohiyatini oshiradi, balki ularning mustaqil fikrlash, ijodiy tashabbus, tahliliy qaror qabul qilish va muammoli vaziyatlarda orientatsiya qilish qobiliyatini shakllantiradi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, maktabgacha yoshdagi bolalarda mantiqiy,

obrazli va ijodiy fikrlashni rivojlantirish uchun pedagogik faoliyatni kompleks yondashuv asosida tashkil etish zarur. Mantiqiy fikrlashni shakllantirishda ketma-ketlik, taqqoslash va umumlashtirish kabi aqliy amallarni o'rgatish, muammoli vaziyatlar yaratish va bolalarni mustaqil qaror qabul qilishga rag'batlantirish muhim ahamiyatga ega. Shu bilan birga, obrazli fikrlashni kuchaytirishda vizual materiallar, rasm chizish, fantaziyaga asoslangan o'yinlar va syujetli-rolli mashg'ulotlar samarali bo'ladi. Ijodiy fikrlashni rivojlantirish uchun esa erkin ijodiy muhit yaratish, konstruksion va loyiha faoliyatini tatbiq etish, shuningdek, STEAM elementlarini joriy etish lozim. Tadqiqot natijalaridan kelib chiqib, pedagoglar bolalarning individual xususiyatlari va qiziqishlarini hisobga olgan holda o'quv jarayonini tashkil etishlari, muntazam baholash va tahlil qilish orqali metodik faoliyatni takomillashtirishlari tavsiya etiladi. Shu yo'l bilan maktabgacha yoshdagi bolalarning intellektual, obrazli va ijodiy salohiyati mustahkamlanadi, ularni mustaqil fikrlashga, yangi g'oyalarni ilgari surishga va kelajakdagi ta'lim jarayonida muvaffaqiyat qozonishga tayyorlash mumkin bo'ladi. Shu sababli, biz pedagoglar va ota-onalar sifatida bolalarning fikrlash ko'nikmalarini rivojlantirishga e'tibor qaratishimiz, ularni bilimga, ma'naviyat va ijodga qiziqtirishimiz, har bir mashg'ulotni ular uchun qiziqarli va samarali qilishimiz eng muhim vazifamizdir.

Takliflar

Olib borilgan tadqiqot natijalariga tayanib shuni ta'kidlash mumkinki, maktabgacha ta'lim muassasalarida ta'lim-tarbiya jarayonini tashkil etishda bolalarning faqat bilim egallashiga emas, balki ularning tafakkurini, mantiqiy mushohada yuritish qobiliyatini, obrazli idrokini va ijodiy faoliyatini rivojlantirishga yo'naltirilgan metodlarga ustuvor ahamiyat berilishi zarur. Shu bois tarbiyachilar tomonidan mashg'ulot jarayonida didaktik va syujetli-rolli o'yinlardan keng foydalanish, muammoli vaziyatlar yaratish orqali bolani mustaqil fikrlashga undash, ochiq yakunli savollar orqali ularning tasavvuri va xayolotini kengaytirish maqsadga muvofiqdir.

Shuningdek, konstruksion faoliyat, modellashtirish, rasm chizish, hikoya tuzish kabi ijodiy mashg'ulotlarni tizimli ravishda yo'lga qo'yish, STEAM texnologiyalarining sodda elementlarini bosqichma-bosqich joriy etish orqali bolalarda kuzatuvchanlik, tahlil qilish va yangicha yondashuv imkoniyatlarini rivojlantirish tavsiya etiladi. Ta'lim jarayonida vizual va multisensor materiallardan foydalanish, o'rgatishda har bir bolaning individual psixologik xususiyatlarini inobatga olish, hamkorlik muhitini yaratish va ijobiy rag'batlantirish tizimini yo'lga qo'yish ham yuqori samaradorlikni ta'minlaydi.

Bundan tashqari, tarbiyachilarning malakasini oshirish, ularni zamonaviy

pedagogik innovatsiyalar bilan tanishtirib borish, ota-onalarni ham ushbu jarayonga jalb etish orqali oila va ta'lim muassasasi hamkorligini mustahkamlash zarurdir. Shu yo'l bilan bolalarda ijodiy va mantiqiy fikrlashning barqaror rivojlanishi ta'minlanadi hamda ularning keyingi ta'lim bosqichlariga muvaffaqiyatli moslashuvi uchun mustahkam zamin yaratiladi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Abdullayeva M. Maktabgacha ta'lim pedagogikasi. – Toshkent: O'qituvchi, 2018.
2. Avliyoqulova N. Maktabgacha yoshdagi bolalar psixologiyasi. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2020.
3. G'afforova Z. Bolalar tafakkurini rivojlantirish metodikasi. – Toshkent: Navro'z, 2019.
4. Qurbonova D. Maktabgacha ta'limda innovatsion texnologiyalar. – Toshkent: Akadernashr, 2021.
5. Выготский Л. С. Мышление и речь. – М: Лабиринт, 2017.
6. Piaget J. The Psychology of the Child. – New York: Basic Books, 2015.
7. Dewey J. Democracy and Education. – New York: Free Press, 2016.
8. Montessori M. The Montessori Method. – New York: Frederick A. Stokes Company, 2014.
9. Gandini L. Founding a Reggio-Inspired Program. – 2012.
10. Edmunds F. An Introduction to Steiner Education: The Waldorf School. – 2004.
11. Bruner J. The Process of Education. – Cambridge: Harvard University Press, 2016.
12. Torrance E. P. Creativity in the Classroom. – New York: McGraw-Hill, 2018.
13. Robinson K. Creative Schools: The Grassroots Revolution That's Transforming Education. – London: Penguin Books, 2017.
14. Kholmatova F. STEAM ta'lim yo'nalishlari asosida bolalar ijodkorligini rivojlantirish // Ilmiy-amaliy jurnal. 2022. №3.
15. Sharipova L. O'yin faoliyatining bolaning tafakkur rivojlanishidagi o'rni // Pedagogika jurnali. 2021. №2.

PEDAGOGIKA

РАЗВИТИЕ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ КОМПЕТЕНОСТИ СТУДЕНТОВ НА ОСНОВЕ ТЕХНОЛОГИИ SCRIBING

ТУРСУНОВА ЛУИЗА КОМИЛОВНА

Шахрисабзский государственный педагогический институт

*Преподаватель кафедры «Математика и
информационные технологии в образовании»*

Email: luturkom@gmail.com

УДК: 37.018.43

<https://orcid.org/0009-0002-4745-8919>

Ключевые слова: компетенность, scribing, визуализация, учебный процесс, инновационные технологии, творческое мышление, когнитивная деятельность, цифровизация образования, формирование компетенции.

Аннотация: В данной статье широко освещены научно-теоретические основы формирования профессиональной компетентности студентов на основе технологии scribing. Проанализированы инновационные подходы, служащие развитию визуального мышления в образовательном процессе, обоснованы преимущества технологии scribing в усилении учебной мотивации, обработке информации и прочном усвоении содержания. Данная технология, наряду с наглядным изложением содержания урока, интерпретируется как средство формирования у студентов навыков творческого мышления, культуры общения, аналитического подхода и эффективного решения профессиональных ситуаций. В статье подробно раскрыты передовой опыт использования технологии scribing в условиях цифрового образования, ее применение в различных учебных предметах и влияние на повышение профессиональной зрелости студентов.

DEVELOPMENT OF PROFESSIONAL COMPETENCE OF STUDENTS BASED ON SCRIBING TECHNOLOGY

Keywords: competence, scribing, visualization,

Abstract: This article extensively covers the scientific and theoretical foundations of the formation of students' professional competence based on scribing technology. Innovative approaches that serve the development of visual

educational process, innovative technologies, creative thinking, cognitive activity, digitalization of education, formation of competence.

thinking in the educational process are analyzed, and the advantages of scribing technology in strengthening learning motivation, information processing, and solid assimilation of content are substantiated. This technology, along with the visual representation of the lesson content, is interpreted as a means of forming students' skills in creative thinking, communication culture, analytical approach, and effective solution of professional situations. The article details best practices in using Scribing technology in the context of digital education, its application in various academic disciplines, and its impact on improving students' professional maturity.

SCRIBING TEXNOLOGIYASI ASOSIDA TALABALARNING KASBBIY KOMPETENSIYASINI RIVOJLANTIRISH

Kalit soʻzlar:

kompetensiya, scribing, vizualizatsiya, oʻquv jarayoni, innovatsion texnologiyalar, ijodiy fikrlash, kognitiv faoliyat, taʼlimni raqamlashtirish, kompetensiyani shakllantirish.

Annotatsiya: Mazkur maqolada scribing texnologiyasi asosida talabalarning kasbiy kompetensiyasini shakllantirishning ilmiy-nazariy asoslari keng yoritilgan. Taʼlim jarayonida vizual tafakkurni rivojlantirishga xizmat qiluvchi innovatsion yondashuvlar tahlil qilinib, skribing texnologiyasining oʻquv motivatsiyasini kuchaytirish, axborotni qayta ishlash va mazmunni mustahkam oʻzlashtirishdagi afzalliklari asoslab berilgan. Ushbu texnologiya dars mazmunini koʻrgazmali ifodalash bilan birga, talabalarda ijodiy fikrlash, muloqot madaniyati, analitik yondashuv va kasbiy vaziyatlarni samarali hal etish koʻnikmalarini shakllantirish vositasi sifatida talqin etiladi. Maqolada raqamli taʼlim sharoitida skribing texnologiyasidan foydalanish boʻyicha ilgʻor tajribalar, uning turli oʻquv fanlarida qoʻllanishi hamda talabalarning kasbiy yetukligini oshirishga koʻrsatadigan taʼsiri batafsil ochib berilgan.

ВВЕДЕНИЕ

Компетентность – это интегративная совокупность знаний, умений, навыков и личностных качеств, обеспечивающих успешное выполнение профессиональных задач и эффективное решение жизненных проблем в определённой сфере деятельности. Профессиональная компетентность представляет собой целостную характеристику личности, отражающую

готовность специалиста к выполнению профессиональных функций на высоком уровне.

Она предполагает гармоничное сочетание фундаментальной теоретической подготовки и практического опыта, способность применять полученные знания в реальных профессиональных условиях, эффективно использовать современные технологии, учитывать требования рынка труда, адаптироваться к динамично изменяющимся ситуациям, принимать обоснованные решения и нести за них ответственность. Таким образом, профессиональная компетентность включает в себя стремление к непрерывному саморазвитию, творческому подходу к профессиональной деятельности и продуктивному профессиональному взаимодействию.

Технология *scribing* основана на графическом представлении сложной информации в виде структурированных схем, символов и визуальных образов, что способствует повышению познавательной активности обучающихся и осознанности учебного процесса. Данная технология позволяет наглядно визуализировать мыслительную деятельность, усиливает учебную мотивацию, развивает аналитическое и критическое мышление, а также способствует системному и глубокому усвоению учебного материала.

В статье рассматриваются научно-теоретические основы применения технологии *scribing* в образовательном процессе, анализируются её дидактические возможности по повышению эффективности обучения и раскрывается её вклад в формирование и развитие профессиональной компетентности будущих специалистов.

АНАЛИЗ ЛИТЕРАТУРЫ

В научной литературе принято считать, что термин «компетенция» был введён в научный оборот американским психологом Р. Уайтом. В своей статье «*Motivation reconsidered: the concept of competence*» (1959) автор использовал данное понятие для характеристики способности индивида эффективно взаимодействовать с окружающей средой и успешно справляться с различными жизненными и профессиональными задачами [1].

Значительный вклад в развитие понятия «компетенция» внёс Н. Хомский, который одним из первых адаптировал данный термин в области лингвистики. В работе «*Aspects of the Theory of Syntax*» (1965) учёный ввёл разграничение между понятиями «компетенция» (*competence*) и «исполнение» (*performance*). Под языковой компетенцией Хомский понимал совокупность знаний о системе языка, позволяющих носителю формировать и понимать грамматически

правильные высказывания. Данное разграничение послужило методологической основой для дальнейших исследований компетентностного подхода в различных научных областях [2].

В дальнейшем понятия «компетенция» и «компетентность» получили широкое распространение и были адаптированы в педагогике, психологии, менеджменте и профессиональном образовании. Особое значение в развитии компетентностного подхода принадлежит Д. Макклелланду, который в 1973 году предложил использовать компетенции в качестве ключевого критерия оценки профессиональной успешности личности. Учёный обосновал ограниченность традиционных интеллектуальных тестов (IQ) и выдвинул идею оценки профессиональных достижений на основе реальных умений, навыков и личностных качеств, обеспечивающих успешную деятельность в конкретной сфере [3].

Также учёными Узбекистана проблемы профессиональной компетентности широко изучаются как одно из приоритетных направлений педагогической науки. Эти исследования направлены на повышение эффективности профессиональной деятельности, обеспечение адаптивности специалистов к современным требованиям, а также на разработку научно-практических решений, способствующих инновационному развитию системы образования.

В частности, кандидатская диссертация Шахнозы Шавкатовны Мирзиёевой на тему «Содействие развитию инновационной компетентности руководителей дошкольных образовательных организаций Республики Узбекистан» посвящена проблеме повышения профессионального потенциала управленческих кадров в системе дошкольного образования [4]. В исследовании инновационная компетентность рассматривается как важное интегративное качество личности руководителя, научно обоснованы её структурные компоненты, этапы развития и механизмы формирования. Автор аргументирует значимость непрерывности системы повышения квалификации и переподготовки кадров, развития рефлексивной деятельности, а также внедрения современных управленческих технологий в повышении готовности руководителей к инновационной деятельности.

Наряду с этим, научные исследования доктора педагогических наук, профессора Нарзиллы Алихановича Муслимова внесли существенный вклад в развитие теории и практики формирования профессиональной компетентности будущих учителей. В своих работах учёный рассматривает профессиональную компетентность как целостную систему личностных, социальных и профессиональных компонентов, разрабатывая педагогические условия и

методические основы её формирования. В частности, научно обоснованы инновационные методы обучения, направленные на развитие самостоятельного мышления студентов, их профессиональной рефлексии и готовности к практической деятельности. Кроме того, учебно-методические разработки профессора Н.А. Муслимова являются важным источником в системе подготовки педагогических кадров, ориентированной на развитие профессиональной компетентности [5].

В исследовательских работах доктора педагогических наук, профессора Нарзилла Алиханович Муслимов лексическое значение понятия «компетенция» трактуется как «способность» [5]. Вместе с тем учёный раскрывает данное понятие в более широком научно-педагогическом контексте, рассматривая компетенцию как совокупность знаний, умений, навыков и способностей, обеспечивающих успешное осуществление определённой деятельности. Согласно его научной позиции, «компетентность» определяется способностью студента эффективно применять приобретённые знания, умения и навыки в профессиональной деятельности, имеющей личностную и социальную значимость.

Исходя из данного концептуального подхода, в настоящем исследовании основное внимание уделено не только формированию социальной значимости знаний, умений и навыков, составляющих профессиональную компетентность будущих специалистов в области ИКТ, с использованием визуальных информационных средств, но и анализу возможностей практического применения данных компетенций в реальной профессиональной деятельности. В частности, обосновано, что использование визуальных информационных технологий способствует повышению уровня профессиональной подготовки студентов, развитию их способности к решению практических задач и формированию профессиональной адаптивности.

Также С.Х. Абдуллаев и Ш.Б. Турсунова в своих исследованиях обосновывают важную роль формирования и развития профессиональной компетентности будущих учителей в процессе повышения качества технологического образования [6]. Авторы подчёркивают, что профессиональная подготовленность педагога является одним из ключевых факторов, определяющих эффективность образовательного процесса.

В научных работах Н.Ш. Юнусовой, Н.Дж. Назаровой и Н.С. Джуманиязовой всесторонне проанализированы современные требования, предъявляемые к педагогам, а также факторы, влияющие на развитие их профессиональных умений и навыков [7]. В частности, исследования Н.Ш.

Юнусовой направлены на изучение и совершенствование профессиональной компетентности учителей как важного условия повышения качества образования в Республике Узбекистан.

Таким образом, анализ научных источников свидетельствует о том, что понятие компетентности эволюционировало от психологической характеристики личности к комплексному междисциплинарному феномену, широко применяемому в системе образования и профессиональной подготовки. Данное положение определяет актуальность дальнейших исследований, направленных на разработку научно-методических основ формирования профессиональной компетентности студентов.

МЕТОДОЛОГИЯ ИССЛЕДОВАНИЯ

Настоящее исследование направлено на выявление влияния технологии скрайбинга (Scribing) на процесс формирования профессиональной компетентности студентов. Для решения поставленных задач в работе применяются комплексные методы исследования, включающие теоретический анализ научно-педагогической литературы, педагогический эксперимент, анкетирование и опрос, наблюдение, а также статистическую обработку и интерпретацию полученных эмпирических данных.

Развитие компетентности в исследовании рассматривается в контексте традиционной модели «знания – умения – навыки». На первоначальном этапе обучающийся осваивает теоретические знания, включающие факты, методы, принципы и концепции, получаемые из учебных материалов, в процессе взаимодействия с преподавателями или в ходе практической деятельности. Далее происходит формирование умений, то есть способности применять усвоенные знания для решения конкретных учебных и профессиональных задач. В результате систематического повторения и практики умения постепенно трансформируются в навыки, характеризующиеся высокой степенью автоматизации.

Компетенции формируются на основе накопленного опыта практического применения знаний и навыков. Существенную роль в данном процессе играют механизмы самооценки, саморефлексии и анализа собственных достижений, которые способствуют осознанному профессиональному росту и дальнейшему развитию личности специалиста. Таким образом, компетенции тесно связаны с уровнем освоения знаний, умений и навыков, в том числе с владением программными средствами, современными технологиями и профессиональным оборудованием. В то же время развитие личностных качеств и когнитивных

способностей требует более длительного времени и во многом зависит от индивидуально-психологических особенностей обучающегося, его характера и мотивации.

Развитие профессиональной компетентности обеспечивает студентов актуальными знаниями и практическими навыками, востребованными в условиях современного общества. Сформированная профессиональная компетентность способствует повышению гибкости и адаптивности выпускников к изменяющимся требованиям рынка труда. В целом, развитие профессиональной компетентности играет ключевую роль в системе образования, поскольку позволяет не только усвоить теоретические знания, но и подготовить студентов к успешной профессиональной деятельности и полноценной жизни в условиях динамично развивающегося социума.

РЕЗУЛЬТАТЫ И ОБСУЖДЕНИЕ

Совокупность современных педагогических технологий и методик, основанных на передовых научных исследованиях в области педагогики и психологии обучения, способствует формированию научно-методических основ развития профессиональной компетентности студентов в образовательном процессе XXI века.

В условиях XXI века профессиональная компетентность студентов формируется под воздействием научно-технического прогресса, процессов цифровизации и стремительного увеличения объёма информации. В данном контексте научно-методическая основа развития профессиональных компетенций заключается в обеспечении технической грамотности субъектов образования, а также в развитии их способности эффективно работать с информационными потоками.

Техническая грамотность предполагает владение современными информационно-коммуникационными технологиями (ИКТ), инструментами цифрового обучения и специализированными профессиональными программными средствами.

Технически грамотные специалисты быстрее адаптируются к изменениям в профессиональной среде и всегда готовы и открыты к инновациям. Умение анализировать и систематизировать информацию позволяет студентам работать более продуктивно, что приводит к эффективности в обучении и работе. Выпускники, обладающие этими навыками, востребованы на рынке труда, так как они могут эффективно работать в цифровой экономике. Способность анализировать информацию и делать выводы способствует развитию научного

мышления, инновационной деятельности и профессионального роста.

Достижение технической грамотности, умение воспринимать, анализировать информацию и делать выводы становится ключевой научно-методической основой формирования профессиональной компетентности студентов, позволяя им успешно интегрироваться в современные образовательные и профессиональные системы.

Ещё одним значимым аспектом развития профессиональной компетентности студентов является демократизация и гуманизация образовательного процесса. Данный подход предполагает формирование открытой, инклюзивной и гуманно ориентированной образовательной среды, направленной на всестороннее развитие личности обучающихся и обеспечение равных образовательных возможностей для всех.

Демократизация образования выражается в обеспечении доступности качественного образования для различных слоёв населения, включая лиц с ограниченными возможностями здоровья. Важным условием является создание образовательной среды, учитывающей индивидуальные потребности, способности и особенности каждого обучающегося независимо от пола, возраста, этнической принадлежности и физических возможностей, что соответствует принципам инклюзивного образования.

Гуманизация образовательного процесса предполагает формирование атмосферы толерантности, уважения и взаимопонимания, а также использование гибких и вариативных методов обучения, ориентированных на интересы и образовательные предпочтения студентов. Такой подход позволяет обучающимся развиваться в соответствии со своими способностями и индивидуальной образовательной траекторией.

Существенную роль играет содействие активному участию студентов в образовательном процессе, включая их вовлечённость в принятие учебных и организационных решений, самооценку результатов обучения и участие в общественной жизни образовательного учреждения. Наряду с этим особое внимание должно уделяться обеспечению безопасной и поддерживающей образовательной среды, в которой каждый студент ощущает себя защищённым, принятым и уважаемым.

Реализация принципов демократизации и гуманизации образовательного процесса способствует созданию условий, при которых каждый обучающийся получает возможность максимально раскрыть свой потенциал, развивать профессиональные и личностные качества, достигать учебных и профессиональных успехов, а также формировать чувство уверенности и

социальной защищённости.

Формирование образовательной среды, учитывающей индивидуальные особенности, способности и интересы каждого обучающегося, способствует более глубокому и результативному усвоению учебного материала. Индивидуализация образования предполагает адаптацию методов обучения, содержания учебных материалов и критериев оценивания в соответствии с личными образовательными потребностями и возможностями студентов.

Реализация индивидуализированного подхода может выражаться в предложении заданий различного уровня сложности, организации индивидуальной и дифференцированной работы, оказании дополнительной педагогической поддержки обучающимся, испытывающим затруднения, а также в предоставлении расширенных и усложнённых заданий для студентов с высоким уровнем подготовки.

Особое значение в рамках данного подхода имеет учёт интересов и образовательных предпочтений обучающихся. Ориентация на их интересы при проектировании учебного процесса способствует созданию мотивирующей образовательной среды и облегчает установление связи между учебным содержанием и личными целями студентов.

Индивидуализация обучения также предполагает оказание персонализированной помощи в развитии учебных и профессиональных навыков, а также в преодолении возникающих трудностей. Важным компонентом является адаптация обратной связи с учётом индивидуальных задач и возможностей студентов, что делает процессы самооценки и мониторинга учебного прогресса более осознанными и эффективными.

Таким образом, индивидуализированный подход способствует не только повышению качества образовательного процесса, но и личностному развитию студентов, укреплению их уверенности в собственных возможностях и формированию устойчивой мотивации к учебной деятельности.

Ещё одним важным фактором, выступающим научно-методической основой развития профессиональной компетентности студентов, является умение осуществлять самооценку собственных знаний. Способность к самооцениванию представляет собой значимый метакогнитивный навык, позволяющий обучающимся активно участвовать в процессе собственного обучения и профессионального развития.

Самооценка способствует формированию учебной самостоятельности студентов. Анализируя уровень усвоения материала и степень понимания изучаемых тем, обучающиеся могут более точно определить области,

требующие дополнительного внимания, и целенаправленно корректировать свою учебную деятельность.

Оценка собственных знаний предполагает развитие метакогнитивных умений, включая рефлексию, осознание индивидуальных образовательных потребностей и объективную оценку уровня сформированности знаний и умений. Данные навыки являются необходимым условием успешного обучения, поскольку позволяют студентам эффективно планировать учебный процесс, выбирать оптимальные стратегии и методы обучения в соответствии с личными образовательными целями.

Кроме того, осознание собственного прогресса и учебных достижений выступает важным фактором повышения мотивации. Самооценка позволяет студентам увидеть результаты своих усилий, что стимулирует их стремление к дальнейшему освоению знаний и профессиональному росту.

В связи с этим особую значимость приобретает организация образовательного процесса, ориентированного на поощрение самостоятельной оценки обучающимися собственных знаний и умений. Это может быть реализовано через создание условий для регулярной рефлексии, предоставление конструктивной обратной связи со стороны преподавателей, а также организацию учебных мероприятий и соревнований, позволяющих студентам демонстрировать свои достижения и динамику личностного и профессионального развития [9].

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Результаты проведённого исследования свидетельствуют о том, что применение технологии scribing в образовательном процессе способствует существенному повышению уровня профессиональной компетентности студентов. Визуализация учебного материала с использованием данной технологии улучшает процессы восприятия, систематизации и запоминания информации, что обеспечивает более глубокое и осознанное усвоение знаний.

Установлено, что технология scribing оказывает положительное влияние на формирование ключевых профессиональных качеств обучающихся, таких как аналитическое мышление, творческий подход к решению задач, коммуникативные умения и навыки самоорганизации. Данные компетенции приобретают особую значимость в условиях цифровизации общества и постоянно изменяющихся требований современного рынка труда.

Использование технологии scribing активизирует познавательную деятельность студентов, повышает их учебную мотивацию, делает

образовательный процесс более наглядным, интерактивным и практико-ориентированным. Это, в свою очередь, способствует более эффективной подготовке обучающихся к будущей профессиональной деятельности и успешному функционированию в среде современных информационных технологий.

В целях повышения результативности обучения и развития ключевых профессиональных компетенций представляется целесообразным интегрировать технологию scribing в учебные программы высших образовательных учреждений. Данная технология может эффективно применяться при изучении различных дисциплин для визуального объяснения сложных понятий, процессов и явлений. При этом успешное внедрение Scribing требует целенаправленной подготовки преподавателей, овладения ими методикой и инструментарием данной технологии, что позволит повысить качество образовательного процесса и будет способствовать профессиональному развитию студентов.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. White R. W. Motivation reconsidered: the concept of competence // Psychological Review. 1959. Vol. 66, № 5. – P. 297-333.
2. Chomsky N. Aspects of the Theory of Syntax. – Cambridge: MIT Press, 2014. – P. 251.
3. McClelland D. C. Testing for competence rather than for intelligence // American Psychologist. 1973. Vol. 28, № 1. – P. 1-14.
4. <https://www.dissercat.com/content/sodeistvie-razvitiyu-innovatsionnoi-kompetentnosti-rukovoditelei-doshkolnykh-obrazovatelnykh>
5. Муслимов Н. А., ва бошқ. Касб таълими ўқитувчиларининг касбий компетентлигини шакллантириш технологияси: монография. – Тошкент: Фан ва технология, 2013. – Б. 256.
6. Абдуллаев С. Х., Турсунова Ш. Б. Бўлажак технологик таълим фани ўқитувчисининг қобилият хусусиятлари // Инновации в педагогике и психологии. 2021, Т. 4, № 6.
7. Юнусова Н. Ш., Назарова Н. Ж., Жуманиязова Н. С. Педагогларда касбий компетенцияни такомиллаштириш (олий таълим тизими мисолида) // Современное образование (Узбекистан). 2022, № 6 (115). – Б. 9-16.
8. Сидикова Д. Ш. Талабаларнинг касбий компетентлигини такомиллаштиришнинг илмий-методик асослари // Образование и

- инновационные исследования: международный научно-методический журнал. 2023. № 5. – С. 232-235.
9. Турсунова Л. К. Научно-методические основы развития профессиональной компетентности студентов на основе технологии Scribing // Ta'lim, fan va innovatsiya: ma'naviy-ma'rifiy, ilmiy-uslubiy jurnal. 2024. № 5. – В. С. 5-12. ISSN 2181-8274.
10. Турсунова Л. К. Влияние технологии Scribing на развитие студентов // Kesh ziyosi. 2024. – С. 152-160.
11. Турсунова Л. К. Скрайбинг — эффективная технология в образовании // Педагогика. 2024, № 3. – С. 236-239.
12. Турсунова Л. К. Scribing – эффективный подход в педагогике // Материалы Республиканской научно-практической конференции. – Шахрисабз: ШДПИ, 22.05.2024. – С. 536-539.

PEDAGOGIKA

BO‘LAJAK O‘QITUVCHILARNING KASBIY KOMPETENTLIGINI RIVOJLANTIRISHDA BULUTGA ASOSLANGAN TA’LIM MUHITLARIDAN FOYDALANISH TEXNOLOGIYALARI

DONAYEV NURIDDIN YULDASHEVICH

Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti

“Oliy matematika kafedrasi” kafedrasi katta o‘qituvchisi

Email: nuriddinustoz1905@gmail.com

UDK: 004.738.5:371.13

YO‘LDOSHEV SHERZOD NURIDDINOVICH

Surxondaryo pedagogika texnikumi

“Umum ta’lim va umum kasbiy” kafedrasi katta o‘qituvchisi

Email: sherxonyuldoshevsherxon@gmail.com

Kalit so‘zlar:

ta’lim, axborot, raqamli texnologiya, multimedia, kompetensiya, bulutli texnologiya, modul, dasturiy ta’minot, bilim.

Annotatsiya:

Zamonaviy ta’lim tizimida bo‘lajak o‘qituvchilarning kasbiy kompetentligini rivojlantirish ustuvor vazifalardan biri hisoblanadi. Raqamli transformatsiya sharoitida bulutga asoslangan texnologiyalardan foydalanish ta’lim jarayonini samarali tashkil etish, o‘qituvchilarning malakasini doimiy ravishda oshirish va innovatsion pedagogik yondashuvlarni joriy etish imkoniyatlarini kengaytiradi. Bulut texnologiyalari o‘qituvchilarga ta’lim resurslaridan masofadan turib foydalanish, o‘quv jarayonini monitoring qilish, natijalarni baholash hamda kasbiy rivojlanishni tizimli rejalashtirishga sharoit yaratadi. Mazkur maqolada bo‘lajak o‘qituvchilarning kasbiy kompetensiyasini shakllantirish va rivojlantirish jarayonida bulutga asoslangan muhitlardan foydalanishning pedagogik imkoniyatlari tahlil qilinadi, ularni o‘quv jarayoniga joriy etishning nazariy asoslari yoritiladi.

ТЕХНОЛОГИИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ОБЛАЧНЫХ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ СРЕД В РАЗВИТИИ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ

Ключевые слова: **Аннотация:** В современной системе образования образование, развитие профессиональной компетентности будущих

информация,
цифровые
технологии,
мультимедиа,
компетенция,
облачные
технологии,
модуль,
программное
обеспечение,
знания.

учителей является одной из приоритетных задач. Использование облачных технологий в условиях цифровой трансформации расширяет возможности эффективной организации образовательного процесса, постоянного повышения квалификации учителей и внедрения инновационных педагогических подходов. Облачные технологии создают условия для учителей для дистанционного доступа к образовательным ресурсам, мониторинга учебного процесса, оценки результатов и системного планирования профессионального развития. В данной статье анализируются педагогические возможности использования облачных сред в процессе формирования и развития профессиональной компетентности будущих учителей, освещаются теоретические основы их внедрения в учебный процесс.

TECHNOLOGIES FOR USING CLOUD-BASED EDUCATIONAL ENVIRONMENTS IN THE DEVELOPMENT OF PROFESSIONAL COMPETENCE OF FUTURE TEACHERS

Keywords:

education,
information,
digital technology,
multimedia,
competence, cloud
technology, module,
software, knowledge.

Abstract:

In the modern education system, the development of professional competence of future teachers is one of the priority tasks. The use of cloud-based technologies in the context of digital transformation expands the possibilities for the effective organization of the educational process, the continuous improvement of teachers' qualifications, and the introduction of innovative pedagogical approaches. Cloud technologies create conditions for teachers to use educational resources remotely, monitor the educational process, evaluate results, and systematically plan professional development. This article analyzes the pedagogical possibilities of using cloud-based environments in the process of forming and developing the professional competence of future teachers, highlights the theoretical foundations of their implementation in the educational process.

KIRISH

Bugungi kunda uzluksiz ta'lim jarayonini axborot-kommunikatsiya texnologiyalarisiz tasavvur etish deyarli imkonsizdir. Ta'lim tizimida multimedia taqdimotlari, video va audio materiallar, interaktiv resurslarning keng joriy etilishi zamonaviy pedagogik amaliyotning ajralmas qismiga aylandi. Bu esa o'qituvchilardan dars mashg'ulotlarini yanada qiziqarli, interaktiv, vizual jihatdan boy va dinamik tashkil etishni, shuningdek, ta'lim jarayonida yangi usul hamda vositalarni izchil ravishda izlab topishni talab etadi.

O'zbekiston Respublikasida uzluksiz ta'lim tizimini modernizatsiya qilish va axborotlashtirishga qaratilgan davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biri – zamonaviy jamiyat talablariga mos, raqamli muhitda samarali faoliyat yurita oladigan, yuqori kasbiy kompetensiyaga ega kadrlarni tayyorlashdir. Mazkur maqsadga erishish ta'lim jarayonida sinfda va sinfdan tashqari faoliyatda mavjud barcha axborot texnologiyalari imkoniyatlaridan oqilona foydalanish, shuningdek, raqamli texnologiyalar asosida o'quvchilarning bilim olishga bo'lgan qiziqishi va mustaqil ta'lim olish motivatsiyasini kuchaytirish orqali ta'minlanadi.

So'nggi yillarda ta'limni rivojlantirishning global tendensiyalaridan biri sifatida bulutli texnologiyalardan foydalanishga alohida e'tibor qaratilmoqda. Bulutli texnologiyalar ta'lim resurslarining ochiqligi, moslashuvchanligi va uzluksizligiga xizmat qilib, o'quv jarayonini samarali tashkil etish, ta'lim ishtirokchilari o'rtasida hamkorlikni rivojlantirish hamda ta'lim sifati va samaradorligini oshirish uchun keng imkoniyatlar yaratadi. Shu jihatdan, uzluksiz ta'lim jarayonida axborot texnologiyalari, xususan, bulutga asoslangan texnologiyalar jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanishiga ta'sir etuvchi muhim omillardan biri hisoblanadi.

Mazkur maqolaning asosiy maqsadi – bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy kompetentligini rivojlantirish jarayonida bulutli texnologiyalardan samarali foydalanish usullarini ilmiy-pedagogik jihatdan tahlil qilishdan iborat. Shuningdek, tadqiqot o'qituvchilarning kasbiy o'sishiga ko'maklashish, ularning raqamli kompetentligini rivojlantirish hamda bulutli texnologiyalarni ta'lim tizimida yanada kengroq va samarali qo'llash imkoniyatlarini aniqlashga qaratilgan.

ADABIYOTLAR TAHLILI

Zamonaviy ta'lim tizimida yuzaga kelayotgan muammolarni samarali hal etishda o'qituvchining kasbiy tayyorgarligi muhim omil hisoblanadi. Ayniqsa, bo'lajak o'qituvchilarning universitet ta'limi jarayonidayoq zamonaviy axborot texnologiyalaridan samarali foydalanish imkonini beruvchi kasbiy va raqamli kompetensiyalarni egallashi dolzarb vazifalardan biridir. Shu bois, ta'lim jarayonini

kompyuterlashtirish va axborotlashtirishga qaratilgan yangicha pedagogik yondashuvlarni ishlab chiqish ilmiy tadqiqotlarning ustuvor yoʻnalishiga aylanib bormoqda.

Mazkur yoʻnalishda olib borilgan ilmiy izlanishlar tahlili shuni koʻrsatadiki, respublikamiz olimlari M.H.Lutfillayev, M.A.Fayziyev [1, 79-81], A.A.Omonov, U.M.Rasulov [2], U.M.Mirsanov [3, 70-71], R.A.Ruziyev [4, 111-117] va boshqalar oʻz tadqiqotlarida taʼlim jarayonida axborot texnologiyalaridan foydalanishning pedagogik, didaktik va tashkiliy jihatlarini atroflicha yoritib berganlar. Ularning ishlarida zamonaviy taʼlim muhitini shakllantirish, oʻqituvchilarning kasbiy kompetentligini rivojlantirish hamda innovatsion texnologiyalarni oʻquv jarayoniga integratsiya qilish masalalariga alohida eʼtibor qaratilgan.

Xorijiy tadqiqotchilar M.B.Tokareva [5, 133-140], S.D.Carreto [6, 48], V.S.Chuhan [7, 14-22] kabi olimlarning ilmiy ishlari ham taʼlimni axborotlashtirish, raqamli muhitda oʻqitish samaradorligini oshirish va pedagoglarning IT kompetensiyalarini rivojlantirish muammolarini tahlil qilishga bagʻishlangan. Ushbu tadqiqotlarda axborot texnologiyalarining taʼlim sifatiga taʼsiri, elektron va masofaviy taʼlim vositalarining imkoniyatlari keng yoritilgan.

Shu bilan birga, bulutli hisoblash texnologiyalarining mohiyati, ularning afzallik va kamchiliklari S.B.Ablameyko [8, 30-34], O.A.Emelʼyanova [9, 907-909] kabi olimlar tomonidan batafsil tahlil qilingan. Mazkur tadqiqotlarda bulutli texnologiyalarning texnik va tashkiliy jihatlari chuqur oʻrganilgan boʻlsa-da, ularni taʼlim jarayonida qoʻllash, xususan, boʻlajak oʻqituvchilarda IT va raqamli kompetensiyalarni shakllantirish bilan bogʻliq bulutli taʼlim texnologiyalarining ayrim nazariy va amaliy jihatlari yetarli darajada yoritilmagan.

Shu sababli, bulutli texnologiyalar asosida boʻlajak oʻqituvchilarning kasbiy kompetentligini rivojlantirish masalasi qoʻshimcha ilmiy tadqiqotlarni talab etadi hamda mazkur maqolaning dolzarbligini belgilaydi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Mazkur tadqiqot boʻlajak oʻqituvchilarning kasbiy kompetentligini rivojlantirish jarayonida bulutli texnologiyalardan foydalanishning pedagogik imkoniyatlarini aniqlash va asoslashga qaratilgan. Tadqiqot metodologiyasi tizimli, kompetensiyaviy hamda faoliyatga yoʻnaltirilgan yondashuvlarga tayangan holda ishlab chiqildi. Ushbu yondashuvlar boʻlajak oʻqituvchilarning raqamli muhitda samarali faoliyat yuritishiga zarur boʻlgan bilim, koʻnikma va malakalarni shakllantirishni taʼminlashga xizmat qiladi.

Tadqiqot jarayonida bulutli texnologiyalar apparat vositalari, litsenziyalangan

dasturiy ta'minot, axborot almashuv kanallari va foydalanuvchilarni qo'llab-quvvatlash xizmatlarini o'z ichiga olgan, ma'lumotlarni saqlash, qayta ishlash hamda masofadan turib ulardan foydalanish imkonini beruvchi platforma sifatida talqin qilindi. Bulutli xizmatlarga asoslangan elektron ta'lim muhitini yaratish va uni o'quv jarayoniga integratsiya qilish oliy ta'lim muassasalari oldida turgan ustuvor vazifalardan biri sifatida qaraldi.

Tadqiqotda turli raqamli qurilmalar va resurslardan foydalanish imkonini beruvchi moslashuvchan ta'lim muhitini tashkil etish orqali talabalar va o'qituvchilar o'rtasida faol pedagogik hamkorlikni rivojlantirishga alohida e'tibor qaratildi. Bu jarayon elektron va aralash ta'lim shakllarini samarali tashkil etish, o'quv jarayoniga axborot texnologiyalari vositalarini keng ko'lamda joriy etish imkonini berdi.

Metodologik jihatdan tadqiqot quyidagi ilmiy tadqiqot metodlari asosida amalga oshirildi:

- nazariy tahlil va umumlashtirish – ilmiy-pedagogik adabiyotlar, me'yoriy-huquqiy hujjatlar va xorijiy tajribalarni o'rganish maqsadida;
- taqqoslash va tizimlashtirish – bulutli texnologiyalarning an'anaviy o'qitish vositalariga nisbatan afzalliklarini aniqlash uchun;
- kuzatish va suhbat – ta'lim jarayonida talabalarning faolligi va motivatsiyasini aniqlashda;
- so'rovnoma – bo'lajak o'qituvchilarning raqamli va kasbiy kompetensiyalarini baholashda;
- tajriba-sinov ishlari – bulutli texnologiyalar asosida tashkil etilgan o'quv mashg'ulotlarining samaradorligini aniqlashda.

Tadqiqot jarayonida bulutli ta'lim muhiti doirasida guruh va individual ishlash shakllari, tadqiqot elementlariga asoslangan topshiriqlar, kompyuter texnologiyalari hamda ijtimoiy tarmoqlardan maqsadli foydalanish yo'lga qo'yildi. Natijada talabalar mustaqil axborot izlash, uni tahlil qilish va amaliyotda qo'llash ko'nikmalarini rivojlantirib, asosiy kasbiy va raqamli kompetensiyalarni egalladilar.

Shuningdek, bulutli xizmatlardan foydalanish o'qitish jarayonida individual yondashuv va shaxsiy motivatsiyani ta'minlovchi omil sifatida qaraldi. Bunday sharoitda o'qituvchining roli an'anaviy bilim beruvchidan maslahatchi va yo'naltiruvchi sifatiga o'zgarib, talabalar bilan asosan raqamli aloqa vositalari orqali muloqot olib borildi. Bu esa o'qitish metodikasini yangilashni, pedagogdan fan sohasi bilan bir qatorda axborot texnologiyalari bo'yicha ham yetarli kompetensiyaga ega bo'lishni talab etdi.

Umuman olganda, axborot texnologiyalari, xususan, veb va bulutli texnologiyalarning jadal rivojlanishi o'quv fanlari va kasbiy modullarni o'qitish

metodikasini takomillashtirish, talabalarning mustaqil ta'lim faoliyatini samarali tashkil etish hamda o'quv jarayonini boshqarish imkoniyatlarini kengaytiradi. Shu bois, bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy kompetentligini rivojlantirishda bulutga asoslangan ta'lim muhitlaridan foydalanish mazkur tadqiqotning metodologik asosi va ilmiy-amaliy ahamiyatini belgilaydi.

NATIJALAR

Zamonaviy axborot texnologiyalari rivojlanishining eng istiqbolli va samarali yo'nalishlaridan biri sifatida bulutli hisoblash texnologiyalari e'tirof etilmoqda. Bulutli hisoblash deganda ma'lumotlarni qayta ishlash va saqlashning taqsimlangan modeli tushunilib, unda kompyuter resurslari va dasturiy imkoniyatlar foydalanuvchilarga internet orqali xizmat sifatida taqdim etiladi. Bunday texnologiya foydalanuvchilarga axborot resurslaridan masofadan turib foydalanish, ularni tahrirlash va boshqarish imkonini beradi.

Tahlil natijalari shuni ko'rsatdiki, bugungi kunda ta'lim jarayoni tobora mobil ta'lim konsepsiyasiga asoslanmoqda. Ushbu sharoitda o'qituvchilar, kasb-hunar ta'limi xodimlari, ta'lim muassasalari rahbarlari hamda ota-onalar ta'lim resurslari va xizmatlaridan istalgan joyda – ta'lim muassasasida, uy sharoitida yoki yo'lda foydalanish ehtiyojiga ega. Aynan bulutli texnologiyalar ushbu ehtiyojlarni qondirish uchun mustahkam texnologik asos bo'lib xizmat qiladi.

Tadqiqot davomida bulutli texnologiyalarni ta'lim jarayoniga joriy etishning bir qator muhim afzalliklari aniqlandi. Jumladan, ta'lim ishtirokchilari doimo o'quv resurslarining yangilangan va so'nggi versiyalaridan foydalanish imkoniyatiga ega bo'ladilar. Shu bilan birga, zamonaviy litsenziyalangan dasturiy ta'minot va xizmatlarni xarid qilish uchun qo'shimcha moliyaviy xarajatlarning kamayishi kuzatildi. Bulutli xizmatlardan foydalanish lokal tarmoqlardan global tarmoqlarga o'tishni ta'minlab, texnik xizmat ko'rsatish bilan bog'liq xarajatlarni sezilarli darajada qisqartiradi.

Tahlil natijalariga ko'ra, bulutli texnologiyalar o'qituvchilar, talabalar va ota-onalarning shaxsiy kompyuterlar, planshetlar va mobil qurilmalar orqali ta'lim resurslaridan foydalanish imkoniyatlarini kengaytiradi. Bu esa ta'lim muassasalarida qo'shimcha texnik o'quv vositalarini sotib olish zaruratini kamaytirib, o'quv jarayonini iqtisodiy jihatdan samarali tashkil etishga xizmat qiladi.

Tajriba-sinov ishlari jarayonida talabalar va o'qituvchilar bulutli muhitda hujjatlarni yaratish, tahrirlash, ko'rish, sharhlash hamda topshiriqlarni masofadan turib berish va bajarish imkoniyatiga ega bo'ldilar. Bu esa o'quv jarayonining uzluksizligini ta'minlab, talabalar mustaqil ishlash faolligi va o'qishga bo'lgan

motivatsiyasining oshishiga ijobiy ta'sir ko'rsatdi.

Shu sababli, ta'lim jarayoni ishtirokchilari qayerda bo'lishidan qat'i nazar, o'quv hujjatlarini ochish, tahrirlash, ko'rish, sharhlash hamda topshiriqlarni masofadan turib berish va bajarish imkoniyatiga ega bo'ladilar (1-rasm).

1-rasm

Zarur bo'lgan o'quv fayllarining doimiy ravishda mavjudligi

Shubhasiz, aniqlangan afzalliklar uzluksiz ta'lim tizimida bulutli texnologiyalarning muvaffaqiyatli joriy etilishi uchun zarur bo'lgan pedagogik va texnologik shart-sharoitlar mavjudligini ko'rsatadi. Biroq, tahlil natijalari shuni ham ko'rsatadiki, bulutli texnologiyalardan foydalanish jarayonida ayrim cheklov va muammolar ham uchraydi. Jumladan, bulutli xizmatlar bilan samarali ishlash doimiy va barqaror internet tarmog'iga bog'liqlikni talab etadi. Ayrim holatlarda dasturiy ta'minot faqat bulut muhiti orqali taqdim etilib, foydalanuvchilarning ilovalarni chuqur moslashtirish imkoniyatlari cheklanadi. Shuningdek, axborot xavfsizligi va ma'lumotlar maxfiyligini to'liq kafolatlash masalasi ham dolzarb muammo sifatida saqlanib qolmoqda, chunki hozirgi kunda ma'lumotlarning mutlaq darajada himoyalanganligini ta'minlaydigan universal texnologiya mavjud emas.

Shu bilan birga, pedagogik tajriba shuni ko'rsatadiki, har qanday o'quv fanini yoki modulni o'zlashtirish jarayoni mashg'ulotlar mazmunan boy, qiziqarli va amaliy faoliyatga yo'naltirilgan holda tashkil etilgandagina yuqori samaradorlikka erishadi. Bugungi kunda XXI asr o'quvchilari raqamli texnologiyalar muhitida shakllanayotgan avlod vakillari ekanligini inobatga olsak, ta'lim jarayonida zamonaviy axborot texnologiyalari, xususan, bulutli yechimlardan foydalanish pedagogik zaruratga aylanmoqda.

O'tkazilgan tahlil asosida ta'lim jarayonida keng qo'llanish imkoniyatiga ega

bo'lgan asosiy bulutli xizmat modellarini ajratib ko'rsatish mumkin. Xizmat sifatida dasturiy ta'minot (SaaS) modeli foydalanuvchilarga tayyor ilovalardan veb-interfeys orqali foydalanish imkonini berib, o'quv va tashkiliy faoliyatni samarali tashkil etishga xizmat qiladi (masalan, Google Workspace, Microsoft 365). Platforma sifatida xizmat (PaaS) modeli esa dasturiy mahsulotlarni ishlab chiqish, sinovdan o'tkazish va joriy etish uchun qulay texnologik muhitni taqdim etadi (masalan, Google App Engine, Heroku).

Shuningdek, Infratuzilma sifatida xizmat (IaaS) modeli foydalanuvchilarga hisoblash va ma'lumotlarni saqlash resurslarini mustaqil boshqarish imkonini berib, ta'lim muassasalarida keng ko'lamli axborot tizimlarini joriy etishga sharoit yaratadi (masalan, Amazon Web Services, Microsoft Azure). Funksiya sifatida xizmat (FaaS) modeli esa foydalanuvchidan faqat funksional kod yozishni talab etib, uning avtomatik bajarilishini ta'minlaydi (masalan, AWS Lambda).

Natijalar shuni ko'rsatadiki, bulutli texnologiyalarning jadal rivojlanishi bo'lajak o'qituvchi uchun samarali "bulutli asboblarni to'plamini"ni shakllantirish imkonini beradi. Ushbu asboblarni to'plamini umumiy maqsadli bulut xizmatlari, hisoblash resurslari, bulutli ofis ilovalari, taqdimot va grafik xizmatlar hamda ixtisoslashgan ta'limiy bulut platformalarini o'z ichiga olishi mumkin. Mazkur yondashuv bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy va raqamli kompetentligini rivojlantirish, ularning zamonaviy ta'lim muhitida samarali faoliyat yuritishga tayyorligini oshirishda muhim natijalarni ta'minlaydi.

Umuman olganda, o'tkazilgan tahlil va olingan natijalar shuni ko'rsatadiki, bulutli texnologiyalar asosida tashkil etilgan ta'lim muhiti bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy va raqamli kompetentligini rivojlantirish, o'quv jarayonini moslashuvchan va samarali tashkil etish hamda zamonaviy ta'lim talablariga mos pedagog kadrlarni tayyorlashda muhim ahamiyat kasb etadi.

XULOSA

Yuqorida bayon etilgan tahlil va ilmiy mulohazalarga tayanib xulosa qilish mumkinki, bulutli texnologiyalar ta'lim jarayonini tashkil etishning an'anaviy shakllariga samarali muqobil bo'lib, shaxsiylashtirilgan ta'limni yo'lga qo'yish, interfaol darslarni tashkil etish hamda hamkorlikda o'qitish imkoniyatlarini sezilarli darajada kengaytiradi. Bulutga asoslangan ta'lim muhiti o'qituvchi va talaba o'rtasidagi o'zaro aloqani mustahkamlab, o'quv jarayonining moslashuvchanligi va uzluksizligini ta'minlaydi.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, bulutli texnologiyalarni ta'lim tizimiga joriy etish zarur dasturiy ta'minotni xarid qilish va texnik infratuzilmani qo'llab-

quvvatlash bilan bog‘liq xarajatlarni kamaytirish bilan bir qatorda, o‘quv jarayonining sifati va samaradorligini oshirishga xizmat qiladi. Eng muhimi, mazkur texnologiyalar talabalarda mustaqil ta‘lim olish, axborotni tahlil qilish va undan samarali foydalanish ko‘nikmalarini shakllantirib, ularni zamonaviy axborot jamiyati sharoitida faol hayot va kasbiy faoliyatga tayyorlaydi.

Shu bilan birga, bulutli texnologiyalardan foydalanish bo‘lajak o‘qituvchilarning kasbiy va raqamli kompetentligini rivojlantirishda muhim omil bo‘lib, ularning innovatsion pedagogik faoliyatga tayyorligini oshiradi. Bu esa uzluksiz ta‘lim tizimida raqamli transformatsiyani jadallashtirishga xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Lutfillayev M. H., Fayziyev M. A. Multimediyali elektron darsliklarda o‘qitish metodikasi // Uzluksiz ta‘lim. – Toshkent, 2002, № 4. – B. 79-81.
2. Omonov A. A., Rasulov U. M. Raqamli ta‘lim ishtirokchilari kompetentligini oshirish muammolari // Pedagog International Research Journal. 2022, T. 2, № 1. – B. 150-153. DOI: 10.5281/zenodo.5919934.
3. Mirsanov U. M. Principles to increase the effectiveness of teaching programming languages in higher education institutions // Monografia: science, research, development. – Paris, 2020. – P. 70-71.
4. Ruziyev R. A. Information technologies in education: approaches and principles of designing electronic resources // Scientific-methodical journal “Teacher and Continuous Education”. – Nukus, 2020. № 1. – P. 111-117.
5. Токарева М. В. Цифровая компетенция или цифровая компетентность // Вестник Шадринского государственного педагогического университета. 2021, 4(52). – С. 133-140.
6. Carretero S., Vuorikari R., Punie Y. DigComp 2.1: The Digital Competence Framework for Citizens with eight proficiency levels and examples of use. – Luxembourg : Publications Office of the European Union, 2017. – P. 48.
7. Chouhan V. S. Understanding competencies and competency modeling: a literature survey // IOSR Journal of Business and Management (IOSR-JBM). – 2014. Vol. 16, Iss. 1, Ver. I. – P. 14-22.
8. Абламейко С. В., Воротницкий Ю. И., Листопад Н. И. «Облачные» технологии в образовании // Электроника инфо. 2013. № 9. – С. 30-34.
9. Емельянова О. А. Применение облачных технологий в образовании // Молодой ученый. 2014. – № 3. – С. 907-909.

PEDAGOGIKA

BOSHLANG'ICH SINIF O'QUVCHILARIDA QADRIYATLI MUNOSABATNI SHAKILLANTIRISHDA MILLIY TARBIYANING AHAMIYATI

ACHILOV OBID MUZROBOVICH

*Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti
"Maktabgacha ta'lim" kafedrası o'qituvchisi*

Email: o.ochilov@dtpi.uz

UDK: 373.3:502.4

<https://orcid.org/0009-0006-3043-9243>

Kalit so'zlar:

milliy tarbiya,
qadriyatlar,
boshlang'ich ta'lim,
ma'naviy-axloqiy
rivojlanish,
o'quvchi
shaxsiyati,
qadriyatli
munosabat,
pedagogik
yondashuvlar,
tarbiyaviy
texnologiyalar,
oila va maktab
hamkorligi.

Annotatsiya: Ushbu ilmiy maqolada boshlang'ich sinf o'quvchilarida qadriyatli munosabatni shakllantirish jarayonida milliy tarbiyaning o'рни va ahamiyati nazariy hamda amaliy asoslarda tahlil etiladi. Tadqiqot doirasida o'quvchilarda vatanga muhabbat, mehr-oqibat, halollik, mas'uliyat, bag'rikenglik va kattalarga hurmat kabi milliy-axloqiy fazilatlarining shakllanishiga ta'sir etuvchi pedagogik omillar ilmiy asosda yoritilgan. Shuningdek, oilaviy tarbiya, maktab muhiti, sinfdan tashqari ta'lim-tarbiya jarayonlari, xalq og'zaki ijodi vositalari hamda zamonaviy pedagogik texnologiyalarni qo'llash samaradorligi tahlil qilingan. Tadqiqot natijalari milliy qadriyatlarga tayangan holda ta'lim jarayonini tashkil etish boshlang'ich sinf o'quvchilarining ma'naviy-axloqiy rivojlanishida muhim omil ekanini tasdiqlaydi. Maqola yakunida milliy tarbiya mazmunini o'quv jarayoniga samarali integratsiyalash bo'yicha metodik tavsiyalar ishlab chiqilgan.

ЗНАЧЕНИЕ НАЦИОНАЛЬНОГО ВОСПИТАНИЯ В ФОРМИРОВАНИИ ЦЕННОСТНЫХ ОТНОШЕНИЙ У УЧАЩИХСЯ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ

Ключевые слова:

национальное
воспитание,
ценности,

Аннотация: В данной научной статье на теоретической и практической основе анализируется роль и значение национального воспитания в процессе формирования ценностного отношения у учащихся начальных классов. В

начальное образование, духовно-нравственное развитие, личность учащегося, ценностное отношение, педагогические подходы, воспитательные технологии, сотрудничество семьи и школы.

рамках исследования на научной основе освещены педагогические факторы, влияющие на формирование у учащихся таких национально-нравственных качеств, как любовь к Родине, доброта, честность, ответственность, толерантность и уважение к старшим. Также проанализирована эффективность применения семейного воспитания, школьной среды, внеклассных образовательных процессов, средств устного народного творчества и современных педагогических технологий. Результаты исследования подтверждают, что организация образовательного процесса на основе национальных ценностей является важным фактором духовно-нравственного развития учащихся начальных классов. В конце статьи разработаны методические рекомендации по эффективной интеграции содержания национального воспитания в учебный процесс.

THE IMPORTANCE OF NATIONAL EDUCATION IN THE FORMATION OF VALUED ATTITUDES IN PRIMARY SCHOOL PUPILS.

Keywords:

national upbringing, values, primary education, spiritual and moral development, student personality, value relations, pedagogical approaches, educational technologies, family and school cooperation.

Abstract:

In this scientific article, the role and significance of national upbringing in the process of forming a value-based attitude in primary school students are analyzed on theoretical and practical bases. Within the framework of the study, pedagogical factors influencing the formation of national-moral qualities in students, such as love for the Motherland, kindness, honesty, responsibility, tolerance, and respect for elders, are highlighted on a scientific basis. The effectiveness of the use of family upbringing, the school environment, extracurricular educational processes, folk oral art, and modern pedagogical technologies was also analyzed. The research results confirm that the organization of the educational process based on national values is an important factor in the spiritual and moral development of primary school students. At the end of the article, methodological recommendations for the effective integration of the content of national upbringing into the educational process were

developed.

KIRISH

Bugungi globallashuv sharoitida yosh avlodni milliy va umuminsoniy qadriyatlar asosida tarbiyalash ta'lim-tarbiya tizimining ustuvor yo'nalishlaridan biri sanaladi. Xususan, boshlang'ich ta'lim bosqichi o'quvchida ma'naviy-axloqiy fazilatlar, madaniy ong va ijtimoiy mas'uliyatni shakllantirishda muhim poydevor bo'lib xizmat qiladi. Shu boisdan mazkur bosqichda ta'lim jarayonini milliy tarbiya mazmuni bilan boyitish dolzarb ilmiy-amaliy vazifalardan hisoblanadi.

Tarbiya – shaxsning jismoniy, ruhiy, axloqiy va ma'naviy jihatdan rivojlanishiga yo'naltirilgan uzluksiz pedagogik hamda psixologik jarayondir. Uning asosiy maqsadi jamiyat ehtiyojlari va umuminsoniy qadriyatlarga mos komil insonni shakllantirishdan iborat. Milliy tarbiya esa ushbu jarayonning muayyan xalq an'analari, urf-odatlarini, ma'naviy merosi va milliy qadriyatlari asosida tashkil etilgan ko'rinishi bo'lib, shaxsda milliy mafkura, milliy g'urur, milliy ong va o'zligini anglashni rivojlantirishga xizmat qiladi. Professor M.Quronov ta'kidlaganidek, milliy tarbiya ko'p qirrali tushuncha bo'lib, quyidagi xususiyatlar bilan tavsiflanadi:

- milliy qadriyatlarga tayangan holda maqsadli tarbiyaviy faoliyatni tashkil etish;
- umuminsoniy tarbiyaning har bir xalqqa xos bo'lgan betakror shakli sifatida namoyon bo'lishi;
- xalqning madaniy merosini asrab-avaylash, tiklash va rivojlantirish vositasi bo'lishi;
- o'quvchi shaxsini har tomonlama rivojlantirishning ma'naviy manbai bo'lib xizmat qilishi;
- o'quvchilarni axloqiy, vatanparvarlik, mehnatsevarlik, estetik, iqtisodiy, ekologik tarbiyalashning asosiy tamoyili hisoblanishi;
- millatlararo totuvlik va muloqot madaniyatini rivojlantirish orqali umumjamiyatda hamjihatlikni mustahkamlashga xizmat qilishi;
- ijtimoiy tarbiya va maktab tarbiyasi uyg'unligini ta'minlovchi muhim pedagogik shart bo'lishi [1, 160].

Shu sababli milliy tarbiyaning mazmunini maktabgacha va maktab ta'limi jarayoniga samarali integratsiya qilish, milliy qadriyatlarning tub mohiyatini yosh avlodga yetkazish va ularni amaliy hayotda namoyon etishga yo'naltirish jamiyat rivoji uchun dolzarb vazifadir.

So'nggi yillarda milliy tarbiyaga doir ilmiy tadqiqotlar ko'payib borayotgan bo'lsa-da, boshlang'ich sinf o'quvchilarining qadriyatli munosabatini shakllantirishda milliy tarbiya omillarining pedagogik imkoniyatlari hali yetarlicha to'liq o'rganilmagan. Ko'pgina ishlarda tarbiya masalasi tor psixologik yoki sotsiologik

qamrovda baholangan bo‘lib, uning maktab ta‘limi bilan uzviy bog‘liqligi yetarli ilmiy asoslanmagan.

Shu nuqtai nazardan, mazkur tadqiqot boshlang‘ich sinf ta‘limida milliy tarbiyaning pedagogik mexanizmlarini, samarador omillarini va qo‘llash strategiyalarini aniqlashga yo‘naltirilgan bo‘lib, o‘quvchilarning ma‘naviy-axloqiy rivojlanishida milliy qadriyatlarning tutgan o‘rnini chuqur tahlil qilishni maqsad qiladi.

ADABIYOTLAR TAHLILI

Qadriyatlar, milliy o‘zlik va ularni yosh avlod ongiga singdirish masalasi zamonaviy pedagogika fanining eng dolzarb yo‘nalishlaridan biri sanaladi. Maktabgacha hamda boshlang‘ich ta‘lim bosqichida bola shaxsining poydevori shakllanishi bois, aynan shu davrda milliy tarbiyaga doir ta‘sir mexanizmlarini chuqur o‘rganish zarur. Bu jarayonda o‘zbek, rus va jahon pedagog olimlarining ilmiy qarashlari muhim metodologik manba sifatida e‘tirof etiladi.

Ilmiy manbalarda “qadriyat” tushunchasiga turlicha talqinlar uchraydi. A.N.Leontyev [2, 304], L.S.Vygotskiy [3, 287] kabi olimlar qadriyatlarni shaxs faoliyati jarayonida shakllanadigan ichki motivatsion tizim sifatida izohlaydi. Ularning ta‘kidlashicha, bolaning ijtimoiy muhit bilan o‘zaro munosabati, oila, o‘qituvchi va tengdoshlar bilan muloqoti qadriyatlar tizimining shakllanishida asosiy omil bo‘lib xizmat qiladi. Mazkur nazariy yondashuvlar tarbiyaviy faoliyat mazmunini belgilashda, ayniqsa boshlang‘ich ta‘lim jarayonini loyihalashda nazariy asos vazifasini bajaradi.

Mustaqillik yillarida milliy g‘oya, ma‘naviyat va qadriyatlarni ta‘lim mazmuniga integratsiya qilish bo‘yicha olib borilgan tadqiqotlar alohida ahamiyat kasb etadi. Xususan, Sh.Mirziyoyev [4, 488] tomonidan ilgari surilgan ma‘naviy-ma‘rifiy konsepsiyalar, shuningdek, A.Erkaev [5, 192], N.Jo‘raev [6, 248], O.Hasanboyeva [7, 368], R.Ishmuxamedov [8, 256], N.Azizxo‘jayevlarning [9, 214] ilmiy ishlari milliy qadriyatli tarbiyaning ijtimoiy-pedagogik asoslarini yoritadi. Tadqiqotchilar fikriga ko‘ra, boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida milliy qadriyatlarni shakllantirish faqat dars jarayoni bilan chegaralanmasligi, balki bola hayot faoliyatining barcha yo‘nalishlarini qamrab oluvchi tarbiyaviy muhit orqali izchil amalga oshirilishi lozim.

Boshlang‘ich ta‘lim metodikasi bo‘yicha olib borilgan ilmiy tadqiqotlar milliy tarbiya elementlarini o‘quv fanlari mazmuniga integratsiya etish, badiiy matnlar va xalq og‘zaki ijodi namunalaridan foydalanish, tarixiy shaxslar hayoti va faoliyatini o‘rganish o‘quvchilarda qadriyatlarga nisbatan ongli munosabat shakllanishiga sezilarli ta‘sir ko‘rsatishini isbotlaydi. Xususan, O.Sotliqova [10, 176], D.Ashurova

[11, 204], M.Madaminovaning [12, 168] izlanishlarida vatanparvarlik, hurmat, mehr-oqibat, mehnatsevarlik kabi milliy va umuminsoniy qadriyatlarni tarbiyalashda didaktik o'yinlar, integratsiyalashgan ta'lim, loyiha metodi va interfaol yondashuvlarning samaradorligi ilmiy asoslab berilgan.

Bundan tashqari, xorijiy pedagogika nazariyalarida ham axloqiy va qadriyatli tarbiya maktabning ustuvor vazifalaridan biri sifatida talqin etiladi. L.Kohlbergning axloqiy rivojlanish bosqichlari [13, 441], H.Gardnerning ko'p qirrali intellekt nazariyasi [14, 466], E.Eriksonning shaxs rivojlanish konsepsiyasi [15, 445] boshlang'ich sinf o'quvchisining psixologik ehtiyojlari va yosh xususiyatlarini chuqur tahlil qilishga imkon berib, milliy tarbiya jarayonini ilmiy asosda tashkil etishga xizmat qiladi.

Adabiyotlar tahlili boshlang'ich sinf o'quvchilarida qadriyatli munosabatni shakllantirishda milliy tarbiyaning yetakchi o'rin tutishini ko'rsatadi. Mazkur jarayonning metodologik asoslari tarixiy meros, zamonaviy pedagogik qarashlar hamda xalqaro ta'lim standartlarining uyg'unlashuvi orqali boyib bormoqda. Ilmiy manbalar milliy tarbiya vositasida o'quvchilar ongida ma'naviy immunitetni kuchaytirish, ijtimoiy faolligini oshirish va komil shaxs sifatida rivojlantirish mumkinligini tasdiqlaydi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Ushbu tadqiqot metodologiyasi boshlang'ich sinf o'quvchilarida qadriyatli munosabatni shakllantirish jarayonini tizimli, kompleks va ilmiy asosda o'rganishga qaratilgan bo'lib, unda milliy tarbiya tamoyillari va zamonaviy pedagogik yondashuvlar uyg'unlashtirildi. Tadqiqotning nazariy bosqichida qadriyat, tarbiya, milliy o'zlik, ma'naviy shakllanish kabi asosiy kategoriyalarning mazmuni ochib berildi, o'zbek milliy pedagogik merosi, ma'rifatchi olimlarning qarashlari hamda xalqaro ta'lim konsepsiyalaridagi yondashuvlar tahlil qilindi.

Mazkur tahlil jarayonida ta'lim falsafasi, shaxs rivojlanishi psixologiyasi va milliy tarbiya nazariyalariga tayangan holda o'quvchi shaxsida qadriyatli munosabat shakllanishining psixologik-pedagogik mexanizmlari asoslantirildi. Tadqiqotning nazariy-metodologik tayanchini L.S.Vygotskiy, A.N.Leontyev, E.Eriksonning shaxs rivojlanishi haqidagi qarashlari, Abdulla Avloniy, Mahmudxo'ja Behbudiy kabi ma'rifatparvar pedagoglarning milliy tarbiya bo'yicha g'oyalari, shuningdek UNESCO va UNICEFning zamonaviy ta'lim konseptual hujjatlaridagi pedagogik yondashuvlar tashkil etdi. Ushbu manbalar boshlang'ich sinf o'quvchilarida qadriyatli munosabat shakllanishiga ta'sir etuvchi omillar modelini ishlab chiqishda ilmiy asos bo'ldi.

Tadqiqotning empirik bosqichi sifat va miqdoriy metodlarning uyg'un qo'llanishiga asoslandi. Ushbu bosqichda o'quvchilar bilan kuzatishlar, suhbatlar, psixodiagnostik testlar, pedagoglar bilan yarim strukturalangan intervyular o'tkazildi. Dars jarayonlari videokuzatuv orqali tahlil qilindi, tarbiyaviy tadbirlar va sinfdan tashqari mashg'ulotlar mazmuni o'rganildi. Bu metodlar o'quvchilarning milliy qadriyatlarga munosabati, ijtimoiy-emotsional xulqi, ma'naviy tasavvurlari hamda motivatsiyasini real sharoitlarda aniqlash imkonini berdi. Kuzatish jarayonida vatanparvarlik, hurmat, mehr-shafqat, tartib-intizom, o'zlikni anglash kabi xulq ko'rsatkichlari maxsus mezonlar asosida qayd qilindi.

Olingan ma'lumotlarni qayta ishlashda kontent-analiz, taqqoslash, modellashtirish va umumlashtirish metodlaridan foydalanildi. Natijada o'quvchilarda qadriyatli munosabatni shakllantirishda samarali pedagogik metod va vositalar aniqlab borildi. Xususan, badiiy matnlar, xalq ertaklari, milliy marosim va urf-odatlar, tarixiy shaxslar faoliyati asosida qurilgan ta'limiy vaziyatlar o'quvchilarda obrazli tasavvur, hissiy kechinma va qadriyatli munosabat hosil qilishda yuqori samaradorlik ko'rsatdi.

Shunday qilib, tadqiqot metodologiyasining ilmiy asoslanganligi, kompleksligi va amaliy yo'naltirilganligi natijalar ishonchliligi va obyektivligini ta'minlab, milliy tarbiya asosida qadriyatli munosabatni shakllantirishning pedagogik shartlari, samarali metodlari hamda mexanizmlarini aniqlashga xizmat qildi.

NATIJALAR

Tadqiqot jarayonida olingan natijalar shuni ko'rsatadiki, boshlang'ich sinf o'quvchilarida qadriyatli munosabatni shakllantirish samaradorligi, avvalo, ularning milliy tarbiya elementlariga muntazam ravishda duch kelishiga bevosita bog'liqdir. Eksperimental kuzatuvlar o'quvchilarning ijtimoiy, axloqiy va estetik qarashlarida sezilarli ijobiy o'zgarishlar yuz berganini aniqlash imkonini berdi. Ayniqsa, milliy tarbiyaga asoslangan interfaol metodlar (badiiy matnlar, xalq ertaklari, tarixiy shaxslar hayoti asosidagi hikoyalar, rolli o'yinlar va tarbiyaviy mashg'ulotlar) o'quvchilarda hurmat, mehr-oqibat, vatanparvarlik, o'ziga va o'zgalarga nisbatan mas'uliyat hissini shakllantirishda samarali omil sifatida namoyon bo'ldi.

Eksperiment davomida aniqlanishicha, didaktik o'yinlar, muammoli vaziyatlar, konstruksion faoliyat turlari hamda hikoya tuzish bo'yicha topshiriqlar o'quvchilarning mustaqil fikrlashi, mantiqiy tahlil yuritishi, fikrni aniq ifodalashi va ijobiy yechimlar topishi ko'nikmalarini mustahkamladi. Shu bilan birga, milliy qadriyatlarni yorituvchi vizual ko'rgazmali materiallar va interaktiv mashg'ulotlar o'quvchilarning diqqat, xotira hamda emotsional idrok jarayonlariga ijobiy ta'sir

ko'rsatdi.

Pedagoglar bilan o'tkazilgan suhbatlar natijalariga ko'ra, milliy tarbiyaga asoslangan metodlarni dars jarayonida tizimli va aniq reja asosida qo'llash o'quvchilar orasida tarbiyaviy samaradorlikning oshishiga olib kelgan. Bu esa ta'lim jarayonining maqsadga yo'naltirilganligini, o'quvchilarning ma'naviy salohiyatini shakllantirishda mazkur metodlarning dolzarbligini tasdiqlaydi.

Tadqiqot natijalari milliy tarbiyaga asoslangan pedagogik yondashuvlar o'quvchilarda nafaqat qadriyatli munosabatni shakllantirish, balki ijtimoiy muomala, o'zini anglash, shaxslararo munosabatlar va jamiyatda faol ishtirok etish ko'nikmalarini rivojlantirishda ham muhim ahamiyat kasb etishini ko'rsatdi. Shu bilan birga, milliy tarbiyani kompleks, tizimli va integrativ qo'llash zarurligi aniqlanib, alohida yo'nalishlar bo'yicha ishlash yetarli natija bermasligi isbotlandi.

Umuman olganda, tadqiqot jarayoni boshlang'ich sinf o'quvchilarida qadriyatli munosabatni shakllantirishga yo'naltirilgan milliy tarbiyaviy metodlarning ilmiy asoslanganligini tasdiqladi hamda pedagogik amaliyotda qo'llash imkoniyatlarini kengaytirdi. Olingan natijalar o'quv jarayonini rejalashtirish, tarbiyaviy mashg'ulotlarni tashkil etish hamda interfaol metodlarni samarali qo'llash bo'yicha pedagoglar uchun amaliy tavsiyalar vazifasini bajaradi.

MUHOKAMALAR

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, milliy tarbiya elementlarini dars jarayoniga tizimli ravishda integratsiya qilish boshlang'ich sinf o'quvchilarida ijtimoiy, axloqiy va madaniy qadriyatlarni shakllantirishda samarali vosita hisoblanadi. Tajriba jarayoni bunday metodlarning o'quvchilarning nafaqat xulq-atvor va munosabatlarida, balki tafakkur jarayonlari, ijodiy faoliyat, mantiqiy fikrlash va qaror qabul qilish qobiliyatlarida ham sezilarli o'zgarishlarga olib kelishini tasdiqladi.

Ilmiy manbalar tahlili xalq pedagogik tajribasi va zamonaviy pedagogik yondashuvlarni uyg'unlashtirish zarurligini ko'rsatadi. Xalq og'zaki ijodi, ertaklar, badiiy matnlar va tarixiy shaxslar haqida hikoyalardan foydalanish o'quvchilarda bilim bilan bir qatorda hissiy va axloqiy tajribani boyitadi. Natijada, bolalarda mas'uliyatni anglash, birovga yordam berish, hurmat, mehr-oqibat, vatanparvarlik kabi insoniy fazilatlar mustahkam shakllanadi.

Shuningdek, interfaol metodlar – didaktik o'yinlar, muammoli vaziyatlar yaratish, konstruksion faoliyat va ijodiy topshiriqlar – o'quvchilarning mustaqil fikrlash, tahlil qilish, mantiqiy asoslangan qaror qabul qilish hamda muammolarga ijodiy yondashuvini rivojlantiradi. Bu, o'z navbatida, qadriyatli munosabat

shakllanishi jarayonida faqat bilim berishning o‘zi yetarli emasligini, balki axloqiy-hissiy tarbiya va madaniy muhitni shakllantirish zarurligini ko‘rsatadi.

Muhokamalar milliy qadriyatlarga asoslangan tarbiyaviy metodlar bolalarni o‘z tarixiy-madaniy merosi bilan tanishtirish orqali shaxsda milliy g‘urur, vatanparvarlik tuyg‘usi, milliy identifikatsiya va o‘zligini anglashning rivojlanishiga xizmat qilishini ham tasdiqladi. Shu sababli, milliy tarbiyani boshlang‘ich ta‘lim bosqichidan boshlab uzluksiz va tizimli ravishda joriy etish kelajak avlodning ma‘naviy barkamolligini ta‘minlashda muhim omil hisoblanadi.

Umuman olganda, tadqiqot muhokamalari milliy tarbiya va zamonaviy pedagogik metodlarning integratsiyasi o‘quvchilarning bilim, ko‘nikma va kompetensiyalarini rivojlantirish bilan birga, ularning ijtimoiy-axloqiy va madaniy barkamolligini shakllantirishda ham samarali ekanligini ko‘rsatdi. Shu bois, boshlang‘ich sinf pedagogikasida mazkur yondashuvlarni keng tatbiq etish, metodik ta‘minotni takomillashtirish va pedagoglarning kasbiy tayyorgarligini oshirish zarur deb hisoblanadi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida qadriyatli munosabatni shakllantirish jarayonida milliy tarbiyaning ahamiyati nihoyatda katta. Milliy tarbiya elementlarini dars jarayoniga tizimli, uzluksiz va maqsadga yo‘naltirilgan holda kiritish o‘quvchilarning axloqiy-ijtimoiy qarashlarini boyitadi, ularning mustaqil, tanqidiy va ijodiy fikrlash kompetensiyalarini rivojlantiradi.

Tadqiqot jarayonida qo‘llangan badiiy matnlar, ertaklar, tarixiy shaxslar hayoti haqidagi hikoyalar, milliy qadriyatlarga yo‘naltirilgan didaktik o‘yinlar bolalarni o‘z madaniy ildizlari bilan tanishtirdi, ularda milliy g‘urur, vatanparvarlik ruhini uyg‘otdi hamda ijtimoiy mas‘uliyatni kuchaytirdi. Natijalar shuni tasdiqladiki, o‘quvchilarda ijobiy xatti-harakat va qadriyatli munosabatlarni barqaror shakllantirish uchun pedagoglarning puxta metodik tayyorgarligi va uzluksiz kuzatuv muhim omil hisoblanadi.

Umuman olganda, milliy tarbiya va zamonaviy pedagogik texnologiyalarning uyg‘unligi o‘quvchilarda bilim, ko‘nikma va kompetensiyalarni shakllantirish bilan birga, ularning ijtimoiy, axloqiy va madaniy barkamolligini ta‘minlashda samarali ekani ilmiy jihatdan asoslandi. Mazkur yondashuv boshlang‘ich ta‘limda ma‘naviy-axloqiy tarbiyaning mazmunini boyitish va ta‘lim sifatini oshirish imkoniyatlarini kengaytiradi.

Tadqiqot natijalari asosida quyidagi amaliy takliflar ishlab chiqildi:

1. Dars rejalari va o‘quv materiallariga milliy tarbiya mazmunini integratsiyalash,

- badiiy matnlar va tarixiy shaxslar faoliyatini tizimli kiritish.
2. Interfaol metodlardan – didaktik o‘yinlar, muammoli vaziyatlar, ijodiy topshiriqlar, loyihaviy faoliyatlardan – muntazam foydalanish orqali o‘quvchilarda mustaqil fikrlashni rivojlantirish.
  3. O‘quvchilar rivojlanishini muntazam kuzatish va tahlil qilish, tarbiyaviy natijalarni mustahkamlash uchun pedagogik monitoringni yo‘lga qo‘yish.
  4. Milliy qadriyatlarga oid maktab tadbirlari, loyihalar va tanlovlar tashkil etish orqali vatanparvarlik va fuqarolik mas’uliyatini kuchaytirish.
  5. Pedagoglarning metodik tayyorgarligini oshirish, ilg‘or tajribalarni o‘rganish va amaliyotga joriy etish.
  6. O‘quvchilar individual xususiyatlariga mos yondashuv asosida tarbiyaviy ishlarni diferensial tashkil etish.
  7. O‘qituvchilar uchun seminar, trening va metodik almashinuv platformalarini yo‘lga qo‘yish.
  8. Ota-onalar bilan hamkorlikni kuchaytirish, oilaviy tarbiyada milliy qadriyatlarni mustahkamlash bo‘yicha tavsiyalar ishlab chiqish.
  9. O‘quvchilarning ijodiy ishlari, natijalari va yutuqlarini rag‘batlantirish, motivatsiyani oshirish.
  10. Milliy qadriyatlarga asoslangan darsdan tashqari faoliyatlarni rivojlantirish – to‘garaklar, klublar, muzey va tarixiy joylarga sayohatlarni yo‘lga qo‘yish.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Quronov M. Milliy tarbiya asoslari. – Toshkent: O‘qituvchi, 2004. – B. 160.
2. Леонтьев, А. Н. Деятельность. Сознание. Личность. – М: Политиздат, 1975. – С. 304.
3. Выготский, Л. С. Мышление и речь. – М: Педагогика, 1982. – С. 287.
4. Mirziyoyev Sh.M. Buyuk kelajagimizni mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz. — Toshkent: O‘zbekiston, 2017. 488 b.
5. Erkaev A. Ma’naviyat va milliy taraqqiyot. – Toshkent: Ma’naviyat, 2001. – B. 192.
6. Jo‘raev N. O‘zbek milliy tarbiyasi nazariyasi va amaliyoti. – Toshkent: Fan, 2006. – B. 248.
7. Hasanboyeva O. Pedagogika. – Toshkent: O‘qituvchi, 2011. – B. 368.
8. Ishmuxamedov R. Pedagogik texnologiyalar. – Toshkent: Iqtisod-moliya, 2008. – B. 256.
9. Azizxo‘jayev N. Pedagogik texnologiya va pedagogik mahorat. – Toshkent:

- O'qituvchi, 2006. – B. 214.
10. Sotliqova O. Boshlang'ich ta'limda ma'naviy-axloqiy tarbiya metodikasi. – Toshkent: Fan, 2015. – B. 176.
11. Ashurova D. Boshlang'ich sinf o'quvchilarida milliy qadriyatlarni shakllantirishning pedagogik asoslari. – Toshkent: O'qituvchi, 2017. – B. 204.
12. Madaminova M. Ta'lim jarayonida umuminsoniy qadriyatlarni rivojlantirish. – Toshkent: Ma'naviyat, 2018. – B. 168.
13. Kohlberg L. The Philosophy of Moral Development: Moral Stages and the Idea of Justice. – New York: Harper & Row, 1981. – P. 441.
14. Gardner H. Frames of Mind: The Theory of Multiple Intelligences. – New York: Basic Books, 1983. – B. 466.
15. Erikson E.H. Childhood and Society. – New York: W. W. Norton & Company, 1963. – P. 445.

PEDAGOGIKA

BOSHLANG‘ICH SINIF ONA TILI DARSLARINI O‘QITISHDA TANQIDIY FIKRLASHNI RIVOJLANTIRISH METODIK MUAMMO SIFATIDA

ALLAYEVA HAFIZA RUSTAM QIZI

Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti

“Boshlang‘ich ta‘lim metodikasi” kafedrasi o‘qituvchisi

Email: hafizaallayeva1994@gmail.com

Tel: +998 90 747-94-08

UDK: 37.013 (22.109)

<https://orcid.org/0009-0007-6204-7989>

Kalit so‘zlar:

tanqidiy fikrlash, boshlang‘ich ta‘lim, ona tili darsi, metodik muammo, interfaol metodlar, ta‘lim samaradorligi.

Annotatsiya:

Mazkur maqolada boshlang‘ich sinf ona tili darslarida o‘quvchilarning tanqidiy fikrlash qobiliyatini rivojlantirish muammosi zamonaviy ta‘lim talablari nuqtayi nazaridan dolzarb metodik masala sifatida atroflicha tahlil qilinadi. Tadqiqotda tanqidiy fikrlashni shakllantirishning pedagogik ahamiyati, uning psixologik asoslari hamda boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining yosh va individual xususiyatlari bilan uzviy bog‘liqligi yoritib beriladi. Ona tili darslari jarayonida tanqidiy fikrlashni rivojlantirishga xizmat qiluvchi samarali metod va usullar, zamonaviy ta‘lim yondashuvlariga asoslangan interfaol texnologiyalar hamda amaliy topshiriqlar tizimi ilmiy-metodik jihatdan asoslanadi. Shuningdek, o‘quvchilarning mustaqil fikrlashi, mantiqiy tahlil qilish, xulosa chiqarish va o‘z fikrini asoslab bera olish ko‘nikmalarini rivojlantirish imkoniyatlari ko‘rsatib beriladi.

РАЗВИТИЕ КРИТИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ В ПРЕПОДАВАНИИ РОДНОГО ЯЗЫКА В НАЧАЛЬНЫХ КЛАССАХ КАК МЕТОДИЧЕСКАЯ ПРОБЛЕМА

Ключевые слова:

критическое мышление, начальное образование,

Аннотация:

В данной статье подробно анализируется проблема развития навыков критического мышления учащихся на уроках родного языка в начальных классах как актуальная методическая проблема с точки зрения современных образовательных требований. В

урок родного языка, методическая проблема, интерактивные методы, эффективность обучения.

исследовании освещается педагогическое значение формирования критического мышления, его психологические основы и неразрывная связь с возрастными и индивидуальными особенностями учащихся начальных классов. Эффективные методы и приемы, служащие развитию критического мышления в процессе уроков родного языка, интерактивные технологии, основанные на современных образовательных подходах, а также система практических заданий научно и методически обоснованы. Также показаны возможности развития у учащихся навыков самостоятельного мышления, логического анализа, формулирования выводов и обоснования своего мнения.

DEVELOPMENT OF CRITICAL THINKING IN PRIMARY SCHOOL NATIVE LANGUAGE LESSONS AS A METHODOLOGICAL PROBLEM

Keywords: critical thinking, primary education, native language lesson, methodological problem, interactive methods, educational effectiveness.

Abstract: In this article, the problem of developing students' critical thinking skills in primary school native language lessons is analyzed in detail as a relevant methodological issue from the perspective of modern educational requirements. The study highlights the pedagogical significance of the formation of critical thinking, its psychological foundations, as well as its inextricable connection with the age and individual characteristics of primary school students. Effective methods and techniques serving the development of critical thinking in the process of native language lessons, interactive technologies based on modern educational approaches, and a system of practical tasks are scientifically and methodologically substantiated. The possibilities of developing students' skills in independent thinking, logical analysis, drawing conclusions, and substantiating their opinion are also shown.

KIRISH

Zamonaviy ta'lim tizimida shaxsni har tomonlama rivojlantirish, ayniqsa, uning mustaqil va tanqidiy fikrlash qobiliyatini shakllantirish ustuvor vazifa hisoblanadi. Boshlang'ich ta'lim bosqichi mazkur jarayonning muhim poydevori bo'lib, aynan shu

davrda o'quvchilarda fikrlash madaniyati, tahlil qilish hamda xulosa chiqarish ko'nikmalari shakllana boshlaydi. Bu jarayonda ona tili darslari o'quvchilarning nutqiy faolligi va tafakkurini rivojlantirishda yetakchi fan sifatida alohida ahamiyat kasb etadi.

Shu sababli ona tili darslarida tanqidiy fikrlashni rivojlantirish masalasi muhim metodik muammo sifatida chuqur ilmiy-pedagogik tahlilni talab etadi. O'quvchilarda tanqidiy fikrlash ko'nikmasi faqat o'qituvchi savollariga javob berish orqali emas, balki savol qo'yish, muammoni anglash va uni hal etishga bo'lgan intilish jarayonida shakllanadi. Tanqidiy fikrlash shaxsning ijtimoiylashuvi, mustaqil qaror qabul qilishi va jamiyatda faol ishtirok etishi uchun zarur bo'lgan muhim intellektual qobiliyatdir.

Demak, tanqidiy fikrlash alohida va mustaqil mahorat emas, balki bolaning rivojlanishi va tarbiyasi jarayonida bosqichma-bosqich shakllanadigan bilim, ko'nikma va malakalar majmuasidir. Ushbu jarayon o'quvchilar sinfda passiv tinglovchi bo'lishdan chiqib, faol izlanish olib boruvchi, kuzatuvchi va tadqiqotchi sifatida ishtirok eta boshlaganida samarali kechadi. Ta'lim jarayoniga tanqidiy fikrlashni tizimli ravishda joriy etish o'quvchilarda alohida fikrlash madaniyati va kognitiv faoliyat uslubini shakllantirishga xizmat qiladi.

Pedagog-olimlarning ta'kidlashicha, tanqidiy fikrlashga asoslangan dars tuzilmasi uch asosiy bosqichdan iborat bo'lib, bunda o'quv jarayoni faqat o'qituvchi tomonidan emas, balki o'quvchilarning o'zlari tomonidan faol o'zlashtiriladi [1, 2656-2660]. Ushbu bosqichlar o'zaro uzviy bog'langan holda kechib, axborotni qabul qilish, uni tushunish, tahlil etish va asosli qaror qabul qilish bilan yakunlanadigan murakkab fikrlash jarayonini aks ettiradi. An'anaviy dars nuqtai nazaridan mazkur bosqichlar o'qituvchi uchun yangilik hisoblanmaydi. Darsning dastlabki bosqichida "qiyinchilik" tushunchasi o'rniga odatda muammoga kirish, o'quvchilarning mavjud bilimlari va tajribasini faollashtirish amalga oshiriladi, "tushunish" bosqichi esa yangi o'quv materialini o'zlashtirish jarayonini anglatadi. An'anaviy darsning uchinchi bosqichi materialni mustahkamlash hamda o'quvchilarning bilimlarni o'zlashtirish darajasini tekshirishga yo'naltiriladi.

Tanqidiy fikrlash – o'quvchining axborotni tahlil qilish, baholash va mustaqil xulosa chiqarish qobiliyatidir [7, 362-364]. Boshlang'ich sinflarda tanqidiy fikrlashni rivojlantirish keyingi ta'lim bosqichlari uchun muhim poydevor bo'lib xizmat qiladi. Bu jarayonda ona tili darslari o'quvchilarning nutqiy faolligi va tafakkurini rivojlantirishda asosiy fan sifatida alohida ahamiyatga ega.

Shu bilan birga, dars jarayonida an'anaviy, yodlashga asoslangan metodlarning ustunligi tanqidiy fikrlash ko'nikmalarining rivojlanishini cheklab qo'yuvchi metodik muammo sifatida namoyon bo'lmoqda. Mazkur muammoni bartaraf etishda

“Muammoli ta’lim”, “Savol-javob”, “Klaster”, “INSERT”, “BBB” kabi zamonaviy pedagogik metodlardan foydalanish samarali yechim hisoblanadi. Ushbu metodlar o‘quvchilarda mustaqil fikrlash, matnni tahlil qilish va asosli xulosa chiqarish ko‘nikmalarini shakllantirishga xizmat qiladi.

Mazkur maqolaning maqsadi – boshlang‘ich sinf ona tili darslarida tanqidiy fikrlashni rivojlantirishga xizmat qiluvchi pedagogik metod va usullarning samaradorligini nazariy hamda amaliy jihatdan tahlil qilishdan iborat.

ADABIYOTLAR TAHLILI

Ta’lim nazariyasi va pedagogik amaliyotda tanqidiy fikrlash o‘quvchi shaxsini har tomonlama rivojlantirishning muhim omillaridan biri sifatida e’tirof etiladi. Ushbu masala ko‘plab mahalliy va xorijiy olimlarning ilmiy tadqiqotlarida keng yoritilgan. Jumladan, R.Paul va L.Elder tanqidiy fikrlashni axborotni ongli ravishda tahlil qilish, baholash hamda asosli xulosalar chiqarishga yo‘naltirilgan murakkab intellektual faoliyat sifatida talqin qiladilar. Ularning tadqiqotlarida ta’lim jarayonida tanqidiy fikrlashni shakllantirish o‘quvchilarning mustaqil qaror qabul qilish qobiliyatini rivojlantirish bilan chambarchas bog‘liq ekanligi ilmiy jihatdan asoslab berilgan [2, 45-47].

Abdulla Avloniy o‘zining ilmiy-pedagogik asarlarida, xususan, “Turkiy guliston yoxud axloq” asarida shaxs tarbiyasida ongli fikrlash, aqliy kamolot va tafakkur madaniyatining muhimligini asoslab bergan. Uning qarashlari boshlang‘ich ta’limda ona tili darslari orqali o‘quvchilarda tanqidiy fikrlashni shakllantirish uchun muhim nazariy manba hisoblanadi [3, 28-30].

Boshlang‘ich ta’lim bosqichida tanqidiy fikrlashni rivojlantirish masalalari A.Zunnunov, G.Karimova kabi mahalliy olimlarning ishlarida metodik nuqtayi nazardan tahlil qilingan. Ularning fikricha, ona tili darslari o‘quvchilarning tafakkurini rivojlantirish uchun qulay pedagogik imkoniyatlarga ega bo‘lib, matn bilan ishlash, savol-javob, tahlil va umumlashtirish kabi faoliyatlar orqali tanqidiy fikrlashni shakllantirish mumkin [4, 62-65].

V.A.Suxomlinskiyning pedagogik merosida o‘quvchining fikrlash faolligini oshirish va uni erkin mulohaza yuritishga o‘rgatish ta’limning asosiy vazifalaridan biri sifatida qaraladi. Olim o‘quvchini faqat bilim oluvchi emas, balki mustaqil fikrlovchi shaxs sifatida tarbiyalash zarurligini alohida ta’kidlaydi. Ushbu g‘oyalar boshlang‘ich sinf ona tili darslarida tanqidiy fikrlashni rivojlantirish uchun muhim nazariy asos bo‘lib xizmat qiladi [5, 112-115].

Shuningdek, zamonaviy pedagogik tadqiqotlarda (A. Fisher, D. Halpern) interfaol va muammoli ta’lim texnologiyalarining tanqidiy fikrlashni

rivojlantirishdagi samaradorligi alohida qayd etiladi. Olimlarning ilmiy xulosalariga ko'ra, o'quvchini faol o'quv jarayoniga jalb etish hamda mustaqil fikr bildirishga undovchi topshiriqlar tanqidiy tafakkurning shakllanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi [6, 74-78].

Umuman olganda, tahlil qilingan ilmiy adabiyotlar boshlang'ich sinf ona tili darslarida tanqidiy fikrlashni rivojlantirish nazariy va amaliy jihatdan dolzarb muammo ekanini ko'rsatadi. Shu bilan birga, mavjud tadqiqotlar asosida ushbu jarayonni yanada takomillashtirishga qaratilgan yangi metodik yondashuvlarni ishlab chiqish zarurati mavjudligi aniqlanadi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Mazkur tadqiqot boshlang'ich sinf ona tili darslarida o'quvchilarning tanqidiy fikrlashini rivojlantirish muammosini tizimli va kompleks yondashuv asosida o'rganishga qaratilgan. Tadqiqotning metodologik asosi sifatida ta'lim jarayonida shaxsga yo'naltirilgan, kompetensiyaviy hamda faoliyatga asoslangan yondashuvlar tanlandi. Ushbu yondashuvlar o'quvchilarning mustaqil fikrlashi, tahliliy tafakkuri va asosli xulosa chiqarish ko'nikmalarini rivojlantirishga xizmat qiladi.

Tadqiqot jarayonida ilmiy-pedagogik tahlil metodi orqali tanqidiy fikrlash muammosiga oid mahalliy va xorijiy ilmiy manbalar o'rganildi hamda umumlashtirildi. Ona tili darslarida qo'llanilayotgan an'anaviy va zamonaviy ta'lim metodlarining samaradorligini aniqlash maqsadida taqqoslash va tizimlashtirish usullaridan foydalanildi.

Empirik tadqiqot bosqichida pedagogik kuzatish, suhbat va diagnostik topshiriqlar metodlari qo'llanildi. Kuzatish metodi yordamida o'quvchilarning dars jarayonidagi faolligi, savollarga munosabati, mustaqil fikr bildirish darajasi tahlil qilindi. Suhbat metodi orqali boshlang'ich sinf ona tili o'qituvchilarining tanqidiy fikrlashni rivojlantirishga oid metodik qarashlari hamda amaliy tajribasi o'rganildi. Diagnostik topshiriqlar yordamida esa o'quvchilarning matnni tahlil qilish, baholash va xulosa chiqarish ko'nikmalarining rivojlanish darajasi aniqlandi.

Tadqiqot jarayonida o'quvchilarning tanqidiy fikrlashini aniqlashga mo'ljallangan testlar va diagnostik topshiriqlar, maxsus ishlab chiqilgan dars ishlanmalari va metodik qo'llanmalar, so'rovnomalar va intervyu shakllari, shuningdek kuzatish varaqalari hamda baholash mezonlaridan foydalanildi.

Mazkur tadqiqot davomida boshlang'ich sinf ona tili darslarida tanqidiy fikrlashni rivojlantirishga qaratilgan pedagogik tajriba-sinov ishlari tashkil etildi. Tadqiqotda 3-4-sinf o'quvchilari hamda boshlang'ich sinf ona tili o'qituvchilari ishtirok etdi. Tajriba jarayonida o'quvchilarning yosh va psixologik xususiyatlari,

bilish darajasi hamda individual imkoniyatlari inobatga olindi. Tajriba-sinov jarayonida ona tili darslarida tanqidiy fikrlashni rivojlantirishga yo'naltirilgan interfaol metodlar, jumladan muammoli vaziyatlar yaratish, savol-javob, klaster va INSERT texnologiyalari amaliyotga joriy etildi. Eksperimental bosqichda mazkur metodlarga asoslangan metodik materiallar ishlab chiqilib, sinf sharoitida sinovdan o'tkazildi. Xususan, o'quvchilarga "Matnni o'qib, asosiy g'oyani aniqlash", "Muammoni hal etish uchun o'z fikrini asoslab bayon etish" kabi tanqidiy tafakkurni rivojlantiruvchi topshiriqlar taklif etildi.

Olingan ma'lumotlar sifat va miqdoriy jihatdan tahlil qilindi. Sifatli ma'lumotlar pedagogik kuzatish va intervyu natijalari asosida umumlashtirildi, miqdoriy ma'lumotlar esa statistik ko'rsatkichlar orqali tahlil qilindi. Jumladan, o'quvchilarning topshiriqlarni bajarish foizi, dars jarayonidagi faollik darajasi hamda o'qituvchilarning baholash natijalari o'zaro solishtirildi. Natijada o'quvchilarning tanqidiy fikrlash ko'nikmalarining rivojlanish darajasi aniqlab berildi.

NATIJA VA MUHOKAMALAR

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, boshlang'ich sinf o'quvchilarida tanqidiy fikrlash ko'nikmalarini shakllantirish va rivojlantirish pedagogik jarayonda muhim metodik muammo sifatida dolzarb ahamiyat kasb etadi. Nazariy tahlil natijalariga ko'ra, an'anaviy o'qitish usullarida asosan reproduktiv faoliyat ustun bo'lib, o'quvchilarning mustaqil fikrlashi, tahlil qilish, taqqoslash va xulosa chiqarish kabi intellektual faoliyat turlari yetarlicha rivojlanmaydi. Bu holat tanqidiy fikrlashni rivojlantirishga to'sqinlik qiluvchi asosiy omillardan biri ekanligi aniqlandi.

Amaliy tajriba-sinov ishlari davomida ushbu muammoni bartaraf etishga qaratilgan interaktiv va muammoga yo'naltirilgan metodik topshiriqlar tizimi ishlab chiqildi hamda 3-4-sinf o'quvchilari bilan ona tili darslarida sinovdan o'tkazildi. Eksperiment jarayonida matn ustida ishlash, savol-javoblar asosida muhokama olib borish, muammoli vaziyatlar yaratish, kichik guruhlarda ishlash va reflektiv topshiriqlardan foydalanildi.

Tajriba natijalari shuni ko'rsatdiki, interaktiv metodlar o'quvchilarning darsdagi faolligini oshirish bilan birga, ularning matnni tushunish, asosiy g'oyani ajratib olish va o'z fikrini asoslab berish ko'nikmalarini sezilarli darajada rivojlantirdi. Xususan, o'quvchilarning 68-72 foizi murakkab matnlarni o'qib, asosiy g'oyani aniqlashda muvaffaqiyatga erishdi, bu ko'rsatkich tajriba oldidan qayd etilgan natijalarga nisbatan ancha yuqori ekanligi bilan ajralib turadi.

Guruhli muhokama va fikr almashish mashg'ulotlari o'quvchilarning muloqot madaniyati, o'z nuqtayi nazarini himoya qilish hamda boshqalarning fikriga tanqidiy

yondashish qobiliyatlarini mustahkamladi. Natijada, o'quvchilarning dars jarayonidagi faolligi va o'qishga bo'lgan qiziqishi oshdi.

Eksperiment davomida mustaqil fikrlash va muammoni yechish ko'nikmalarida sezilarli o'sish kuzatildi. Boshlang'ich diagnostika natijalariga ko'ra, o'quvchilarning faqat 45 foizi topshiriqlarni to'liq va ongli bajargan bo'lsa, tajriba yakunida bu ko'rsatkich 70 foizga yetdi. Bu holat tanqidiy fikrlashni rivojlantirishda tizimli va faol metodik yondashuv muhim ekanligini tasdiqlaydi.

Quyidagi jadvalda tajriba oldi va tajriba yakunidagi asosiy ko'rsatkichlar taqqoslab ko'rsatilgan:

1-jadval

Tanqidiy fikrlash ko'nikmalarining rivojlanish dinamikasi

Ko'rsatkichlar	Tajriba boshida (%)	Tajriba yakunida (%)
Matndan asosiy g'oyani aniqlash	48	68-72
Topshiriqlarni mustaqil bajarish	45	70
Guruhda fikr bildirish faolligi	50	75
Muammoli vaziyatlarni yechish	42	67

Muhokama jarayonida aniqlanishicha, o'quvchilarning yosh xususiyatlari va bilim darajasi metodik yechimlarni tanlashda muhim omil hisoblanadi. Masalan, 3-sinf o'quvchilari uchun qisqa, mazmunan sodda matnlar va vizual vositalardan foydalanish samaraliroq bo'lsa, 3-4-sinf o'quvchilari bilan matnni tahlil qilish, sabab-oqibat bog'lanishlarini aniqlash va muammoni yechishga yo'naltirilgan topshiriqlar yuqori natija berdi.

Shu bilan birga, tadqiqot natijalari o'qituvchining metodik tayyorgarligi va darsni to'g'ri rejalashtirishi tanqidiy fikrlashni rivojlantirish samaradorligiga bevosita ta'sir ko'rsatishini ko'rsatdi. Interaktiv muhit yaratish, o'quvchilarning individual imkoniyatlarini hisobga olish va turli faoliyat shakllarini uyg'unlashtirish dars samaradorligini oshiruvchi muhim omillar sifatida belgilandi.

Umuman olganda, tajriba-sinov natijalari boshlang'ich sinf ona tili darslarida tanqidiy fikrlashni rivojlantirish uchun tizimli, faol va interaktiv metodik yondashuvning yuqori samaradorligini tasdiqlaydi. Ushbu natijalarga asoslanib, kelgusida metodik qo'llanmalarni takomillashtirish, interaktiv topshiriqlar bankini

yaratish hamda o'qituvchilar uchun maxsus trening va seminarlar tashkil etish maqsadga muvofiq deb hisoblanadi.

XULOSA

Mazkur tadqiqot davomida boshlang'ich sinf ona tili darslarida tanqidiy fikrlashni rivojlantirish bilan bog'liq metodik muammolar tizimli ravishda o'rganildi hamda ularni bartaraf etishning samarali yo'llari ilmiy-nazariy va amaliy jihatdan asoslab berildi. Tadqiqotning nazariy qismida tanqidiy fikrlash tushunchasining pedagogik mohiyati ochib berilib, boshlang'ich sinf o'quvchilarining yosh va psixologik xususiyatlariga mos metodik yondashuvlar tahlil qilindi. Shuningdek, V. V.Davydov, J.Dewey va B.Bloom kabi mashhur olimlarning fikrlashni rivojlantirishga oid ilmiy qarashlari o'rganildi hamda ularning g'oyalari ona tili darslari amaliyotiga moslashtirildi.

Tadqiqotning tajriba-sinov qismida 3-4-sinf o'quvchilari bilan tanqidiy fikrlash ko'nikmalarini rivojlantirishga yo'naltirilgan metodik topshiriqlar tizimi ishlab chiqildi va sinovdan o'tkazildi. Xususan, matn tahliliga asoslangan mashg'ulotlar, muammoli vaziyatlar yaratish, guruhli va juftlikda ishlash, mustaqil fikr bildirishga yo'naltirilgan interaktiv faoliyatlar tashkil etildi. Tajriba natijalari o'quvchilarning fikrlash faolligida, bilimlarni ongli o'zlashtirishida va o'quv faoliyatiga bo'lgan qiziqishida ijobiy o'zgarishlar yuz berganini ko'rsatdi.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, boshlang'ich sinf ona tili darslarida tanqidiy fikrlashni rivojlantirishda tizimli, faol va interaktiv metodik yondashuv muhim ahamiyat kasb etadi. Metodik yechimlarning samaradorligi o'qituvchining pedagogik va metodik tayyorgarligi, dars jarayonini puxta rejalashtirish hamda topshiriqlarni o'quvchilarning yosh va individual xususiyatlariga mos holda tanlash bilan bevosita bog'liq ekanligi aniqlandi.

Umuman olganda, tadqiqot xulosalari tanqidiy fikrlashni rivojlantirishni metodik muammo sifatida faqat alohida topshiriqlar doirasida emas, balki o'qituvchilarning kasbiy mahoratini oshirish, interaktiv ta'lim muhitini yaratish va o'quvchilarning individual imkoniyatlarini hisobga olgan holda kompleks yondashuv asosida hal etish zarurligini ko'rsatadi. Shu asosda kelgusida ona tili faniga oid metodik qo'llanmalarni takomillashtirish, o'qituvchilar uchun maxsus trening va seminarlar tashkil etish hamda tanqidiy fikrlashni rivojlantirish bo'yicha amaliy tavsiyalar ishlab chiqish dolzarb vazifalardan biri hisoblanadi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Allayeva H. Boshlang'ich maktabda ona tili darslarini o'qitishda tanqidiy fikrlashni rivojlantirish uslubiy masala sifatida // Xalqaro sun'iy intellekt jurnali. 2025. T. 1. №. 4. – B. 2656-2660.
2. Paul R., Elder L. Critical Thinking: Tools for Taking Charge of Your Learning and Your Life. – New Jersey: Pearson Education, 2014.
3. Avloniy A. Turkiy guliston yoxud axloq. – Toshkent: O'qituvchi, 1992.
4. Zunnunov A., Karimova G. Boshlang'ich ta'limda tafakkurni rivojlantirish metodikasi. – Toshkent: Fan, 2016. – B. 184.
5. Suxomlinskiy V. A. O'quvchi qalbiga yo'l. – Toshkent: O'qituvchi, 1982. – B. 303.
6. Fisher A. Critical Thinking: An Introduction. – Cambridge: Cambridge University Press, 2011. – P. 256.
7. Allayeva H. Boshlang'ich sinfda kishilik olmoshlarini o'rganish uslubiyati // Tamaddun nuri jurnali. 2025, T. 1, № 64. – B. 362-364.
8. Allayeva H. R. Q. Boshlang'ich ta'limda olmosh so'z turkumini o'rganishda ta'limiy o'yinlardan foydalanishga doir innovatsion yondashuv // Oriental renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences. 2025, T. 5, № 1. – B. 269-277.

PEDAGOGIKA

TALABALARINING TARJIMA KOMPETENSIYASINI RIVOJLANTIRISHNING PEDAGOGIK-PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI

BAFOYEVA NILUFAR SALIM QIZI

Navoiy davlat universiteti

“Ingliz tilshunosligi” kafedrasida doktoranti

Email: bafoyeva.nilufar@icloud.com

UDK: 37.013.3:159.9:81

<https://orcid.org/0009-0000-8333-2665>

Kalit soʻzlar:

tarjima, tarjima kompetensiyasi, lingvistika, kompetensiya, til siyosati, ilmiy konseptlar, semantik va pragmatik qatlamlar.

Annotatsiya: Mazkur maqolada tarjima jarayoni nafaqat axborotni bir tildan ikkinchisiga oʻgʻirish bilan cheklanib qolmay, balki milliy tilning leksik, semantik va stilistik salohiyatini kengaytiruvchi, ilm-fan yutuqlari hamda madaniy merosni xalqaro miqyosda targʻib etishga xizmat qiluvchi muhim ijtimoiy-madaniy mexanizm sifatida tahlil qilinadi. Tarjima faoliyatining zamonaviy taʼlim mazmunini milliy tilga mantiqan va mazmunan moslashtirishdagi oʻrni, yangi ilmiy tushunchalar, terminlar hamda kommunikativ modellarni oʻzbek tilining semantik-pragmatik tizimiga integratsiya qilishdagi ahamiyati yoritib beriladi. Shuningdek, tarjimonning kasbiy mahorati va tarjima kompetensiyasini rivojlantirish milliy ilmiy-nazariy tafakkurni boyitish, terminologik birliklarni meʼyorlashtirish hamda oʻzbek tilining global kommunikativ makondagi mavqeyini mustahkamlashda muhim omil ekani ilmiy jihatdan asoslab beriladi.

ПЕДАГОГИКО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ РАЗВИТИЯ ПЕРЕВОДЧЕСКОЙ КОМПЕТЕНЦИИ СТУДЕНТОВ

Ключевые слова:

перевод, переводческая компетенция, лингвистика,

Аннотация: В данной статье процесс перевода не ограничивается переводом информации с одного языка на другой, а анализируется как важный социокультурный механизм, расширяющий лексический, семантический и стилистический потенциал национального языка,

компетенция,
языковая политика,
научные концепции,
семантический и
прагматичный
слои.

способствующий продвижению научных достижений и культурного наследия на международном уровне. Освещается роль переводческой деятельности в логической и содержательной адаптации современного образовательного содержания к национальному языку, значение интеграции новых научных понятий, терминов и коммуникативных моделей в семантико-прагматическую систему узбекского языка. Также научно обосновано, что развитие профессионального мастерства и переводческой компетенции переводчика является важным фактором обогащения национального научно-теоретического мышления, стандартизации терминологических единиц и укрепления позиций узбекского языка в глобальном коммуникативном пространстве.

PEDAGOGICAL AND PSYCHOLOGICAL FEATURES OF DEVELOPING STUDENTS' TRANSLATION COMPETENCE

Keywords:

translation,
translation
competence,
linguistics,
competence,
language policy,
scientific concepts,
semantic and
pragmatic
layers.

Abstract:

In this article, the translation process is not limited to translating information from one language to another, but is also analyzed as an important socio-cultural mechanism that expands the lexical, semantic, and stylistic potential of the national language and serves to promote scientific achievements and cultural heritage internationally. The role of translation activity in the logical and substantive adaptation of modern educational content to the national language, the importance of integrating new scientific concepts, terms, and communicative models into the semantic-pragmatic system of the Uzbek language are highlighted. It is also scientifically substantiated that the development of a translator's professional skills and translation competence is an important factor in enriching national scientific and theoretical thinking, standardizing terminological units, and strengthening the position of the Uzbek language in the global communicative space.

KIRISH

Tarjima faqat tillararo axborot almashinuvini ta'minlovchi lingvistik faoliyat sifatida emas, balki milliy tilning leksik, semantik va stilistik salohiyatini boyituvchi, ilmiy bilimlar hamda madaniy merosni xalqaro miqyosda samarali targ'ib etishga xizmat qiluvchi strategik ijtimoiy-madaniy mexanizm sifatida namoyon bo'lmoqda. Shu ma'noda tarjima jarayoni milliy til siyosati va tilni rivojlantirish strategiyalarining muhim va ajralmas tarkibiy qismi hisoblanadi. Tarjimon faoliyati xalqaro ilmiy terminologiya, konseptual yondashuvlar va kommunikativ modellarni o'zbek tilining semantik-pragmatik xususiyatlari asosida moslashtirish orqali tilning izchil rivojlanishini ta'minlaydi hamda uning leksik-stilistik imkoniyatlarini kengaytiradi.

O'zbekistonda globallashuv jarayonlari, xalqaro ta'lim hamkorliklari va madaniy almashinuvlarning kengayishi tarjima faoliyatiga bo'lgan ehtiyoj va talabni yanada kuchaytirmoqda. Bugungi kunda tarjima faqat tilshunoslik bilimlariga tayanadigan jarayon bo'lib qolmay, balki madaniyatlararo tafakkur, matnni chuqur tahlil qilish va interpretatsiya qilish, shuningdek, ijtimoiy va kommunikativ kontekstlarni hisobga olishni talab etuvchi murakkab kasbiy kompetensiya sifatida qaralmoqda. Shu bois tarjimonning kasbiy tayyorgarligi ko'p qatlamli bilim va ko'nikmalar majmuasini o'z ichiga olishi lozim.

Pedagoglar uchun tarjima kompetensiyasi lingvistik bilimlarning mustahkam nazariy asoslari (morfologiya, sintaksis, leksikologiya, pragmatika), madaniyatlararo muloqot va sotsio-pragmatik nazariyalar, matnshunoslik va janrga xos tahlil metodlari (badiiy, ilmiy va texnik matnlar), shuningdek, tarjima jarayonida qo'llaniladigan zamonaviy raqamli texnologiyalar va vositalardan samarali foydalanish ko'nikmalarini qamrab olishi zarur. Bundan tashqari, reflektiv (metatarjima) qobiliyatlar hamda kasbiy etika va xalqaro standartlarga rioya qilish tarjimon kompetensiyasining muhim tarkibiy qismi sifatida namoyon bo'ladi.

Mazkur talablar ta'lim tizimida muayyan metodologik yangilanishlarni amalga oshirishni taqozo etadi. Jumladan,

- o'quv rejalarini va o'quv-uslubiy majmualarni kompetensiyaga yo'naltirilgan yondashuv asosida qayta loyihalash, nazariya va amaliyotni uzviy bog'lashga alohida e'tibor berish;
- tarjima laboratoriyalari, simulyatsion mashg'ulotlar va loyiha asosidagi ta'lim orqali amaliy mashqlarni kengaytirish;
- tarjima faoliyatini baholash mezonlarini xalqaro standartlarga (masalan, CEFR va tarjimonlikka oid xalqaro tavsiyalar) muvofiqlashtirish, shuningdek, metatarjima bahosi va portfoliolar orqali baholash tizimini joriy etish;

– pedagoglar uchun doimiy malaka oshirish dasturlari va ilmiy-amaliy seminarlar tashkil etish orqali tarjima hamda madaniyatlararo kompetensiyalarini tizimli oshirish.

Nazariy jihatdan tarjima kompetensiyasini shakllantirish lingvistik, kognitiv va madaniyatlararo kommunikatsiya komponentlarini o‘zaro integratsiyalashgan holda rivojlantirishni talab qiladi. Amaliyotda esa bu yondashuv analitik va interpretativ mashqlar, janrga mos tarjima strategiyalari, terminologik ishlanmalar hamda zamonaviy raqamli vositalar bilan ishlashni uyg‘unlashtirish orqali amalga oshiriladi.

Pedagoglarning tarjima kompetensiyasini tizimli rivojlantirish milliy ta’lim sifatini oshirish, ilmiy va madaniy resurslarning keng auditoriyaga yetkazilishini ta’minlash hamda O‘zbekistonning xalqaro akademik va madaniy makondagi integratsiyasini mustahkamlashda muhim omil bo‘lib xizmat qiladi. Ayniqsa, maktab darsliklari va o‘quv adabiyotlarining sifatli tarjimasi o‘quvchilarning bilimlarni to‘g‘ri anglashiga, nazariy va amaliy kompetensiyalarni puxta egallashiga zamin yaratadi. Shu sababli tarjima jarayonida til me‘yorlari bilan bir qatorda madaniy, ijtimoiy va kontekstual omillarga alohida e’tibor qaratilishi lozim.

ADABIYOTLAR TAHLILI

Tarjima kompetensiyasi masalasi xorijiy va mahalliy tadqiqotchilar tomonidan keng va tizimli ravishda o‘rganilgan. Xususan, R.Bell tarjimon kompetensiyasini kommunikativ faoliyat sifatida talqin qilib, unda lingvistik va sotsiolingvistik komponentlarning uzviy uyg‘unligini ta’kidlaydi [1, 298]. D.Kiraly tarjimonlarni tayyorlash jarayonida psixolingvistik yondashuvga asoslangan integratsiyalashgan kompetensiya modelini ilgari surib, tarjimon shaxsining faol ishtiroki va refleksiv tafakkurining ahamiyatini asoslab beradi [2, 304]. V.Komissarov esa tarjimoni murakkab kognitiv jarayon sifatida baholab, tarjima strategiyalarining tanlanishi va qo‘llanishi tarjima sifatini belgilovchi muhim omil ekanini ilmiy jihatdan isbotlaydi [3].

Mahalliy olimlardan B.I.Shermatova tarjima kompetensiyasini ko‘p qirrali, murakkab psixofiziologik faoliyat sifatida izohlab, uning bir qator subkompetensiyalardan tashkil topganini ta’kidlaydi [4].

“Kompetensiya” tushunchasi lotin tilidan kelib chiqqan bo‘lib, muayyan faoliyatni samarali amalga oshirish uchun zarur bo‘lgan bilim, ko‘nikma va malakalar majmuasini anglatadi. Zamonaviy ta’lim tizimida kompetensiya faqat kasbiy bilim va tajriba bilan cheklanmay, balki vaziyatni tahlil qilish, mustaqil qaror qabul qilish va bilimlarni amaliyotda samarali qo‘llash qobiliyatlarini ham o‘z ichiga oladi. Bo‘ljak pedagoglar uchun tarjima kompetensiyasi ikki tildagi manbalardan to‘g‘ri va aniq

foydalanish, xalqaro ilmiy tajribalarni o'zlashtirish hamda madaniyatlararo muloqotda muvaffaqiyatga erishish imkonini beradi.

Olimlarning "tarjimonlik kompetensiyasi" haqidagi qarashlari mazkur tushunchaning ko'p qirrali ekanini tasdiqlaydi. Jumladan, E.R.Porshnyova tarjimonlik kompetensiyasini tarjimon faoliyatining taxminiy yoki aniq baholanish ko'rsatkichi sifatida talqin qilib, tarjima qilish ko'nikmalarini bosqichlarga ajratish orqali tarjimonning funksional vakolatlarini shakllantirish mumkinligini ta'kidlaydi. [5]

L.K.Latysheva va V.I.Provorotova tarjimonlik kompetensiyasi shakllangan tarjimon nafaqat yozma, balki og'zaki tarjimada ham to'g'ri talaffuz, intonatsiya va nutq ohangini kontekstga mos qo'llay olish malakasiga ega bo'lishi zarurligini qayd etadilar [8]. Ushbu omillar axborotni aniq yetkazish, nutqning mantiqiy rivojlanishini ta'minlashda muhim ahamiyat kasb etadi.

B.I.Shermatova tarjima kompetensiyasini murakkab, ko'p qirrali va psixofiziologik komponentlarga ega kognitiv faoliyat sifatida baholab, uning tilshunoslik, kommunikativ, shaxsiy va kasbiy subkompetensiyalarni o'z ichiga olishini ta'kidlaydi [4]. Bu yondashuv tarjimon faoliyatining ko'p o'lchovli va integratsiyalashgan xususiyatini ochib beradi.

S.Qo'chqorova esa tarjima kompetensiyasini bilim, ko'nikma, tajriba va ijodiy qobiliyatlarning o'zaro uyg'unligi sifatida talqin qiladi [6]. Ushbu qarash tarjimonning faqat grammatik va leksik bilimlarga tayanib qolmasdan, balki kontekstni chuqur anglash, muammoli vaziyatlarni hal etish va mos tarjima strategiyalarini tanlash orqali yangi va samarali natijalarga erishishini anglatadi.

Darhaqiqat, shaxsiy mualliflik nuqtai nazaridan tarjimonlik kompetensiyasi – bu tarjimonning tarjima faoliyatida o'ziga xos uslub va yondashuvni shakllantirishini, til va madaniyatlarni chuqur anglashini, shuningdek, har bir kommunikativ vaziyatga mos ravishda intonatsiya va kontekstni to'g'ri aks ettirish malakasini o'z ichiga olgan, doimiy rivojlanib boruvchi professional ustunlikdir. Mazkur kompetensiya tarjimonning kasbiy identifikatsiyasini belgilab, uning samarali va sifatli tarjimonlik faoliyatini ta'minlashda hal qiluvchi ahamiyatga ega.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Mazkur tadqiqot tarjimonlik kompetensiyasining nazariy asoslari va tarkibiy tuzilishini aniqlashga qaratilgan bo'lib, unda ilmiy-pedagogik tadqiqotlarga xos bo'lgan bir qator umumilmiy va maxsus metodlardan kompleks tarzda foydalanildi.

Jumladan, tahliliy-taqqoslash metodi orqali xorijiy va mahalliy olimlarning tarjimonlik kompetensiyasiga doir qarashlari o'zaro solishtirildi, ularning umumiy va farqli jihatlari aniqlab berildi.

Tavsifiy metod yordamida tarjimonlik kompetensiyasining mazmuni, subkompetensiyalari hamda ularning tarjima jarayonidagi funksional ahamiyati izchil yoritildi.

Shuningdek, tizimlashtirish metodi asosida mavjud ilmiy qarashlar muayyan nazariy guruhlariga ajratildi hamda tarjimonlik kompetensiyasining tarkibiy modeli shakllantirildi.

Umumlashtirish metodi orqali esa o'rganilgan nazariy manbalar asosida yakuniy ilmiy xulosalar chiqarilib, tarjimonlik kompetensiyasining integratsiyalashgan va dinamik xususiyatga ega ekanligi asoslab berildi. Ushbu metodologik yondashuv tadqiqot natijalarining ilmiy ishonchliligi va mantiqiy izchilligini ta'minladi.

NATIJALAR

Tadqiqot natijalari tarjima kompetensiyasiga oid xorijiy va mahalliy ilmiy manbalarni tizimli tahlil qilish, mavjud nazariy yondashuvlarni qiyosiy o'rganish hamda ularning pedagogik faoliyat bilan uzviy bog'liqligini aniqlash asosida shakllantirildi. O'rganish jarayonida tarjima kompetensiyasining tarkibiy tuzilishi aniqlanib, uning bo'lajak pedagog va tarjimonlarning kasbiy tayyorgarligida tutgan o'rni ilmiy jihatdan asoslab berildi.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, tarjima kompetensiyasi birgina til bilimlari bilan cheklanmay, balki o'zaro uzviy bog'liq bo'lgan bir qator lingvistik, kommunikativ, kognitiv va kasbiy komponentlarning integratsiyasi asosida shakllanadi. Mazkur kompetensiya pedagog va tarjimonning kasbiy samaradorligini oshirish, ilmiy va amaliy axborotni to'g'ri talqin qilish hamda madaniyatlararo muloqotda muvaffaqiyatli faoliyat yuritishini ta'minlaydi.

Tahlil natijalariga ko'ra, zamonaviy tarjimaning murakkab va ko'p qirrali xususiyati tarjima kompetensiyasining har bir tarkibiy qismiga alohida yondashuvni talab etadi. Ushbu kompetensiyaning asosiy komponentlari quyidagilardan iborat:

Grammatik kompetensiya – tilning grammatik tizimini chuqur bilish va uni tarjima jarayonida to'g'ri hamda izchil qo'llash qobiliyati;

Sotsiollingvistik kompetensiya – til birliklarining ijtimoiy, madaniy va kommunikativ kontekstda mos ravishda qo'llanishini anglash;

Diskursiv kompetensiya – matnlararo bog'lanishlarni tushunish, mantiqiy va uslubiy jihatdan yaxlit matn yaratish malakasi;

Strategik kompetensiya – tarjima jarayonida yuzaga keladigan muammolarni samarali hal etish strategiyalarini tanlash va qo'llash;

Til kompetensiyasi – asliyat va tarjima tillarining leksik, stilistik va variantli imkoniyatlaridan yuqori darajada foydalanish;

Matn bilan bog‘liq kompetensiya – turli janr va uslublarni farqlash hamda ularni tarjimada qayta yaratish qobiliyati;

Evristik kompetensiya – tarjima qilinayotgan mavzuga oid lingvistik va tematik bilimlarni izlash, tahlil qilish va tizimlashtirish malakasi;

Kasbiy kompetensiya – tarjimonlik faoliyatining mohiyatini anglash, kasbiy me‘yor va tamoyillarga amal qilish;

Baholash kompetensiyasi – tarjima variantlarini tanqidiy baholash va tarjima sifatini aniqlash qobiliyati;

Izlanish qobiliyati – tarjimashunoslikka oid ilmiy metodlar va zamonaviy tadqiqot natijalaridan samarali foydalanish.

Olingan natijalar tarjima kompetensiyasi dinamik va rivojlanib boruvchi tizim ekanini ko‘rsatadi. Ushbu komponentlarning uyg‘unlashgan holda shakllanishi tarjimonning kasbiy tayyorgarligi darajasini belgilab, uning ilmiy-pedagogik va amaliy faoliyatida yuqori samaradorlikka erishishini ta‘minlaydi.

MUHOKAMALAR

Mazkur tadqiqot natijalari tarjima kompetensiyasining zamonaviy pedagogik ta‘lim tizimidagi o‘rni va ahamiyatini chuqurroq anglash imkonini berdi. Olingan ilmiy xulosalar tarjima kompetensiyasining faqat lingvistik bilimlar majmui emas, balki murakkab, ko‘p komponentli va dinamik tizim ekanini tasdiqlaydi. Bu holat xorijiy va mahalliy olimlarning nazariy qarashlari bilan uyg‘unlashib, tarjimonlik faoliyatining kognitiv, kommunikativ va madaniyatlararo xususiyatlarini bir butun jarayon sifatida talqin qilish zarurligini ko‘rsatadi.

Turli olimlarning ilmiy tadqiqotlari shuni ko‘rsatadiki, tarjimonning kasbiy malakasi ko‘p qirrali va integratsiyalashgan xususiyatga ega bo‘lishi lozim. Jumladan, R.Bell va D.Kiraly tomonidan ishlab chiqilgan nazariy yondashuvlar tarjimonning lingvistik va sotsiollingvistik bilimlari bilan bir qatorda psixolingvistik ko‘nikmalarining uyg‘unlashuvi muhim ekanini asoslaydi. Ushbu yondashuvlarga ko‘ra, tarjima jarayonida talabalar nafaqat so‘zma-so‘z tarjima qilish bilan cheklanib qolmasdan, balki matnning konteksti va kommunikativ vaziyatini chuqur anglash qobiliyatini ham rivojlantirishlari zarur.

Ikkinchi muhim jihat sifatida tarjima jarayonida strategik va ijodiy yondashuvning ahamiyati alohida ta‘kidlanadi. E.Noybert va V.Komissarov tadqiqotlarida tarjimaning murakkab va ko‘p bosqichli kognitiv jarayon ekanligi qayd etilib, unda turli tarjima strategiyalarini tanlash va qo‘llash tarjima sifatini belgilovchi asosiy omillardan biri ekani ko‘rsatib berilgan. Bu holat pedagogik mashg‘ulotlarda talabalarni matnni chuqur tahlil qilish, muqobil tarjima variantlarini solishtirish

hamda ijodiy yechimlar ishlab chiqishga yo‘naltirish zarurligini ko‘rsatadi.

Shuningdek, tarjimonning kasbiy kompetensiyasi nazariy va amaliy bilimlarning uyg‘unlashuviga asoslanishi lozim. J.Delisle va S.Gopferich tomonidan ilgari surilgan yondashuvlarda tarjima kompetensiyasini shakllantirish jarayoni faqat deklarativ bilimlar bilan emas, balki amaliy mashg‘ulotlar orqali rivojlantirilishi zarurligi ta‘kidlanadi [7]. Shu bois ta‘lim jarayonida simulyatsion mashg‘ulotlar, loyiha asosida o‘qitish hamda zamonaviy raqamli tarjima vositalaridan foydalanish talabalar kasbiy malakasini oshirishning samarali pedagogik mexanizmlari sifatida namoyon bo‘ladi.

Bundan tashqari, tarjima kompetensiyasining muhim tarkibiy qismi sifatida madaniyatlararo va kommunikativ komponentlar alohida ahamiyat kasb etadi. B.I.Shermatova va S.Qo‘chqorova fikrlariga ko‘ra, tarjima kompetensiyasi til birliklarini bilish bilan cheklanmay, balki matn yaratilgan madaniy, tarixiy va ijtimoiy kontekstni anglash qobiliyatini ham o‘z ichiga oladi [4; 6]. Ushbu yondashuv pedagoglar uchun tarjima mashg‘ulotlarini tashkil etishda talabalarni kontekstual va madaniyatlararo tahlilga yo‘naltirish zarurligini ko‘rsatadi.

Yuqoridagilardan kelib chiqib, tarjima kompetensiyasini shakllantirish murakkab, integratsiyalashgan va multidimensial jarayon bo‘lib, u quyidagi pedagogik natijalarga olib keladi:

- talabalar til va madaniyatni chuqur anglaydi;
- tarjima jarayonida strategik va ijodiy yechimlar ishlab chiqish qobiliyatiga ega bo‘ladi;
- amaliy va nazariy bilimlarni uyg‘unlashtirish orqali professional malakasini oshiradi;
- matnni kontekstga mos, mantiqan izchil va sifatli tarjima qilish ko‘nikmalarini rivojlantiradi.

Mazkur natijalar tarjima mashg‘ulotlarini pedagogik jihatdan samarali tashkil etish hamda talabalarni professional tarjimonlik faoliyatiga puxta tayyorlash uchun mustahkam ilmiy-amaliy asos bo‘lib xizmat qiladi.

Shuningdek, tadqiqot doirasida olingan natijalar tarjima kompetensiyasining milliy til siyosati bilan uzviy bog‘liqligini ham ko‘rsatadi. Ilmiy terminlarning to‘g‘ri va me‘yoriy tarjimasini, yangi tushunchalarning o‘zbek tiliga moslashtirilishi tilning semantik va pragmatik imkoniyatlarini kengaytiradi. Bu esa o‘z navbatida o‘zbek tilining global ilmiy va kommunikativ makondagi nufuzini mustahkamlashga xizmat qiladi.

Umuman olganda, muhokama natijalari shuni ko‘rsatadiki, tarjima kompetensiyasini rivojlantirish pedagogik jarayonning muhim tarkibiy qismi bo‘lib, u

ta'lim sifati, ilmiy tafakkur va madaniyatlararo integratsiyaning uzluksiz rivojlanishini ta'minlaydi. Shu sababli, tarjima kompetensiyasini shakllantirishga yo'naltirilgan pedagogik-psixologik yondashuvlar ta'lim tizimida ustuvor yo'nalish sifatida qaralishi maqsadga muvofiqdir.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, tarjima kompetensiyasi lingvistik, madaniy va kognitiv komponentlarning o'zaro uyg'unlashuvi asosida shakllanadigan murakkab kasbiy faoliyatdir. Bo'lajak pedagoglarda ushbu kompetensiyani rivojlantirish kompetensiyaviy yondashuv, amaliy mashg'ulotlar va zamonaviy pedagogik texnologiyalar orqali amalga oshirilishi lozim.

Mazkur tadqiqot natijalari tarjimon-pedagoglarni tayyorlash metodikasini takomillashtirish va ta'lim sifatini oshirishga xizmat qiladi. Tarjimashunoslik sohasida kompetensiya va tarjima kompetensiyasi tushunchalari zamonaviy ta'lim, madaniyat va kasbiy faoliyat kontekstida o'ziga xos o'rin tutadi. Kompetensiya – bu shaxsning ma'lum sohada samarali faoliyat yuritish uchun zarur bo'lgan bilimlar, ko'nikmalar, malakalar va usullarning kompleksidir. Tarjima kompetensiyasi esa lingvistik, madaniy, ekspertlik va strategik komponentlarni o'z ichiga olgan, murakkab va ko'p qirrali kognitiv faoliyatdir. Bu kompetensiya tarjimonning ikki til va madaniyatni chuqur anglab, turli sharoitlar va vaziyatlarda kreativ hamda moslashuvchan yondashuvlar orqali samarali tarjima qilish qobiliyatini ta'minlaydi.

Bo'lajak pedagoglar uchun tarjima kompetensiyasi nafaqat til bilimlarini, balki madaniy kontekstni chuqur tushunishni, tarjima jarayonida fikrlash va tahlil qilishni ham o'z ichiga oladi. Kompetensiyani shakllantirish jarayonida talabalar mustaqil va guruh asosida faoliyat yuritishi, amaliy mashg'ulotlar va tarjima strategiyalarini o'zlashtirishlari zarur. Tarjimaning o'qitish metodikasi lingvistik, madaniy va kasbiy bilimlarni uyg'unlashtirishga asoslanib, tarjima sifatini oshirish va pedagogik samaradorlikni kuchaytirishga xizmat qiladi.

Umuman olganda, tarjima kompetensiyasi zamonaviy madaniy va ta'lim sohalarining talablariga mos ravishda shakllantirilishi lozim bo'lgan kompleks ko'nikmalar majmuasidir. Bu ko'nikmalar tarjimonlik faoliyatining muvaffaqiyatli amalga oshirilishi va kasbiy malakani oshirishda asosiy omil hisoblanadi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Bell R.T. Translation and Translating: Theory and Practice. – London; New York: Longman, 1991. – P. 298. ISBN 0582016487.
2. Kiraly D. Pathways to Translation: Pedagogic Perspectives. – Amsterdam; Philadelphia: John Benjamins Publishing, 1995. – P. 304
3. Komissarov V. The Theory of Translation. – M: Progress Publishers, 2000.
4. Shermatova B.I. Tarjima kompetensiyasi murakkab ko'p qirrali jihat sifatida // Tadqiqotlar.uz. 2024.
5. Поршнева Э. Р. Базовая лингвистическая подготовка переводчика, 2002.
6. Qo'chqorova, S. O'zbekiston tilshunoslik jurnali: O'zbekistonda arab tili ta'limi: tarix va zamonaviy holat.
7. Göpferich "Towards a Model of Translation Competence and Its Acquisition: the Longitudinal Study TransComp. 2009
8. Проворотова В. И. Основы теории перевода. – М. 2003

PEDAGOGIKA

O'QUVCHILARDA SOG'LOM TURMUSH TARZI MADANIYATINI SHAKLLANTIRISHNING IJTIMOIIY-FALSAFIY VA PEDAGOGIK ASOSLARI

HUKIMAYEV KAMOLIDDIN HUSNIDINOVICH

Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti

“Jismoniy tarbiya va sport” kafedrasi o‘qituvchisi

Email: kamoliddin.hukmayev@mail.ru

Tel: +998 94 461-82-10

UDK: 37.01:373.5:613

<https://orcid.org/0009-0005-1355-6766>

Kalit so‘zlar:

sog‘lom turmush tarzi, sog‘liq madaniyati, jismoniy faollik, o‘quvchilar sog‘lig‘i, profilaktika, hayot tarzi, ta‘lim tizimi, ijtimoiy va biologik omillar, sog‘lomlashtirish.

Annotatsiya:

Mazkur maqolada sog‘lom turmush tarzi tushunchasining tarixiy, ijtimoiy-falsafiy hamda pedagogik asoslari tahlil qilinadi. Qadimgi sivilizatsiyalardagi sog‘lomlashtirish tizimlaridan tortib, zamonaviy jamiyat sharoitida yuzaga kelayotgan sog‘liq muammolarigacha bo‘lgan jarayonlar ilmiy-nazariy jihatdan yoritiladi. Inson sog‘lig‘iga bo‘lgan munosabatning tarixiy evolyutsiyasi, tibbiyotning davolovchi va profilaktik yo‘nalishlari o‘rtasidagi nisbat tahlil qilinadi. Zamonaviy hayot tarziga xos bo‘lgan kam jismoniy faollik, noto‘g‘ri ovqatlanish hamda psixoemotsional zo‘riqishlarning bolalar va o‘smirlar sog‘lig‘iga salbiy ta‘siri asoslab beriladi. Maktab ta‘limi jarayonida sog‘lom turmush tarzi madaniyatini shakllantirish zarurati, uning asosiy tarkibiy elementlari, shuningdek, davlat, ta‘lim muassasalari va oilaning bu boradagi o‘rni yoritib beriladi. Tadqiqot natijalari sog‘lom turmush tarzini uzluksiz va tizimli shakllantirish jamiyatning barqaror rivojlanishida muhim omil ekanini ko‘rsatadi.

СОЦИАЛЬНО-ФИЛОСОФСКИЕ И ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ФОРМИРОВАНИЯ КУЛЬТУРЫ ЗДОРОВОГО ЖИЗНИ У УЧАЩИХСЯ

Ключевые слова: **Аннотация:** В данной статье анализируются здоровый образ исторические, социально-философские и педагогические

жизни, культура
здоровья,
физическая
активность,
здоровье учащихся,
профилактика,
образ жизни,
система
образования,
социальные и
биологические
факторы,
оздоровление.

основы понятия здорового образа жизни. Научно-теоретически освещаются процессы, начиная от систем оздоровления древних цивилизаций и заканчивая проблемами здоровья, возникающими в условиях современного общества. Анализируется историческая эволюция отношения к здоровью человека, соотношение между лечебным и профилактическим направлениями медицины. Обосновано негативное влияние низкой физической активности, неправильного питания и психоэмоционального напряжения, характерных для современного образа жизни, на здоровье детей и подростков. Освещается необходимость формирования культуры здорового образа жизни в процессе школьного образования, его основные структурные элементы, а также роль государства, образовательных учреждений и семьи в этом отношении. Результаты исследования показывают, что непрерывное и системное формирование здорового образа жизни является важным фактором устойчивого развития общества.

SOCIO-PHILOSOPHICAL AND PEDAGOGICAL FOUNDATIONS OF FORMING A HEALTHY LIFESTYLE CULTURE IN PUPILS

Keywords:

healthy lifestyle,
health culture,
physical activity,
students' health,
prevention, lifestyle,
education system,
social and biological
factors, health
promotion.

Abstract:

This article analyzes the historical, socio-philosophical, and pedagogical foundations of the concept of a healthy lifestyle. From the health systems of ancient civilizations to the health problems arising in the conditions of modern society, the processes are covered from a scientific and theoretical point of view. The historical evolution of attitudes towards human health, the correlation between therapeutic and preventive directions of medicine are analyzed. The negative impact of low physical activity, improper nutrition, and psycho-emotional stress, characteristic of the modern lifestyle, on the health of children and adolescents is substantiated. The necessity of forming a culture of a healthy lifestyle in the process of school education, its main structural elements, as well as the role of

the state, educational institutions, and the family in this regard are highlighted. The research results show that the continuous and systematic formation of a healthy lifestyle is an important factor in the sustainable development of society.

KIRISH

Inson sog‘lig‘i masalasi jamiyat taraqqiyotining barcha tarixiy bosqichlarida muhim ahamiyat kasb etib kelgan. Qullik jamiyati davridayoq sog‘liqni saqlash va mustahkamlashga doir bilimlarni tizimlashtirishga bo‘lgan dastlabki urinishlar kuzatiladi. Jumladan, qadimgi Xitoyda “Kung-fu”, Hindistonda “Ayurveda”, Markaziy Osiyoda “Avesto” [1, 34], qadimgi Yunonistonda Gippokrat ta‘limoti, Spartadagi jismoniy tarbiya va sog‘lomlashtirish tizimlari sog‘lom turmush tarziga oid qadimiy qarashlarning yorqin namunalari hisoblanadi. Ushbu tizimlarning asosiy g‘oyasi kasalliklarni davolashdan ko‘ra, sog‘liqni shakllantirish, saqlash va mustahkamlashga yo‘naltirilgan edi.

Biroq jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyoti, mulkiy tabaqalashuvning kuchayishi hamda quldorlik munosabatlarining shakllanishi sog‘liqqa bo‘lgan munosabatda muayyan o‘zgarishlarni yuzaga keltirdi. Natijada tibbiyot faoliyati asta-sekin profilaktik yo‘nalishdan chekinib, asosan kasalliklarni davolashga qaratildi. Shunga qaramay, Abu Ali ibn Sino, Fransis Bekon, M.V.Lomonosov, M.Ya.Mudrov kabi buyuk mutafakkir va olimlar sog‘liqni saqlash, kasalliklarning oldini olish hamda sog‘lom turmush tarzini shakllantirishni ustuvor vazifa sifatida ilgari surganlar.

Zamonaviy jamiyat sharoitida sanoatlashtirish va urbanizatsiya jarayonlarining jadallashuvi, ekologik muammolar, kamharakat turmush tarzi, noto‘g‘ri ovqatlanish hamda doimiy psixoemotsional zo‘riqishlar inson salomatligiga jiddiy tahdid solmoqda. Ayniqsa, bolalar va o‘smirlar sog‘lig‘ining yomonlashuvi jamiyat kelajagi uchun xavfli tendensiya sifatida namoyon bo‘lmoqda. Shu bois sog‘lom turmush tarzini shakllantirish masalasi bugungi kunda dolzarb ilmiy-amaliy muammo sifatida e‘tirof etilmoqda.

Mazkur maqolaning maqsadi – sog‘lom turmush tarzi tushunchasining tarixiy, ijtimoiy-falsafiy hamda pedagogik asoslarini tahlil qilish, shuningdek, maktab o‘quvchilari sog‘lig‘ini mustahkamlashning zaruriyatini ilmiy jihatdan asoslab berishdan iborat.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Mazkur tadqiqot nazariy-tahliliiy xarakterga ega bo‘lib, unda sog‘lom turmush tarzi va inson sog‘lig‘i masalalariga oid tarixiy, falsafiy, pedagogik hamda tibbiy

adabiyotlar tizimli ravishda o'rganildi. Tadqiqot jarayonida sog'lom turmush tarzi tushunchasining shakllanishi va rivojlanish bosqichlarini aniqlash maqsadida tarixiy-tahliliy metod qo'llanildi. Sog'liq va turmush tarzi bilan bog'liq ilmiy qarashlar, konsepsiyalar hamda nazariy yondashuvlar mantiqiy-tizimli tahlil asosida umumlashtirildi.

Shuningdek, turli tarixiy davrlardagi sog'lomlashtirish tizimlari hamda zamonaviy yondashuvlarni qiyosiy o'rganishda taqqoslash metodi qo'llanildi. Tadqiqotda sog'lom turmush tarzi madaniyatining tarkibiy elementlari va unga ta'sir etuvchi ijtimoiy, biologik, ekologik hamda pedagogik omillarni aniqlash maqsadida nazariy umumlashtirish va abstraksiyalash metodlaridan foydalanildi.

Bundan tashqari, davlat va xalqaro tashkilotlarning rasmiy statistik ma'lumotlari, ilmiy maqolalar hamda normativ-huquqiy hujjatlar kontent-tahlil metodi asosida tahlil qilindi. Olingan ma'lumotlar tahlil, sintez va ilmiy xulosa chiqarish metodlari yordamida qayta ishlanib, sog'lom turmush tarzini shakllantirishning ta'limiy hamda ijtimoiy ahamiyati ilmiy jihatdan asoslab berildi.

NATIJALAR

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, sog'lom turmush tarzi tushunchasi tarixan inson sog'lig'ini saqlash va mustahkamlashga yo'naltirilgan tizimli yondashuv sifatida shakllangan. Qadimgi sivilizatsiyalarda, xususan Xitoydagi "Kung-fu", Hindistondagi "Ayurveda", Fors va Yunon olimlarining ilmiy-amaliy qarashlarida sog'liqni mustahkamlash, kasalliklarning oldini olish hamda organizmning zaxira imkoniyatlaridan oqilona foydalanish asosiy maqsad sifatida belgilangan [2, 21].

Tahlil natijalari shuni ko'rsatadiki, sivilizatsiyalar rivojlanishi, ijtimoiy tabaqalashuvning kuchayishi bilan sog'liqni saqlash masalasiga bo'lgan e'tibor nisbatan susaygan, tibbiyot faoliyati esa asosan kasalliklarni davolashga yo'naltirilgan. Biroq zamonaviy davrda ekologik muammolar, kam jismoniy faollik, noto'g'ri ovqatlanish hamda doimiy psixosotsial zo'riqishlar, ayniqsa, bolalar va o'smirlar sog'lig'iga salbiy ta'sir ko'rsatayotgani aniqlangan.

O'zbekiston Respublikasi Statistika qo'mitasi ma'lumotlariga ko'ra, 2025-yilda jismoniy tarbiya va sport bilan muntazam shug'ullanuvchi aholi ulushi 68,3 foizni tashkil etib, bu ko'rsatkich 2021-yildagi taxminan 61 foizga nisbatan sezilarli darajada oshganini ko'rsatadi [3, 1]. Shu bilan birga, tadqiqotlar maktab yoshidagi bolalar sog'lig'ida salbiy tendensiyalar mavjudligini ko'rsatmoqda: 5-6-sinflarga kelib sog'lom bolalar soni 2-3 barobarga kamayadi, umumta'lim maktabini bitiruvchilarning atigi 20-30 foizi sog'lom deb baholanadi. Bundan tashqari, maktab o'quvchilarining 40 foizi sog'lom turmush tarzi mazmuni haqida yetarli tasavvurga

ega emas, 50 foizi esa jismoniy tarbiya va sport bilan muntazam shug‘ullanmaydi [4, 2].

Olingan natijalar sog‘lom turmush tarzini shakllantirishda maktab ta‘limi, oila va davlat o‘rtasidagi uzviy hamkorlik muhim ahamiyatga ega ekanini ko‘rsatadi. Shuningdek, sog‘lom turmush tarzi madaniyatini rivojlantirish yoshlarning biologik, psixologik va ijtimoiy rivojlanishiga ijobiy ta‘sir ko‘rsatib, jamiyatning barqaror rivojlanishiga xizmat qilishi ilmiy jihatdan asoslandi.

1-jadval

Maktab yoshidagi bolalar va o‘smirlarning sog‘lom turmush tarzi va jismoniy faolligi (O‘zbekiston, 2025 yil)

Ko‘rsatkichlar	Ulushi (%)	Izoh
Jismoniy tarbiya va sport bilan shug‘ullanuvchilar	50	Maktab yoshidagi o‘quvchilar orasida
Sog‘lom turmush tarzi nima ekanligini biladiganlar	60	Maktab yoshidagi o‘quvchilar orasida
Umumta‘lim maktabini bitirgan sog‘lom o‘quvchilar	20-30	Faoliyat va fiziologik ko‘rsatkichlar asosida
5-6-sinflarda sog‘lom bolalar soni kamayishi	2-3 marta	O‘quv yuklamasi va organizm o‘shishiga bog‘liq
Uy sharoitida jismoniy faoliyat bilan shug‘ullanuvchilar	68,3	Davlat statistika qo‘mitasi, barcha yosh guruhlari bo‘yicha

Jadvalda O‘zbekiston Respublikasida maktab yoshidagi bolalar va o‘smirlarning sog‘lom turmush tarzi hamda jismoniy faolligi bilan bog‘liq asosiy ko‘rsatkichlar tizimli tarzda aks ettirilgan. Unda keltirilgan “Jismoniy tarbiya va sport bilan shug‘ullanuvchilar” ko‘rsatkichi umumta‘lim maktablarida jismoniy tarbiya darslarida muntazam ishtirok etuvchi hamda darsdan tashqari sport to‘garaklari va mashg‘ulotlariga qatnashuvchi o‘quvchilar ulushini ifodalaydi.

“Sog‘lom turmush tarzi nima ekanligini biladiganlar” ko‘rsatkichi maktab o‘quvchilari orasida sog‘lom hayot tarzining asosiy tamoyillari, jumladan, to‘g‘ri ovqatlanish, jismoniy faollik, shaxsiy gigiyena va zararli odatlardan voz kechish kabi tushunchalarni anglab yetgan o‘quvchilar foizini ko‘rsatadi. “Umumta‘lim maktabini bitirgan sog‘lom o‘quvchilar” esa fiziologik ko‘rsatkichlari, jismoniy rivojlanish darajasi va tibbiy ko‘rik natijalari bo‘yicha belgilangan me‘yorlarga mos keladigan bitiruvchilar ulushini ifodalaydi [5, 93].

Shuningdek, jadvalda keltirilgan “5-6-sinflarda sog‘lom bolalar sonining kamayishi” ko‘rsatkichi o‘quv yuklamalarining ortishi, psixoemotsional zo‘riqishlar hamda organizmda kechayotgan intensiv o‘shish va rivojlanish jarayonlari bilan bog‘liq holda sog‘liq holatining pasayish darajasini aks ettiradi. “Uy sharoitida jismoniy faoliyat bilan shug‘ullanuvchilar” ko‘rsatkichi esa maktabdan tashqari vaqtda uy sharoitida sport mashqlari va jismoniy mashg‘ulotlar bilan muntazam shug‘ullanadigan bolalar va o‘smirlar ulushini ifodalaydi hamda O‘zbekiston Respublikasi Davlat statistika qo‘mitasining 2025-yilgi rasmiy ma‘lumotlariga asoslanadi.

MUHOKAMALAR

Tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatadiki, sog‘lom turmush tarzi tushunchasi tarixan inson sog‘lig‘ini mustahkamlash va kasalliklarning oldini olishga yo‘naltirilgan tizimli yondashuv sifatida shakllangan. Qadimgi sivilizatsiyalardan to zamonaviy jamiyatgacha bo‘lgan taraqqiyot jarayonida sog‘lomlikka bo‘lgan munosabat ijtimoiy, iqtisodiy va madaniy omillar ta‘sirida turlicha rivojlanib borgan. Jumladan, qadimgi Xitoy va Hindistonda shakllangan sog‘lomlashtirish tizimlari insonning biologik hamda psixologik salomatligini saqlashga qaratilgan bo‘lsa, sivilizatsiyalarning keyingi bosqichlarida ijtimoiy tabaqalashuvning kuchayishi va qulayliklarga berilish natijasida sog‘liqni saqlash masalasiga e‘tibor susayib, tibbiyot faoliyati asosan kasalliklarni davolashga yo‘naltirilgan.

Zamonaviy davrda esa hayot tarziga xos bo‘lgan salbiy omillar (kam jismoniy faollik, noto‘g‘ri ovqatlanish, doimiy psixoemotsional zo‘riqish hamda ekologik ifloslanish) ayniqsa bolalar va o‘smirlar sog‘lig‘iga sezilarli darajada salbiy ta‘sir ko‘rsatmoqda. Tadqiqot natijalari maktab yoshidagi bolalar orasida sog‘lom turmush tarzi madaniyati yetarli darajada shakllanmaganini ko‘rsatadi: umumta‘lim maktabini bitirayotgan o‘quvchilarning atigi 20-30 foizi sog‘lom deb baholanadi, o‘quvchilarning qariyb 40 foizi esa sog‘lom turmush tarzi mazmuni va uning asosiy tarkibiy elementlari haqida yetarli tasavvurga ega emas. Ushbu ko‘rsatkichlar bolalar sog‘lig‘idagi pasayish hamda o‘quv jarayoniga moslashuvda yuzaga kelayotgan qiyinchiliklarni yaqqol aks ettiradi.

Olingan natijalar sog‘lom turmush tarzini shakllantirishda maktab, oila va davlatning o‘zaro hamkorligi hal qiluvchi ahamiyatga ega ekanini tasdiqlaydi. Maktabda jismoniy tarbiya darslarini samarali tashkil etish, sog‘lom ovqatlanish va oqilona dam olish tartibi bo‘yicha tizimli bilimlar berish, shuningdek, o‘quvchilarda shaxsiy mas‘uliyat va sog‘lom xulq-atvor ko‘nikmalarini rivojlantirish ularning sog‘lom turmush tarziga moslashuv darajasini oshiradi [6, 51]. Shu bilan birga, davlat

tomonidan jismoniy faollikni keng targ'ib etish, sog'lom turmush tarzini rag'batlantiruvchi huquqiy va ijtimoiy chora-tadbirlarni amalga oshirish muhim ahamiyat kasb etadi.

Tadqiqot natijalari xalqaro ilmiy izlanishlar bilan ham uyg'unlikda ekanligi aniqlandi. Xususan, WHO HBSC va MICS tadqiqotlari bolalar va o'smirlar orasida jismoniy faollik darajasining yetarli emasligi hamda sog'lom turmush tarzi bo'yicha bilimlarning yetishmasligini ko'rsatmoqda. Shu sababli sog'lom turmush tarzini shakllantirish jarayoni tizimli va uzluksiz bo'lishi, uning asosiy tarkibiy elementlari (jismoniy faollik, ovqatlanish madaniyati, bo'sh vaqtni mazmunli tashkil etish va zararli odatlardan saqlanish) har bir maktab hamda oila hayotiga chuqur singdirilishi zarur.

XULOSA

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, sog'lom turmush tarzi tushunchasi inson sog'lig'ini saqlash va mustahkamlashga yo'naltirilgan tizimli yondashuv sifatida tarixan shakllangan. Qadimgi sivilizatsiyalardan tortib zamonaviy jamiyat sharoitigacha bo'lgan taraqqiyot jarayonida sog'liqni asrashga bo'lgan munosabat ijtimoiy, madaniy hamda ekologik omillar ta'sirida turlicha rivojlanib borgan. Bugungi kunda esa kam jismoniy faollik, noto'g'ri ovqatlanish va doimiy psixoemotsional zo'riqishlar bolalar va o'smirlar sog'lig'iga jiddiy salbiy ta'sir ko'rsatayotgani aniqlanmoqda.

Tadqiqot natijalari maktab yoshidagi o'quvchilarda sog'lom turmush tarzi madaniyati yetarli darajada shakllanmaganini tasdiqlaydi. Jumladan, umumta'lim maktabini bitirayotgan o'quvchilarning atigi 20-30 foizi sog'lom deb baholanishi, o'quvchilarning 40-50 foizida sog'lom turmush tarzi bo'yicha bilim va ko'nikmalarning yetarli emasligi ushbu muammoning dolzarbligini ko'rsatadi. Shu bois sog'lom turmush tarzini shakllantirish jarayonida maktab, oila va davlatning o'zaro hamkorligi hal qiluvchi ahamiyatga ega ekanligi ilmiy jihatdan asoslandi [7, 634].

Olingan xulosalar shuni ko'rsatadiki, sog'lom turmush tarzini tizimli va uzluksiz shakllantirish nafaqat bolalar va o'smirlarning biologik, psixologik hamda ijtimoiy rivojlanishini ta'minlaydi, balki jamiyatning barqaror taraqqiyoti, sog'lom avlodni voyaga yetkazish va milliy salohiyatni oshirishda muhim omil hisoblanadi. Shu munosabat bilan jismoniy faollikni rivojlantirish, ovqatlanish madaniyatini shakllantirish, bo'sh vaqtni mazmunli tashkil etish hamda zararli odatlardan saqlanishga qaratilgan tarbiyaviy va ta'limiy faoliyatni maktab va oila muhitida muntazam ravishda amalga oshirish zarur.

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Avesto: tarixiy-adabiy yodgorlik / Asqar Mahkam tarjimasini. – Toshkent: Sharq, 2001.
2. Boboev X., Do'stjonov T., Hasanov S. "Avesto" – sharq xalqlarining bebaho yodgorligi: o'quv qo'llanma. – Toshkent, 2004. – B. 100.
3. Novosti Uzbekistana. Upl.uz. 2025-yil 6-10-oktabr.
4. Xalq so'zi gazetasi. 2020-yil 4-mart.
5. Выготский Л. С. Психология. – М. : ЭКСМО-Пресс, 2000. – С.1008.
6. Дубровский В. И. Валеология. Здоровый образ жизни / предисл. Н. А. Агаджанян. – М. : Риторика-А, 2001. –С. 560.
7. Hukmaev K. Umumta'lim maktablarida sog'lom turmush tarzini shakllantirishning tashkiliy-ma'naviy jihatlari // Inklyuziv ta'lim: psixologik yondashuvlar orqali barcha o'quvchilar uchun teng imkoniyatlar yaratish istiqbollari. 2025. T. 1, № 1. – B. 634-641.

PEDAGOGIKA

SOTSIAL INTELLEKT SHAXS KAMOLOTINI TA'MINLASHNING PSIXOLOGIK DETERMINANTI

XOLMUMINOVA DILSHODA TOSHPO‘LATOVNA

Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti

Talabalar bilan ishlash psixologi

Email: dilshodaxolmuminova84@gmail.com

UDK: 159.922:37

<https://orcid.org/0009-0005-7901-8696>

Kalit so‘zlar:

sotsial intellekt,
shaxs kamoloti,
psixologik
determinant,
ijtimoiy moslashuv,
muloqot,
shaxs rivoji.

Annotatsiya:

Mazkur maqolada sotsial intellekt tushunchasining psixologik mohiyati, uning shaxs kamolotini ta'minlashdagi determinantlik roli ilmiy-nazariy jihatdan tahlil etiladi. Sotsial intellekt shaxsning ijtimoiy muhitda samarali muloqotga kirishish, ijtimoiy vaziyatlarni adekvat idrok etish, ularni baholash va moslashuvchan xulq-atvor namoyon etish qobiliyati sifatida talqin qilinadi. Tadqiqot doirasida sotsial intellektning shaxs rivoji, ijtimoiy moslashuv darajasi, emotsional barqarorlik hamda kasbiy faoliyat samaradorligiga ko'rsatadigan ta'siri yoritib beriladi. Shuningdek, sotsial intellektni shakllantirish va rivojlantirishga ta'sir etuvchi asosiy psixologik omillar aniqlanib, ularni amaliyotga tatbiq etish bo'yicha ilmiy-amaliy tavsiyalar ishlab chiqilgan.

СОЦИАЛЬНЫЙ ИНТЕЛЛЕКТ КАК ПСИХОЛОГИЧЕСКИЙ ДЕТЕРМИНАНТ РАЗВИТИЯ ЛИЧНОСТИ

Ключевые слова:

социальный
интеллект,
развитие личности,
психологическая
детерминанта,
социальная
адаптация,

Аннотация:

В данной статье с научно-теоретической точки зрения анализируется психологическая сущность понятия социального интеллекта, его детерминантная роль в обеспечении развития личности. Социальный интеллект интерпретируется как способность человека эффективно общаться в социальной среде, адекватно воспринимать социальные ситуации, оценивать их и проявлять гибкое поведение. В рамках исследования

общение,
личностный
рост.

освещается влияние социального интеллекта на развитие личности, уровень социальной адаптации, эмоциональную устойчивость и эффективность профессиональной деятельности. Также выявлены основные психологические факторы, влияющие на формирование и развитие социального интеллекта, разработаны научно-практические рекомендации по их внедрению в практику.

SOCIAL INTELLIGENCE AS A PSYCHOLOGICAL DETERMINANT OF PERSONAL DEVELOPMENT

Keywords:

social intelligence, personal development, psychological determinant, social adaptation, communication, personal growth.

Abstract:

In this article, the psychological essence of the concept of social intelligence and its deterministic role in ensuring personal development are analyzed from a scientific and theoretical perspective. Social intelligence is interpreted as the ability of an individual to engage in effective communication in the social environment, adequately perceive social situations, evaluate them, and demonstrate adaptive behavior. Within the framework of the study, the influence of social intelligence on personal development, the level of social adaptation, emotional stability, and the effectiveness of professional activity is highlighted. Also, the main psychological factors influencing the formation and development of social intelligence have been identified, and scientific and practical recommendations for their implementation have been developed.

KIRISH

Hozirgi globallashuv va axborotlashuv jarayonlari jadallashgan sharoitda jamiyat taraqqiyoti shaxsning nafaqat intellektual salohiyati, balki uning ijtimoiy moslashuvchanligi, muloqot madaniyati hamda boshqalar bilan samarali hamkorlikni yoʻlga qoʻya olish qobiliyati bilan ham bevosita bogʻliqdir. Ijtimoiy munosabatlarning murakkablashuvi, kommunikativ jarayonlarning koʻp qirrali tus olishi shaxsdan yuqori darajadagi ijtimoiy idrok, moslashuvchan xulq-atvor va emotsional barqarorlikni talab etmoqda. Shu bois zamonaviy psixologiya fanida shaxs kamolotini taʼminlovchi muhim psixologik omillardan biri sifatida sotsial intellekt muammosi tobora dolzarb ahamiyat kasb etmoqda.

Sotsial intellekt tushunchasi ilk bor XX asr boshlarida psixologik tadqiqotlar obyektiga aylangan bo‘lib, u shaxsning ijtimoiy vaziyatlarni anglash, insonlararo munosabatlarni to‘g‘ri baholash va ularga mos ravishda xulq-atvor strategiyasini tanlash qobiliyati sifatida talqin etiladi. Mazkur tushuncha umumiy intellektdan farqli ravishda, insonning real ijtimoiy muhitdagi faoliyati, emotsional holati hamda kommunikativ kompetensiyasi bilan chambarchas bog‘liqdir. Aynan sotsial intellekt shaxsning boshqalar hissiyotini anglash, ijtimoiy signallarni to‘g‘ri talqin qilish va konstruktiv munosabatlarni shakllantirish imkonini beradi.

Bugungi kunda sotsial intellekt shaxsning ijtimoiy faolligi, psixologik barqarorligi hamda kasbiy faoliyatdagi muvaffaqiyatining muhim determinanti sifatida e‘tirof etilmoqda. Ayniqsa, yoshlarning shaxs sifatida shakllanish jarayonida sotsial intellektning rivojlanganlik darajasi ularning jamiyatga moslashuvi, ijtimoiy rollarni muvaffaqiyatli bajarishi va shaxslararo munosabatlarda konstruktiv yondashuvni namoyon etishida hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi. Shu ma’noda, sotsial intellekt shaxsning ijtimoiy tajribani o‘zlashtirish darajasi va ijtimoiy kompetentligini belgilovchi asosiy ko‘rsatkichlardan biri hisoblanadi.

Shu bilan birga, zamonaviy ta’lim tizimi oldida turgan ustuvor vazifalardan biri yosh avlodda nafaqat akademik bilim va kasbiy ko‘nikmalarni shakllantirish, balki ularning sotsial intellektini rivojlantirish orqali ijtimoiy jihatdan yetuk, mas’uliyatli va raqobatbardosh shaxslarni tarbiyalashdan iboratdir. Sotsial intellekti yetarli darajada rivojlanmagan shaxslar ko‘pincha muloqot jarayonida qiyinchiliklarga duch keladi, ijtimoiy vaziyatlarni noto‘g‘ri talqin qiladi va bu holat ularning shaxsiy hamda kasbiy kamolotiga salbiy ta’sir ko‘rsatadi.

Mazkur maqolada sotsial intellektning psixologik mohiyati, uning shaxs kamolotini ta’minlashdagi o‘rni hamda shakllanishiga ta’sir etuvchi asosiy psixologik determinantlar nazariy jihatdan tahlil qilinadi. Shuningdek, sotsial intellektni rivojlantirishning psixologik mexanizmlari va amaliy yo‘nalishlari yoritilib, ta’lim-tarbiya jarayonida undan samarali foydalanish bo‘yicha ilmiy-amaliy xulosalar bayon etiladi.

ADABIYOTLAR TAHLILI

Sotsial intellekt muammosi psixologiya fanida XX asr boshlaridan buyon alohida ilmiy qiziqish uyg‘otib kelmoqda va shaxs kamolotini belgilovchi muhim psixologik omillardan biri sifatida e‘tirof etilmoqda. Mazkur tushuncha ilk bor amerikalik psixolog E.L.Thorndike tomonidan “insonlarning bir-birini tushunish va ular bilan oqilona munosabat o‘rnatish qobiliyati” sifatida talqin etilgan. Uning fikricha, sotsial intellekt shaxsning ijtimoiy muhitdagi muvaffaqiyatini belgilovchi

muhim psixologik omillardan biri hisoblanadi [1].

Keyingi ilmiy izlanishlarda sotsial intellekt tushunchasi yanada kengroq va tizimli mazmunda talqin qilinib, uning tarkibiy tuzilmasi va funksional jihatlari aniqlashtirilgan. Jumladan, J.Guilford sotsial intellektni intellektning mustaqil va o'ziga xos komponenti sifatida asoslab, uni shaxslararo munosabatlarni anglash, ijtimoiy axborotni qayta ishlash, xulq-atvorni prognozlash va ijtimoiy vaziyatlarni oldindan baholash qobiliyatlari bilan bog'laydi. Uning modelida ijtimoiy idrok, emotsional signallarni anglash hamda ijtimoiy qarorlar qabul qilish sotsial intellektning muhim tarkibiy qismlari sifatida ko'rsatiladi [2].

R.Sternbergning triarkik intellekt nazariyasida ham sotsial intellekt muhim o'rin tutib, u shaxsning real hayotiy muammolarni hal etish jarayonidagi moslashuvchanligi bilan izohlanadi. U ijtimoiy vaziyatlarda muvaffaqiyatga erishish faqat akademik bilimlarga emas, balki sotsial tajriba, amaliy tafakkur va ijtimoiy idrok darajasiga ham bevosita bog'liq ekanligini ta'kidlaydi. Bu yondashuv sotsial intellektni shaxsning hayotiy kompetentligini belgilovchi omil sifatida talqin qilish imkonini beradi [3].

Rossiyalik psixologlarning ilmiy tadqiqotlarida sotsial intellekt shaxs kamolotining muhim psixologik determinanti sifatida yoritilgan. Xususan, Yu.M.Emelyanov sotsial intellektni muloqot jarayonida shakllanadigan, ijtimoiy tajribaga asoslangan va dinamik rivojlanuvchi kompleks psixologik tuzilma sifatida tavsiflaydi. Uning fikricha, sotsial intellekt shaxsning kommunikativ kompetensiyasi, ijtimoiy moslashuvi va o'zaro munosabatlarda samaradorlik darajasini belgilaydi [5].

A.A.Bodalev tadqiqotlarida esa shaxslararo idrok, ijtimoiy tushunish va boshqa insonlarni adekvat baholash jarayonlari sotsial intellektning asosiy mexanizmlari sifatida ko'rib chiqiladi. Uning fikricha, sotsial intellekti rivojlangan shaxslar ijtimoiy vaziyatlarni chuqur tahlil qilish, insonlararo munosabatlarda konstruktiv yondashuvni namoyon etish va samarali muloqot o'rnatish qobiliyatiga ega bo'ladi [6].

Zamonaviy psixologik tadqiqotlarda sotsial intellekt ko'pincha emotsional intellekt bilan uzviy bog'liqlikda o'rganilmoqda. Xususan, D.Goleman ishlarida emotsional va sotsial intellekt shaxsning psixologik barqarorligi, yetakchilik salohiyati, stressga chidamliligi hamda kasbiy faoliyatdagi muvaffaqiyatini belgilovchi muhim omillar sifatida baholanadi [4]. Ushbu yondashuv sotsial intellektni shaxsning emotsional o'zini boshqarish va ijtimoiy samaradorlik ko'rsatkichlari bilan bog'liq holda tahlil qilish imkonini beradi.

Mahalliy olimlar tomonidan olib borilgan tadqiqotlarda ham sotsial intellektning yoshlar shaxsiy rivoji, ijtimoiy faolligi va kasbiy tayyorgarligidagi ahamiyati alohida ta'kidlanadi. Ushbu ilmiy izlanishlar sotsial intellektni shakllantirish va rivojlantirish

ta'lim-tarbiya jarayonining muhim va ustuvor vazifalaridan biri ekanligini ko'rsatadi.

Umuman olganda, tahlil qilingan ilmiy adabiyotlar sotsial intellekt shaxs kamolotini ta'minlovchi muhim psixologik determinant ekanligini tasdiqlaydi. Uning rivojlanish darajasi shaxsning ijtimoiy moslashuvi, muloqot madaniyati, emotsional barqarorligi hamda kasbiy faoliyatdagi muvaffaqiyatini belgilovchi asosiy omillardan biri sifatida namoyon bo'ladi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Mazkur tadqiqot shaxs kamolotida sotsial intellektning o'rni hamda uning psixologik determinant sifatidagi ahamiyatini aniqlashga qaratilgan bo'lib, unda zamonaviy psixologiya fanining nazariy va empirik yondashuvlariga tayangan holda kompleks metodologik asos qo'llanildi. Tadqiqot jarayonida shaxs rivoji va ijtimoiy moslashuv masalalarini o'rganishda tizimli, faoliyatga yo'naltirilgan hamda shaxsga yo'naltirilgan yondashuvlar asos qilib olindi.

Tadqiqotning nazariy-metodologik asosini sotsial intellekt va shaxs kamoloti muammolariga bag'ishlangan mahalliy hamda xorijiy olimlarning fundamental ilmiy ishlari tashkil etadi. Xususan, E.Torndayk, J.Guilford, R. Sternberg, D.Goleman, A.A.Bodalev, Yu.M.Emelyanov va boshqa yetakchi olimlarning nazariyalari tadqiqotning konseptual asosini belgilab berdi.

Empirik tadqiqot qismi ta'lim muassasalarida tahsil olayotgan yoshlar o'rtasida olib borildi. Tadqiqotda turli yosh va ijtimoiy guruhlarga mansub respondentlar tanlab olinib, ularning sotsial intellekt darajasi hamda shaxs kamolotining asosiy ko'rsatkichlari o'rganildi. Respondentlarni tanlash jarayonida tasodifiy tanlov (random sampling) usulidan foydalanildi, bu esa olingan natijalarning ishonchliligi va reprezentativligini ta'minlashga xizmat qildi.

Ma'lumotlarni yig'ish jarayonida psixologik tadqiqotning bir qator empirik metodlaridan foydalanildi. Jumladan, sotsial intellekt darajasini aniqlash uchun J. Guilford va M. Sallivan tomonidan ishlab chiqilgan sotsial intellekt testlari, shuningdek, muloqot va ijtimoiy moslashuv darajasini baholashga qaratilgan psixodiagnostik metodikalar qo'llanildi. Bundan tashqari, kuzatish, suhbat va so'rovnoma metodlari orqali respondentlarning ijtimoiy xulq-atvori hamda kommunikativ faolligi tahlil qilindi.

Olingan empirik ma'lumotlarni qayta ishlash va tahlil qilish jarayonida matematik-statistik metodlardan foydalanildi. Xususan, deskriptiv statistika, korrelyatsion hamda taqqoslovchi tahlil usullari orqali sotsial intellekt va shaxs kamoloti o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik darajasi aniqlashtirildi. Statistik hisob-kitoblar zamonaviy axborot texnologiyalari va maxsus dasturiy vositalar yordamida amalga

oshirildi.

Tadqiqot jarayonida ilmiy tadqiqot etikasi tamoyillariga qat'iy rioya qilindi. Respondentlarning tadqiqotda ixtiyoriy ishtiroki ta'minlandi, shaxsiy ma'lumotlar maxfiyligi saqlandi hamda olingan natijalardan faqat ilmiy maqsadlarda foydalanildi.

Mazkur metodologik yondashuv tadqiqotning maqsad va vazifalarini to'liq yoritish, sotsial intellektning shaxs kamolotidagi o'rnini ilmiy asosda aniqlash hamda asosli va ishonchli xulosalar chiqarish imkonini berdi.

NATIJALAR VA MUHOKAMALAR

O'tkazilgan empirik tadqiqot natijalari respondentlarda sotsial intellekt darajasining turlicha namoyon bo'lishini va uning shaxs kamolotining asosiy psixologik ko'rsatkichlari bilan bevosita bog'liqligini ko'rsatdi. Tadqiqot jarayonida sotsial intellektning umumiy darajasi hamda uning tarkibiy komponentlari – ijtimoiy vaziyatlarni anglash, shaxslararo munosabatlarni tahlil qilish, emotsional holatlarni tushunish va muloqot jarayonida moslashuvchanlik ko'rsatkichlari aniqlanib, kompleks tarzda tahlil qilindi.

Tahlil natijalariga ko'ra, sotsial intellekti yuqori darajada rivojlangan respondentlar ijtimoiy muhitga tez va samarali moslashishi, muloqot jarayonida faol ishtirok etishi hamda shaxslararo munosabatlarda konstruktiv va moslashuvchan yondashuvni namoyon etishi bilan ajralib turadi. Ushbu guruh vakillarida o'zini boshqarish, emotsional barqarorlik, ijtimoiy mas'uliyat va empatiya darajasi nisbatan yuqori ekanligi aniqlandi. Mazkur holatlar sotsial intellektning shaxs kamolotini ta'minlovchi muhim psixologik determinant ekanligini empirik jihatdan tasdiqlaydi.

Sotsial intellekti o'rtacha darajada rivojlangan respondentlarda ijtimoiy vaziyatlarni anglash va baholash bo'yicha muayyan ko'nikmalar shakllangan bo'lsa-da, murakkab shaxslararo munosabatlarda qator qiyinchiliklar kuzatildi. Xususan, muloqot jarayonida ishonchsizlik, tashabbuskorlikning yetishmasligi, shuningdek, ijtimoiy rollarni bajarishda noaniqlik holatlari qayd etildi. Bu esa sotsial intellektning ayrim tarkibiy komponentlarini maqsadli rivojlantirish zarurligini ko'rsatadi.

Past darajadagi sotsial intellektga ega respondentlar esa ijtimoiy vaziyatlarni noto'g'ri talqin qilishga moyilligi, muloqot jarayonida passivlik va emotsional zo'riqish holatlarining ustunligi bilan tavsiflanadi. Ushbu guruh vakillarida ijtimoiy moslashuv darajasi past bo'lib, bu holat ularning shaxsiy rivoji va kelgusidagi kasbiy faoliyatiga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkinligi aniqlandi.

Korrelyatsion tahlil natijalari sotsial intellekt darajasi bilan shaxs kamolotining asosiy ko'rsatkichlari o'rtasida ijobiy va statistik jihatdan ahamiyatli bog'liqlik mavjudligini ko'rsatdi. Jumladan, sotsial intellektning yuqori ko'rsatkichlari muloqot

madaniyati, ijtimoiy faollik, o'z-o'zini baholash, emotsional barqarorlik va kasbiy yo'naltirilganlik darajasining oshishi bilan uzviy bog'liq ekanligi aniqlashtirildi.

Shuningdek, tadqiqot natijalari sotsial intellekt ta'lim va tarbiya jarayonida maqsadli rivojlantirilgan taqdirda shaxs kamolotiga sezilarli ijobiy ta'sir ko'rsatishini ko'rsatdi. Bu holat ta'lim muassasalarida sotsial intellektni shakllantirishga yo'naltirilgan psixologik treninglar, interfaol mashg'ulotlar va kommunikativ kompetensiyani rivojlantiruvchi dasturlarni joriy etish zarurligini ilmiy jihatdan asoslaydi.

Umuman olganda, olingan empirik natijalar sotsial intellekt shaxs kamolotini ta'minlovchi muhim psixologik determinant ekanligini tasdiqlab, ushbu muammoni yanada chuqurroq o'rganish hamda amaliyotga keng tatbiq etish istiqbollari belgilab beradi.

XULOSA VA TAKLIFLAR

Mazkur tadqiqot doirasida shaxs kamolotida sotsial (ijtimoiy) intellektning o'ri hamda uning psixologik determinant sifatidagi ahamiyati nazariy va empirik jihatdan tahlil qilindi. O'tkazilgan tadqiqot natijalari sotsial intellekt shaxsning ijtimoiy muhitga moslashuvi, emotsional barqarorligi, kommunikativ kompetensiyasi va umumiy shaxsiy rivojlanishida muhim rol o'ynashini ilmiy asosda tasdiqladi. Shu bilan birga, sotsial intellekt darajasi shaxsning kasbiy faoliyatdagi samaradorligi, mehnat jarayoniga moslashuvi hamda jamiyatdagi ijtimoiy mavqei shakllantirishga bevosita ta'sir ko'rsatishi aniqlandi.

Adabiyotlar va empirik natijalar tahlili shuni ko'rsatdiki, sotsial intellektning yuqori darajada rivojlanganligi shaxsda emotsional intellektning shakllanishi, stressga chidamlilikning oshishi, konstruktiv muloqot olib borish hamda ijtimoiy muammolarni samarali hal etish ko'nikmalarining rivojlanishiga xizmat qiladi. Shu nuqtai nazardan, shaxs kamoloti va ijtimoiy moslashuv jarayonida sotsial intellektni rivojlantirishga yo'naltirilgan maqsadli psixologik yondashuvlar va metodikalarni ta'lim-tarbiya tizimiga keng joriy etish dolzarb ahamiyat kasb etadi.

Takliflar:

- Ta'lim muassasalarida o'quvchi va talabalarning sotsial intellektini rivojlantirishga qaratilgan psixologik treninglar, interfaol mashg'ulotlar va kommunikativ o'yinlarni tizimli ravishda joriy etish.
- Pedagoglar va amaliy psixologlar uchun sotsial intellektni diagnostika qilish, baholash va rivojlantirishga yo'naltirilgan metodik qo'llanmalar hamda amaliy tavsiyalar ishlab chiqish.
- Yoshlar va talabalar o'rtasida kommunikativ kompetensiya, empatiya va

emotsional barqarorlikni oshirishga qaratilgan maxsus psixologik dasturlarni ishlab chiqish va amalga oshirish.

– Karyera markazlari, yoshlarni qo‘llab-quvvatlash markazlari hamda ijtimoiy institutlar faoliyatida sotsial intellektni rivojlantirishga yo‘naltirilgan seminarlar, treninglar va konsultativ xizmatlarni muntazam tashkil etish.

– Tadqiqot natijalari asosida shaxs kamoloti va sotsial intellektni rivojlantirishga qaratilgan innovatsion psixologik texnologiyalarni amaliyotga joriy etish hamda ularning samaradorligini monitoring qilish.

Xulosa qilib aytganda, mazkur tadqiqot sotsial intellektni rivojlantirish shaxs kamoloti va ijtimoiy moslashuv jarayonining muhim sharti ekanligini ilmiy asosda tasdiqlaydi hamda amaliyot uchun muhim tavsiyalarni taklif etadi. Olingan natijalar pedagogika, psixologiya va yoshlar siyosati sohalarida strategik qarorlar qabul qilishda, shuningdek, ta‘lim va tarbiya jarayonini takomillashtirishda muhim ilmiy-amaliy ahamiyatga ega.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Thorndike E. L. Intelligence and Its Uses. – Harper’s Magazine, 1920.
2. Guilford J. P. The Nature of Human Intelligence. – New York: McGraw-Hill, 1967.
3. Sternberg R. J. Successful Intelligence. – New York: Plume, 1997.
4. Goleman D. Emotional Intelligence. – New York: Bantam Books, 1995.
5. Емельянов Ю. М. Социальная психология личности. – Ташкент, 2020.
6. Бодалев А. А. Личность и общность. – М: Педагогика, 1983.
7. Андреева Г. М. Социальная психология. – Тошкент: ЎзМУ, 2020.
8. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии. – Санкт-Петербург: Питер, 2002.
9. Karimova V. M. Shaxs psixologiyasi. – Toshkent: Fan, 2015.
10. G‘oziev E. F. Umumiy psixologiya. – Toshkent: O‘qituvchi, 2018.

PEDAGOGIKA

BOSHLANG'ICH TA'LIM JARAYONIDA INTIZOMIY TARBIYA SAMARADORLIGINI OSHIRISHNING ZAMONAVIY PEDAGOGIK YONDASHUVLARI

PANJIYEVA MUATTAR XXX

Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti

“Boshlang'ich ta'lim metodikasi” kafedrası o'qituvchisi

Email: muattar9293@gmail.com

UDK: 37.026.2

<https://orcid.org/0009-0005-2393-322X>

Kalit so'zlar:

zamonaviy
pedagogik
yondashuvlar,
o'quvchi shaxsini
rivojlantirish,
ijobiy intizom,
sinf boshqaruvi,
pedagogik
kompetensiya,
o'quv jarayonini
tashkil etish,
axloqiy tarbiya.

Annotatsiya:

Ushbu maqolada boshlang'ich maktab o'quvchilarida intizomiy tarbiyani shakllantirish jarayoni zamonaviy pedagogik yondashuvlar asosida ilmiy-nazariy hamda amaliy jihatdan har tomonlama tahlil qilinadi. Tadqiqotda o'quvchi shaxsining barkamol rivojlanishini ta'minlashda ijobiy intizom tamoyillarining ahamiyati, sinfni samarali boshqarishning pedagogik mexanizmlari hamda o'qituvchining kasbiy-pedagogik kompetentligini rivojlantirish masalalari chuqur yoritiladi. Shuningdek, innovatsion ta'lim metodlari va ilg'or pedagogik texnologiyalar asosida tashkil etilgan o'quv jarayonining o'quvchilarda axloqiy fazilatlar, mas'uliyat hissi, o'zini o'zi boshqarish ko'nikmalari va ijtimoiy faollikni shakllantirishdagi roli asoslab beriladi. Maqolada o'quvchi shaxsiga hurmat va hamkorlik tamoyillariga tayangan holda, majburlashdan ko'ra rag'batlantirish va qo'llab-quvvatlashga yo'naltirilgan samarali pedagogik strategiyalar taklif etiladi.

СОВРЕМЕННЫЕ ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ПОДХОДЫ К ПОВЫШЕНИЮ ЭФФЕКТИВНОСТИ ДИСЦИПЛИНАРНОГО ВОСПИТАНИЯ В ПРОЦЕССЕ НАЧАЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Ключевые слова:

современный
педагогические

Аннотация:

В данной статье процесс формирования дисциплинарного воспитания у учащихся начальной школы всесторонне анализируется с научно-

подходы, развитие личности учащегося, положительная дисциплина, управление классом, педагогическая компетенция, организация учебного процесса, нравственное воспитание.

теоретической и практической точек зрения на основе современных педагогических подходов. В исследовании глубоко освещается значение принципов положительной дисциплины в обеспечении гармоничного развития личности учащегося, педагогические механизмы эффективного управления классом, а также вопросы развития профессионально-педагогической компетентности учителя. Также обосновывается роль учебного процесса, организованного на основе инновационных методов обучения и передовых педагогических технологий, в формировании у учащихся нравственных качеств, чувства ответственности, навыков самоуправления и социальной активности. В статье предлагаются эффективные педагогические стратегии, основанные на принципах уважения к личности учащегося и сотрудничества, направленные на поощрение и поддержку, а не на принуждение.

MODERN PEDAGOGICAL APPROACHES TO IMPROVING THE EFFECTIVENESS OF DISCIPLINARY EDUCATION IN THE PRIMARY EDUCATION PROCESS

Keywords:

modern pedagogical approaches, students' personality development, positive discipline, classroom management, pedagogical competence, organization of the educational process, moral education

Abstract:

In this article, the process of forming disciplinary education in primary school students is comprehensively analyzed from a scientific-theoretical and practical point of view based on modern pedagogical approaches. The study deeply illuminates the significance of the principles of positive discipline in ensuring the harmonious development of the student's personality, pedagogical mechanisms for effective classroom management, and issues of developing the teacher's professional and pedagogical competence. The role of the educational process, organized on the basis of innovative educational methods and advanced pedagogical technologies, in the formation of moral qualities, a sense of responsibility, self-management skills, and social activity in students is also substantiated. The article proposes effective pedagogical strategies aimed at encouragement and support rather than

coercion, based on the principles of respect for the student's personality and cooperation.

KIRISH

Bugungi globallashuv va axborotlashuv sharoitida ta'lim tizimi oldiga nafaqat bilimli, balki intizomli, mas'uliyatli, ijtimoiy faol va ma'naviy barkamol shaxsni tarbiyalash vazifasi qo'yilmoqda. Ayniqsa, boshlang'ich ta'lim bosqichi o'quvchi shaxsining shakllanishida muhim ahamiyat kasb etib, bu davrda berilgan tarbiya keyingi ta'lim bosqichlari va jamiyatdagi xulq-atvorining poydevorini belgilaydi. Shu nuqtayi nazardan, boshlang'ich sinf o'quvchilarida intizomiy tarbiyani samarali tashkil etish dolzarb pedagogik muammolardan biri hisoblanadi.

Intizomiy tarbiya o'quvchilarda o'zini boshqarish, mas'uliyatni his etish, belgilangan qoidalarga rioya qilish, jamoada to'g'ri munosabatlarni yo'lga qo'yish hamda ta'lim faoliyatiga ongli munosabatni shakllantirishga xizmat qiladi. Intizomning shakllanishi faqatgina tashqi nazorat yoki talablar asosida emas, balki o'quvchining ichki ehtiyoji va ongli xulq-atvoriga aylanishi orqali samarador bo'ladi. Shu bois zamonaviy pedagogik yondashuvlar asosida ijobiy intizomni rivojlantirish muhim ahamiyatga ega.

Mamlakatimizda ta'lim tizimini modernizatsiya qilishga qaratilgan normativ-huquqiy hujjatlar boshlang'ich ta'limda intizomiy tarbiya masalasining dolzarbligini tasdiqlaydi. Xususan, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 29-apreldagi PF-5712-son Farmonida ta'lim jarayoniga ilg'or pedagogik va axborot-kommunikatsiya texnologiyalarini keng joriy etish, o'quvchilarda bilim olish madaniyati va intizomni rivojlantirish ustuvor vazifa sifatida belgilangan [1]. Shuningdek, 2020-yil 6-noyabrdagi PQ-4884-son Qarorda umumta'lim maktablarida tarbiyaviy ishlar samaradorligini oshirish, o'quvchilarda tartib-intizomni mustahkamlashda innovatsion va interfaol metodlardan foydalanish bo'yicha aniq vazifalar belgilab berilgan [2]. Ushbu hujjatlar boshlang'ich ta'limda intizomiy tarbiyani zamonaviy yondashuvlar asosida tashkil etish davlat ta'lim siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biri ekanini ko'rsatadi.

Zamonaviy pedagogik yondashuvlar – interfaol metodlar, axborot texnologiyalari, loyihaviy ta'lim, muammoli vaziyatlar orqali o'qitish hamda hamkorlikda ta'lim olish texnologiyalari intizomiy tarbiyani samarali tashkil etish imkonini beradi. Bu yondashuvlar o'quvchini dars jarayonining faol subyekti sifatida shakllantirib, uning mustaqil fikrlashi, mas'uliyatni his etishi va ijobiy xulq-atvorini rivojlantiradi. N.Sayidahmedov ta'kidlaganidek, o'quvchilarda ijobiy intizomni shakllantirish o'quv jarayonining umumiy samaradorligini oshirishda muhim omil hisoblanadi [3].

Mazkur maqolaning maqsadi boshlang'ich ta'limda intizomiy tarbiyani shakllantirish jarayonini zamonaviy pedagogik yondashuvlar asosida tahlil qilish hamda mahalliy pedagog olimlarning ilmiy qarashlari asosida ushbu jarayonning nazariy va amaliy jihatlarini ilmiy jihatdan asoslab berishdan iborat.

ADABIYOTLAR TAHLILI

Boshlang'ich ta'lim jarayonida intizomiy tarbiyani shakllantirish masalasi mahalliy pedagog olimlarning ilmiy tadqiqotlarida muhim va dolzarb yo'nalishlardan biri sifatida keng yoritilgan. Ushbu yo'nalishda olib borilgan ilmiy izlanishlarda intizomiy tarbiya boshlang'ich sinf o'quvchisining shaxsiy, ijtimoiy va axloqiy rivojlanishini ta'minlovchi muhim pedagogik omil sifatida talqin etiladi.

Xususan, Mahalliy pedagog olimlar – M.Ochilov, N.Sayidahmedov, Sh.Sharipov, N.To'xtashev, U.Nishonov va A.Jabborovlarning ilmiy qarashlarida intizomiy tarbiya o'quvchi shaxsini har tomonlama kamol toptirishning ajralmas tarkibiy qismi sifatida e'tirof etiladi. Ularning tadqiqotlarida intizom o'quv jarayonini samarali tashkil etish, sinf faoliyatini oqilona boshqarish hamda o'quvchilarning ijtimoiy muhitga moslashuvini ta'minlovchi asosiy omillardan biri sifatida asoslab beriladi. Olimlar intizomni shakllantirish jarayonida majburlash va jazoga asoslangan yondashuvlardan ko'ra, ijobiy intizom tamoyillariga tayangan holda o'quvchi shaxsiga hurmat, ishonch va pedagogik hamkorlikka asoslangan yondashuvlarni ustuvor deb hisoblaydilar.

N.Sayidahmedov o'z tadqiqotlarida zamonaviy pedagogik texnologiyalarni o'quvchilarda intizomiy ko'nikmalarni rivojlantirishning samarali vositasi sifatida asoslab beradi. Uning fikricha, interfaol metodlar, muammoli vaziyatlar va hamkorlikda o'qitish texnologiyalari o'quvchilarning o'zini boshqarish, mas'uliyatni his etish va ongli intizomni shakllantirishga xizmat qiladi [3]. M.Ochilov esa boshlang'ich sinf o'quvchilarida mas'uliyat, o'zini boshqara bilish hamda jamoada ishlash ko'nikmalarini shakllantirish metodikasini pedagogik jarayon bilan uzviy bog'liq holda tahlil qiladi [4].

Sh.Sharipov va A.Jabborov tomonidan olib borilgan ilmiy izlanishlarda sinfni boshqarish, ijobiy intizom tamoyillari, rag'batlantirish va motivatsiya usullarining o'quvchilar xulq-atvorini tartibga solishdagi samaradorligi ilmiy asosda yoritilgan [5; 6]. Tadqiqotchilar intizomiy tarbiya jarayoni majburlash va jazoga emas, balki ishonch, hurmat, hamkorlik va rag'batlantirishga tayanishi lozimligini ta'kidlaydilar.

Shuningdek, A.Xoliqov va N.Yuldashevaning tadqiqotlarida intizomiy tarbiyani zamonaviy ta'lim texnologiyalari bilan uyg'unlashtirish masalasi alohida e'tibor qaratilgan. A.Xoliqov o'qituvchining pedagogik kompetensiyasi, didaktik

texnologiyalarni maqsadga muvofiq tanlashi va dars jarayonida ijodkorona yondashuvi intizomiy tarbiya samaradorligini oshirishda muhim omil ekanini asoslab beradi [7]. N.Yuldasheva esa interfaol metodlardan foydalanish orqali o'quvchilarda ijobiy intizom, faollik, mustaqil fikrlash va jamoada samarali faoliyat yuritish kompetensiyalarini shakllantirish mumkinligini ilmiy jihatdan isbotlaydi [8].

Adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, boshlang'ich ta'lim jarayonida intizomiy tarbiya o'quvchi shaxsini har tomonlama rivojlantirish, ta'lim jarayonini samarali tashkil etish va sinf boshqaruvini takomillashtirishning muhim pedagogik omillaridan biri hisoblanadi. Ilmiy manbalarda intizomni shakllantirish jarayonida majburlashga asoslangan usullardan ko'ra, ijobiy intizom tamoyillariga tayangan, o'quvchi shaxsiga hurmat, ishonch va hamkorlikka asoslangan zamonaviy pedagogik yondashuvlar ustuvor ekanligi ta'kidlanadi. Ushbu yondashuvlar o'quvchilarda o'zini boshqarish, mas'uliyatni his etish va ijtimoiy moslashuv kabi muhim kompetensiyalarni rivojlantirishga xizmat qiladi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Mazkur tadqiqot boshlang'ich sinf o'quvchilarida intizomiy tarbiyani zamonaviy ta'lim texnologiyalari asosida shakllantirish imkoniyatlarini aniqlashga qaratildi. Tadqiqot jarayonida pedagogik jarayonni har tomonlama tahlil qilish maqsadida kuzatish, suhbat, anketalashtirish, pedagogik eksperiment hamda statistik tahlil metodlaridan foydalanildi.

Tajriba-sinov ishlari 3-4-sinf o'quvchilari ishtirokida tashkil etilib, ular tajriba va nazorat guruhlariga ajratildi. Tajriba guruhida ta'lim jarayoni zamonaviy pedagogik yondashuvlar asosida tashkil etildi, nazorat guruhida esa an'anaviy o'qitish usullari saqlab qolindi.

Eksperiment jarayonida interfaol metodlar (klaster, aqliy hujum, rol o'ynash), axborot-kommunikatsiya texnologiyalari (multimedia taqdimotlari, videodarslar) hamda loyihaviy ta'lim elementlari asosida dars mashg'ulotlari olib borildi. O'quvchilarning darsdagi xulq-atvori, faolligi, topshiriqlarni bajarish sifati va jamoaviy faoliyatdagi ishtiroki tizimli ravishda kuzatilib, tahlil qilindi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Olib borilgan tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, eksperimental bosqichda tajriba va nazorat guruhlarida o'tkazilgan dars mashg'ulotlari, tizimli kuzatuvlar, suhbatlar hamda o'quvchilar o'rtasida o'tkazilgan anketalar asosida boshlang'ich sinf o'quvchilarining intizomiy tarbiyasiga zamonaviy ta'lim texnologiyalarining sezilarli ijobiy ta'siri aniqlangan. Tadqiqot jarayonida o'quvchilarning xulq-atvori, darsga munosabati va ta'lim faoliyatidagi faolligi tahlil qilindi.

I-jadval

Tajriba va nazorat guruhlari natijalarining taqqoslamali ko'rsatkichlari

№	Baholangan ko'rsatkichlar	Tajriba guruhi (%)	Nazorat guruhi (%)	Farq (Δ)
1	Darsga o'z vaqtida tayyorlanish, uy vazifalarini muntazam bajarish	81%	56%)	+25%
2	Dars davomida intizom qoidalariga rioya qilish	74%	52%	+22%
3	O'zini-o'zi boshqarish, diqqatni jamlash, topshiriqlarni to'liq bajarish	72% (<i>anketa natijalariga asoslangan umumiy baho</i>)	49%	+23%
4	Guruhiy faoliyatda intizomni saqlash, hamkorlikda ishlash, kelishilgan qoidalarga amal qilish	69%	47%	+22%

Birinchiidan, tajriba guruhida interfaol metodlar, axborot-kommunikatsiya texnologiyalari, o'yinli yondashuvlar hamda reflektiv mashg'ulotlar asosida tashkil etilgan darslar o'quvchilarning intizomiy xulq-atvorida barqaror ijobiy o'zgarishlarni yuzaga keltirdi. Xususan, respondentlarning 81 foizi darsga o'z vaqtida tayyorlanish va uy vazifalarini muntazam bajarish kabi muhim intizomiy odatlarning shakllanganini qayd etgan.

Ikkinchiidan, tajriba guruhidagi o'quvchilarda o'zini-o'zi boshqarish, diqqatni jamlash, topshiriqlarni to'liq va sifatli bajarish hamda dars jarayonida faol ishtirok etish ko'nikmalari sezilarli darajada rivojlandi. Tadqiqot natijalariga ko'ra, tajriba guruhidagi o'quvchilarning 74 foizi dars davomida belgilangan intizom qoidalariga to'liq rioya qilgan bo'lsa, nazorat guruhida bu ko'rsatkich 52 foizni tashkil etdi.

Uchinchiidan, zamonaviy ta'lim texnologiyalaridan foydalanish o'quvchilarning ijtimoiy mas'uliyatini, jamoada ishlash madaniyatini va hamkorlikka tayyorligini oshirdi. O'tkazilgan anketalar natijalariga ko'ra, tajriba guruhidagi o'quvchilarning 69 foizi guruhiy faoliyatlarda intizomni saqlash, tengdoshlarini hurmat bilan tinglash va kelishilgan qoidalarga amal qilishda faol ishtirok etganini bildirgan.

To'rtinchiidan, yakuniy baholash natijalari ham tajriba-sinov ishlarining yuqori samaradorligini tasdiqladi. Jumladan, tajriba guruhidagi o'quvchilarning intizomiy tarbiya darajasi nazorat guruhiga nisbatan o'rtacha 15-18 foizga yuqori ekani aniqlandi. Bu holat zamonaviy ta'lim texnologiyalari boshlang'ich sinf o'quvchilarida intizomiy tarbiyani shakllantirishda samarali pedagogik vosita ekanini ilmiy jihatdan

tasdiqlaydi.

Umuman olganda, tadqiqot natijalari zamonaviy ta'lim texnologiyalaridan maqsadli va tizimli foydalanish o'quvchilarda intizomiy odatlarni shakllantirish, mas'uliyat hissini kuchaytirish, o'z-o'zini boshqarish ko'nikmalarini rivojlantirish hamda dars jarayonida ijobiy pedagogik muhit yaratishda yuqori samaradorlikka ega ekanini ko'rsatdi.

MUHOKAMALAR

Zamonaviy ta'lim tizimida nazariy bilimlarni amaliy faoliyat bilan uzviy bog'lash ta'lim samaradorligini ta'minlovchi muhim omillardan biri hisoblanadi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, innovatsion pedagogik texnologiyalar, interfaol metodlar hamda axborot-kommunikatsiya vositalaridan samarali foydalanish boshlang'ich sinf o'quvchilarining nafaqat bilish faoliyatini faollashtiradi, balki ularning intizomiy xulq-atvorini shakllantirishda ham muhim pedagogik resurs vazifasini bajaradi.

Tajriba guruhida olingan natijalar interfaol o'yinlar, jamoaviy va hamkorlikka asoslangan topshiriqlar, reflektiv mashg'ulotlar hamda multimedia vositalarining qo'llanilishi orqali o'quvchilarda tartib-intizomga rioya qilish, o'zini-o'zi boshqarish, mas'uliyatli munosabat va vaqtni samarali rejalashtirish ko'nikmalarining sezilarli darajada rivojlanganini tasdiqladi. Ushbu faoliyat turlari o'quvchilarning o'zaro hurmat, hamkorlik va sinf qoidalariga ongli amal qilish kabi ijtimoiy-axloqiy sifatlarini mustahkamlashga xizmat qildi.

Respondentlarning baholashlariga ko'ra, zamonaviy texnologiyalar asosida tashkil etilgan darslar an'anaviy mashg'ulotlarga nisbatan mazmunan boyroq, qiziqarliroq va motivatsion jihatdan samaraliroq hisoblanadi. Bu esa o'quvchilarning dars jarayonida faol ishtirok etishi, topshiriqlarni belgilangan muddatda bajarishi, tengdoshlarini tinglashi hamda xulq-atvor me'yorlariga ongli ravishda rioya etishiga ijobiy ta'sir ko'rsatdi.

Shuningdek, tadqiqot davomida o'quvchilarning diqqatni jamlash, vazifalarni izchil bajarish, vaqtni boshqarish va o'z intizomini nazorat qilish qobiliyatlarida barqaror ijobiy o'zgarishlar kuzatildi. Zamonaviy texnologiyalar bilan boyitilgan ta'lim muhiti o'quvchilarda qoidalarga amal qilmaslikning oqibatlarini anglash, vazifalarni o'z vaqtida bajarish zarurati hamda jamoaning umumiy natijasiga hissa qo'shish kabi ichki motivlarning shakllanishiga turtki bo'ldi.

Umuman olganda, mazkur tadqiqot natijalari zamonaviy ta'lim texnologiyalaridan maqsadli, tizimli va metodik jihatdan asoslangan holda foydalanish boshlang'ich sinflarda intizomiy tarbiyani samarali tashkil etishda muhim

nazariy-amaliy ahamiyatga ega ekanligini ko'rsatadi. Ushbu yondashuv o'quvchilar shaxsini har tomonlama rivojlantirish, sinf boshqaruvini takomillashtirish, pedagogik jarayonni optimallashtirish hamda zamonaviy metodik qo'llanmalarni ishlab chiqish zaruratini asoslaydi.

XULOSA VA AMALIY TAVSIYALAR

Olib borilgan tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, boshlang'ich sinf o'quvchilarida intizomiy tarbiyani samarali shakllantirishda zamonaviy ta'lim texnologiyalari muhim pedagogik omil hisoblanadi. Ushbu texnologiyalardan maqsadli, tizimli va metodik jihatdan asoslangan holda foydalanish o'quvchilarning dars jarayonida tartib-intizomga rioya qilishi, o'z faoliyati uchun mas'uliyatni anglash, topshiriqlarni belgilangan muddatda bajarish, o'zini-o'zi boshqarish hamda jamoa bilan samarali hamkorlikda ishlash ko'nikmalarini rivojlantirishga xizmat qiladi.

Interfaol metodlar, axborot-kommunikatsiya texnologiyalari va innovatsion pedagogik vositalarning ta'lim jarayoniga joriy etilishi darslarning mazmunan boy, qiziqarli va dinamik o'tishini ta'minlab, o'quvchilarda ta'limga nisbatan ijobiy munosabat hamda ichki intizomiy motivatsiyaning shakllanishiga olib keladi. Natijada o'quvchilar o'z xulq-atvori, o'quv faoliyati sifati va dars jarayonidagi faolligi uchun ongli ravishda mas'uliyatni o'z zimmasiga ola boshlaydi.

Umuman olganda, zamonaviy ta'lim texnologiyalari boshlang'ich sinflarda intizomiy tarbiya jarayonini samarali, mazmunli va natijador tashkil etish uchun mustahkam metodik asos yaratadi hamda ta'lim sifatini oshirishga xizmat qiladi.

Olib borilgan nazariy tahlillar hamda tajriba-sinov ishlari natijalari asosida tadqiqot mavzusi doirasida quyidagi xulosalar chiqarildi:

1. Zamonaviy ta'lim texnologiyalaridan foydalanish boshlang'ich sinf o'quvchilarining intizomiy xulq-atvorini shakllantirish va barqaror rivojlantirishda sezilarli ijobiy samara beradi.
2. Interfaol metodlar asosida tashkil etilgan mashg'ulotlar o'quvchilarda mas'uliyat hissi, o'zini-o'zi boshqarish, muloqot madaniyati va hamkorlik kompetensiyalarining rivojlanishiga imkon yaratadi.
3. Axborot-kommunikatsiya texnologiyalari bilan boyatilgan darslar o'quvchilarning diqqatni jamlash, vaqtni samarali rejalashtirish va vazifalarni izchil bajarish ko'nikmalarini mustahkamlaydi.
4. Innovatsion texnologiyalar asosida tashkil etilgan ta'lim muhiti o'quvchilarda qoidalarga ongli rioya qilish, tartib-intizomni saqlash, mustaqil qaror qabul qilish va shaxsiy javobgarlikni his etish kabi muhim sifatlarni shakllantiradi.

Tadqiqot natijalari asosida boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida intizomiy tarbiyani samarali tashkil etishga qaratilgan quyidagi amaliy tavsiyalar ishlab chiqildi:

1. Boshlang‘ich sinf o‘qituvchilari intizomiy tarbiyani samarali tashkil etishda interfaol metodlar, axborot-kommunikatsiya texnologiyalari va innovatsion pedagogik yondashuvlardan tizimli ravishda foydalanishlari maqsadga muvofiq.

2. Har bir dars jarayonida intizomiy qoidalarni mustahkamlashga qaratilgan loyihaviy topshiriqlar, o‘yinli mashg‘ulotlar va reflektiv faoliyat turlarini joriy etish tavsiya etiladi.

3. O‘quvchilarda intizomiy ko‘nikmalarni shakllantirish va o‘zini-o‘zi boshqarish madaniyatini rivojlantirish maqsadida raqamli vositalar – interaktiv doska, elektron testlar, multimedia taqdimotlari va videodarslardan samarali foydalanish lozim.

4. Sinf boshqaruvi samaradorligini oshirish uchun o‘qituvchilar uchun zamonaviy metodik qo‘llanmalar, o‘quv-metodik tavsiyalar va namunaviy dars ishlanmalari ishlab chiqilib, ta‘lim amaliyotiga keng joriy etilishi zarur.

5. Intizomiy tarbiya jarayonida ota-onalar ishtirokini faollashtirish, maktab–oila hamkorligini mustahkamlash hamda intizomiy ko‘nikmalarni uy sharoitida qo‘llab-quvvatlash bo‘yicha tizimli tavsiyalar ishlab chiqilishi maqsadga muvofiq.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

- 1) O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti. “O‘zbekiston Respublikasi xalq ta‘limi tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasi to‘g‘risida”gi PF-5712-son Farmoni. – Toshkent. 2019-yil 29-aprel.
- 2) O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti. “Umumta‘lim maktablarida o‘quv-tarbiya jarayonini samarali tashkil etish to‘g‘risida”gi: PQ0-4884-son Qarori. – Toshkent. 2020-yil 6-noyabr.
- 3) Sayidahmedov N. Pedagogik texnologiyalar va ta‘lim jarayonini modernizatsiya qilish. – Toshkent: Fan, 2020.
- 4) Ochilov, M. Boshlang‘ich ta‘lim metodikasi va tarbiyaviy jarayon. – Toshkent, 2018.
- 5) Sharipov, Sh. Sinf boshqaruvi va ijobiy intizom tamoyillari. – Toshkent, 2019.
- 6) Jabborov, A. Boshlang‘ich sinfda axloqiy tarbiya va intizom. – Namangan, 2021.
- 7) Xoliqov, A. Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida intizomiy tarbiyani shakllantirishning pedagogik asoslari. – Toshkent, 2018.
- 8) Yuldasheva, N. Interfaol va innovatsion pedagogik texnologiyalar yordamida intizomiy tarbiyani rivojlantirish. – Toshkent, 2021.

PEDAGOGIKA

BOSHLANG‘ICH SINIF O‘QUVCHILARIDA MILLIY QADRIYATLARNI SEL TEXNOLOGIYASI ASOSIDA SHAKLLANTIRISH METODIKASI (“TARBIYA” FANI MISOLIDA)

NORMUROTOVA AZIZA KARIM QIZI

Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti

“Boshlang‘ich ta’lim metodikasi” kafedrası o‘qituvchisi

Email: azizanormurodova68@gmail.com

UDK: 372.22:14

<https://orcid.org/0009-0003-5244-2206>

Kalit so‘zlar:

milliy qadriyatlar,
SEL texnologiyasi,
tarbiya fani,
boshlang‘ich ta’lim,
ijtimoiy-emotsional
o‘qitish,
vatanparvarlik,
empatiya.

Annotatsiya:

Mazkur maqolada boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida milliy qadriyatlarni shakllantirish jarayonida ijtimoiy-emotsional o‘qitish (SEL – Social and Emotional Learning) texnologiyasining pedagogik ahamiyati hamda metodik imkoniyatlari tizimli tahlil qilinadi. Tadqiqot 3-sinf “Tarbiya” fani doirasida tashkil etilgan eksperimental darslar asosida olib borilib, o‘quvchilarda vatanparvarlik, mehr-oqibat, hurmat, hamkorlik va empatiya kabi milliy-ma’naviy fazilatlarni rivojlantirishga qaratildi. Maqolada SEL texnologiyasining asosiy komponentlari – o‘zini anglash, ijtimoiy ong, qaror qabul qilish va mas’uliyatni rivojlantirish – dars jarayoniga qanday integratsiyalash mumkinligi ko‘rsatildi. Eksperimental tadqiqot natijalari SEL metodikasining o‘quvchilarda hissiy-intellektual kompetensiyalarni rivojlantirish bilan bir qatorda, milliy qadriyatlarni ongli ravishda anglash va ularga hurmat bilan munosabatda bo‘lishni kuchaytirishini tasdiqlaydi. Maqolada boshlang‘ich sinf o‘qituvchilari uchun “Tarbiya” fanini o‘qitishda interaktiv metodlardan samarali foydalanish, SEL texnologiyasi asosida darslarni rejalashtirish hamda milliy qadriyatlarni shakllantirish bo‘yicha amaliy tavsiyalar keltirilgan. Shuningdek, tadqiqot natijalari boshlang‘ich ta’lim tizimida SEL texnologiyasining o‘quvchilarning ijtimoiy-emotsional va ma’naviy rivojlanishiga qo‘shadigan pedagogik hissasini ochib beradi.

МЕТОДИКА ФОРМИРОВАНИЯ НАЦИОНАЛЬНЫХ ЦЕННОСТЕЙ У УЧАЩИХСЯ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ НА ОСНОВЕ ТЕХНОЛОГИИ СЕЛЯ (НА ПРИМЕРЕ ПРЕДМЕТА «ВОСПИТАНИЕ»)

Ключевые слова: национальные ценности, технология SEL, наука о воспитании, начальное образование, социально-эмоциональное обучение, патриотизм, эмпатия.

Аннотация: В данной статье систематически анализируются педагогическое значение и методологические возможности технологии социально-эмоционального обучения (СЭО) в процессе формирования национальных ценностей у учащихся начальной школы. Исследование проводилось на основе экспериментальных уроков, организованных в рамках предмета «Воспитание» 3-го класса и направленных на развитие у учащихся национальных и духовных качеств, таких как патриотизм, доброта, уважение, сотрудничество и эмпатия. В статье показано, как основные компоненты технологии СЭО – самосознание, социальная осведомленность, принятие решений и ответственность – могут быть интегрированы в учебный процесс. Результаты экспериментального исследования подтверждают, что методология СЭО, наряду с развитием эмоциональных и интеллектуальных компетенций у учащихся, укрепляет осознанное понимание национальных ценностей и уважительное отношение к ним. В статье представлены практические рекомендации для учителей начальной школы по эффективному использованию интерактивных методов в преподавании предмета «Воспитание», планированию уроков на основе технологии СЭО и формированию национальных ценностей. Результаты исследования также показывают педагогический вклад технологии социально-эмоционального обучения (СЭО) в систему начального образования в социально-эмоциональное и духовное развитие учащихся.

METHODOLOGY OF FORMING NATIONAL VALUES IN PRIMARY SCHOOL PUPILS BASED ON SEL TECHNOLOGY (ON THE EXAMPLE OF THE SUBJECT “EDUCATION”)

Keywords: national values, SEL technology, educational science, primary education, socio-emotional learning, patriotism, empathy.

Abstract: This article systematically analyzes the pedagogical significance and methodological capabilities of the social and emotional learning (SEL) technology in the process of forming national values in primary school students. The study was conducted on the basis of experimental lessons organized within the framework of the 3rd grade “Education” subject and focused on the development of national and spiritual qualities such as patriotism, kindness, respect, cooperation and empathy in students. The article shows how the main components of SEL technology – self-awareness, social awareness, decision-making and responsibility – can be integrated into the teaching process. The results of the experimental study confirm that the SEL methodology, along with the development of emotional and intellectual competencies in students, strengthens the conscious understanding of national values and their respectful attitude to them. The article provides practical recommendations for primary school teachers on the effective use of interactive methods in teaching the subject “Education”, planning lessons based on SEL technology and the formation of national values. The research results also reveal the pedagogical contribution of SEL technology in the primary education system to the socio-emotional and spiritual development of students.

KIRISH

Zamonaviy ta’lim tizimida shaxsni har tomonlama kamol toptirish, uning nafaqat bilim va ko‘nikmalarini, balki ijtimoiy-emotsional hamda axloqiy sifatlarini rivojlantirish ustuvor vazifa sifatida qaralmoqda. Ayniqsa, globallashuv va axborot oqimining kuchayishi sharoitida yosh avlodda milliy o‘zlikni anglash, vatanparvarlik, insonparvarlik, mas’uliyat va ijtimoiy hamjihatlik kabi qadriyatlarni shakllantirish ta’lim-tarbiya jarayonining muhim yo‘nalishiga aylanmoqda.

Boshlang‘ich ta’lim bosqichi shaxs rivojlanishining poydevor davri bo‘lib, aynan shu davrda o‘quvchilarning axloqiy qarashlari, hissiy dunyosi va ijtimoiy xulq-

atvori shakllana boshlaydi. Shu sababli boshlang‘ich sinflarda tarbiyaviy ta‘sirilar tizimli, ilmiy asoslangan va zamonaviy pedagogik yondashuvlarga tayangan holda tashkil etilishi zarur. O‘zbekiston Respublikasi ta‘lim tizimida joriy etilgan “Tarbiya” fani aynan shu vazifani amalga oshirishga qaratilgan bo‘lib, u o‘quvchilarda milliy va umuminsoniy qadriyatlarni shakllantirishga xizmat qiladi.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Shavkat Mirziyoev 2017-yil 20-sentyabrda BMT Bosh Assambleyasining 72-sessiyasida so‘zlagan nutqida: “Sayyoramizning ertangi kuni va farovonligi farzandlarimiz qanday inson bo‘lib kamolga yetishi bilan chambarchas bog‘liq. Bizning asosiy vazifamiz – yoshlarning o‘z salohiyatini to‘liq namoyon qilishi uchun zarur sharoitlar yaratish”, deb ta‘kidlagan edi [1]. Ushbu fikr ta‘lim-tarbiya tizimini tubdan isloh qilish, yosh avlodni intellektual, ma‘naviy va ijtimoiy jihatdan yetuk shaxs sifatida tarbiyalash zaruratini yaqqol namoyon etadi.

So‘nggi yillarda xalqaro ta‘lim amaliyotida keng e‘tirof etilayotgan ijtimoiy-emotsional o‘qitish (SEL – Social and Emotional Learning) texnologiyasi shaxsning hissiy ongini rivojlantirish, empatiya, o‘zini boshqarish, mas‘uliyatli qaror qabul qilish va samarali muloqot ko‘nikmalarini shakllantirishga yo‘naltirilgan kompleks pedagogik yondashuv sifatida qaralmoqda. Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, SEL texnologiyasi o‘quvchilarning nafaqat akademik muvaffaqiyatiga, balki ularning axloqiy xulq-atvori va ijtimoiy moslashuviga ham ijobiy ta‘sir ko‘rsatadi.

Biroq boshlang‘ich ta‘lim amaliyotida “Tarbiya” fanida milliy qadriyatlarni o‘qitish ko‘p hollarda nazariy bayon bilan cheklanib, o‘quvchilarning hissiy-idrokiy tajribasi va real hayotiy vaziyatlari bilan yetarli darajada bog‘lanmayotgani kuzatiladi. Ushbu holat milliy qadriyatlarning ongli va barqaror shakllanishiga to‘sqinlik qilmoqda. Shu bois, milliy qadriyatlarni shakllantirish jarayonini SEL texnologiyasi asosida metodik jihatdan takomillashtirish dolzarb pedagogik muammo sifatida namoyon bo‘lmoqda.

Shunday ekan, boshlang‘ich sinflarda “Tarbiya” fanini o‘qitish jarayonida SEL texnologiyasini integratsiyalash masalasi pedagogik va metodik jihatdan chuqur o‘rganishni talab etadi. Mazkur tadqiqot aynan ushbu muammoni tahlil qilishga, SEL texnologiyasining milliy qadriyatlarni shakllantirishdagi pedagogik imkoniyatlarini aniqlashga qaratilgan.

Mazkur tadqiqot boshlang‘ich sinf “Tarbiya” fanida ijtimoiy-emotsional o‘qitish (SEL) texnologiyasini integratsiyalash orqali o‘quvchilarda milliy qadriyatlarni shakllantirishning pedagogik va metodik imkoniyatlarini aniqlashga qaratilgan.

ADABIYOTLAR TAHLILI

Mazkur tadqiqot boshlang'ich sinf "Tarbiya" fani misolida o'quvchilarda milliy qadriyatlarni ijtimoiy-emotsional o'qitish (SEL – Social and Emotional Learning) texnologiyasi asosida shakllantirish masalasiga bag'ishlangan. Tadqiqot doirasida SEL texnologiyasining nazariy asoslari, uning pedagogik imkoniyatlari hamda milliy qadriyatlar bilan uyg'unlashuv jihatlari mahalliy va xorijiy ilmiy manbalar asosida tahlil qilindi.

Zamonaviy pedagogik tadqiqotlarda shaxsning muvaffaqiyatli ijtimoiylashuvi faqat akademik bilimlar bilan emas, balki ijtimoiy va hissiy kompetensiyalar bilan chambarchas bog'liq ekani ta'kidlanadi. Jumladan, o'quvchilarning o'z impulslarini boshqarish, his-tuyg'ularni anglash va talqin qilish, o'zini rag'batlantirish hamda maktab va jamiyatga nisbatan ijobiy munosabatni shakllantirish kabi ko'nikmalari shaxs kamolotida muhim ahamiyat kasb etadi [2, 24-29]. Aynan shu jihatlar SEL texnologiyasining asosiy yo'nalishlarini tashkil etadi.

1-rasm

Ijtimoiy-emotsional o'qitish (SEL) texnologiyasining asosiy komponentlari

SEL texnologiyasi bugungi kunda xalqaro ta'lim amaliyotida samaradorligi ilmiy jihatdan isbotlangan yondashuv sifatida keng qo'llanilmoqda. Ushbu

texnologiya o'quvchilarning hissiy ongini rivojlantirish, empatiya, hamkorlik va ijtimoiy mas'uliyat kabi fazilatlarni shakllantirishga xizmat qiladi. Shu bilan birga, SEL yondashuvi milliy qadriyatlarni o'rgatishda ham samarali didaktik vosita bo'lib, u o'quvchilarning qadriyatlarga nisbatan ongli va hissiy munosabatini mustahkamlaydi.

Tadqiqot obyekti sifatida 3-sinf "Tarbiya" fanining yangi avlod o'quv dasturi va darsligi tanlab olindi. Darslik tahlili shuni ko'rsatdiki, undagi mavzular o'quvchilarda hayotiy ko'nikmalar bilan bir qatorda, vatanparvarlik, hurmat, hamjihatlik, mas'uliyat kabi milliy qadriyatlarni shakllantirishga qaratilgan. Mazkur jarayonda SEL texnologiyasidan foydalanish ta'lim jarayonining samaradorligini oshirish imkonini beradi [3].

2-rasm

3-sinf "Tarbiya" darslarida SEL texnologiyasining milliy qadriyatlar bilan integratsiyasi

3-sinf Tarbiya darsligi va SEL

Mazkur yo'nalishda olib borilgan ilmiy izlanishlar shuni ko'rsatadiki, ta'lim jarayonida o'quvchilarning hissiy holati, axloqiy qadriyatlari va ijtimoiy muloqot ko'nikmalarini uyg'un rivojlantirish tarbiya samaradorligini sezilarli darajada oshiradi. Jumladan, D.Goleman o'zining "Emotional Intelligence" asarida hissiy intellekt shaxs muvaffaqiyatining muhim omili ekanini asoslab beradi [4]. N.Begmatova esa milliy qadriyatlarni yoshlar dunyoqarashini shakllantiruvchi asosiy

omil sifatida baholab, ularni zamonaviy ta'lim texnologiyalari orqali singdirish zarurligini ta'kidlaydi [5, 168]. Shuningdek, N.R.Crick va C.A.Dodge o'quvchilarning ijtimoiy vaziyatlarni to'g'ri talqin qilish, tahlil etish va mos ravishda javob qaytarish qobiliyati ularning ijtimoiy moslashuviga bevosita ta'sir ko'rsatishini qayd etadi [6].

Adabiyotlar tahlil natijalari shuni ko'rsatadiki, SEL texnologiyasi milliy qadriyatlarni shakllantirish jarayonida nazariy va amaliy jihatdan katta pedagogik imkoniyatlarga ega bo'lib, uni boshlang'ich ta'lim tizimiga integratsiyalash ilmiy asoslangan yondashuvni talab etadi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Mazkur tadqiqot ijtimoiy-emotsional o'qitish (SEL) texnologiyasini "Tarbiya" faniga integratsiyalash asosida boshlang'ich sinf o'quvchilarida ijtimoiy, hissiy va axloqiy kompetensiyalarni shakllantirish metodikasini ishlab chiqishga qaratilgan. Tadqiqot metodologiyasi tizimli, kompetensiyaviy va shaxsga yo'naltirilgan yondashuvlar asosida tashkil etildi.

Tadqiqotning metodologik asosi sifatida O'zbekiston Respublikasi Prezidentining ta'lim-tarbiya sifatini oshirishga oid qarorlari [7], milliy qadriyatlarni yosh avlod ongiga singdirishga qaratilgan davlat dasturlari [8], shuningdek J.Dewey [9], L.S.Vygotskiy [10], D.Goleman [4], Sh.Safiyeva [11], N.Begmatova [12] va N.Azimjanovlarning [13] pedagogik hamda psixologik qarashlari xizmat qildi.

SEL texnologiyasi ilmiy manbalarda dalillarga asoslangan pedagogik yondashuv sifatida e'tirof etiladi. Xususan, CASEL tashkiloti SELni samarali joriy etish uchun uni yosh xususiyatlariga mos, madaniy jihatdan moslashtirilgan va tizimli o'qitish strategiyalari asosida tashkil etish zarurligini ta'kidlaydi. Ijtimoiy-emotsional ta'lim aynan shu shartlar bajarilgandagina yuqori natija beradi [14].

Tadqiqot jarayonida milliy qadriyatlarni shakllantirishni ijtimoiy-hissiy yondashuv bilan uyg'unlashtiruvchi nazariy model ishlab chiqildi. Ushbu model SEL kompetensiyalari, "Tarbiya" fanidagi faoliyatlar va kutilayotgan tarbiyaviy natijalar o'rtasidagi uzviy bog'liqlikni aks ettiradi (1-jadval).

1-jadval

SEL kompetensiyalari asosida milliy qadriyatlarni shakllantirish modeli

SEL kompetensiyalari	Tarbiya faoliyatlari	Kutilayotgan natijalar
O'zini anglash	Milliy qadriyatlar haqida bilim berish	Vatanparvarlik va milliy g'urur

O‘zini boshqarish	Axloqiy me‘yorlar va urf odatlar	Axloqiy xulq atvor
Ijtimoiy ong	Loyihalar va rolli o‘yinlar	Ijtimoiy mas‘uliyat
Munosabatlarni boshqarish	Guruhlar bilan ishlash, muloqot va hamkorlik darslari	Do‘stlik va hamjihatlik
Ma‘suliyatli qaror qabul qilish	Amaliy va hayotiy vaziyatlar	Tanqidiy fikrlash va to‘g‘ri qaror qila olish

Tadqiqotda quyidagi metodlardan foydalanildi:

- Eksperimental metod – SEL texnologiyasi asosida ishlab chiqilgan dars moduli tajriba sinflarida joriy etildi;
- Taqqoslov-tahlil metodi – SEL asosidagi darslar va an’anaviy metodlar asosida o‘qitilgan sinflar natijalari solishtirildi;
- Tuzilmalashtirilgan tahlil – 3-sinf “Tarbiya” darsliklari va metodik qo‘llanmalarda milliy qadriyatlarning yoritilishi hamda ularning SEL komponentlari bilan uyg‘unligi o‘rganildi;
- Kuzatuv metodi – dars jarayonida o‘quvchilarning hissiy javoblari, ijtimoiy muloqoti va qadriyatlarga munosabati kuzatildi;
- So‘rovnoma va suhbat usullari – o‘qituvchi va o‘quvchilarning SEL texnologiyasi asosida milliy qadriyatlarni o‘zlashtirish jarayoniga doir fikr va mulohazalari tahlil qilindi.

Mazkur metodologik yondashuv tadqiqot natijalarining ishonchliligini ta‘minlashga hamda SEL texnologiyasining boshlang‘ich ta‘limda milliy qadriyatlarni shakllantirishdagi pedagogik imkoniyatlarini aniqlashga xizmat qildi.

NATIJALAR

Tadqiqot jarayonida SEL texnologiyasi asosida tashkil etilgan darslarning samaradorligini aniqlash maqsadida eksperimental-taqqoslov tahlil o‘tkazildi. Bunda SEL asosidagi dars moduli joriy etilgan sinf o‘quvchilari bilan an’anaviy metod asosida ta‘lim olgan sinf o‘quvchilarining natijalari solishtirildi. Natijalar o‘quvchilarning milliy qadriyatlarni idrok etish va amalda namoyon etish darajasida sezilarli ijobiy o‘zgarishlar yuz berganini ko‘rsatdi (2-jadval).

2-jadval

SEL texnologiyasi asosida tashkil etilgan darslar samaradorligining qiyosiy natijalari

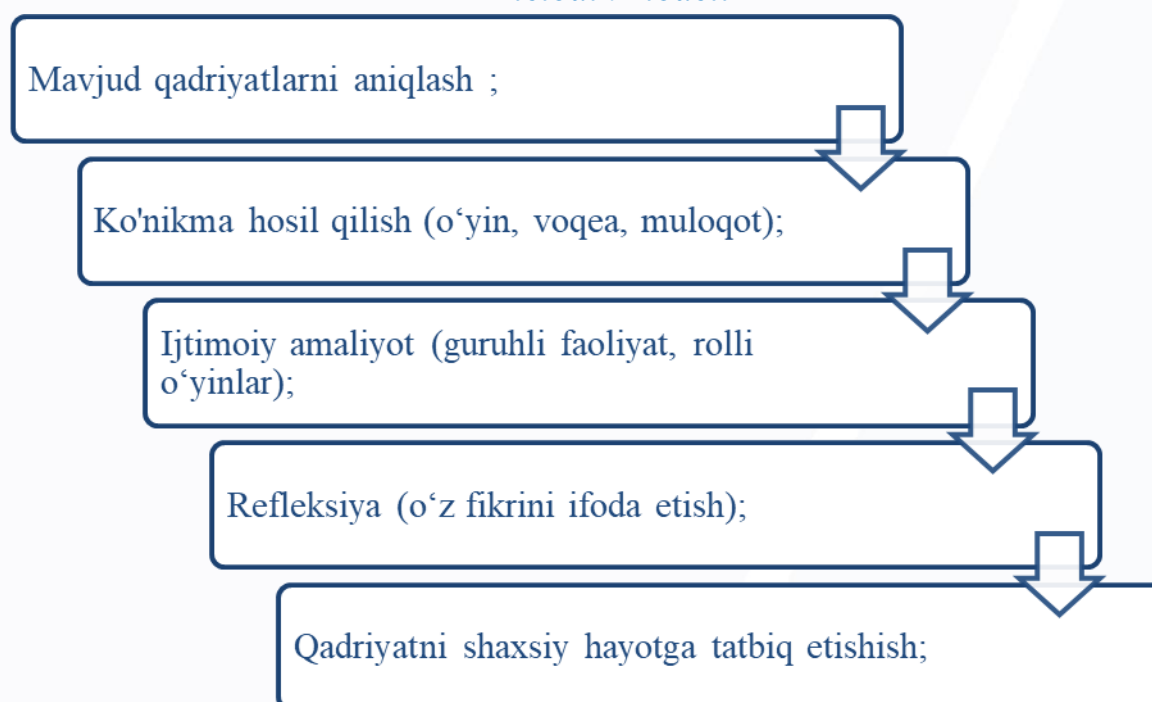
Ko'rsatkichlar	Boshlanish darajasi (%)	Tadqiqotdan keyingi daraja (%)
O'zini anglash	45	65
Hissiy boshqarish	50	68
Ijtimoiy ong	42	62
Munosabatlarni boshqarish	47	67

Natijalarni aniqlashda miqdoriy tahlil bilan bir qatorda sifat yondashuvi ham qo'llanildi. Kuzatuv jurnallari, o'quvchi refleksiylari, mini-so'rovnomalar va dars jarayonidagi faol ishtirok darajasi tahlili shuni ko'rsatdiki, SEL asosidagi darslar o'quvchilarning hissiy faolligini oshirgan, ularning o'z fikrini erkin ifoda etish, boshqalar fikriga hurmat bilan yondashish hamda milliy qadriyatlarga nisbatan ijobiy munosabatini mustahkamlagan.

Xorijiy tajribalar va CASEL tavsiyalariga [14] tayangan holda milliy qadriyatlarni shakllantirishning besh bosqichli SEL metodik tizimi ishlab chiqildi. Ushbu tizim hissiy anglashdan boshlab, ijtimoiy munosabatlar va ongli qaror qabul qilishgacha bo'lgan izchil tarbiyaviy jarayonni qamrab oldi (3-rasm).

3-rasm

Milliy qadriyatlarni shakllantirishning besh bosqichli SEL metodik modeli

Tadqiqotning metodik yondashuvi “ta’lim jarayonida hissiy-ijtimoiy o’zlashtirish orqali milliy g’oya va qadriyatlarni ongli shakllantirish” konsepsiyasiga asoslandi. Ushbu yondashuv N.Begmatova [12, 176], N.Azimjanov [13, 144] va D.Goleman [4] asarlaridagi nazariy xulosalar bilan hamohang ekanligi tajriba jarayonida o’z tasdig’ini topdi.

Tadqiqot natijalari boshlang’ich sinf o’quvchilarida milliy qadriyatlarni SEL texnologiyasi asosida shakllantirish jarayonining yuqori samaradorligini hamda ushbu yondashuvning o’quvchilarning ijtimoiy-hissiy rivojlanish darajasiga ijobiy ta’sir ko’rsatishini yaqqol namoyon etdi. SEL modeli asosida tashkil etilgan “Tarbiya” darslari o’quvchilarda vatanparvarlik, hurmat, hamdardlik, mas’uliyat, hamkorlik kabi milliy-axloqiy qadriyatlarni ongli ravishda anglash va ularni kundalik faoliyatda amalda qo’llash ko’nikmalarini izchil rivojlantirdi.

Dars jarayonida SEL yondashuvining besh asosiy komponenti (o’zini anglash, o’zini boshqarish, ijtimoiy mas’uliyatni his etish, ijobiy munosabatlar o’rnatish va ongli qaror qabul qilish) milliy qadriyatlar mazmuni bilan uzviy uyg’unlashtirildi. Tadqiqot natijalari o’quvchilarning ijtimoiy-hissiy faolligi sezilarli darajada oshganini, o’z fikrini erkin va asosli ifoda etish, boshqalarning fikriga hurmat bilan yondashish hamda milliy an’ana va qadriyatlarga nisbatan ijobiy hissiy munosabat shakllanganini ko’rsatdi.

Mazkur natijalar Sh.Safiyevaning: “Milliy qadriyatlarni yosh avlod ongiga singdirishda his-tuyg’uga asoslangan o’qitish yondashuvi muhim omil hisoblanadi”, degan ilmiy qarashlarini amaliy jihatdan tasdiqlaydi [11]. Shuningdek, D.Golemanning “Emotional Intelligence” asarida ta’kidlanganidek, hissiy idrok va empatiya o’quvchilarda ijtimoiy mas’uliyatni shakllantirishning asosiy mexanizmlaridan biri bo’lib xizmat qiladi [4].

Shu bilan birga, tadqiqot jarayonida ayrim muammolar ham aniqlandi. Xususan, o’qituvchilarning SEL texnologiyasi tamoyillarini amaliyotga to’liq joriy etish bo’yicha metodik tayyorgarlik darajasi yetarli emasligi kuzatildi. Ba’zi darslarda milliy qadriyatlar mazmuni faqat nazariy tahlil bilan cheklanib, hissiy-ta’sirchan hamda interfaol faoliyat turlaridan yetarlicha foydalanilmagan. Bu holat N.Azimjanovning: “Ta’lim jarayonida qadriyatlarni shakllantirishda o’qituvchi shaxsining hissiy saviyasi muhim omil hisoblanadi”, degan fikrini tasdiqlaydi [13, 144].

Bundan tashqari, ayrim mavzularda o’quvchilarning yosh xususiyatlari va hissiy tayyorgarligiga mos kelmaydigan murakkab tushunchalarning mavjudligi aniqlandi. Shu sababli “Tarbiya” darslarida milliy qadriyatlarni samarali singdirish uchun o’quvchilarning his-tuyg’ularini erkin ifoda etish imkoniyatini kengaytiruvchi

faoliyat turlarini – o‘yin, sahnalashtirish, munozara, rasm chizish hamda hikoya tuzish kabi metodlarni tizimli va maqsadli ravishda keng joriy etish zarurligi asoslab berildi.

MUHOKAMALAR

Muhokama jarayonida ishtirok etgan o‘qituvchilarning fikr-mulohazalariga ko‘ra, SEL (Social Emotional Learning) yondashuvi asosida tashkil etilgan darslar o‘quvchilarning o‘zaro munosabat madaniyatini sezilarli darajada yaxshilagan. Xususan, ushbu yondashuv o‘quvchilarning muloqotga kirishish faolligi, bir-birini tushunish va hurmat qilish ko‘nikmalarini rivojlantirishga xizmat qilgani ta’kidlandi. Tajribali pedagog O.Rahimovanning ta’kidlashicha: “Mazkur texnologiya o‘quvchini faqat bilim oluvchi subyekt sifatida emas, balki o‘z his-tuyg‘ularini boshqara oladigan, boshqalarning hissiy holatini anglaydigan va qadrlaydigan shaxs sifatida shakllantiradi” [5].

Olib borilgan tadqiqot natijalari asosida quyidagi umumlashtirilgan xulosalar shakllantirildi:

1. *SEL texnologiyasi orqali milliy qadriyatlarni shakllantirish samaradorligi:*

Dars jarayonida SEL komponentlari – empatiya, o‘zini anglash, o‘zini boshqarish va ijtimoiy mas’uliyat – milliy qadriyatlar mazmuni bilan uyg‘unlashtirilganda, o‘quvchilarda ijobiy axloqiy-hissiy rivojlanish holatlari yaqqol namoyon bo‘ldi. Natijada “Tarbiya” faniga bo‘lgan qiziqish oshib, o‘quvchilarning dars jarayonidagi faolligi va ongli ishtiroki kuchaydi.

2. *O‘qituvchilarning metodik tayyorgarligi masalasi:* Tadqiqot shuni ko‘rsatdiki, SEL texnologiyasini samarali joriy etish o‘qituvchilardan yuqori darajadagi metodik tayyorgarlikni talab etadi. Xususan, maxsus metodik qo‘llanmalar, amaliy seminar-treninglar hamda hissiy-intellektual kompetensiyalarni rivojlantirishga qaratilgan mashg‘ulotlarga ehtiyoj mavjud. Chunki o‘qituvchining shaxsiy hissiy madaniyati va kommunikativ salohiyati tarbiya jarayonining muvaffaqiyatini belgilovchi asosiy omillardan biri hisoblanadi.

3. *O‘quvchilarning yosh va psixologik xususiyatlariga moslashtirish zarurati:*

Tahlillar ayrim dars mavzularida milliy qadriyatlar mazmuni o‘quvchilarning yosh va psixologik imkoniyatlariga nisbatan murakkab shaklda taqdim etilganini ko‘rsatdi. Shu bois mazkur tushunchalarni soddalashtirish, hissiy tahlil, vizual materiallar hamda hayotiy misollar orqali tushuntirish dars samaradorligini oshirishi aniqlangan.

4. *Interfaol metodlarning pedagogik samaradorligi:* Guruhli o‘yinlar, sahnalashtirish, “Men kimman?” mashqlari, erkin fikr bildirishga yo‘naltirilgan topshiriqlar o‘quvchilarda hurmat, hamkorlik, birdamlik va mas’uliyat kabi milliy-

axloqiy qadriyatlarning mustahkamlanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatdi. Ushbu metodlar SEL yondashuvining amaliy asosini tashkil etib, o'quvchilarning faol va ongli ishtirokini ta'minladi.

Umuman olganda, tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, SEL texnologiyasi asosida tashkil etilgan "Tarbiya" darslari o'quvchilarning milliy qadriyatlarga nisbatan hissiy, ijtimoiy va axloqiy munosabatini shakllantirishda samarali pedagogik vosita hisoblanadi. Mazkur yondashuv nafaqat o'quvchi shaxsining har tomonlama rivojlanishiga xizmat qiladi, balki ta'lim jarayonini insonparvarlik va milliy g'oya ruhida tashkil etishga, o'quvchilarning qiziqishini oshirishga hamda o'zlashtirilgan bilimlarni mustahkamlashga samarali yordam beradi.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, tadqiqot natijalari SEL texnologiyasi asosida tashkil etilgan "Tarbiya" darslari boshlang'ich sinf o'quvchilarida milliy qadriyatlarni samarali shakllantirishda muhim ahamiyat kasb etishini ko'rsatdi. Ushbu texnologiya o'quvchilarda hissiy tafakkur, hamdardlik, o'zini boshqarish, hamkorlikda ishlash, o'zaro hurmat va vatanparvarlik kabi fazilatlarni rivojlantirishga xizmat qildi. Dars jarayonida SEL yondashuvining interfaol va muloqotga asoslangan usullaridan foydalanish orqali o'quvchilar milliy qadriyatlarning mazmunini nafaqat anglab yetdilar, balki ularni amaliy faoliyatda qo'llash ko'nikmalarini ham egalladilar.

Tadqiqot davomida aniqlanishicha, o'qituvchilarning SEL tamoyillarini amaliyotda qo'llashga tayyorgarlik darajasi ta'lim jarayonining samaradorligiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Shu bois, o'qituvchilar uchun maxsus metodik qo'llanmalar, treninglar va amaliy seminarlar tashkil etish muhim ahamiyat kasb etadi. Bu jarayon ularning ijtimoiy-hissiy kompetensiyalarini rivojlantirib, tarbiya jarayonini yanada mazmunli va samarali tashkil etish imkonini beradi.

Bundan tashqari, "Tarbiya" fanida milliy qadriyatlar mazmunini o'quvchilarning yosh va psixologik xususiyatlariga moslashtirish, darslikdagi mavzularni hissiy ifodalar, didaktik o'yinlar, hayotiy vaziyatlar, sahnalashtirilgan ko'rinishlar hamda vizual materiallar bilan boyitish ijobiy natijalar berdi. Mazkur yondashuv D.Goleman tomonidan ilgari surilgan "hissiy ongli ta'lim" konsepsiyasi bilan hamohangdir [4].

Shunday qilib, SEL texnologiyasini milliy qadriyatlar mazmuni bilan uyg'unlashtirish orqali o'quvchilarda ijtimoiy mas'uliyat, insonparvarlik, vatanparvarlik, hamkorlik va o'zaro hurmat kabi muhim fazilatlarni shakllantirish mumkinligi amaliy jihatdan isbotlandi. Ushbu yondashuv nafaqat o'quvchilar shaxsining har tomonlama kamol topishiga xizmat qiladi, balki "Tarbiya" fanini zamonaviy pedagogik talablar asosida takomillashtirishga ham zamin yaratadi.

Kelgusida mazkur yo‘nalishdagi tadqiqotlar SEL modeli asosida ishlab chiqilgan milliy o‘quv dasturlari, darsliklar va trening modullarini yanada takomillashtirishga qaratilishi, shuningdek, boshlang‘ich ta‘lim tizimida tarbiyaviy faoliyatni insonparvarlik va milliy qadriyatlar ruhida tashkil etishga xizmat qilishi maqsadga muvofiqdir.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M. Mirziyoevning BMT Bosh Assambleyasining 72-sessiyasida so‘zlagan nutqi, 20.09.2017 // President.uz. – URL: <https://president.uz/uz/lists/view/1063>
2. Pianta, R. C., LaParo, K. Improving early school success // Educational Leadership. 2003, 60 (7). – P. 24-29.
3. Usmanova O. V., Risyukova Y. V. Tarbiya. 3-sinf: darslik. – Toshkent: Novda Edutainment, 2023. ISBN 978-9943-9690-0-1.
4. Goleman D. Emotional Intelligence. – New York: Bantam Books, 1995.
5. Begmatova N. Zamonaviy texnologiyalar orqali milliy qadriyatlarni singdirish masalalari. – Toshkent: Ta‘lim, 2022. – B. 168.
6. Crick N. R., Dodge K. A. Social information-processing mechanisms in reactive and proactive aggression // Child Development. 1996, 67 (3). – P. 993-1002. <https://doi.org/10.2307/1131875>
7. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti. “2022-2026-yillarda xalq ta‘limini rivojlantirish bo‘yicha milliy dasturini tasdiqlash to‘g‘risida” gi Farmoni. 11.05.2022. – Toshkent.: President.uz. URL: <https://president.uz/oz/lists/view/5199>
8. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti. “Ta‘lim-tarbiya va ilm-fan sohalarini yanada takomillashtirishga qaratilgan kompleks chora-tadbirlar dasturi to‘g‘risida” gi 2020-yil 6-noyabrdagi PQ-4884-son qarori. – Toshkent, 2020. <https://kasbiymetodika.uz/storage/documents/June2023/pZIPppEKosNIL6NR55KI.pdf>
9. Dewey, J. Democracy and Education. – New York: Macmillan, 1916. – P. 434.
10. Выготский Л. С. Психология развития ребенка. – М.: Педагогика, 1984.
11. Safiyeva Sh. Ta‘lim jarayonida tarbiyaviy yondashuvlar. – Toshkent: Fan, 2020. – B. 152.
12. Begmatova N. Milliy qadriyatlarni shakllantirishning pedagogik asoslari. – Toshkent : Innovatsiya, 2022. – B. 176.
13. Azimjanov N. Boshlang‘ich ta‘limda tarbiyaviy kompetensiyalarni rivojlantirish. – Namangan: Pedagogika. 2023. – B. 144.
14. CASEL. What Is SEL? – Chicago: CASEL Publications, 2020.

PEDAGOGIKA

BO'LAJAK O'QITUVCHILARNING KOMMUNIKATIV KOMPETENSIYASINI SHAKLLANTIRISHNING ASOSIY YO'NALISHLARI

ISHQOBILOVA JAMILA SAPARMAMATOVNA

Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti

2-sonli talabalar turar joyi tarbiyachi pedagogi

Email: jamilaishqobilova@gmail.com

UDK: 373.3:502.4

<https://orcid.org/0009-0002-0531-5434>

Kalit so'zlar:

bo'lajak o'qituvchi, kommunikativ kompetensiya, kasbiy muloqot, pedagogik faoliyat, interaktiv metodlar, kompetentlikka asoslangan ta'lim, pedagogik texnologiyalar.

Annotatsiya:

Mazkur maqolada bo'lajak o'qituvchilarning kommunikativ kompetensiyasini shakllantirishning asosiy yo'nalishlari ilmiy-nazariy jihatdan tahlil etilgan. Kommunikativ kompetensiyaning pedagogik faoliyatdagi ahamiyati ochib berilib, uni rivojlantirishga yo'naltirilgan kognitiv, faoliyatga oid hamda shaxsiy-refleksiv yo'nalishlarning mazmuni asoslab berilgan. Shuningdek, Ta'lim jarayonida interaktiv metodlar, muloqotga yo'naltirilgan pedagogik texnologiyalar va amaliy mashg'ulotlardan foydalanish orqali bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy muloqot ko'nikma va malakalarini rivojlantirish imkoniyatlari yoritilgan. Tadqiqot natijalari pedagog kadrlar tayyorlash tizimida kommunikativ kompetensiyani shakllantirish samaradorligini oshirishga xizmat qiladi.

ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ ФОРМИРОВАНИЯ КОММУНИКАТИВНОЙ КОМПЕТЕНЦИИ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ

Ключевые слова:

будущий учитель, коммуникативная компетентность, профессиональное общение,

Аннотация:

В данной статье с научно-теоретической точки зрения проанализированы основные направления формирования коммуникативной компетенции будущих учителей. Раскрыто значение коммуникативной компетенции в педагогической деятельности, обосновано содержание когнитивных, деятельностных и личностно-

педагогическая деятельность, интерактивные методы, образование, основанное на компетентности, педагогические технологии.

рефлексивных направлений, направленных на ее развитие. Также освещены возможности развития навыков и умений профессионального общения будущих учителей посредством использования интерактивных методов, педагогических технологий, ориентированных на общение, и практических занятий в образовательном процессе. Результаты исследования служат повышению эффективности формирования коммуникативной компетенции в системе подготовки педагогических кадров.

MAIN DIRECTIONS FOR THE FORMATION OF COMMUNICATIVE COMPETENCE IN FUTURE TEACHERS

Keywords:

future teacher, communicative competence, professional communication, pedagogical activity, interactive methods, competency-based education, pedagogical technologies.

Abstract:

This article analyzes the main directions of the formation of communicative competence of future teachers from a scientific and theoretical point of view. The significance of communicative competence in pedagogical activity is revealed, and the content of cognitive, activity-related, and personal-reflexive directions aimed at its development is substantiated. Also, the possibilities of developing professional communication skills and abilities of future teachers through the use of interactive methods, communication-oriented pedagogical technologies, and practical classes in the educational process are highlighted. The research results serve to increase the effectiveness of the formation of communicative competence in the system of training pedagogical personnel.

KIRISH

Bugungi kunda ta'lim tizimida o'qituvchi kasbiy faoliyatining samaradorligi nafaqat fan asoslarini puxta egallaganlik darajasi, balki pedagogning kommunikativ kompetensiyasi bilan ham bevosita bog'liqdir. Kommunikativ kompetensiya o'qituvchining o'quvchilar bilan samarali muloqot o'rnatishi, bilim va tajribani aniq hamda tushunarli tarzda yetkazishi, pedagogik vaziyatlarda muvofiq munosabat bildira olishi va maqbul qarorlar qabul qilish qobiliyatini ifodalovchi muhim kasbiy sifat hisoblanadi. Ilmiy tadqiqotlar kommunikativ kompetensiya pedagogning ijtimoiy, psixologik va metodik tayyorgarligi bilan uzviy bog'liqligini hamda uning

o'quv jarayoni sifati, o'quvchilarning faolligi va bilimlarni samarali o'zlashtirishiga sezilarli ta'sir ko'rsatishini tasdiqlaydi [1].

Shu nuqtayi nazardan, bo'lajak o'qituvchilarda kommunikativ kompetensiyani shakllantirish pedagogik ta'lim tizimining ustuvor vazifalaridan biri sanaladi. Zamonaviy ta'lim jarayonida interaktiv metodlar, muloqotga yo'naltirilgan pedagogik texnologiyalar va amaliy mashg'ulotlardan foydalanish orqali talabalarda kasbiy muloqot ko'nikma va malakalarini rivojlantirish uchun keng imkoniyatlar mavjud. Tadqiqotlar kommunikativ kompetensiyani rivojlantirish jarayoni kognitiv, faoliyatga yo'naltirilgan hamda shaxsiy-refleksiv yo'nalishlarning uyg'unligida tashkil etilishi lozimligini ko'rsatadi [2].

Mazkur maqolaning ilmiy ahamiyati bo'lajak pedagoglar tayyorlash tizimida kommunikativ kompetensiyani shakllantirishning asosiy yo'nalishlarini nazariy jihatdan asoslash, shuningdek, ta'lim jarayonida samarali amaliy metod va texnologiyalarni qo'llash imkoniyatlarini ochib berishdan iborat. Bu esa o'qituvchilarning kasbiy tayyorgarligini takomillashtirish va pedagogik faoliyat samaradorligini oshirishga xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR TAHLILI

Bo'lajak o'qituvchilarning kommunikativ kompetensiyasini shakllantirish masalasi zamonaviy pedagogika va psixologiya fanlarida ustuvor yo'nalishlardan biri sifatida keng ko'lamda tadqiq etilgan. Ilmiy manbalarda kommunikativ kompetensiya pedagog kasbiy faoliyatining ajralmas tarkibiy qismi bo'lib, u o'qituvchining ta'lim jarayonini samarali tashkil etishi, o'quvchilar bilan konstruktiv muloqot o'rnatishi va pedagogik vaziyatlarda maqbul qarorlar qabul qilish qobiliyatini belgilovchi muhim omil sifatida talqin etiladi [3].

Tadqiqotchilarning aksariyati kommunikativ kompetensiyaning tarkibiy tuzilmasini uch asosiy komponent orqali izohlaydi: kognitiv, faoliyatga yo'naltirilgan va shaxsiy-refleksiv. Kognitiv komponent pedagogning kommunikativ bilimlari va nazariy tayyorgarligini, faoliyatga yo'naltirilgan komponent muloqot jarayonida mazkur bilimlarni amaliy qo'llash ko'nikmalarini, shaxsiy-refleksiv komponent esa o'z faoliyatini tahlil qilish, baholash va takomillashtirish qobiliyatini ifodalaydi [4]. Mazkur yondashuv kommunikativ kompetensiyani yaxlit tizim sifatida shakllantirish zarurligini asoslab beradi.

Ilmiy adabiyotlarda interaktiv pedagogik metodlar va muloqotga yo'naltirilgan texnologiyalar kommunikativ kompetensiyani rivojlantirishning samarali vositalari sifatida alohida ta'kidlanadi. Xususan, rol o'yinlari, muammoli vaziyatlarni modellashtirish, jamoaviy muhokama va trening mashg'ulotlari bo'lajak

o'qituvchilarning kasbiy muloqot ko'nikmalarini real pedagogik vaziyatlar asosida rivojlantirish imkonini yaratadi [5; 6]. Ushbu metodlar talabalarning faolligini oshirish, mustaqil fikrlash va muloqot madaniyatini shakllantirishga xizmat qiladi.

Shuningdek, ayrim tadqiqotlarda kommunikativ kompetensiyani rivojlantirish jarayonida pedagogning shaxsiy xususiyatlari, emotsional barqarorligi, empatiya darajasi hamda o'zini tahlil qilish qobiliyatining ahamiyati alohida ko'rsatib o'tiladi [7]. Bu holat kommunikativ kompetensiyaning nafaqat metodik, balki psixologik va shaxsiy jihatlarga ham ega ekanini ko'rsatadi. Shu sababli zamonaviy pedagogik tadqiqotlar kognitiv, faoliyatga yo'naltirilgan va shaxsiy-refleksiv komponentlarni integrativ asosda rivojlantirishni tavsiya etadi.

Tahlil qilingan ilmiy manbalar bo'lajak o'qituvchilarning kommunikativ kompetensiyasini shakllantirishning nazariy asoslarini aniqlash bilan birga, uni ta'lim jarayonida samarali rivojlantirishga yo'naltirilgan amaliy yondashuvlarni ishlab chiqish zarurligini ko'rsatadi. Mazkur tadqiqot aynan ushbu masalaga qaratilgan bo'lib, mavjud ilmiy qarashlarni tizimli tahlil qilish va ularni pedagogik amaliyot bilan uyg'unlashtirishga intiladi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Mazkur tadqiqot metodologiyasi bo'lajak o'qituvchilarning kommunikativ kompetensiyasini shakllantirish jarayonini tizimli va kompleks o'rganishga, ushbu jarayonning nazariy-metodologik asoslarini aniqlashga hamda samarali pedagogik yo'nalishlarni amaliyotga joriy etish mexanizmlarini ishlab chiqishga qaratilgan. Tadqiqot jarayonida shaxsga yo'naltirilgan, kompetensiyaviy, faoliyatga asoslangan va kommunikativ yondashuvlar o'zaro uyg'unlikda qo'llanilib, bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy tayyorgarligida muloqot madaniyatini rivojlantirish imkoniyatlari tahlil qilindi.

Tadqiqotda umumilmiy metodlar – tahlil va sintez, taqqoslash, induksiya va deduksiya usullaridan keng foydalanildi. Ushbu metodlar yordamida kommunikativ kompetensiya muammosiga oid pedagogik, psixologik va metodik adabiyotlar, mahalliy hamda xorijiy ilmiy tadqiqotlar natijalari, shuningdek, oliy pedagogik ta'lim amaliyoti chuqur o'rganildi. Bundan tashqari, bo'lajak o'qituvchilarni tayyorlashga oid o'quv rejalari, fan dasturlari va o'quv-metodik majmualar tahlil qilinib, ularning kommunikativ kompetensiyani shakllantirishdagi imkoniyatlari baholandi.

Tadqiqotning amaliy bosqichida pedagogik tajriba-sinov ishlari tashkil etilib, tajriba va nazorat guruhlari bilan ishlash metodikasi qo'llanildi. Ta'lim jarayonida interfaol metodlar, muloqotga yo'naltirilgan mashg'ulotlar, rolli o'yinlar, munozaralar, muammoli vaziyatlar hamda reflektiv topshiriqlar asosida bo'lajak

o'qituvchilarning kommunikativ faoliyati faollashtirildi. Ushbu metodlarning kommunikativ kompetensiyaning kognitiv, faoliyatga doir va shaxsiy-motivatsion komponentlariga ta'siri pedagogik kuzatuv, suhbat hamda maxsus diagnostik topshiriqlar orqali baholandi.

Tadqiqot natijalarining ishonchliligini ta'minlash maqsadida kommunikativ kompetensiya darajasini aniqlashga xizmat qiluvchi diagnostik metodlar, jumladan, so'rovnomalar, testlar, kuzatish varaqalari va talabalarning mustaqil ishlari tahlilidan foydalanildi. Olingan natijalar statistik usullar yordamida qayta ishlanib, tajriba va nazorat guruhlari ko'rsatkichlari o'zaro solishtirildi hamda ishlab chiqilgan pedagogik yo'nalishlarning samaradorligi aniqlashtirildi.

Tadqiqotda sifat va miqdoriy tahlil metodlari uyg'unlashtirildi. Sifat tahlili jarayonida bo'lajak o'qituvchilarning muloqot madaniyati, fikrni aniq va izchil ifodalash qobiliyati, tinglash hamda hamkorlikda ishlash ko'nikmalari o'rganildi. Miqdoriy tahlil esa kommunikativ kompetensiya darajalaridagi o'zgarishlarni aniq ko'rsatkichlar asosida baholash va tadqiqot natijalarining ilmiy asoslanganligini ta'minlash imkonini berdi.

Metodologiyaning muhim jihatlaridan biri sifatida axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanishga alohida e'tibor qaratildi. Onlayn muloqot platformalari, raqamli ta'lim resurslari va interaktiv topshiriqlar bo'lajak o'qituvchilarning kommunikativ faolligini oshirish, kasbiy muloqot tajribasini boyitish hamda mustaqil fikrlash qobiliyatini rivojlantirishga xizmat qiluvchi samarali vosita sifatida tadqiqot jarayoniga integratsiya qilindi.

NATIJA VA MUHOKAMALAR

Tadqiqot jarayonida olib borilgan nazariy tahlillar hamda pedagogik tajribasini ishlatish natijalari bo'lajak o'qituvchilarning kommunikativ kompetensiyasini shakllantirish jarayoni ilmiy asoslangan, maqsadli va tizimli tashkil etilganda uning samaradorligi sezilarli darajada oshishini ko'rsatdi. Tadqiqotning barcha bosqichlarida olingan natijalar qo'yilgan maqsad va ilgari surilgan gipotezaning to'g'riligini tasdiqladi.

Dastlabki (diagnostik) bosqichda o'tkazilgan kuzatuvlar, suhbatlar, testlar va so'rovnomalar natijalari bo'lajak o'qituvchilarning kommunikativ kompetensiyasi yetarli darajada shakllanmaganini aniqlash imkonini berdi. Xususan, talabalarning aksariyatida kommunikativ kompetensiyaning kognitiv, faoliyatli va shaxsiy-motivatsion komponentlari past yoki o'rtacha darajada ekanligi kuzatildi. Kognitiv komponent bo'yicha talabalarda pedagogik muloqot mohiyati, kommunikativ strategiyalar, nutq madaniyati va pedagogik etikaga oid bilimlarning parchalanib

qolganligi, tizimli bilimlar yetishmasligi aniqlandi.

Faoliyatli komponent doirasida talabalar muloqot jarayonida o'z fikrini aniq, izchil va asosli ifodalashda, pedagogik vaziyatlarda mos kommunikativ usul va strategiyalarni tanlashda, tinglash va savol berish madaniyatiga rioya qilishda muayyan qiyinchiliklarga duch kelishlari qayd etildi. Shuningdek, reflektiv muloqotni amalga oshirish, ya'ni o'z nutqiy faoliyatini tahlil qilish va baholash ko'nikmalarining yetarli darajada rivojlanmagani aniqlandi. Shaxsiy-motivatsion komponent bo'yicha esa kasbiy muloqotga nisbatan barqaror ehtiyoj va ichki motivatsiyaning sustligi, kommunikativ faoliyatga bo'lgan ishonchning yetarli emasligi kuzatildi.

Shakllantiruvchi bosqichda ishlab chiqilgan pedagogik yo'nalishlar asosida tashkil etilgan ta'lim jarayoni bo'lajak o'qituvchilarning kommunikativ kompetensiyasini rivojlantirishga kompleks va tizimli ta'sir ko'rsatdi. Ushbu bosqichda interfaol metodlar, rolli o'yinlar, munozaralar, muammoli pedagogik vaziyatlar, kichik guruhlarda ishlash hamda reflektiv topshiriqlardan samarali foydalanildi. Mashg'ulotlarning mazmuni bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy faoliyatiga yaqin real pedagogik vaziyatlar asosida ishlab chiqilgani ularning muloqotga bo'lgan qiziqishini sezilarli darajada oshirdi.

Natijada talabalar o'z fikrlarini erkin va mantiqiy bayon etishga, suhbatdoshni tinglash va tushunishga, muloqot jarayonida hamkorlik tamoyillariga amal qilishga ko'nikma hosil qildilar. Ayniqsa, reflektiv topshiriqlar orqali talabalar o'z nutqiy faoliyatini tahlil qilish, xatolarini aniqlash va ularni bartaraf etish yo'llarini mustaqil ravishda belgilash imkoniyatiga ega bo'ldilar. Bu esa ularning kommunikativ o'z-o'zini rivojlantirish jarayoniga ijobiy ta'sir ko'rsatdi.

Tajriba guruhi natijalarining tahlili kommunikativ kompetensiyaning barcha tarkibiy komponentlari bo'yicha ijobiy o'zgarishlar yuz berganini ko'rsatdi. Kognitiv komponent doirasida talabalar pedagogik muloqot, kommunikativ strategiyalar, nutq madaniyati va kasbiy etikaga oid bilimlarini sezilarli darajada kengaytirdilar. Faoliyatli komponent bo'yicha esa talabalar tinglash, savol berish, fikrni asoslab berish, bahs-munozarada faol ishtirok etish hamda jamoada samarali ishlash ko'nikmalarini amaliyotda muvaffaqiyatli qo'llay boshladilar.

Shaxsiy-motivatsion komponentda bo'lajak o'qituvchilarda kasbiy muloqotga bo'lgan ehtiyojning kuchaygani, o'z ustida ishlashga intilish, pedagogik faoliyatga mas'uliyatli munosabat va kommunikativ o'zini namoyon etishga bo'lgan ishonchning oshgani aniqlandi. Talabalar pedagogik muloqotni kelajak kasbiy faoliyatining muhim tarkibiy qismi sifatida anglay boshladilar.

Nazorat va tajriba guruhlarini natijalarini qiyosiy tahlil qilish asosida tajriba

guruhida kommunikativ kompetensiyaning yuqori darajasiga erishgan talabalar ulushi sezilarli darajada oshgani, past darajadagi ko'rsatkichlar esa keskin kamaygani aniqlangan. Statistik tahlil natijalari (matematik-statistik usullar yordamida) olingan farqlarning tasodifiy emasligini va ularning ishonchliligini tasdiqladi. Bu holat ishlab chiqilgan pedagogik yo'nalishlar va metodik yondashuvlarning samaradorligini ilmiy jihatdan asoslab berdi.

Sifat tahlili natijalari bo'lajak o'qituvchilarning muloqot madaniyatida ijobiy o'zgarishlar yuz berganini ko'rsatdi. Talabalar pedagogik vaziyatlarda mos nutqiy vositalardan foydalanish, talaba-o'qituvchi hamda talaba-talaba o'rtasidagi muloqotda hamkorlik va hurmat tamoyillariga amal qilishda yuqori faollik namoyon etdilar. Shu bilan birga, axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish bo'lajak o'qituvchilarning zamonaviy kommunikativ muhitga moslashuvchanligini oshirib, ularning kasbiy muloqot tajribasini boyitdi.

Umuman olganda, tadqiqot natijalari bo'lajak o'qituvchilarning kommunikativ kompetensiyasini shakllantirish jarayonini ilmiy asoslangan pedagogik yo'nalishlar asosida tashkil etish oliy pedagogik ta'lim samaradorligini oshirishga xizmat qilishini ko'rsatdi. Olingan natijalar kommunikativ kompetensiyani rivojlantirishga qaratilgan ishlab chiqilgan yondashuv va metodik tavsiyalarni ta'lim amaliyotiga joriy etish uchun yetarli ilmiy-amaliy asosga ega ekanini tasdiqlaydi.

XULOSA

Mazkur tadqiqot natijalari bo'lajak o'qituvchilarning kommunikativ kompetensiyasini shakllantirish oliy pedagogik ta'lim tizimining muhim tarkibiy qismi ekanini ilmiy jihatdan asoslab berdi. O'tkazilgan nazariy tahlillar va pedagogik tajriba-sinov ishlari kommunikativ kompetensiyani rivojlantirish jarayoni maqsadli, tizimli va uzluksiz tashkil etilganda bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy tayyorgarligi sifat jihatidan yangi bosqichga ko'tarilishini ko'rsatdi. Tadqiqot davomida kommunikativ kompetensiyaning kognitiv, faoliyatli va shaxsiy-motivatsion komponentlari o'zaro uzviy bog'liqlikda rivojlanishi aniqlanib, ushbu jarayonda interfaol va muloqotga yo'naltirilgan pedagogik texnologiyalar alohida ahamiyatga ega ekanligi tasdiqlandi.

Tadqiqot natijalariga ko'ra, bo'lajak o'qituvchilarning kommunikativ kompetensiyasini shakllantirishda ta'lim mazmunini kommunikativ faoliyatga yo'naltirish, o'quv jarayonida reflektiv mashg'ulotlardan samarali foydalanish hamda talabalarni faol subyekt sifatida ta'lim jarayoniga jalb etish muhim pedagogik shart-sharoitlar sifatida namoyon bo'ldi. Shuningdek, axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining integratsiyasi bo'lajak o'qituvchilarning zamonaviy

kommunikativ muhitga moslashuvchanligini oshirishga xizmat qilishi aniqlandi.

Olingan ilmiy natijalar asosida quyidagi takliflar ishlab chiqildi. Oliy pedagogik ta'lim muassasalarida bo'lajak o'qituvchilarni tayyorlash jarayonida kommunikativ kompetensiyani rivojlantirishga yo'naltirilgan maxsus fanlar va modul kurslarini joriy etish maqsadga muvofiqdir. Ta'lim jarayonida interfaol metodlar, rolli o'yinlar, munozaralar va muammoli vaziyatlardan muntazam foydalanish bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy muloqot ko'nikmalarini shakllantirishga xizmat qiladi.

Shuningdek, oliy ta'lim muassasalarida raqamli ta'lim resurslari va onlayn muloqot platformalaridan samarali foydalanish bo'yicha metodik tavsiyalar ishlab chiqish, o'qituvchilarning kommunikativ madaniyatini oshirishga qaratilgan malaka oshirish kurslarini tashkil etish tavsiya etiladi. Tadqiqot natijalari kelgusida bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy kompetensiyalarini rivojlantirish muammosini yanada chuqur o'rganish, xususan, kommunikativ kompetensiyaning boshqa kasbiy kompetensiyalar bilan o'zaro aloqadorligini aniqlash bo'yicha ilmiy izlanishlar olib borish uchun mustahkam ilmiy asos bo'lib xizmat qiladi.

Umuman olganda, mazkur tadqiqot bo'lajak o'qituvchilarning kommunikativ kompetensiyasini shakllantirish jarayonini ilmiy asoslash va ta'lim amaliyotiga joriy etish imkoniyatlarini kengaytirishga xizmat qilishi bilan pedagogika fanining rivojiga muayyan hissa qo'shadi.

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Akopova, N. Pedagogical competence of future teachers: theory and practice. – M: Prosveshchenie, 2019.
2. Ivanova, L. Communicative skills in teacher education. – St. Petersburg: Peter, 2020.
3. Petrova, T. Development of cognitive and reflective competencies in pedagogical activity // Educational Research Journal. 2018, Vol. 12, no. 4. – P. 45-52.
4. Sattarov, B. Pedagogik kompetensiyalarni rivojlantirishning innovatsion yo'nalishlari. – Tashkent: Fan, 2021.
5. Kuznetsova, M. Interactive methods in teacher training. – M: Education, 2017.
6. Karimov, D. Professional communication skills for future teachers // Pedagogical Innovations. 2020. Vol. 8, no. 3. – P. 23-30.
7. Popova, A. Personal-reflective approach in developing communicative competence // Modern Education. 2019. Vol. 5, no. 2. – P. 15-21.

PEDAGOGIKA

MAKTABGACHA TA'LIM TASHKILOTLARIDA PEDAGOG KADRLAR BOSHQARUVINING INTERAKTIV TIZIMINI JORIY ETISHNING SAMARADORLIGI

ALOVDINOVA IRODA BOTIR QIZI

Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti

“Maktabgacha ta'lim” kafedrasi 2-kurs magistranti

Email: i.alovdinova@dtpi.uz

UDK: 37.014:373.2

<https://orcid.org/0009-0008-7179-7172>

Kalit soʻzlar:

interaktiv tizim,
pedagog kadrlar,
boshqaruv, raqamli
transformatsiya,
kadrlar salohiyati,
kompetensiya,
shaffoflik, e-HRM.

Annotatsiya:

Ushbu maqolada maktabgacha ta'lim tashkilotlarida (MTT) pedagog kadrlar faoliyatini boshqarishda zamonaviy interaktiv tizimlarni joriy etishning nazariy asoslari hamda amaliy imkoniyatlari keng qamrovda tahlil qilingan. Tadqiqot davomida raqamli boshqaruv (e-HRM) texnologiyalaridan foydalanishning ustun jihatlari, xususan, kadrlar salohiyatini uzluksiz rivojlantirish, boshqaruv jarayonlarini avtomatlashtirish va pedagogik faoliyatning ochiqligini ta'minlashdagi ahamiyati yoritilgan. Tajriba-sinov ishlari natijalariga ko'ra, interaktiv boshqaruv tizimining joriy etilishi MTTlarda kadrlar bilan ishlash samaradorligini sezilarli darajada oshiradi, pedagoglarning kasbiy kompetensiyalarini muntazam yangilab borishiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi hamda boshqaruv jarayonlarining shaffofligini ta'minlaydi. Maqolada interaktiv boshqaruv tizimlaridan foydalanishning ilmiy-nazariy asoslari bilan bir qatorda ularni amaliyotga samarali tatbiq etishga doir aniq tavsiyalar ham berilgan.

ЭФФЕКТИВНОСТЬ ВНЕДРЕНИЯ ИНТЕРАКТИВНОЙ СИСТЕМЫ УПРАВЛЕНИЯ ПЕДАГОГИЧЕСКИМИ КАДРАМИ В ДОШКОЛЬНЫХ УЧРЕЖДЕНИЯХ

Ключевые слова: **Аннотация:** В данной статье широко проанализированы интерактивная теоретические основы и практические возможности

система,
педагогические
кадры, управление,
цифровая
трансформация,
кадровый
потенциал,
компетенция,
прозрачность,
e-HRM.

внедрения современных интерактивных систем в управление деятельностью педагогических кадров в дошкольных образовательных организациях (ДОО). В ходе исследования были освещены преимущества использования цифровых технологий управления (e-HRM), в частности, их значение в непрерывном развитии кадрового потенциала, автоматизации управленческих процессов и обеспечении открытости педагогической деятельности. По результатам экспериментальной работы, внедрение интерактивной системы управления значительно повысит эффективность работы с кадрами в ДОО, положительно повлияет на регулярное обновление профессиональных компетенций педагогов и обеспечит прозрачность управленческих процессов. В статье наряду с научно-теоретическими основами использования интерактивных систем управления даны конкретные рекомендации по их эффективному внедрению в практику.

EFFECTIVENESS OF IMPLEMENTING AN INTERACTIVE SYSTEM FOR MANAGING PEDAGOGICAL PERSONNEL IN PRESCHOOL EDUCATIONAL ORGANIZATIONS

Keywords:

interactive system,
teaching staff,
management, digital
transformation,
personnel potential,
competence,
transparency,
e-HRM.

Abstract:

This article comprehensively analyzes the theoretical foundations and practical possibilities of implementing modern interactive systems in managing the activities of teaching staff in preschool educational organizations (PEOs). The study highlights the advantages of using digital management (e-HRM) technologies, in particular, their significance in the continuous development of personnel potential, automation of management processes, and ensuring the openness of pedagogical activity. According to the results of the experimental work, the implementation of an interactive management system will significantly increase the effectiveness of work with personnel in preschool educational institutions, positively influence the regular updating of teachers' professional competencies, and ensure the

transparency of management processes. Along with the scientific and theoretical foundations of the use of interactive management systems, the article also provides specific recommendations for their effective practical implementation.

KIRISH

Maktabgacha ta'lim (MT) har qanday milliy ta'lim tizimining poydevori bo'lib, bolalarda ilk bilim, ko'nikma va ijtimoiy kompetensiyalarni shakllantirishda hal qiluvchi ahamiyatga ega. Maktabgacha ta'lim tashkilotlarida (MTT) ta'lim-tarbiya jarayonining samaradorligi esa, avvalo, pedagog kadrlarning kasbiy salohiyati, metodik mahorati va ular faoliyatini yo'lga qo'yuvchi boshqaruv tizimining sifatiga bog'liq [1]. An'anaviy boshqaruv mexanizmlarining murakkabligi, qog'ozbozlikning ko'pligi, ma'lumotlar bazalarining takroriyliigi hamda tahlil jarayonlarining sustligi zamonaviy boshqaruv talablari bilan mos kelmaydi. Natijada pedagoglar faoliyatini strategik rejalashtirish, ularga nisbatan adolatli monitoring va baholash tizimini joriy etish hamda malaka oshirish jarayonlarini sifatli yo'lga qo'yish qiyinlashmoqda.

Shu munosabat bilan, MTTlarda kadrlar bilan ishlash jarayonini optimallashtirish, hujjat aylanishini avtomatlashtirish, tashkiliy faoliyatning shaffofligini oshirish hamda boshqaruvning samarali mexanizmlarini yaratish maqsadida "interaktiv boshqaruv tizimlari (IBT)"ni joriy etish dolzarb hisoblanadi. "Interaktiv boshqaruv tizimlari (IBT)" – bu inson resurslarini boshqarish (HRM) va ta'lim jarayonlarini raqamli asosda tashkil etishga xizmat qiluvchi kompleks platforma bo'lib, u pedagoglarning shaxsiy ma'lumotlari, malakasi, kasbiy rivojlanishi, metodik faoliyati va ish samaradorligini real vaqt rejimida kuzatish imkonini beradi. Bunday tizim pedagogik jarayonni boshqarishda xolislikni ta'minlash, ortiqcha ma'muriy yuklamani kamaytirish, vaqt va resurslardan oqilona foydalanishning muhim omili sanaladi.

Interaktiv boshqaruv tizimlarini joriy etishning huquqiy va institutsional asoslari O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 30-sentabrdagi PF-5198-son Farmoni [2], Vazirlar Mahkamasining 2019-yil 13-maydagi 392-son qarori [3], shuningdek, 2020-yil 24-avgustdagi 504-sonli qarorida [4] belgilab berilgan bo'lib, mazkur hujjatlar maktabgacha ta'lim tizimida kadrlar siyosatini modernizatsiya qilish, raqamli boshqaruvni keng joriy etish va pedagoglar malakasini izchil rivojlantirishni ustuvor vazifa sifatida ilgari suradi.

Ta'lim sohasining asosiy me'yoriy manbalaridan biri bo'lgan "Ta'lim to'g'risida"gi qonun [1] hamda Maktabgacha ta'limni rivojlantirish konsepsiyasi (PF-5789-son)da [5] ta'lim jarayonining sifatini oshirish va kadrlar salohiyatini mustahkamlash istiqboldagi muhim yo'nalishlardan biri sifatida qayd etilgan. Taniqli

pedagog olim B.B.Ziyomuhamedov zamonaviy boshqaruvning mohiyatini quyidagicha izohlaydi: “Ta’lim tizimida kadrlar boshqaruvi samaradorligi bevosita axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining joriy etilish darajasi bilan belgilanadi. Pedagog to‘g‘risidagi ma’lumotlarni tezkor va tizimli tahlil qilish rahbar faoliyatining strategik boshqaruv sifatini belgilaydi” [6, 232]. Bu fikr interaktiv boshqaruv tizimlarining MTTlarda qo‘llanishi nafaqat texnologik, balki metodik va boshqaruv jihatdan ham zarur ekanini ko‘rsatadi.

Mazkur tadqiqot aynan shu dolzarb masalani – maktabgacha ta’lim tashkilotlarida pedagog kadrlar faoliyatini boshqarishda interaktiv tizimlarni joriy etishning ilmiy asoslari, amaliy imkoniyatlari va samaradorligini o‘rganishga qaratilgan.

ADABIYOTLAR TAHLILI

Pedagogik kadrlar boshqaruvi nazariyasi inson resurslarini boshqarishning umumiy tamoyillari bilan uzviy bog‘liq bo‘lib, ta’lim tizimida boshqaruvning asosiy vazifasi pedagoglarning kasbiy funksiyalarini samarali bajarishi uchun zarur shart-sharoitlarni yaratishdan iborat. Bu jarayonda zamonaviy kompetensiyalar, xususan, raqamli kompetensiyaning dolzarb o‘rni mavjudligi ko‘plab tadqiqotchilar tomonidan ta’kidlanadi. Jumladan, Q.Ibragimov va D.Ibragimova maktabgacha ta’lim nazariyasi va metodikasida raqamli kompetensiyaning ahamiyatini alohida asoslab, u pedagog faoliyatining sifat ko‘rsatkichlarini oshirishda muhim omil ekanini ko‘rsatganlar [7, 380].

Xodimlarni boshqarishning psixologik-pedagogik asoslari ham pedagogik jarayon samaradorligiga bevosita ta’sir ko‘rsatadi. Motivatsiya, adolatli baholash tizimi, mehnatdan qoniqish kabi omillar pedagoglarning kasbiy faolligi va tashabbuskorligini oshirishda muhim sanaladi. Bu borada Z.K.Ismoilovning ilmiy tadqiqotlari xodimlarni boshqarish jarayonida insoniy omilning ustuvorligini chuqur yoritib beradi [8, 125-130].

MTTlarni boshqarishda interaktiv boshqaruv tizimlarining qo‘llanilishi zamonaviy boshqaruvning yangi bosqichini anglatadi. G.K.Xasanovning tadqiqotlarida raqamli vositalar yordamida ta’lim tashkilotlari faoliyatini boshqarishning samaradorligi ilmiy-nazariy jihatdan asoslab berilgan bo‘lib, ushbu yondashuv boshqaruv jarayonini optimallashtirish, tezkorlik va shaffoflikni ta’minlash imkonini yaratadi [9, 98-105]. Tadqiqotimizning dolzarbligi aynan ushbu nazariy yondashuvlarni amaliy tajriba va empirik natijalar bilan tasdiqlashga qaratilganligi bilan izohlanadi.

Pedagog faoliyatini baholash tizimining takomillashtirilishi ham boshqaruv samaradorligining muhim tarkibiy qismidir. G.I.Avazova tomonidan olib borilgan tadqiqotlarda IBT modulidagi kichik ko'rsatkichlar (KPI) tizimini ishlab chiqish bo'yicha ilgari surilgan metodik yondashuvlar pedagog faoliyatini obyektiv baholash, uning rivojlanish dinamikasini aniqlash va malakani oshirish jarayonini maqsadli yo'naltirishga xizmat qiladi [10, 305-320].

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Tadqiqot doirasida pedagog kadrlar boshqaruvining interaktiv raqamli tizimi (shartli ravishda "e-Pedagog" moduli) MTT sharoitida amaliy jihatdan sinovdan o'tkazildi. Sinov jarayonlariga MTT rahbariyati (direktor, metodist) hamda pedagog kadrlar (tarbiyachilar, defektologlar) jalb qilindi. Ushbu metodologiya raqamli boshqaruv vositalarining samaradorligini aniqlashga qaratilgan kompleks yondashuv bo'lib, sifat va miqdoriy ko'rsatkichlarni birgalikda o'rganish orqali to'liq tasavvur hosil qilishni maqsad qiladi.

Tadqiqotning asosiy maqsadi – IBT (Integratsiyalashgan Boshqaruv Tizimi) joriy etilgandan keyin kadrlar bilan bog'liq boshqaruv jarayonlarida sarflanayotgan vaqtning qisqarishi, xatoliklarning kamayishi hamda ma'muriyat faoliyatining shaffoflik darajasini baholashdir.

Tadqiqot quyidagi bosqichlarda amalga oshirildi:

1. *IBT modulini tanlash va moslashtirish*: Birinchi bosqichda pedagoglar haqidagi shaxsiy ma'lumotlar, malaka oshirish kurslari, attestatsiya ko'rsatkichlari va KPI tizimiga oid ma'lumotlarni elektron shaklda yuritishni ta'minlaydigan sinov moduli tanlandi. Tanlangan platforma MTTning mavjud boshqaruv jarayonlariga moslashtirildi, O'zbekiston Respublikasi tegishli me'yoriy-huquqiy hujjatlarida belgilangan talablar asosida lokallashtirildi, ma'lumotlar xavfsizligi hamda shaxsiy ma'lumotlarni himoya qilish talablariga mos keladigan tarzda sozlandi. Moslashtirish jarayonida platforma interfeysining qulayligi, funksional modullar o'rtasidagi integratsiya darajasi va xodimlarning foydalanish bo'yicha tayyorgarligi ham o'rganildi.

2. Dastlabki baholash (Pre-test): Tizim joriy etilishidan avval boshqaruv xodimlarining amaldagi ish jarayonlari diagnostika qilindi. Dastlabki bosqichda quyidagi ko'rsatkichlar bo'yicha miqdoriy ma'lumotlar yig'ildi:

- kadrlar bo'yicha hisobotlarni tayyorlashga ketayotgan o'rtacha vaqt;
- ma'lumotlardagi texnik yoki hujjat xatolari soni;
- pedagoglarning baholash tizimidan qoniqish darajasi (so'rovnomasida).

Pre-test natijalari IBT joriy etilishi bilan kuzatilishi mumkin bo'lgan o'zgarishlarni

solishtirish uchun “boshlang‘ich nuqta” sifatida qabul qilindi.

3. *Tajriba sinovining amalga oshirilishi:* Uchinchi bosqichda IBT moduli real ish amaliyotiga tadbiiq etildi. Sinov jarayonining asosiy elementlari quyidagilardan iborat bo‘ldi:

- Barcha kadrlar bo‘yicha yozishmalar, buyruqlar va hujjatlarning elektron formatga o‘tkazilishi;
- Pedagoglar va rahbariyat o‘rtasidagi axborot almashinuvining raqamlashtirilishi;
- Ma‘muriy jarayonlarning modullar bo‘yicha to‘liq elektron boshqaruvga o‘tkazilishi.

Sinov muddati 3 oy davom etdi va bu davr mobaynida modul uzluksiz ish rejimida qo‘llanildi. Pedagog kadrlar va ma‘muriy xodimlardan iborat 45 nafar ishtirokchi tajriba jarayonida faol kuzatildi.

4. *Yakuniy baholash (Post-test):* Tajriba sinovlari yakunlanganidan so‘ng dastlabki bosqichda yig‘ilgan ko‘rsatkichlar yana bir bor o‘lchandi. Post-test bosqichi quyidagi maqsadlarda o‘tkazildi:

- vaqt sarfini qisqarish darajasini aniqlash;
- xatoliklar sonidagi o‘zgarishlarni baholash;
- pedagoglar va ma‘muriyatning tizimdan qoniqish darajasini aniqlash.

Yig‘ilgan ma‘lumotlar statistik tahlildan o‘tkazildi. Pre-test va post-test ko‘rsatkichlari o‘rtasidagi farqning ishonchliligi $\alpha = 0.05$ darajada t -testi yordamida tekshirildi. Bu esa IBTning boshqaruv samaradorligiga real ta‘sirini aniq, ilmiy asosda baholash imkonini berdi.

TAHLIL VA NATIJALAR

O‘tkazilgan sinovlar natijasida IBT tizimini joriy etish kadrlar boshqaruvi jarayonlarining samaradorligini sezilarli darajada oshirganligi aniqlandi. Quyidagi 1-jadval asosiy o‘zgarishlarni umumlashtiradi.

1-jadval.

IBT joriy etilishidan oldingi va keyingi ko‘rsatkichlarning taqqoslanishi

T/r	Ko‘rsatkichlar	IBT joriy etilgunga qadar (o‘rtacha)	IBT joriy etilgandan so‘ng (o‘rtacha)	O‘zgarish ko‘rsatkichi
1	Kadrlar hisobotini tayyorlashga sarflanadigan vaqt (haftalik soat)	7 soat	2.5 soat	64%

2	Pedagoglarning kasbiy rivojlanish jarayonidan qoniqish darajasi (ball)	3.0 ball (5 ballik tizimda)	4.2 ball	40%
3	Ma'lumotlarda aniqlangan xatolar soni (oylik)	6 ta xato	1 ta xato	83%
4	Pedagoglar faoliyatini baholashning shaffofligi (foizda)	55%	85%	30%

Yuqoridagi jadval tahlili shuni ko'rsatadiki, IBT tizimini joriy etish MTTda kadrlar boshqaruvi jarayonlarini sezilarli darajada optimallashtirdi. Eng avvalo, kadrlar bo'yicha majburiy hisobotlarni tayyorlash uchun sarflanadigan vaqtning 64% ga qisqarishi boshqaruvning operativligini tubdan oshirganini ko'rsatadi. Bu natija ma'lumotlarning avtomatik yig'ilishi, yagona bazada saqlanishi va hisobot shakllarining bir necha bosqichli qo'l mehnati o'rniga bir necha tugmani bosish orqali shakllanishi bilan izohlanadi.

Statistik tahlil ham ushbu o'zgarishlarning ishonchliligini to'liq tasdiqladi: IBT joriy etilishidan oldingi va keyingi vaqt sarfi o'rtasidagi farq $p < 0.001$ darajasida sezilarli bo'lib, tizimning iqtisodiy samaradorlikni oshirishdagi hal qiluvchi ahamiyatini namoyon etadi.

Pedagoglarning kasbiy rivojlanish jarayonidan qoniqish darajasi ham sezilarli o'sishni – 40% lik ijobiy o'zgarishni ko'rsatdi. Bu o'zgarish IBT tizimining pedagoglarga o'z kasbiy kompetensiyalarini real vaqt rejimida kuzatish, malaka oshirish talab etiladigan yo'nalishlarni aniqlash va shaxsiy rivojlanish rejalarini avtomatik shakllantirish imkoniyatini yaratgani bilan bog'liq. Natijada pedagoglarda faoliyatga nisbatan motivatsiya oshgan bo'lib, mazkur jarayon psixologik-pedagogik boshqaruv nazariyasida muhim omil sifatida Z.K.Ismoilova tomonidan ham alohida ta'kidlab o'tilgan [8].

Ma'lumotlardagi xatolar sonining 83% ga kamayishi raqamlashtirishning eng muhim afzalliklaridan biri sifatida qayd etildi. Avval inson omiliga bog'liq xatolar tez-tez uchrab turgan bo'lsa, IBT joriy etilgach, hujjatlarning yo'qolishi, takroriy ma'lumot kiritish yoki noto'g'ri raqamlar bilan ishlash kabi xatarlar deyarli bartaraf etildi. Tizimning avtomatik validatsiya funksiyasi ma'lumotlarning aniqligi va uzluksiz tekshiruvini ta'minlab berdi.

Bundan tashqari, pedagoglar faoliyatini baholashning shaffofligi 30% ga oshib, 85% ga yetgani adolatli, ochiq va mezonlarga asoslangan baholash tizimi

shakllanganidan dalolat beradi. Endilikda xodimlarning barcha yutuqlari – malaka toifasi, sertifikatlar, o‘quvchilar natijalari, o‘tkazilgan tadbirlar va boshqa ko‘rsatkichlar – avtomatik tarzda qayd etilib boriladi. Bu esa subyektiv omillarni qisqartirib, baholash jarayonining adolatli va tizimli asosda olib borilishini ta‘minlaydi.

Umuman olganda, mazkur tadqiqot IBTni joriy etish boshqaruv ishining operativligi, aniqligi va shaffofligini sezilarli darajada oshirganini, statistik jihatdan ishonchli va amaliy jihatdan yuqori samaradorlikka ega ekanini ko‘rsatdi.

MUHOKAMALAR

Interaktiv tizimning joriy etilishi MTTlarda kadrlar boshqaruvini yangi, strategik bosqichga olib chiqadi. Raqamli platformalar nafaqat ma‘muriy jarayonlarni yengillashtiradi, balki pedagogik xodimlarning motivatsiyasini oshirishga ham xizmat qiladi. Bunday tizimlar orqali har bir pedagog o‘z faoliyatining qanchalik shaffof va adolatli baholanayotganini ko‘ra oladi, shuningdek, shaxsiy kasbiy o‘shirish yo‘nalishini muntazam ravishda kuzatib borish imkoniga ega bo‘ladi.

Rivojlangan davlatlar tajribasi ham kadrlar boshqaruvi va ta‘lim jarayonini rejalashtirishda interaktiv tizimlardan keng foydalanish samarali ekanini tasdiqlaydi.

Germaniya tajribasi: Germaniyaning ayrim federal yerlarida (Bavariya, Baden-Vyurtemberg va boshqalar) maktabgacha ta‘lim xodimlari uchun “Elektron Xodimlar Dosyasi (e-Personnel File)” tizimi yo‘lga qo‘yilgan. Mazkur tizim pedagoglarning kasbiy o‘shirishga oid barcha ma‘lumotlarni avtomatik tarzda yig‘ib boradi, kadrlar tanqisligi yuzaga kelishi mumkin bo‘lgan yo‘nalishlarni oldindan aniqlashga yordam beradi. Shuningdek, pedagoglarning ish joyini almashtirish, malaka oshirish va attestatsiya jarayonlarini to‘liq raqamlashtirib, jarayonlarning shaffofligi va adolatliligini ta‘minlaydi.

AQSH tajribasi: Qo‘shma Shtatlarning ayrim shtatlarida (Florida, Nyu-York va boshqalar) MTT va maktab o‘qituvchilari uchun “Uzluksiz Kasbiy Rivojlanish (CPD) platformalari” faoliyat yuritadi. Ushbu raqamli tizimlar pedagoglarning qayta sertifikatlash uchun zarur bo‘lgan ballarini, malaka oshirish soatlarini avtomatik ravishda hisoblaydi va monitoring qiladi. Bu esa o‘qituvchilarga o‘z ustida ishlash, o‘quv-metodik tayyorgarligini rivojlantirish uchun ko‘proq vaqt ajratish imkonini beradi [10].

MDH mamlakatlari tajribasi: Qozog‘iston va Rossiya Federatsiyasida ham ta‘lim sohasini raqamlashtirish jarayonida shunga o‘xshash kadrlar modullari joriy etilmoqda. Xususan, Qozog‘istonda “E-Gov” tizimi orqali pedagoglarning elektron portfoliosi shakllantirilishi ularning toifa olish jarayonini sezilarli darajada

optimallashtirgan. Q.Ibragimov va D.Ibragimova ta'kidlaganidek, zamonaviy pedagogik metodika raqamli vositalarni chuqur o'zlashtirishni talab etadi [7, 380].

MTT sharoitida Interaktiv Boshqaruv Tizimini (IBT) qo'llash yuqorida keltirilgan xalqaro tajribaga o'xshash bir qator muhim imkoniyatlarni yaratadi.

Xolisona baholash: Tizim oldindan belgilangan mezonlar (KPI) asosida baholashni amalga oshirgani uchun subyektivlik ehtimoli kamayadi. Natijada rag'batlantirish tizimi yanada adolatli va shaffof bo'ladi [9, 98-105].

Kasbiy ehtiyojni aniqlovchi tahlil: IBT pedagoglarning amaldagi natijalarini ta'lim standartlari bilan solishtirib, qaysi kompetensiyalarda kamchilik mavjudligini aniqlaydi (gap analysis). Bu esa malaka oshirish kurslarini maqsadli, aniq ehtiyojlarga yo'naltirilgan holda tashkil etishga xizmat qiladi [8, 125-130].

Muloqot va hamkorlikni kuchaytirish: Interaktiv platforma ma'muriyat va pedagoglar o'rtasida tezkor, tizimli va shaffof aloqani yo'lga qo'yadi, hujjat almashinuvi va ichki xizmat yozishmalarini soddalashtiradi. Natijada boshqaruv jarayonining samaradorligi oshadi.

IBTning joriy etilishi MTT rahbarlariga kundalik qog'ozbozlik va ma'muriy vazifalarga ortiqcha vaqt sarflash o'rniga, kadrlar salohiyatini rivojlantirish, strategik rejalashtirish va sifat monitoringiga ko'proq e'tibor qaratish imkonini beradi. Xodimlarning o'z faoliyati haqidagi ma'lumotlarni istalgan vaqtda ko'ra olishi ularning shaxsiy mas'uliyatini, kasbiy intiluvchanligini va o'z-o'zini baholash madaniyatini shakllantirishga yordam beradi.

Shu bilan birga, IBTni joriy etish jarayonida ayrim qiyinchiliklar ham kuzatilishi mumkin. Jumladan, pedagog va rahbarlarning raqamli savodxonligi yetarli darajada bo'lmasligi yoki tizimni joriy etishning dastlabki texnik va moliyaviy xarajatlari ma'lum darajada murakkablik tug'diradi. Bu muammolarni bartaraf etish uchun IBTdan foydalanish bo'yicha doimiy o'quv-seminarlar tashkil etish, shuningdek, uzluksiz texnik qo'llab-quvvatlash tizimini yo'lga qo'yish zarur.

XULOSA

Maktabgacha ta'lim tashkilotlari pedagog kadrlarini boshqarishda interaktiv boshqaruv tizimidan (IBT) foydalanish ta'lim jarayonini raqamlashtirishning eng samarali yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Tadqiqot natijalari IBTning boshqaruv samaradorligini sezilarli darajada oshirishini, xususan, ma'muriy jarayonlarga sarflanadigan vaqtni 64 foizgacha qisqartirishini, hujjatlashtirishda yuz beradigan xatolarni 83 foizgacha kamaytirishini va xodimlar qoniqish darajasini oshirishga xizmat qilishini ko'rsatdi. Bu esa tizimning nafaqat boshqaruvni avtomatlashtiruvchi, balki pedagoglarning kasbiy rivojlanishini qo'llab-quvvatlovchi kompleks vosita

ekanini tasdiqlaydi.

IBTning joriy etilishi O‘zbekiston Respublikasi hukumatining ta’lim sifatini oshirishga qaratilgan me‘yoriy-huquqiy hujjatlarida belgilangan ustuvor vazifalar bilan hamohang bo‘lib, MTTlarda boshqaruvning shaffofligi, samaradorligi va adolatliligini ta‘minlashda muhim ahamiyatga ega. Rivojlangan davlatlar tajribasi ham interaktiv tizimlarning kadrlar salohiyatini rivojlantirish hamda ta’lim jarayonini optimallashtirishdagi ustunliklarini yaqqol namoyon etadi.

Shu bois, maktabgacha ta’lim tizimida raqamli boshqaruv vositalarini keng joriy etish, pedagoglarning raqamli kompetensiyalarini oshirish va IBTning metodik qo‘llanmalarini amaliyotga integratsiyalash bugungi kunning dolzarb ehtiyojlaridan biridir. Mazkur yondashuv MTTlarda boshqaruv sifatini oshirish, pedagogik faoliyatni qo‘llab-quvvatlash va ta’lim sifatining barqaror o‘shishini ta‘minlashda samarali strategiya bo‘lib xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. O‘zbekiston Respublikasining Ta’lim to‘g‘risidagi qonun. O‘RQ-637-son. 2020-yil 23-sentabr. <https://www.dcd.tma.uz/ru/legislation/download?filename>
2. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti. “Maktabgacha ta’lim tizimini tubdan takomillashtirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”. PF-5198-son Farmoni, 2017-yil 30-sentabr.
3. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi. “Maktabgacha ta’lim tashkilotlarida tarbiyachi va boshqa xodimlarning malakasini oshirish tizimini yanada takomillashtirish to‘g‘risida”. 392-son qarori, 2019-yil 13-may.
4. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi “Maktabgacha ta’lim va tarbiya muassasalari xodimlarining asosiy lavozimlari malaka tavsiflarini tasdiqlash to‘g‘risida”. 504-son qarori, 2020-yil 24-avgust.
5. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti. “O‘zbekiston Respublikasi maktabgacha ta’lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida”. PF-5789-son Farmoni, 2019-yil 8-may.
6. Ziyomuhamedov B. B., Abdullayeva B. B. Pedagogik texnologiyalar: o‘quv qo‘llanma. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2010. – B. 232.
7. Ibragimov Q., Ibragimova D. Maktabgacha ta’lim nazariyasi va metodikasi. Darslik. – Toshkent: “Yangi asr avlodi”, 2020. – B. 380.
8. Ismoilova Z. K. Maktabgacha ta’lim muassasalari xodimlarini boshqarishning psixologik-pedagogik asoslari // “Pedagogik mahorat” ilmiy-nazariy jurnali. – Buxoro, 2021. № 3. – B. 125-130.

9. Xasanova G. K. Maktabgacha ta'lim tashkilotlari faoliyatini boshqarishda zamonaviy yondashuvlar // “Uzluksiz ta'lim” jurnali. – Toshkent, 2022. № 5. – B. 98-105.
10. Avazova G. I. Maktabgacha ta'lim tashkilotlarida pedagog xodimlar faoliyatini baholash tizimini takomillashtirish. Dissertatsiya avtoreferati. – Toshkent, 2023.
11. Smith, J. A., Chen, L. Digital Transformation in Educator Professional Development: Lessons from US State CPD Platforms // Journal of Educational Technology Systems. 2023, 51(3), – P. 305-320.

PEDAGOGIKA

MILLIY VA UMUMINSONIY QADRIYATLAR INTEGRATSIYASI ASOSIDA TARBIYAVIY JARAYONNING NAZARIY ASOSLARINI YANGILASH

AVAZOVA OZODA ASHURALI QIZI

*Denov tumanidagi 30-sonli umumiy talim
maktabi boshlang'ich sinf o'qituvchisi*

Email: avazova.ozodaxon@mail.ru

UDK: 371.3:371.13

<https://orcid.org/0009-0004-1028-1560>

Kalit so'zlar:

milliy qadriyatlar,
umuminsoniy
qadriyatlar,
tarbiya,
ma'naviyat,
integratsiya,
shaxs kamoloti,
pedagogika,
ta'lim mazmuni.

Annotatsiya:

Ushbu maqolada milliy va umuminsoniy qadriyatlar integratsiyasiga asoslangan tarbiyaviy jarayonning nazariy asoslarini zamonaviy yondashuvlar nuqtai nazaridan yangilash masalasi yoritiladi. Globallashuv sharoitida yosh avlodni ma'naviy barkamol, ijtimoiy mas'uliyatli va faol shaxs sifatida tarbiyalashda milliy meros, urf-odatlar va an'analar bilan bir qatorda umuminsoniy tamoyillar uyg'unligining ahamiyati alohida ta'kidlanadi. Mazkur integrativ yondashuv tarbiyaviy jarayonning mazmunini boyitib, uni zamonaviy ijtimoiy talablar bilan mushtaraklashtiradi. Maqolada tarbiya jarayoniga qadriyatlar integratsiyasini chuqurlashtirish, pedagogik yondashuvlarni modernizatsiya qilish, shuningdek, zamonaviy tarbiyaviy strategiyalarni takomillashtirishga doir ilmiy-nazariy qarashlar tahlil etiladi. Ushbu yondashuvlar yoshlarning shaxsiy rivojlanishi, ijtimoiy faolligi va ma'naviy-ma'rifiy dunyoqarashini shakllantirishda muhim omil sifatida baholanadi.

ОБНОВЛЕНИЕ ТЕОРЕТИЧЕСКИХ ОСНОВ ВОСПИТАТЕЛЬНОГО ПРОЦЕССА НА ОСНОВЕ ИНТЕГРАЦИИ НАЦИОНАЛЬНЫХ И ОБЩЕЧЕЛОВЕЧЕСКИХ ЦЕННОСТЕЙ

Ключевые слова: **Аннотация:** В данной статье освещается вопрос национальные обновления теоретических основ воспитательного

ценности,
общечеловеческие
ценности,
воспитание,
духовность,
интеграция,
личностное
развитие,
педагогика,
содержание
образования.

процесса, основанного на интеграции национальных и общечеловеческих ценностей, с точки зрения современных подходов. В условиях глобализации особо подчеркивается важность гармонии общечеловеческих принципов наряду с национальным наследием, обычаями и традициями в воспитании подрастающего поколения как духовно зрелой, социально ответственной и активной личности. Данный интегративный подход обогащает содержание воспитательного процесса и объединяет его с современными социальными требованиями. В статье анализируются научно-теоретические взгляды на углубление интеграции ценностей в образовательный процесс, модернизацию педагогических подходов, а также совершенствование современных образовательных стратегий. Эти подходы оцениваются как важный фактор личностного развития, социальной активности и формирования духовно-просветительского мировоззрения молодежи.

RENEWING THE THEORETICAL FOUNDATIONS OF THE EDUCATIONAL PROCESS BASED ON THE INTEGRATION OF NATIONAL AND UNIVERSAL VALUES

Keywords:

national values,
universal values,
upbringing,
spirituality,
integration,
personal
development,
pedagogy,
content of
education.

Abstract:

This article highlights the issue of updating the theoretical foundations of the educational process based on the integration of national and universal values from the perspective of modern approaches. In the context of globalization, the importance of the harmony of national heritage, customs, and traditions, as well as universal principles, in the upbringing of the younger generation as spiritually mature, socially responsible, and active individuals, is especially emphasized. This integrative approach enriches the content of the educational process and combines it with modern social requirements. The article analyzes scientific and theoretical views on deepening the integration of values into the educational process, modernizing pedagogical approaches, as well as improving modern educational

strategies. These approaches are assessed as an important factor in the formation of the personal development, social activity, and spiritual and educational worldview of young people.

KIRISH

Bugungi globallashuv jarayonida insonning ma'naviy-axloqiy qiyofasini shakllantirish masalasi jamiyatning eng muhim vazifalaridan biri sifatida e'tirof etiladi. Ta'lim va tarbiya tizimi esa avlodlar o'rtasida ma'naviy vorislikni ta'minlovchi, milliy o'zlikni anglashni rivojlantiruvchi, shu bilan birga dunyo hamjamiyatida e'tirof etilgan umuminsoniy fazilatlarni singdiruvchi asosiy ijtimoiy institut bo'lib xizmat qiladi.

Globallashuv sharoitida yosh avlodning ma'naviy-axloqiy qiyofasini shakllantirish, ularda milliy g'oya va umuminsoniy qadriyatlarga sodiqlikni tarbiyalash davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biridir. Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev ta'kidlaganidek: "Yoshlarimizni ma'naviy yetuk, ongli, mustaqil fikrlaydigan insonlar etib tarbiyalash – kelajagimiz poydevorini mustahkamlash demakdir" [1, 448]. Ushbu fikr tarbiyaviy jarayonda milliy qadriyatlarni asrab-avaylash va ularni zamonaviy umuminsoniy tamoyillar bilan uyg'unlashtirish zarurligini yana bir bor tasdiqlaydi.

O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risida"gi Qonuni [2, 32] hamda "Ma'naviy-ma'rifiy ishlar tizimini takomillashtirish to'g'risida"gi [3] Prezident qarorlarida yoshlar tarbiyasida milliy g'oya va umuminsoniy qadriyatlarni uyg'unlashtirish, ularni ta'lim mazmuniga tizimli ravishda singdirish vazifalari belgilangan. Sh.M. Mirziyoyevning "Yangi O'zbekiston – yangi dunyoqarashli avlod bilan bunyod etiladi" degan fikri esa tarbiyaviy jarayonni modernizatsiya qilishda qadriyatlar integratsiyasi zaruriy shart ekanini asoslab beradi [3, 15].

Mazkur talab va vazifalar tarbiyaviy jarayonning nazariy asoslarini qayta ko'rib chiqishni, milliy meros hamda umuminsoniy tamoyillar asosida yangicha pedagogik yondashuvlarni shakllantirishni taqozo etadi. Milliy qadriyatlar – xalqning tarixiy tajribasi, urf-odatlar va an'anaviy ma'naviy mezonlari majmuasi bo'lsa, umuminsoniy qadriyatlar – insonparvarlik, adolat, tinchlik, totuvlik, halollik, bag'rikenglik kabi butun insoniyatga xos fazilatlarni o'z ichiga oladi. Ushbu qadriyatlar uyg'unligi tarbiyaviy jarayonni yanada boyitib, ta'lim-tarbiya tizimining samaradorligini oshiradi va yosh avlodda puxta ma'naviy-axloqiy dunyoqarashni shakllantirishga xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR TAHLILI

Milliy va umuminsoniy qadriyatlarning o‘zaro uyg‘unlashuvi ko‘plab pedagogik, psixologik va sotsiologik tadqiqotlarda dolzarb mavzu sifatida yoritilgan. Xususan, A.Avloniy [5, 240], A.Qodiriy [6, 384], M.Behbudiy [7, 312] kabi ma’rifatparvar olimlar asarlarida tarbiya jarayonida milliy meros, ma’naviy an’analar va tarixiy tajribaning ahamiyati chuqur tahlil qilingan. Zamonaviy pedagog olimlar A.Jalolov [8, 256], M.Ochilov [9, 228], N.Rahmonovlar [10, 190] tomonidan esa milliy qadriyatlarni ta’lim mazmuniga integratsiya qilish, ularning shaxs kamolotidagi tarbiyaviy funksiyasi ilmiy asoslangan.

Shu bilan birga, umuminsoniy qadriyatlar masalasi jahon pedagogik tafakkurida ham keng qamrovda o‘rganilgan. J.Deweyning [11, 434] demokratik ta’lim nazariyasi, K.Rogersning [12] shaxsga yo‘naltirilgan pedagogik konsepsiyasi umuminsoniy fazilatlarining tarbiyaviy jarayondagi o‘rnini asoslab beradi. Bu mutafakkirlarning qarashlariga ko‘ra, ta’lim-tarbiya jarayoni tenglik, adolat, hurmat, bag‘rikenglik, hamjihatlik kabi universal tamoyillarni o‘zida mujassam etishi, insonning umumiy madaniy merosini yuksaltirishga xizmat qilishi zarur.

Mazkur ilmiy manbalar tahlili shuni ko‘rsatadiki, milliy va umuminsoniy qadriyatlarning uyg‘unlashuvi ta’lim-tarbiya tizimini takomillashtirish, shaxsning ma’naviy-axloqiy kamolotini ta’minlashning asosiy omillaridan biridir.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Mazkur maqolada muammoni chuqur va har tomonlama yoritish maqsadida bir qator ilmiy-metodik yondashuvlar qo‘llanildi. Jumladan:

– Qiyosiy tahlil metodi orqali milliy va umuminsoniy qadriyatlarning mazmun-mohiyati, ularning o‘xshash va farqli jihatlari tizimli ravishda taqqoslab o‘rganildi. Bu esa tarbiyaviy jarayonda mazkur qadriyatlarning uyg‘unlashuv mexanizmlarini aniqlashga xizmat qildi.

– Pedagogik monitoring asosida tarbiyaviy faoliyat jarayonlari doimiy ravishda kuzatilib, ularning samaradorlik darajasi baholandi. Ushbu usul orqali tarbiya jarayonining real holati va natijalari aniqlashtirildi.

– Kontent tahlili yordamida davlat dasturlari, milliy konsepsiyalar, me’yoriy-huquqiy hujjatlar hamda ilmiy-pedagogik manbalar chuqur tahlil qilindi, ularning amaldagi tarbiya tizimiga ta’siri o‘rganildi.

– Sistemali yondashuv asosida tarbiya jarayoni o‘zaro bog‘liq tarkibiy qismlardan iborat yaxlit pedagogik tizim sifatida tadqiq etildi hamda uning ichki bog‘liqliklari ochib berildi.

Mazkur metodologiyalar tadqiqot jarayonini tizimli tashkil etish, muammoni har tomonlama tahlil qilish va ilmiy asoslangan xulosalar chiqarish uchun xizmat qildi.

NATIJA VA MUHOKAMALAR

Tadqiqot natijalari milliy va umuminsoniy qadriyatlar asosida tarbiyaviy jarayonni takomillashtirishning bir qator muhim yoʻnalishlarini aniqlash imkonini berdi.

Birinchi, milliy qadriyatlar – urf-odatlar, anʼanalar, ajdodlar merosi, ona tiliga hurmat hamda oilaning qadrlanishi – yosh avlodning maʼnaviy-axloqiy poydevorini mustahkamlaydi. Ular shaxsning oʻzligini anglash jarayonida muhim tarbiyaviy omil sifatida namoyon boʻladi.

Ikkinchi, umuminsoniy qadriyatlar – inson huquqlari, erkinlik, bagʻrikenglik, tinchlik, hamjihatlik va adolat tamoyillari – oʻquvchilarda keng dunyoqarashni shakllantirishga, ularni jamiyatda faol fuqarolik pozitsiyasiga ega shaxs sifatida tarbiyalashga xizmat qiladi.

Uchinchi, tarbiyaviy jarayonda milliy va umuminsoniy qadriyatlarning integratsiyalashuvi quyidagi ijobiy natijalarni taʼminlaydi:

- shaxsning maʼnaviy immuniteti mustahkamlanadi;
- bolalarda madaniyatlararo muloqot koʻnikmalari rivojlanadi;
- ijtimoiy masʼuliyat, tolerantlik va hamkorlik madaniyati shakllanadi;
- tarbiyaviy jarayon mazmuni zamonaviy talablar asosida boyitiladi.

Toʻrtinchi, pedagoglarning madaniy-kommunikativ kompetensiyasini rivojlantirish qadriyatlar integratsiyasining samaradorligini taʼminlovchi muhim omillardan biri hisoblanadi. Shu munosabat bilan malaka oshirish tizimiga “qadriyatlar pedagogikasi”ga oid maxsus modullarni kiritish maqsadga muvofiqdir.

Beshinchi, oila-maktab-jamiyat hamkorligini mustahkamlash integratsiyalashgan tarbiya jarayonining amaliy samaradorligini yanada oshiradi hamda tarbiyada yagona maqsad va yondashuvning shakllanishiga xizmat qiladi.

Tarbiyaviy jarayonni takomillashtirishda milliy va umuminsoniy qadriyatlarning oʻzaro uygʻunligi shaxs kamolotining muhim poydevorini tashkil etadi. Mazkur qadriyatlar bir-birini toʻldirib, oʻquvchi-yoshlarning maʼnaviy olamini boyitadi hamda ularning axloqiy fazilatlarini shakllantiradi. Prezidentimiz Sh. M. Mirziyoyev taʼkidlaganidek, “Biz yoshlarimizni nafaqat bilimli, balki yuksak maʼnaviyatli insonlar etib tarbiyalashimiz shart. Bu – davlatimiz barqarorligi va taraqqiyoti uchun hal qiluvchi omildir” [3, 15].

Milliy qadriyatlar – xalqimizning koʻp asrlik madaniy merosi, urf-odatlari va

an'anaviy axloqiy me'yorlari – yosh avlodning o'zligini anglashida, milliy o'ziga xoslikni saqlab qolishda hamda ma'naviy barqarorlikni ta'minlashda muhim ahamiyat kasb etadi. Umuminsoniy qadriyatlar esa o'quvchilarning dunyoqarashini kengaytirib, insonparvarlik, bag'rikenglik, adolat va tinchliksevarlik kabi fazilatlarni shakllantirishga xizmat qiladi. Ushbu qadriyatlarning integratsiyasi yoshlarni nafaqat milliy ruhda, balki global tafakkurga ega bo'lgan yetuk shaxs sifatida tarbiyalash imkonini beradi.

Tarbiyada qadriyatlar integratsiyasi quyidagi asosiy yo'nalishlar orqali amalga oshiriladi:

- ta'lim mazmuniga milliy-ma'naviy meros elementlari bilan bir qatorda umuminsoniy prinsip va g'oyalarni tizimli ravishda singdirish;
- o'quvchilarning ijtimoiy faolligini tashkil etishda vatanparvarlik, inson huquqlariga hurmat va global madaniyatga ochiqlik kompetensiyalarini rivojlantirish;
- tarbiyaviy ishlar metodikasida dialogik yondashuv, madaniyatlararo muloqot va tolerantlikni mustahkamlash;
- oila, mahalla va ta'lim muassasalari o'rtasidagi uzviy hamkorlikni ta'minlash orqali qadriyatlar uzluksizligini shakllantirish.

So'nggi yillarda O'zbekiston ta'lim tizimida tarbiya mazmuni tubdan yangilanib bormoqda. Yangi avlod darsliklari, "Ma'naviyat va ma'rifat" dasturlari, "Yoshlar daftari", "Temurbeklar maktabi", "Ma'naviyatli yosh" kabi tashabbuslar yoshlarning ma'naviy dunyosini boyitishga xizmat qilmoqda. Ushbu islohotlarning barchasi qadriyatlar integratsiyasiga tayangan holda amalga oshirilmoqda.

Shu bilan birga, raqamli ta'lim platformalarida ma'naviy-ma'rifiy resurslar hajmining ortib borishi, xalqaro ta'lim loyihalarida faol ishtirok etish hamda "Oila – Maktab – Mahalla" hamkorligining mustahkamlanishi tarbiyaviy jarayon sifatini yangi bosqichga olib chiqmoqda. Pedagoglarning kasbiy kompetensiyasini oshirish bo'yicha qabul qilinayotgan milliy dasturlar tarbiyaviy ishlar metodikasiga innovatsion yondashuvlarning joriy etilishiga turtki bermoqda.

Tarbiyaviy jarayonni yanada takomillashtirish, uni yangi sifat darajasiga ko'tarish uchun, avvalo, qadriyatlarning mazmun-mohiyatini chuqur anglash muhim hisoblanadi. Milliy va umuminsoniy qadriyatlar bir-birini boyituvchi, shaxsni har tomonlama rivojlantiruvchi asosiy ma'naviy manba hisoblanadi. Mazkur jarayonga integratsion yondashuv qo'llanilganda, tarbiya mazmuni kengayadi, shaxsning ijtimoiy faolligi va madaniy ongini shakllantirish imkoniyatlari sezilarli darajada ortadi.

Ta'lim jarayonida milliy qadriyatlarni singdirish orqali o'quvchilarda vatanparvarlik, ma'naviy barqarorlik, milliy g'urur tuyg'ulari rivojlanadi.

Umuminsoniy qadriyatlar esa ularni xalqaro hamkorlikka ochiq, tolerant, keng dunyoqarashga ega bo'lgan shaxs sifatida kamol toptirishga xizmat qiladi. Shu jihatdan, integratsion yondashuv shaxsning ma'naviy kamolotini ta'minlashda kompleks pedagogik mexanizm vazifasini bajaradi.

Zamonaviy ta'lim tizimida tarbiyaviy jarayonni modernizatsiya qilish, yosh avlodga berilayotgan ma'naviy tarbiyani xalqaro standartlar bilan uyg'unlashtirish dolzarb vazifalardan biri bo'lib qolmoqda. Buning uchun pedagogik texnologiyalar, interfaol metodlar, loyihaviy ta'lim hamda madaniy-dialogik yondashuvlardan samarali foydalanish muhim ahamiyat kasb etadi [4].

Tarbiyaviy jarayonning nazariy asoslarini yangilashda quyidagi jihatlar alohida ilmiy-pedagogik ahamiyat kasb etadi:

- qadriyatlar mazmunini zamonaviy ilmiy yondashuvlar asosida talqin qilish va ularni ilg'or pedagogik konsepsiyalar bilan uyg'unlashtirish;
- tarbiyaviy faoliyatda integratsion yondashuvni tizimli ravishda joriy etish;
- o'quvchi shaxsning individual ehtiyojlari, qiziqishlari hamda ijtimoiy tajribasini inobatga olish;
- oilaviy va maktab tarbiyasini o'zaro uzviy hamkorlik asosida tashkil etish;
- madaniy-ma'naviy jarayonlar bilan bog'liq pedagogik texnologiya va metodlarni takomillashtirish hamda modernizatsiya qilish.

Mazkur yondashuvlar tarbiyaviy tizimning samarali faoliyat yuritishiga, shaxsning ma'naviy-intellektual salohiyatini rivojlantirishga, shuningdek milliy va global madaniyatlar o'rtasida muvozanatli uyg'unlikni ta'minlashga xizmat qiladi [5, 240].

XULOSA

Milliy va umuminsoniy qadriyatlar integratsiyasi tarbiyaviy jarayonni mazmunan boyituvchi hamda uning samaradorligini oshiruvchi muhim pedagogik omil hisoblanadi. Mazkur integratsiya tarbiya nazariyasining takomillashuvi, pedagogik yondashuvlarning zamonaviylashuvi va tarbiyaviy faoliyat samaradorligining oshishiga bevosita ta'sir ko'rsatadi.

Tarbiyaviy jarayonni zamonaviy talablar asosida takomillashtirish, unda milliy meros va umuminsoniy qadriyatlar uyg'unligini ta'minlash yosh avlodni har tomonlama yetuk, ma'naviy barkamol va ijtimoiy faol shaxs sifatida tarbiyalashning asosiy sharti hisoblanadi. Shu bilan birga, qadriyatlar integratsiyasi tarbiyaviy jarayon samaradorligini oshirishning strategik yo'nalishlaridan biri bo'lib, shaxsning har tomonlama rivoji, ma'naviy barqarorligi hamda global muhitda raqobatbardoshligini ta'minlashda muhim metodologik asos vazifasini bajaradi.

Mazkur tadqiqot natijalari tarbiya tizimini takomillashtirishda quyidagi asosiy

xulosalarni shakllantirishga imkon berdi:

- qadriyatlar integratsiyasi ta’lim-tarbiya mazmunining markaziy va ajralmas tarkibiy qismi bo’lishi zarur;
- tarbiyaviy jarayonga milliy qadriyatlarni singdirish shaxsning milliy o’zligini mustahkamlasa, umuminsoniy qadriyatlarni kiritish esa yoshlarning global dunyoqarashini kengaytiradi;
- pedagoglarning kasbiy kompetensiyasi hamda oila–maktab hamkorligining mustahkam yo’lga qo’yilishi integratsiyalangan tarbiyaviy modelning eng muhim tayanch omillaridan biri hisoblanadi.

Shu bois tarbiyaviy jarayonni modernizatsiya qilishda davlat siyosati, ilmiy-nazariy yondashuvlar va amaliy mexanizmlarni o’zaro uyg’unlashtirish muhim ahamiyat kasb etadi.

ADABIYOTLAR RO’YXATI:

1. Mirziyoyev Sh. M. Yangi O‘zbekiston strategiyasi. – Toshkent: O‘zbekiston, 2021. – B. 448.
2. O‘zbekiston Respublikasi “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonuni. 2020-yil 23-sentabr, O‘RQ-637-son. – Toshkent: Adolat, 2020. – B. 32.
3. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining PQ-4861-son qarori. Ma’naviy-ma’rifiy ishlar tizimini takomillashtirish to‘g‘risida. 2020-yil 26-oktabr. – Toshkent, 2020. – B. 15.
4. G‘oziev E. Shaxs psixologiyasi. – Toshkent: Fan, 2020.
5. Авлоний А. Туркий гулистон ёхуд ахлоқ. – Тошкент: Ўқитувчи, 2019. – Б. 240.
6. Қодирий А. Ўткан кунлар. – Тошкент: Фафур Гулом номидаги нашриёт, 2018. – Б. 384.
7. Бехбудий М. Публицистик асарлар. – Тошкент: Маънавият, 2006. – Б. 312.
8. Жалолов А. Педагогика назарияси. – Тошкент: Фан, 2015. – Б. 256.
9. Очилов М. Тарбия назарияси ва амалиёти. – Тошкент: Ўқитувчи, 2017. – Б. 228.
10. Раҳмонова Н. Миллий қадриятлар ва таълим. – Тошкент: Университет, 2019. – Б. 190.
11. Dewey J. Democracy and Education. – New York: The Macmillan Company, 1916. – P. 434.
12. Rogers C. Freedom to Learn. – Columbus: Charles E. Merrill Publishing.

PEDAGOGIKA

MAKTABGACHA TA'LIM TIZIMIDA EKOLOGIK TARBIYA JARAYONIGA DIDAKTIK O'YIN METODLARINI JORIY ETISH (6-7 YOSHLI BOLALAR MISOLIDA)

AMIROVA HAFIZA OLIMJONOVNA

Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti

“Maktabgacha ta'lim” kafedrasi magistri

Email: amirovahafiza38gmail.com

UDK: 373.24

<https://orcid.org/0009-0009-1054-9922>

Kalit so'zlar:

“Chiqindilarni saralash”, yashil iqtisodiyot, rangli konteynerlar, rag'batlantiruvchi kartochkalar, atrof-muhitni asrab-avaylash, didaktik o'yinlar.

Annotatsiya:

Mazkur maqolada maktabgacha ta'lim tizimida ekologik tarbiya jarayoniga didaktik o'yin metodlarini joriy etish masalasi ilmiy-pedagogik nuqtayi nazardan tahlil qilinadi. Tadqiqotda didaktik o'yinlar ekologik tarbiyani amalga oshirishning oddiy an'anaviy vositasi sifatida emas, balki mazmuni, tashkil etish shakllari va amaliy yo'naltirilganligi bilan ajralib turuvchi samarali pedagogik metod sifatida talqin etiladi. Xususan, 6-7 yoshli bolalar bilan olib borilgan tajriba-sinov ishlari jarayonida didaktik o'yinlar orqali bolalarda ekologik bilimlar, amaliy ko'nikmalar hamda atrof-muhitga nisbatan mas'uliyatli munosabatni shakllantirish imkoniyatlari o'rganildi. Tadqiqot natijalari ekologik tarbiyani didaktik o'yinlar asosida tashkil etish bolalarning bilish faolligini oshirishi, ekologik ong va madaniyatini rivojlantirishi hamda ularning kundalik hayotda ekologik xulq-atvorini shakllantirishda samarali ekanligini ko'rsatdi.

ВНЕДРЕНИЕ МЕТОДОВ ДИДАКТИЧЕСКОЙ ИГРЫ В ПРОЦЕСС ЭКОЛОГИЧЕСКОГО ВОСПИТАНИЯ В СИСТЕМЕ ДОШКОЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ (НА ПРИМЕРЕ ДЕТЕЙ 6-7 ЛЕТ)

Ключевые слова: **Аннотация:** В данной статье с научно-педагогической точки зрения анализируется вопрос внедрения “Сортировка отходов”, зеленая дидактических игровых методов в процесс

экономика, цветные контейнеры, поощрительные карточки, охрана окружающей среды, дидактические игры.

экологического воспитания в системе дошкольного образования. В исследовании дидактические игры трактуются не как простое традиционное средство осуществления экологического воспитания, а как эффективный педагогический метод, отличающийся содержанием, формами организации и практической направленностью. В частности, в процессе экспериментальной работы с детьми 6-7 лет были изучены возможности формирования у детей экологических знаний, практических навыков и ответственного отношения к окружающей среде посредством дидактических игр. Результаты исследования показали, что организация экологического воспитания на основе дидактических игр повышает познавательную активность детей, развивает экологическое сознание и культуру, а также эффективна в формировании их экологического поведения в повседневной жизни.

IMPLEMENTATION OF DIDACTIC GAME METHODS IN THE PROCESS OF ENVIRONMENTAL EDUCATION IN THE PRESCHOOL EDUCATION SYSTEM (ON THE EXAMPLE OF CHILDREN AGED 6-7)

Keywords:

“Waste sorting”, green economy, colored containers, incentive cards, environmental protection, didactic games.

Abstract:

In this article, the issue of introducing didactic game methods into the process of environmental education in the preschool education system is analyzed from a scientific and pedagogical point of view. In the study, didactic games are interpreted not as a simple traditional means of implementing environmental education, but as an effective pedagogical method, distinguished by its content, forms of organization, and practical orientation. In particular, in the process of experimental work with 6-7-year-old children, the possibilities of forming environmental knowledge, practical skills, and a responsible attitude towards the environment in children through didactic games were studied. The research results showed that the organization of ecological education based on didactic games increases the cognitive activity of

children, develops ecological consciousness and culture, and is effective in the formation of their ecological behavior in everyday life.

KIRISH

Bugungi kunda global ekologik muammolar (atmosfera havosining ifloslanishi, chiqindilar hajmining ortib borishi, tabiiy resurslarning kamayishi hamda hayvonot va o'simlik dunyosining zarar ko'rishi) insoniyatning barqaror rivojlanishi va kelajak farovonligiga jiddiy tahdid solmoqda. Mazkur muammolarni bartaraf etishda ekologik ong va madaniyatni erta yoshdan shakllantirish muhim ahamiyat kasb etadi. Shu bois bolalarda tabiatga nisbatan mas'uliyatli va ehtiyotkor munosabatni shakllantirish maktabgacha ta'lim tizimining dolzarb vazifalaridan biri sifatida e'tirof etilmoqda. Ayniqsa, 6-7 yoshli bolalar tabiat hodisalarini idrok etish, ekologik qadriyatlarni qabul qilish va ularni kundalik xulq-atvoriga singdirishda eng sezgir yosh davrini tashkil etadi

Maktabgacha ta'limda ekologik tarbiyani samarali tashkil etishning muhim vositalaridan biri didaktik o'yinlar hisoblanadi. Didaktik o'yinlar bolalar uchun tabiiy, qiziqarli va interfaol ta'lim metodi bo'lib, ular orqali ekologik bilimlar, amaliy ko'nikmalar hamda atrof-muhitga mas'uliyatli munosabat shakllanadi. Bunday o'yinlar jarayonida bolalarda kuzatuvchanlik, mantiqiy fikrlash, tahlil qilish, hamkorlikda ishlash va mustaqil qaror qabul qilish kabi muhim kompetensiyalar rivojlanadi. Shu jihatdan didaktik o'yinlar ekologik tarbiyaning samaradorligini oshiruvchi pedagogik vosita sifatida alohida ahamiyat kasb etadi.

Zamonaviy raqamli texnologiyalar va interfaol multimedia vositalaridan foydalanish maktabgacha yoshdagi bolalarning tabiiy muhit haqidagi tasavvurlarini kengaytirish imkonini beradi. Tarbiyachilardan ekologik mazmundagi o'yin texnologiyalarini yangicha yondashuv asosida tashkil etish, o'yin mazmunini bolalarning real hayot tajribasi bilan uyg'unlashtirish hamda kreativ ekologik o'yin ssenariylarini ishlab chiqish talab etiladi. Bu esa bolalarda ekologik xulq-atvorni barqaror shakllantirishga, tabiatni asrab-avaylash ko'nikmalarini kundalik faoliyatga tatbiq etishga xizmat qiladi.

Mamlakatimizda ekologik ta'lim va tarbiyani rivojlantirish masalalariga alohida e'tibor qaratilmoqda. Xususan, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2021-yil 30-dekabrda "Atrof-muhitni muhofaza qilish hamda ekologik nazorat sohasidagi faoliyatni tashkil etish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-76-son qarori [1], O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2019-yil 27-maydagi "O'zbekiston Respublikasida ekologik ta'limni rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi 434-son qarori [2], shuningdek, O'zbekiston Respublikasi

Prezidentning 2025-yil 30-yanvardagi “O‘zbekiston – 2030” strategiyasi doirasida qabul qilingan PF-16-son farmoni [3] ekologik muhitni yaxshilash hamda aholining ekologik madaniyatini oshirishga qaratilgan muhim hujjatlar hisoblanadi. “O‘zbekiston – 2030” strategiyasida belgilangan barqaror va mustahkam maqsadlardan kelib chiqqan holda mamlakatda ekologik muhitni yaxshilash, aholi salomatligini muhofaza qilish hamda barqaror rivojlanishni ta’minlashga qaratilgan keng qamrovli chora-tadbirlar izchil amalga oshirilmoqda. Xususan, Prezidentimizning ekologik masalalarga bag‘ishlangan video selektor yig‘ilishlarida shahar va qishloq hududlarida tabiiy ekologik muhitni asrash, atmosfera havosini ifloslantiruvchi chiqindilarni kamaytirish, ularni saralash va qayta ishlash tizimini yo‘lga qo‘yish masalalariga alohida e’tibor qaratildi hamda ushbu yo‘nalishdagi ishlarni kuchaytirish vazifalari belgilab berildi.

Mazkur tashabbuslar “yashil iqtisodiyot” tamoyillarini amaliyotga tatbiq etish, tabiiy resurslardan oqilona foydalanish, atrof-muhitga antropogen bosimni kamaytirish orqali kelgusi avlodlar uchun sog‘lom, xavfsiz va barqaror ekologik muhitni ta’minlashga xizmat qiladi. Shu bilan birga, ushbu ustuvor yo‘nalishlar ekologik ta’lim va tarbiya tizimini, xususan maktabgacha ta’lim bosqichida bolalarda ekologik madaniyat va mas’uliyatni shakllantirish zaruratini yanada dolzarblashtiradi.

Mazkur strategik hujjatlarda belgilangan vazifalardan kelib chiqqan holda, maktabgacha ta’lim tizimida ekologik tarbiya jarayoniga didaktik o‘yin metodlarini joriy etish, ularni amaliy faoliyat bilan uyg‘unlashtirish bolalarda ekologik bilim va mas’uliyatni mustahkamlashga xizmat qiladi hamda ta’lim-tarbiya jarayonining sifatini oshirishga imkon yaratadi. Shu bois ushbu tadqiqot maktabgacha ta’limda ekologik tarbiyani didaktik o‘yinlar asosida tashkil etish masalasini tizimli o‘rganish va amaliy-metodik tavsiyalar ishlab chiqishga qaratilgan.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Mazkur tadqiqot maktabgacha ta’lim yoshidagi bolalarda ekologik tarbiyani didaktik o‘yinlar asosida shakllantirish jarayonining samaradorligini aniqlashga qaratilgan bo‘lib, unda kompleks yondashuv asosida turli tadqiqot metodlaridan foydalanildi. Tadqiqot metodologiyasi pedagogik, psixologik va metodik yondashuvlar uyg‘unligiga asoslandi.

Tadqiqot jarayonida nazariy metodlar sifatida pedagogik, psixologik va metodik adabiyotlarni tahlil qilish, mavjud ilmiy qarashlarni umumlashtirish hamda ekologik tarbiya jarayonida didaktik o‘yinlardan foydalanish imkoniyatlarini aniqlash ishlari amalga oshirildi. Bu metodlar tadqiqot muammosining ilmiy asoslarini belgilash va metodik modelni ishlab chiqishga xizmat qildi.

Empirik metodlar doirasida pedagogik kuzatish, suhbat, amaliy mashg‘ulotlar tashkil etish hamda pedagogik tajriba-sinov ishlari amalga oshirildi. Xususan, tajriba-sinov jarayonida maktabgacha ta‘lim yoshidagi 90 nafar bola bilan “Chiqindilarni saralash” didaktik o‘yini asosida tizimli mashg‘ulotlar o‘tkazildi. Mazkur o‘yin orqali bolalarning ekologik bilimlari, amaliy ko‘nikmalari hamda atrof-muhitga nisbatan munosabatidagi o‘zgarishlar bosqichma-bosqich kuzatildi va maxsus mezonlar asosida qayd etildi. O‘yin jarayonida bolalar rangli konteynerlardan foydalanib, chiqindilarni turkumlashni o‘rgandilar, bu esa ularning kuzatuvchanligi, tahliliy fikrlashi, mustaqil qaror qabul qilishi hamda jamoada ishlash kompetensiyalarining rivojlanishiga xizmat qildi. Tarbiyachi tomonidan olib borilgan kuzatuvlar asosida bolalarning mashg‘ulotlardagi faolligi, topshiriqlarni mustaqil bajarish darajasi va ekologik xulq-atvor ko‘rsatkichlari baholandi.

Mashg‘ulotlar interaktiv va amaliy yo‘naltirilgan holda tashkil etilib, bolalarga tabiat hodisalari, o‘simlik va hayvonot dunyosi bilan bevosita tanishish imkoniyati yaratildi [4]. O‘yin davomida tarbiyachi bolalarning harakatlari va munosabatlarini doimiy kuzatib bordi, ularning ekologik bilimlari va ko‘nikmalarini baholadi hamda atrof-muhitga bo‘lgan munosabatidagi ijobiy o‘zgarishlarni qayd etdi. Mashg‘ulot jarayonida bolalar xonada mavjud chiqindilarni belgilangan konteynerlarga to‘g‘ri joylashtirishga intildilar, bu esa ularning ekologik xulq-atvorini amaliy faoliyat orqali shakllantirishga yordam berdi.

Shuningdek, tadqiqotda taqqoslash va tahlil qilish metodlari qo‘llanilib, mashg‘ulotlardan oldingi va keyingi holatlar solishtirildi. Bu usullar ekologik tarbiyada didaktik o‘yinlarning ta‘sir darajasini aniqlashga imkon berdi.

Umuman olganda, qo‘llanilgan metodologiya maktabgacha ta‘limda ekologik tarbiyani didaktik o‘yinlar orqali shakllantirish jarayonini tizimli o‘rganish, uning samaradorligini aniqlash va amaliy-metodik tavsiyalar ishlab chiqish imkonini berdi.

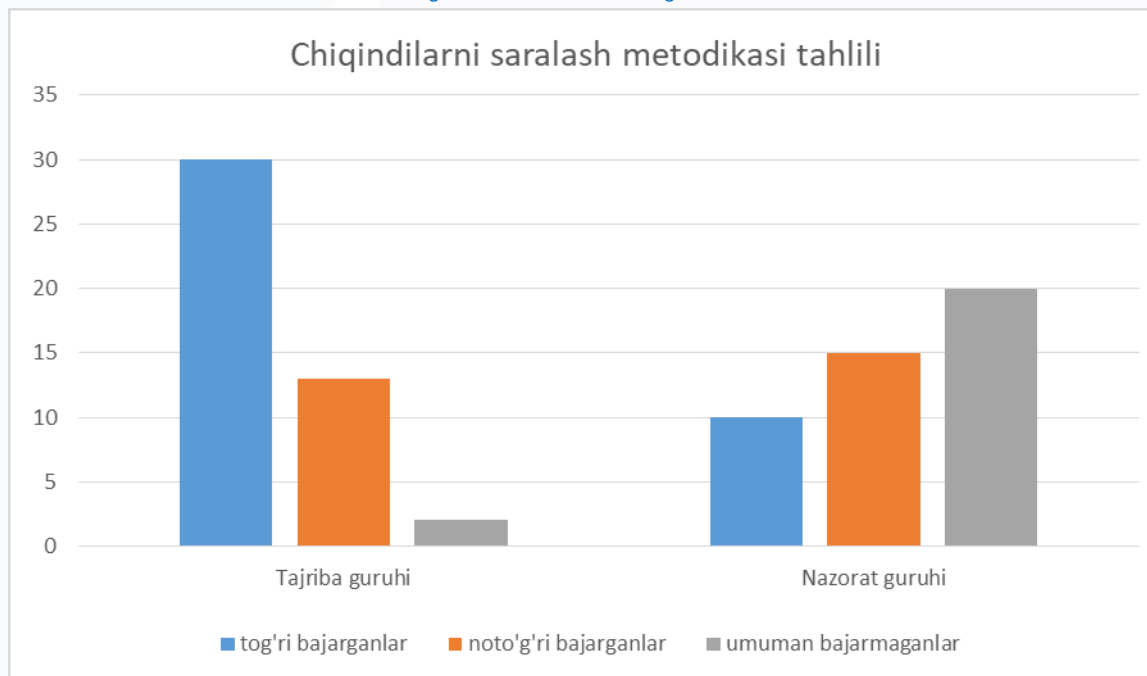
NATIJALAR

O‘tkazilgan amaliy mashg‘ulotlarning samaradorligi nazorat va tajriba guruhlarida olingan natijalar asosida tahlil qilindi. Tadqiqot natijalari diagramma ko‘rinishida umumlashtirilib, har ikki guruhda ekologik bilim, amaliy ko‘nikma hamda atrof-muhitga mas‘uliyatli munosabat darajasidagi farqlar yaqqol namoyon bo‘ldi.

1-rasm

“Chiqindilarni saralash” metodikasi asosida tashkil etilgan tajriba-sinov natijalari

Tajriba-sinov ishlari natijalari shuni ko'rsatdiki, “Chiqindilarni saralash” metodikasi asosida tashkil etilgan didaktik o'yinlar 6-7 yoshli bolalarda ekologik tarbiyani shakllantirishda yuqori samaradorlikka ega bo'ldi. Xususan, tajriba guruhidagi 45 nafar boladan 30 nafari topshiriqlarni to'liq va to'g'ri bajarib, chiqindilarni rangli konteynerlarga saralashni amaliy faoliyatda muvaffaqiyatli qo'lladi hamda ekologik xulq-atvor namoyon etdi. 13 nafar bolada ayrim xatolar kuzatilgan bo'lsa, 3 nafar bola topshiriqlarni bajarishda qiyinchilikka duch keldi. Bu holat bolalar o'rtasida individual psixologik va kognitiv farqlar mavjudligini ko'rsatadi.

Nazorat guruhida esa an'anaviy o'qitish metodlari asosida olib borilgan mashg'ulotlar natijasida sezilarli darajada past ko'rsatkichlar qayd etildi. Jumladan, 45 nafar boladan atigi 10 nafari topshiriqlarni to'g'ri bajardi, 15 nafar bola noto'g'ri javob berdi, 20 nafar bola esa topshiriqlarni bajarishga umuman jalb etilmadi. Ushbu natijalar an'anaviy yondashuvlar bolalarda ekologik bilim va amaliy ko'nikmalarni shakllantirishda yetarli samaradorlikni ta'minlamayotganini ko'rsatadi.

Taqqoslamali tahlil natijalariga ko'ra, tajriba guruhidagi o'rtacha ko'rsatkichlar nazorat guruhiga nisbatan 44 foizga yuqori bo'ldi. Bu esa didaktik o'yinlar asosida tashkil etilgan mashg'ulotlar ekologik tarbiyani rivojlantirishda sezilarli pedagogik samaraga ega ekanligini tasdiqlaydi. Didaktik o'yinlar bolalarning bilimlarni faol

o'zlashtirishiga, amaliy faoliyat orqali mustahkamlashiga hamda ekologik xulq-atvorni shakllantirishiga ijobiy ta'sir ko'rsatdi.

Shuningdek, tajriba guruhidagi bolalarda didaktik o'yinlar orqali tabiiy resurslardan oqilona foydalanish, atrof-muhitni toza saqlashga oid barqaror odatlar shakllangani kuzatildi. Umuman olganda, olingan natijalar didaktik o'yinlar maktabgacha ta'lim muassasalarida ekologik tarbiyani samarali tashkil etish, bolalarda ekologik ongni rivojlantirish va amaliy ekologik xulq-atvorni shakllantirishda asosiy pedagogik vosita sifatida keng qo'llanishi mumkinligini ko'rsatdi.

MUHOKAMALAR

O'tkazilgan tadqiqot natijalari didaktik o'yinlar maktabgacha yoshdagi bolalarda ekologik bilim, amaliy ko'nikma va mas'uliyatli munosabatni shakllantirishda yuqori pedagogik samaradorlikka ega ekanligini tasdiqladi. Tadqiqot jarayonida aniqlanishicha, didaktik o'yinlar bolalarning ekologik mazmundagi topshiriqlarni faol va ongli bajarishiga xizmat qilib, ekologik bilimlarni faqat nazariy darajada emas, balki kundalik hayot faoliyatiga tatbiq etish imkonini yaratadi. Bu holat o'yin metodikasining ekologik tarbiyada muhim didaktik ustunlikka ega ekanligini ko'rsatadi.

Muhokama jarayonida shuningdek, didaktik o'yinlarning bolalarning kognitiv va ijtimoiy kompetensiyalarini rivojlantirishdagi ijobiy ta'siri aniqlandi. Xususan, o'yin faoliyati davomida bolalarda mustaqil qaror qabul qilish, muammoli vaziyatlarni tahlil qilish, mantiqiy xulosalar chiqarish hamda tengdoshlari bilan hamkorlikda ishlash ko'nikmalari shakllanadi. Bu esa ekologik tarbiyani faqat bilim berish bilan cheklanmasdan, amaliy xulq-atvor va ijtimoiy mas'uliyat asosida rivojlantirish imkonini beradi.

Tadqiqot natijalari bolalarning individual rivojlanish xususiyatlari didaktik o'yinlar samaradorligiga bevosita ta'sir ko'rsatishini ham ko'rsatdi. Ayrim bolalarda topshiriqlarni bajarishda qiyinchiliklar kuzatilgani o'yin jarayonini differensial yondashuv asosida tashkil etish zarurligini anglatadi. Shu bois tarbiyachining o'yin jarayonidagi faol pedagogik rahbarligi, bolalarni rag'batlantirish va mashg'ulotlarni interaktiv hamda qiziqarli shaklda tashkil etishi ekologik tarbiyaning samaradorligini oshiruvchi muhim omil hisoblanadi.

Bundan tashqari, didaktik o'yinlar bolalarda ekologik odatlarni shakllantirishda doimiy amaliy faoliyatning ahamiyatini yaqqol namoyon etdi. Tadqiqot davomida bolalar chiqindilarni saralash, atrof-muhitni toza saqlash va tabiiy resurslardan oqilona foydalanish kabi ekologik xatti-harakatlarni o'yin orqali ongli ravishda

o'zlashtirdilar. Bu esa ekologik xulq-atvorning mustahkamlanishiga, tabiatga nisbatan mas'uliyatli munosabatning barqaror shakllanishiga va kelgusida ekologik jihatdan barqaror turmush tarzini rivojlantirishga zamin yaratadi.

Umuman olganda, tadqiqot natijalari maktabgacha ta'lim tizimida didaktik o'yinlarni innovatsion pedagogik vosita sifatida joriy etish nafaqat ekologik bilim va ko'nikmalarni rivojlantirishga, balki bolalarning ijtimoiy, kognitiv va ijodiy kompetensiyalarini kompleks tarzda shakllantirishga xizmat qilishini ko'rsatdi. Shu nuqtai nazardan, didaktik o'yinlarni ekologik tarbiyaning samarali pedagogik yondashuvi sifatida maktabgacha ta'lim muassasalarida keng qo'llash maqsadga muvofiq deb hisoblanadi.

XULOSA

Bugungi kunda ekologik muammolarning global miqyosda keskinlashuvi ekologik ong va mas'uliyatni erta yoshdan shakllantirish zaruratini yuzaga keltirmoqda. Shu nuqtai nazardan, maktabgacha ta'lim yoshidagi bolalarda ekologik tarbiyani shakllantirish ularni atrof-muhitni asrashga ongli ravishda yo'naltirishda muhim pedagogik ahamiyat kasb etadi. O'tkazilgan tadqiqot natijalari ekologik tarbiyani didaktik o'yinlar va amaliy faoliyat asosida tashkil etish bolalarda ekologik bilim, amaliy ko'nikma hamda tabiatga mas'uliyatli munosabatni samarali shakllantirishini tasdiqladi.

Tadqiqot jarayonida aniqlanishicha, maktabgacha ta'lim muassasalarida ekologik mazmundagi mashg'ulotlar bolalarning bilim darajasi bilan bir qatorda ularning amaliy ekologik xulq-atvorini ham rivojlantiradi. Xususan, chiqindilarni ajratish, suv va elektr resurslarini tejash, o'simliklarni parvarishlash hamda hayvonlarga g'amxo'rlik qilish kabi kundalik faoliyatlar orqali bolalarda ekologik madaniyat asoslari shakllanadi. Shu bilan birga, bunday mashg'ulotlar bolalarning mustaqil qaror qabul qilish, muammoli vaziyatlarni tahlil qilish, vaziyatni baholash va jamoada ishlash ko'nikmalarini rivojlantirib, ularning kognitiv hamda ijtimoiy kompetensiyalarini mustahkamlaydi.

Tadqiqot davomida kuzatilgan natijalar bolalarning individual rivojlanish xususiyatlari ekologik tarbiya samaradorligiga ta'sir ko'rsatishini ham ko'rsatdi. Bu holat ekologik tarbiya metodlarini bolalarning yosh va individual xususiyatlarini inobatga olgan holda differensial yondashuv asosida tashkil etish zarurligini taqozo etadi. Tarbiyachining rag'batlantiruvchi yondashuvi, mashg'ulotlarni qiziqarli va interaktiv shaklda tashkil etishi bolalarning ekologik bilim va ko'nikmalarini yanada mustahkamlashga xizmat qiladi.

Shuningdek, ekologik tarbiya bolalarning ijodiy va mantiqiy fikrlash qobiliyatini

rivojlantirishda ham muhim omil hisoblanadi. Tabiat hodisalarini kuzatish, oddiy tajribalar o‘tkazish va ekologik muammolarni hal qilish orqali bolalar atrof-muhitdagi jarayonlarni ongli tushunishni o‘rganadilar. Bu esa ularni kelajakda tabiatni muhofaza qilish faoliyatida faol ishtirok etishga tayyorlaydi.

Xulosa qilib aytganda, maktabgacha ta’lim tizimida ekologik tarbiyaga ustuvor yo‘nalish sifatida e’tibor qaratish, uni didaktik o‘yinlar va interaktiv metodlar bilan boyitish bolalarda ekologik ong, tabiatga mehr-muhabbat va mas’uliyatli munosabatni barqaror shakllantirishda muhim ahamiyatga ega. Shu sababli ekologik tarbiya maktabgacha ta’lim muassasalarida bolalarning kundalik hayotida amaliy ko‘nikmalar va barqaror ekologik odatlarni shakllantiruvchi, kelajakda sog‘lom va ekologik madaniyatli jamiyatni barpo etishga xizmat qiluvchi ajralmas pedagogik jarayon sifatida qaralishi lozim.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti. Atrof-muhitni muhofaza qilish hamda ekologik nazorat sohasidagi faoliyatni tashkil etish chora-tadbirlari to‘g‘risida : PQ-76-son qaror. 2021-yil 30-dekabr. URL: <https://lex.uz>
2. O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi. O‘zbekiston Respublikasida ekologik ta’limni rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to‘g‘risida : 434-son qaror. 2019-yil 27-may. URL: <https://lex.uz>
3. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti. “O‘zbekiston – 2030” strategiyasi doirasida “Atrof-muhitni asrash va yashil iqtisodiyot yilida amalga oshirishga oid davlat dasturi to‘g‘risida”: PF-16-son farmon. 2025-yil 30-yanvar. URL: <https://lex.uz>
4. Abdullayeva N., Qodirova M. Maktabgacha ta’limda ekologik tarbiya metodlari : monografiya. – Toshkent : Fan va texnologiya, 2021. – B. 120.
5. Jalolova R. Ekologik tarbiya jarayonida interaktiv o‘yinlarning o‘rni // Ta’lim innovatsiyalari. 2023, № 5(1). – B. 34-39.
6. Rasulova L. Maktabgacha ta’limda ekologik tarbiyaning ahamiyati // Maktabgacha ta’lim va korxonalar. 2021. № 4(3). – B. 27-33.

PEDAGOGIKA

BOSHLANG'ICH SINIF INFORMATIKA DARSLARIDA TANQIDIY FIKRLASHNI RIVOJLANTIRISH TEXNOLOGIYASI

MO'MINOV ISROIL XUDOYSHUKUR O'G'LI

Termiz davlat pedagogika instituti

“Boshlang'ich ta'limda matematika va ona tili” kafedrası o'qituvchisi

Email: muminovisroil318@gmail.com

UDK: 371.3:004

<https://orcid.org/0009-0003-6758-0839>

Kalit so'zlar:

interfaol metodika,
kreativ tafakkur,
axborot madaniyati,
raqamli vositalar,
loyiha faoliyati,
muammoli
vaziyat,
innovatsion
yondashuv.

Annotatsiya:

Mazkur maqolada boshlang'ich sinf informatika va axborot texnologiyalari fanlarini o'qitish jarayonida o'quvchilarda tanqidiy fikrlash ko'nikmalarini shakllantirish va rivojlantirishga yo'naltirilgan innovatsion pedagogik texnologiyalar tahlil qilinadi. Tadqiqot doirasida muammoli o'qitish, loyiha asosida ta'lim, interaktiv metodlar hamda zamonaviy raqamli vositalardan foydalanishning o'quvchilarning bilish faolligi va ta'lim samaradorligiga ta'siri o'rganildi. Tajriba-sinov ishlari natijalari innovatsion yondashuv asosida tashkil etilgan darslar o'quvchilarning axborotni tahlil qilish, mantiqiy fikrlash, mustaqil qaror qabul qilish va axborotni tanqidiy baholash ko'nikmalarini samarali rivojlantirishini ko'rsatdi. Shuningdek, bunday yondashuvlar o'quvchilarning darsga qiziqishini oshirish, ijodiy faolligini kuchaytirish va bilimlarni amaliy faoliyatda qo'llashga tayyorlashda muhim ahamiyat kasb etishi asoslab berildi.

ТЕХНОЛОГИЯ РАЗВИТИЯ КРИТИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ НА УРОКАХ ИНФОРМАТИКИ В НАЧАЛЬНЫХ КЛАССАХ

Ключевые слова:

интерактивная
методика,
креативное
мышление,
информационная

Аннотация:

В данной статье анализируются инновационные педагогические технологии, направленные на формирование и развитие навыков критического мышления у учащихся в процессе обучения информатике и информационным технологиям в начальных классах. В рамках исследования изучено

культура,
цифровые
инструменты,
проектная
деятельность,
проблемная
ситуация,
инновационный
подход.

влияние проблемного обучения, проектного обучения, интерактивных методов и использования современных цифровых средств на познавательную активность учащихся и эффективность обучения. Результаты экспериментальной работы показали, что уроки, организованные на основе инновационного подхода, эффективно развивают у учащихся навыки анализа информации, логического мышления, самостоятельного принятия решений и критической оценки информации. Также было обосновано, что такие подходы имеют важное значение в повышении интереса учащихся к уроку, усилении их творческой активности и подготовке к применению знаний в практической деятельности.

TECHNOLOGY FOR THE DEVELOPMENT OF CRITICAL THINKING IN PRIMARY SCHOOL INFORMATICS LESSONS

Keywords:

interactive
methodology,
creative thinking,
information culture,
digital tools,
project activity,
problem situation,
innovative
approach.

Abstract:

This article analyzes innovative pedagogical technologies aimed at the formation and development of critical thinking skills in students in the process of teaching computer science and information technology in primary grades. Within the framework of the study, the influence of problem-based learning, project-based learning, interactive methods, and the use of modern digital tools on the cognitive activity of students and the effectiveness of education was studied. The results of the experimental work showed that lessons organized on the basis of an innovative approach effectively develop students' skills in analyzing information, logical thinking, independent decision-making, and critical assessment of information. It was also substantiated that such approaches are important in increasing students' interest in the lesson, strengthening their creative activity, and preparing them for the application of knowledge in practical activities.

KIRISH

Boshlang'ich ta'lim bosqichi o'quvchilarning intellektual rivojlanishi, mantiqiy tafakkuri va bilishga bo'lgan qiziqishini shakllantirishda hal qiluvchi ahamiyatga ega bo'lgan muhim davr hisoblanadi. Aynan ushbu bosqichda o'quvchilarda mustaqil

fikrlash, tahlil qilish va xulosa chiqarish kabi asosiy kognitiv ko‘nikmalar rivojlana boshlaydi. Shu sababli tanqidiy fikrlash qobiliyatlarini erta yoshdan shakllantirish keyingi ta’lim bosqichlarida o‘quv faoliyatining samaradorligini belgilovchi muhim omillardan biri hisoblanadi [1, 124].

Bugungi kunda jamiyatning jadal raqamlashtirilishi ta’lim tizimi oldiga yangi talablarni qo‘ymoqda. Informatika va axborot texnologiyalari fanlari o‘quvchilarda nafaqat texnik bilim va ko‘nikmalarni, balki axborotni tahlil qilish, muammoli vaziyatlarda oqilona qaror qabul qilish va tanqidiy yondashuv asosida fikr yuritish kompetensiyalarini shakllantirishni taqozo etadi. Shu nuqtai nazardan, mazkur fanlarni o‘qitishda an’anaviy tushuntirish va takrorlashga asoslangan yondashuvlar o‘rnini innovatsion pedagogik texnologiyalar egallab bormoqda [3, 274]. Chunki zamonaviy ta’lim jarayoni o‘quvchini bilimlarni passiv qabul qiluvchi emas, balki ularni faol o‘zlashtiruvchi va amaliyotda qo‘llay oluvchi subyekt sifatida shakllantirishga qaratilgan [2, 92], [4, 128].

Ta’lim jarayoniga muammoli o‘qitish, loyiha asosida ta’lim, interaktiv metodlar hamda raqamli ta’lim vositalarini joriy etish o‘quvchilarning bilish faolligini oshirish, mustaqil fikrlashini rag‘batlantirish va tanqidiy tafakkurini rivojlantirishga xizmat qiladi. Shu bilan birga, bu yondashuvlar o‘quvchilarning fan mazmunini chuqurroq anglashiga hamda bilimlarni real hayotiy vaziyatlar bilan bog‘lashiga imkon yaratadi.

Ilmiy adabiyotlarda tanqidiy fikrlashni rivojlantirish masalalari keng yoritilgan, biroq boshlang‘ich sinf informatika va axborot texnologiyalari darslari doirasida ushbu jarayonni tizimli, metodik jihatdan asoslangan holda tashkil etishga bag‘ishlangan tadqiqotlar yetarli darajada emas. Bu esa mazkur yo‘nalishda ilmiy-amaliy izlanishlar olib borish zaruratini yuzaga keltiradi.

Shu munosabat bilan ushbu tadqiqotning asosiy maqsadi – boshlang‘ich sinf informatika va axborot texnologiyalari darslarida innovatsion pedagogik texnologiyalar asosida o‘quvchilarning tanqidiy fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirishga yo‘naltirilgan metodik asoslarni ishlab chiqishdan iborat. Tadqiqot doirasida quyidagi savollarga javob topish ko‘zda tutiladi: innovatsion pedagogik metodlar o‘quvchilarning tafakkur jarayoniga qanday ta’sir ko‘rsatadi va ularning bilimlarni o‘zlashtirish darajasida qanday o‘zgarishlarni yuzaga keltiradi. Tadqiqot gipotezasi shundan iboratki, agar informatika va axborot texnologiyalari darslarida innovatsion pedagogik texnologiyalar izchil va maqsadga muvofiq qo‘llanilsa, u holda o‘quvchilarning tanqidiy fikrlash qobiliyatlari sezilarli darajada rivojlanadi hamda ta’lim samaradorligi oshadi.

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Mazkur tadqiqot eksperimental dizayn asosida tashkil etilib, boshlang'ich sinf informatika va axborot texnologiyalari darslarida innovatsion pedagogik texnologiyalarning o'quvchilarning tanqidiy fikrlash qobiliyatlariga ta'siri ilmiy asosda o'rganildi. Tadqiqot Termiz shahridagi umumta'lim maktablarining 2-3-sinflarida amalga oshirilib, unda jami 90 nafar o'quvchi ishtirok etdi. Ishtirokchilar dastlab ularning umumiy tayyorgarlik darajasi, bilimlarni o'zlashtirish ko'rsatkichlari hamda yosh xususiyatlari asosida tahlil qilindi. Shundan so'ng tasodifiy tanlash usuli yordamida o'quvchilar tajriba va nazorat guruhlariga ajratildi. Tajriba guruhiga 45 nafar, nazorat guruhiga esa 45 nafar o'quvchi jalb etildi.

Tajriba guruhida ta'lim jarayoni muammoli o'qitish, loyiha asosida ta'lim, interaktiv metodlar, raqamli didaktik vositalar hamda multimediyaga texnologiyalariga asoslangan holda tashkil etildi. Har bir dars uchun tanqidiy fikrlashni rivojlantirishga yo'naltirilgan maxsus topshiriqlar, muammoli vaziyatlar, ijodiy mashqlar va guruhli faoliyat turlari ishlab chiqildi. O'quvchilar interaktiv platformalar orqali mustaqil izlanish olib borish, axborot manbalari bilan ishlash, olingan natijalarni tahlil qilish va taqdim etish jarayonlariga faol jalb qilindi. Nazorat guruhida esa darslar asosan an'anaviy tushuntirish, savol-javob va reproduktiv metodlar asosida olib borildi.

Ma'lumotlarni yig'ish jarayoni bir necha bosqichda amalga oshirildi.

– Boshlang'ich bosqichda o'quvchilarning tanqidiy fikrlash darajasini aniqlash maqsadida diagnostik testlar o'tkazildi.

– Shakllantiruvchi bosqichda innovatsion pedagogik metodlar izchil joriy etilib, jarayon davomida tizimli pedagogik kuzatuvlar olib borildi.

– Yakuniy bosqichda esa qayta testlash orqali o'quvchilarning tanqidiy fikrlash ko'nikmalaridagi o'zgarishlar va rivojlanish dinamikasi aniqlashtirildi.

– Shuningdek, o'quvchilar bilan individual suhbatlar hamda so'rovnomalar o'tkazilib, ularning dars jarayoniga bo'lgan munosabati va faolligi o'rganildi.

Olingan ma'lumotlarni tahlil qilishda miqdoriy va sifat jihatidan baholash usullaridan foydalanildi. Natijalar foiz ko'rsatkichlari, o'rtacha qiymatlar va qiyosiy tahlil asosida qayta ishlanib, tajriba va nazorat guruhlari o'rtasidagi farqlar aniqlandi. Tanqidiy fikrlashning asosiy komponentlari – tahlil qilish, baholash, muammoni hal etish va xulosa chiqarish ko'nikmalari alohida mezonlar asosida baholandi.

Tadqiqot jarayonida o'quvchilarning yosh va psixologik xususiyatlari, axborot xavfsizligi talablariga qat'iy rioya qilindi. Eksperimentning barcha bosqichlari hujjatlashtirildi, qo'llanilgan metod va vositalar yozma ravishda qayd etildi hamda tadqiqot natijalarining ishonchliligi va takrorlanishini ta'minlash uchun zarur shart-

sharoitlar yaratildi. Ushbu metodologik yondashuv tadqiqot natijalarini asosli umumlashtirish va ilmiy xulosalar chiqarishga xizmat qildi.

TAHLIL VA NATIJALAR

Tadqiqot natijalari tajriba va nazorat guruhlarida o'quvchilarning tanqidiy fikrlash qobiliyatlari rivojlanish darajasini taqqoslash asosida tahlil qilindi. Baholash jarayoni boshlang'ich diagnostika, oraliq baholash hamda yakuniy baholash bosqichlarida amalga oshirildi.

Jadval 1

Tajriba va nazorat guruhlarida tanqidiy fikrlash darajasining o'zgarishi (%)

Baholash bosqichlari	Tajriba guruhi (%)	Nazorat guruhi (%)
Boshlang'ich diagnostika	46	45
Oraliq baholash	61	50
Yakuniy baholash	74	54

1-jadvalda tajriba va nazorat guruhlarida tanqidiy fikrlash darajasining foiz ko'rsatkichlaridagi o'zgarishlari keltirilgan. Jadval ma'lumotlari shuni ko'rsatadiki, boshlang'ich diagnostika bosqichida tajriba guruhi (46%) va nazorat guruhi (45%) natijalari o'rtasida sezilarli farq aniqlanmadi. Bu holat tajriba boshlanishidan avval har ikki guruh o'quvchilarining tanqidiy fikrlash qobiliyatlari deyarli bir xil darajada bo'lganini tasdiqlaydi va tadqiqotning obyektivligini ta'minlaydi.

Oraliq baholash natijalariga ko'ra, tajriba guruhida tanqidiy fikrlash ko'rsatkichlari 61 foizga yetib, nazorat guruhiga (50%) nisbatan sezilarli ustunlikni namoyon etdi. Ushbu bosqichda tajriba guruhidagi ijobiy o'sish innovatsion pedagogik texnologiyalar va interfaol metodlarning tizimli qo'llanilishi bilan izohlanadi.

Yakuniy baholash natijalari esa tajriba guruhi o'quvchilarida tanqidiy fikrlash qobiliyatlari yanada mustahkam shakllanganini ko'rsatdi. Xususan, tajriba guruhida bu ko'rsatkich 74 foizni tashkil etgan bo'lsa, nazorat guruhida 54 foiz darajasida qolgan. Natijalar o'rtasidagi farq tajriba davomida qo'llanilgan pedagogik yondashuvlarning samaradorligini yaqqol namoyon etadi. Umuman olganda, olingan natijalar innovatsion pedagogik texnologiyalar asosida tashkil etilgan ta'lim jarayoni o'quvchilarning tanqidiy fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirishda an'anaviy o'qitish usullariga nisbatan yuqori samaradorlikka ega ekanligini ilmiy jihatdan asoslaydi.

*Jadval 2**Yakuniy bosqichda tanqidiy fikrlash darajalari bo'yicha taqsimot (%)*

Daraja	Tajriba guruhi (%)	Nazorat guruhi (%)
Yuqori daraja	68	32
O'rta daraja	24	41
Past daraja	8	27

2-jadvalda tadqiqotning yakuniy bosqichida o'quvchilarning tanqidiy fikrlash darajalari bo'yicha taqsimoti keltirilgan. Jadval ma'lumotlari tajriba va nazorat guruhlari o'rtasida sezilarli tafovutlar mavjudligini ko'rsatadi. Xususan, tajriba guruhida tanqidiy fikrlashning yuqori darajasiga erishgan o'quvchilar ulushi 68 foizni tashkil etgan bo'lsa, nazorat guruhida bu ko'rsatkich atigi 32 foizni tashkil etgan. Ushbu natija tajriba jarayonida qo'llanilgan innovatsion pedagogik yondashuvlar o'quvchilarning yuqori darajadagi tahliliy va mantiqiy fikrlash ko'nikmalarini shakllantirishga samarali ta'sir ko'rsatganini tasdiqlaydi.

Shu bilan birga, o'rta darajadagi o'quvchilar ulushi nazorat guruhida (41%) tajriba guruhiga (24%) nisbatan yuqori ekanligi aniqlandi. Bu holat nazorat guruhida o'quvchilarning tanqidiy fikrlash ko'nikmalari yetarli darajada rivojlanmaganini, ammo ma'lum darajada shakllanganini ko'rsatadi. Past darajadagi ko'rsatkichlar esa tajriba guruhida sezilarli darajada kam (8%) bo'lib, nazorat guruhida 27 foizni tashkil etgan. Mazkur farq innovatsion metodlar o'quvchilarning bilimlarni chuqur tahlil qilish, dalillarga asoslangan fikr bildirish va asosli xulosa chiqarish qobiliyatlarini rivojlantirishda muhim omil bo'lib xizmat qilganini ko'rsatadi.

*Jadval 3**Tanqidiy fikrlash komponentlari bo'yicha o'sish ko'rsatkichlari (%)*

Kompetensiya komponentlari	Tajriba guruhi (%)	Nazorat guruhi (%)
Tahliliy fikrlash	28	11
Muammoni hal qilish	31	12
Axborotni baholash	26	10
Ijodiy yondashuv va mustaqil xulosa chiqarish	Yuqori	O'rtacha

3-jadvalda tanqidiy fikrlashning asosiy komponentlari bo'yicha o'sish ko'rsatkichlari tahlil qilingan. Natijalarga ko'ra, tajriba guruhida tahliliy fikrlash 28 foizga, muammoni hal qilish ko'nikmalari 31 foizga, axborotni tanqidiy baholash qobiliyati esa 26 foizga oshgan. Nazorat guruhida esa mazkur ko'rsatkichlar 10-12

foiz oralig'ida qayd etilib, o'sish sur'atlarining nisbatan past ekanligini ko'rsatadi. Ushbu farqlar tajriba jarayonida qo'llanilgan muammoli vaziyatlar, loyiha asosida o'qitish, munozarali topshiriqlar hamda interaktiv raqamli ta'lim vositalarining o'quvchilarning fikrlash faoliyatini faollashtirishdagi samaradorligini tasdiqlaydi.

Shuningdek, ijodiy yondashuv va mustaqil xulosa chiqarish ko'nikmalarida tajriba guruhida yuqori darajadagi rivojlanish kuzatilgani aniqlandi. Bu holat innovatsion pedagogik texnologiyalarning tanqidiy fikrlash komponentlariga kompleks va tizimli ta'sir ko'rsatganini anglatadi hamda ta'lim jarayonida o'quvchining faol subyekt sifatida shakllanishiga xizmat qiladi.

Natijalar tahlili uchun yig'ilgan empirik ma'lumotlar jadval ko'rinishida tizimlashtirilib, baholashning har bir bosqichi bo'yicha alohida qayd etildi. Olingan ko'rsatkichlar foizlar, o'rtacha qiymatlar va taqqoslama tahlil asosida rasmiylashtirildi. Ushbu yondashuv tajriba va nazorat guruhlari o'rtasidagi farqlarni aniq ko'rsatish, natijalarning ishonchliligini ta'minlash hamda tadqiqot xulosalarining ilmiy asoslanganligini kuchaytirishga xizmat qildi.

MUHOKAMALAR

Mazkur tadqiqot natijalari boshlang'ich sinf informatika va axborot texnologiyalari darslarida innovatsion pedagogik texnologiyalarni tizimli ravishda qo'llash o'quvchilarning tanqidiy fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirishda yuqori samaradorlikka ega ekanligini ko'rsatdi. Tajriba guruhida qayd etilgan barqaror va izchil ijobiy o'zgarishlar an'anaviy o'qitish usullari bilan taqqoslaganda innovatsion metodlarning ustunligini ilmiy asosda tasdiqlaydi. Xususan, muammoli ta'lim, loyiha asosida o'qitish, interfaol mashg'ulotlar hamda raqamli ta'lim vositalarining integratsiyalashuvi o'quvchilarning dars jarayonidagi bilish faolligini oshirib, bilimlarni chuqur va ongli o'zlashtirishga xizmat qilgani aniqlandi.

Tadqiqot davomida o'quvchilarning o'z fikrini asoslash, muammoni mustaqil tahlil qilish va dalillarga tayangan holda xulosa chiqarish ko'nikmalarida sezilarli rivojlanish kuzatildi. Bu holat innovatsion pedagogik texnologiyalarning faqat bilim berishga emas, balki yuqori darajadagi kognitiv faoliyatni shakllantirishga yo'naltirilganligini ko'rsatadi. Ayniqsa, informatika fanining amaliy va mantiqiy yo'naltirilgan xususiyatlari innovatsion metodlar bilan uyg'unlashganda tanqidiy fikrlash kompetensiyalarini rivojlantirish uchun qulay didaktik muhit yaratilgani mazkur tadqiqotda empirik jihatdan isbotlandi.

Olingan natijalar ilgari olib borilgan mahalliy va xalqaro ilmiy tadqiqotlar xulosalari bilan hamohangdir. Avvalgi izlanishlarda ham innovatsion pedagogik yondashuvlar o'quvchilarning analitik tafakkuri, muammoni hal qilish qobiliyatlari

hamda mustaqil qaror qabul qilish kompetensiyalarini rivojlantirishga ijobiy ta'sir ko'rsatishi qayd etilgan. Shu nuqtai nazardan, mazkur tadqiqot mavjud ilmiy qarashlarni tasdiqlabgina qolmay, balki boshlang'ich sinf informatika fanini o'qitish kontekstida tanqidiy fikrlashni rivojlantirishga oid yangi empirik dalillar bilan boyitadi. Bundan tashqari, tadqiqot natijalari informatika fanining o'ziga xos didaktik xususiyatlarini inobatga olgan holda tanqidiy fikrlashni rivojlantirish uchun maxsus metodik model ishlab chiqish zarurligini ko'rsatadi.

Shu bilan birga, tadqiqot jarayonida ayrim cheklovlar ham aniqlandi. Jumladan, tajriba va nazorat guruhlaridagi ishtirokchilar sonining nisbatan cheklanganligi natijalarni keng miqyosda umumlashtirish imkoniyatini qisman chegaralaydi. Shuningdek, tadqiqotda ishtirok etgan ta'lim muassasalarining moddiy-texnik bazasi va raqamli infratuzilmasi bir xil darajada bo'lmagani natijalarga ta'sir ko'rsatgan omillardan biri sifatida e'tirof etiladi. Ayrim o'qituvchilarning innovatsion pedagogik texnologiyalarni qo'llash bo'yicha kasbiy tayyorgarlik darajasi ham tajriba samaradorligiga muayyan darajada ta'sir qilgani kuzatildi.

Kelgusidagi tadqiqotlarda o'quvchilarning yosh va individual xususiyatlarini chuqurroq hisobga olish, fanlararo integratsiyani kuchaytirish hamda raqamli ta'lim vositalaridan foydalanish imkoniyatlarini yanada kengaytirish maqsadga muvofiqdir. Bundan tashqari, pedagog kadrlar uchun innovatsion metodlar va raqamli pedagogika yo'nalishida maxsus malaka oshirish kurslarini tashkil etish zarurati mavjud. Umuman olganda, mazkur tadqiqot natijalari ta'lim tizimida tanqidiy fikrlashni rivojlantirishga qaratilgan metodik tavsiyalar va amaliy dasturlarni ishlab chiqishda muhim ilmiy-uslubiy asos bo'lib xizmat qilishi mumkin.

XULOSA

Mazkur tadqiqot natijalari boshlang'ich sinf informatika va axborot texnologiyalari darslarida innovatsion pedagogik texnologiyalarni tizimli va maqsadli qo'llash o'quvchilarning tanqidiy fikrlash qobiliyatlarini rivojlantirishda yuqori samaradorlikka ega ekanligini ilmiy jihatdan asoslab berdi. Tajriba-sinov jarayonida muammoli ta'lim, loyiha asosida o'qitish, interfaol metodlar hamda raqamli ta'lim resurslaridan foydalanish o'quvchilarning tahliliy fikrlash, axborotni baholash va asosli xulosa chiqarish ko'nikmalarining barqaror rivojlanishiga xizmat qilgani aniqlandi.

Tadqiqot natijalari innovatsion pedagogik yondashuvlarning an'anaviy o'qitish usullariga nisbatan ustunligini empirik ma'lumotlar asosida tasdiqlab, informatika fanining tanqidiy fikrlash kompetensiyalarini shakllantirish uchun qulay didaktik muhit yaratish imkoniyatlariga ega ekanligini ko'rsatdi. Shu bilan birga, mazkur

jarayonning samaradorligi o‘qituvchining kasbiy mahorati, metodik tayyorgarligi va raqamli pedagogika bo‘yicha bilim darajasi bilan bevosita bog‘liq ekanligi aniqlandi.

Ushbu tadqiqot asosida ishlab chiqilgan metodik tavsiyalarni boshlang‘ich ta‘lim amaliyotiga joriy etish o‘quvchilarning intellektual rivojlanish darajasini oshirish, mustaqil va tanqidiy fikrlashga bo‘lgan layoqatini shakllantirish hamda ularning ta‘lim jarayonidagi faol ishtirokini ta‘minlashga xizmat qiladi. Olingan xulosalar boshlang‘ich ta‘lim tizimini modernizatsiya qilish, zamonaviy pedagogik texnologiyalarni keng joriy etish va ta‘lim sifatini oshirishga qaratilgan ilmiy-uslubiy ishlar uchun muhim nazariy va amaliy ahamiyatga ega.

Kelgusida mazkur yo‘nalishdagi tadqiqotlarni fanlararo integratsiya asosida davom ettirish, raqamli ta‘lim muhitini yanada takomillashtirish hamda innovatsion pedagogik texnologiyalarning uzoq muddatli ta‘sirini chuqurroq o‘rganish maqsadga muvofiqdir.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Ennis R. H. Critical thinking: Reflection and perspective // Inquiry: Critical Thinking Across the Disciplines. 2011. Vol. 26, № 1. – P. 4-18. DOI: 10.5840/inquiryct20112612.
2. Facione P. A. Critical thinking: What it is and why it counts. 7th ed. – Millbrae, CA: Insight Assessment, 2013. – P. 28.
3. Trilling B., Fadel C. 21st century skills: Learning for life in our times. – San Francisco: Jossey-Bass, 2009. – P. 243.
4. Hattie J. Visible learning for teachers: Maximizing impact on learning. – London: Routledge, 2012. – P. 378.
5. UNESCO. Rethinking education: Towards a global common good? – Paris: UNESCO Publishing, 2015. – P. 86.

PEDAGOGIKA

PSIXOLOGIK HIMOYA MEXANIZMLARI PEDAGOGIK NIZOLARNI BARTARAF ETISH USULI SIFATIDA

SHUKUROV RUSTAM ESHONQULOVICH

*Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti
Ilmiy ishlar va innovatsiyalar bo'yicha prorektor
Psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)*

Email: Info_dtpi@uz

UDK: 159.9

<https://orcid.org/0009-0008-1332-0085>

Kalit so'zlar:

ong, ongsizlik,
psixoanaliz,
himoya
mexanizmlari,
ego, ono, super
ego, nizo.

Annotatsiya: Mazkur ilmiy maqolada dastlab ta'lim jarayonida yuzaga keluvchi nizolarning umumiy qonuniyatlari va ularga yechim sifatida taklif etilayotgan himoya mexanizmlarining jahon afkor ommasida dolzarblik ahamiyati aks ettirilib o'tilgan. Shuningdek, turli-xil sohaga aloqador bo'lgan ilmiy adabiyotlar va maqolalarda psixologik himoya mexanizmlari mazmun-mohiyati bo'yicha olimlarning nazariyalari bayon etilgan. Psixologik himoya mexanizmlari ong osti faoliyati mahsuli bo'lganligi uchun ham ong va ongsizlik holatlarining psixoanalizda tutgan o'rni, ta'lim jarayonida talabalar psixologik himoya mexanizmlari, ularni keltirib chiqaruvchi omillar va ularning mazmun hamda mohiyatlari yoritilgan. Qolaversa, empirik tadqiqot ishidan olingan natijalarni matematik statistik usullar yordamida mezonlarning bir-birlariga bog'liqlik jihatlari, faktorli va diskriminant tahlillari keltirilgan. Olingan natijalar asosida ta'lim jarayonida shaxs psixologik himoya mexanizmlari nizolarni bartaraf etish usuli sifatida pedagogik faoliyatga salbiy yoki ijobiy ta'siri jihatlari borasida ham xulosalar berib o'tilgan.

МЕХАНИЗМЫ ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ ЗАЩИТЫ КАК СПОСОБ РАЗРЕШЕНИЯ ВНУТРИЛИЧНОСТНОГО КОНФЛИКТА В ОБРАЗОВАТЕЛЬНОМ ПРОЦЕССЕ

Ключевые слова: сознание, бессознательность, психоанализ, защитные механизмы, эго, оно, супер эго, конфликт.

Аннотация: В данной научной статье в первую очередь отражены общие закономерности конфликтов, возникающих в образовательном процессе, и важность предлагаемых в качестве их решения механизмов защиты в значимости актуальности для мирового мнения. Также в научной литературе и статьях, относящихся к разным областям, теоретически описываются учеными механизмы психологической защиты. Поскольку психологические защитные механизмы являются продуктом подсознательной деятельности, в учебном процессе освещаются роль сознания и бессознательного в психоанализе, психологические защитные механизмы студентов, факторы, их вызывающие, и их сущность. Кроме того, результаты, полученные в результате эмпирической исследовательской работы, представлены с помощью методов математической статистики, аспектов взаимозависимости критериев, факторного и дискриминантного анализа. На основании полученных результатов сделаны выводы о негативном или положительном влиянии механизмов психологической защиты личности в образовательном процессе на педагогическую деятельность как метод разрешения конфликтов.

MECHANISMS OF PSYCHOLOGICAL PROTECTION AS A WAY OF RESOLUTION OF INTRAPERSONAL CONFLICT IN THE EDUCATIONAL

Keywords: consciousness, unconsciousness, psychoanalysis, defence mechanisms, ego, ono, super ego,

Abstract: In this scientific article, first of all, the general laws of conflicts arising in the educational process and the importance of protection mechanisms offered as a solution to them are reflected in the importance of relevance to the world opinion. Also, in scientific literature and articles related to various fields, psychological protection mechanisms are

conflict.

theoretically described by scientists. Since psychological defense mechanisms are a product of subconscious activity, the role of consciousness and unconsciousness in psychoanalysis, psychological defense mechanisms of students, factors that cause them and their essence are highlighted in the educational process. In addition, the results obtained from the empirical research work are presented with the help of mathematical statistical methods, aspects of interdependence of criteria, factor and discriminant analysis. Based on the obtained results, conclusions were made about the negative or positive effects of the psychological protection mechanisms of the individual in the educational process on the pedagogical activity as a method of conflict resolution.

KIRISH

Bugungi kunda yurtimizda pedagogika va psixologiya fanlari doirasida olib borilayotgan ilmiy tadqiqotlar jamiyat taraqqiyoti, yosh avlodni har tomonlama barkamol etib tarbiyalash, raqobatbardosh kadrlar tayyorlash tizimini takomillashtirishda muhim ahamiyat kasb etmoqda. Ayniqsa, ta'lim jarayonida shaxs omilini chuqur o'rganish, o'qituvchi va o'quvchilar (talabalar) o'rtasidagi o'zaro munosabatlarni sog'lomlashtirish, nizoli vaziyatlarning oldini olish va ularni samarali bartaraf etish masalalari dolzarb ilmiy-amaliy vazifalardan biri hisoblanadi.

Psixologiya fani shaxsning nafaqat ongli faoliyatini, balki ongsiz xatti-harakatlarini ham o'rganadi. Ong osti faoliyatining muhim tarkibiy qismi bo'lgan psixologik himoya mexanizmlari shaxsning ichki barqarorligini saqlash, psixik zo'riqish va nizoli vaziyatlarga moslashishida muhim rol o'ynaydi. Ayrim ilmiy tadqiqotlarda ushbu mexanizmlar nizolarni yumshatish yoki vaqtinchalik bartaraf etish usuli sifatida e'tirof etilgan.

Ta'lim jarayonida, xususan, o'qituvchi va talabalar o'rtasida yuzaga kelayotgan nizolar bugungi kunda ijtimoiy muammo sifatida namoyon bo'lib, ayrim salbiy holatlarning ommaviy axborot vositalarida yoritilishiga ham sabab bo'lmoqda. Shu bois, nizoli vaziyatlarda talabalar tomonidan qo'llaniladigan psixologik himoya mexanizmlarini ilmiy asosda o'rganish va tahlil qilish muhim ahamiyat kasb etadi.

Tadqiqotning ilmiy yangiligi: Tadqiqot natijalariga ko'ra, ong osti faoliyati inson xulq-atvorini belgilovchi yetakchi omil tamoyiliga asoslanib, nizoli vaziyatlarda talaba-yigitlarda "kompensatsiya", talaba-qizlarda esa "siqib chiqarish" va "regressiya" mexanizmlari dominant psixologik himoya mexanizmlari ekanligi empirik jihatdan asoslab berildi.

Tadqiqotning maqsadi: Talabalarning psixologik himoya mexanizmlarini empirik tadqiq etish asosida nizoli vaziyatlarda qoʻllaniladigan dominant himoya mexanizmlari turlarini aniqlashdan iborat.

ADABIYOTLAR TAHLILI

Xorij psixologiyasida shaxsning ong osti faoliyati va psixologik himoya mexanizmlariga doir dastlabki ilmiy qarashlar klassik psixoanaliz doirasida shakllangan. Tadqiqotlarda himoya mexanizmlarining ilk koʻrinishlari keng talqin etilgan [1, 32]. Klassik psixoanaliz taʼlimotiga koʻra, siqib chiqarish asosiy himoya mexanizmi emas, balki uning alohida bir turi hisoblanadi. Ushbu mexanizm latent va faol siqib chiqarish shakllarida namoyon boʻladi [2, 291-295].

Z. Freyd nazariyasiga koʻra, shaxs psixik hayoti “Id”, “Ego” va “Super-ego” kabi psixik tuzilmalar oʻzaro munosabati asosida shakllanib, inson xulq-atvorini belgilaydi [3, 24]. Keyingi tadqiqotlarda himoya mexanizmlarining izohli tasnifidan koʻra, ularni maʼlum turlarga ajratish tendensiyasi kuzatiladi [4, 48].

Bir qator olimlar himoya mexanizmlarini bezovtalik, ichki nizolar va noqulay psixik holatlarning taʼsirini kamaytirishga qaratilgan tartibga soluvchi mexanizmlar tizimi sifatida izohlaydilar [5, 118-126]. Shu bilan birga, himoya mexanizmlari shaxs “Men”ining barqarorligini taʼminlasa-da, ichki nizolarni toʻliq hal etish imkoniyatlarini cheklashi taʼkidlanadi [6, 620]. Tahlikali vaziyatlarda insonning javob reaksiyasi sifatida himoya mexanizmlarining namoyon boʻlishi ham alohida eʼtirof etilgan [7, 203].

Z. Freyddan soʻng uning qizi A. Freyd psixoanaliz sohasida muhim tadqiqotlar olib bordi. U himoya mexanizmlarini siqib chiqarish, regressiya, reaktiv shakllanish, izolyatsiya, qiyoslash, introeksiya, oʻziga qarshi chiqish va sublimatsiya kabi oʻnta turga ajratdi [8, 3-4]. A. Freydning fikricha, sublimatsiyadan tashqari aksariyat himoya mexanizmlari uzoq muddatda shaxs salomatligiga salbiy taʼsir koʻrsatishi mumkin.

Shuningdek, V.F. Bassin va V.E. Rojnovlar himoya mexanizmlarini psixik jarohatlar natijasida yuzaga kelgan salbiy holatlarni yashirin tarzda bartaraf etishga qaratilgan psixik faoliyat sifatida talqin etadilar [9, 118-126]. B.D. Karvasarskiy esa himoya mexanizmlarining shaxs “Men”ini barqarorlashtirishdagi rolini tan olgan holda, ularning ichki nizolarni hal etish imkoniyatlarini cheklashini taʼkidlaydi [10, 344-345].

TADQIQOT METODOLOGIYASI

Tadqiqot obyekti sifatida Denov tadbirkorlik va pedagogika institutida tahsil

olayotgan talabalar orasidan tanlab olingan jami 60 nafar talaba jalb etildi.

Tadqiqot jarayonida R. Plutchik, G. Kellerman va X. R. Kontel tomonidan ishlab chiqilgan “Hayot tarzi indeksi” so‘rovnomasi qo‘llanildi. Ushbu metodika yordamida talabalar tomonidan nizoli vaziyatlarda qo‘llaniladigan psixologik himoya mexanizmlari aniqlandi.

Olingan empirik natijalarning statistik ishonchliligini ta‘minlash maqsadida matematik statistika usullaridan, xususan, foizli tahlil, faktorli tahlil, Mann–Uitni mezonini hamda Pirsonning r -korrelyatsiya koeffitsienti hisoblash usullaridan foydalanildi.

NATIJA VA MUHOKAMALAR

Himoya mexanizmlari – psixologik strategiya bo‘lib, uning yordamida insonlar nizoli vaziyatlardan qochadilar, frustiratsiya, xavotir va stressli holatlardan halos bo‘ladilar yoki ta‘sir kuchini pasaytiradilar. Aslida ular ongsiz ravishda ishlatilib, tahlikali vaziyatlarda insonning javob reaksiyasi sifatida ko‘rib chiqish mumkin [11, 417].

Shu bugungi kungacha olimlar tomonidan himoya mexanizmlarining juda ko‘plab turlari aniqlangan, ammo ularning orasidan esa siqib chiqarish, regressiya, o‘rin almashtirish, inkor etish, ko‘chirish, kompensatsiya, giperkompensatsiya va ratsionalizatsiya kabi himoya mexanizmlari eng ko‘p o‘rganilgan.

Yuqorida ta‘kidlab o‘tilgan metodikalar orqali o‘tkazilgan tadqiqot natijalarini dastlab talabalar himoya mexanizmlarini bir-biri o‘zaro korrelyatsion bog‘liqlik holatini aniqladik. Ushbu bog‘liqlikni aniqlash uchun Ch.Pirsonning r - korrelyatsiya koeffitsienti mezonidan foydalanildik (1-jadvalga qarang).

1-jadval

*Psixologik himoya mexanizmlarining korrelyatsion bog‘liqlik ko‘rsatkichlari
(Ch.Pirsonning r - korrelyatsiya koeffitsienti bo‘yicha)*

Siqib chiqarish	Regressiya	0,245*
	Ratsionalizatsiya	0,340**
Regressiya	O‘rin almashtirish	0,513**
	Rad etish	0,345**
	Giperkompensatsiya	0,325*
	Ratsionalizatsiya	0,315*
O‘rin almashtirish	Rad etish	0,278*
Rad etish	Proeksiya	0,255*
Proeksiya	Giperkompensatsiya	0,600**
Kompensatsiya	Ratsionalizatsiya	0,274*

Izoh: * $p \leq 0,05$, ** $p \leq 0,01$.

Bunga ko'ra, siqib chiqarish rad etish ($r=0,245$, $p \leq 0,05$), ratsionalizatsiya ($r=0,340$, $p \leq 0,01$), mezonlari bilan o'rtacha darajada ijobiy korrelyatsion bog'liqlik aniqlandi.

Regressiya o'rin almashtirish ($r=0,513$, $p \leq 0,01$), rad etish ($r=0,345$, $p \leq 0,01$), giperkompensatsiya ($r=0,325$, $p \leq 0,05$), ratsionalizatsiya ($r=0,315$, $p \leq 0,05$), mezonlari bilan o'rtacha darajada ijobiy korrelyatsion bog'liqlik aniqlandi.

O'rin almashtirish rad etish ($r=0,278$, $p \leq 0,05$) mezoni bilan o'rtacha darajada korrelyatsion bog'liqlik aniqlandi.

Rad etish proeksiya ($r=0,255$, $p \leq 0,05$), mezoni bilan ham ijobiy korrelyatsion bog'liqlik kelib chiqdi.

Proeksiya esa giperkompensatsiya ($r=0,600$, $p \leq 0,01$), mezoni bilan o'zaro bog'liqlik yuzaga keldi.

Kompensatsiya ratsionalizatsiya ($r=0,274$, $p \leq 0,05$), mezoni o'rtasida ijobiy bog'liqlik aniqlandi.

Shuningdek, metodika mezonlarini ma'lum bir faktorlarga birlashtirish maqsadida ularni faktorli tahlil ko'rsatkichlarini keltirib o'tdik (2-jadvalga qarang).

2-jadval

Psixologik himoya mehanizmlari mezonlarining faktorli tahlil ko'rsatkichlari

Mezonlari	Mezonlar:		
	1	2	3
Siqib chiqarish	,336	,600	,111
Regressiya	,774	,158	-,301
O'rin almashtirish	,651	,107	-,416
Rad etish	,480	-,263	-,448
Proeksiya	,538	-,574	,461
Kompensatsiya	,218	,288	,640
Giperkompensatsiya	,593	-,518	,292
Ratsionalizatsiya	,498	,574	,243

Bunga ko'ra metodika mezonlarining barchasi jami uchta faktorga birlashdi. Birinchi faktorni tashkil etgan shkalalar: regressiya 0,774, o'rin almashtirish 0,651, ko'chirish 0,538, giperkompensatsiya 0,593.

Ikkinchi faktorni tashkil etgan mezonlar: siqib chiqarish 0,600, ratsionalizatsiya 0,574.

Uchinchi faktorni tashkil etgan mezonlar: kompensatsiya 0,640 ko'rsatkichlarni keltirib chiqardi.

Shuningdek, metodika mezonlarining o‘zaro ijobiy va salbiy qutblarga birlashish jarayonini ham aniqladik (3-jadvalga qarang).

3-jadval

Psixologik himoya mexanizmlarining diskriminant tahlil natijalari

Siqib chiqarish	,213
Regressiya	1,053
O‘rin almashtirish	-,488
Rad etish	-,054
Ko‘chirish	-,611
Kompensatsiya	,032
Giperkompensatsiya	,967
Ratsionalizatsiya	,164

Psixologik himoya mexanizmlarining diskriminant tahliliga muvofiq “siqib chiqarish”, “regressiya”, “kompensatsiya”, “giperkompensatsiya” va “ratsionalizatsiya” mezonlari ijobiy qutbga birlashdilar.

“O‘rin almashtirish”, “rad etish” va “proeksiya” mezonlari esa salbiy qutbga birlashdilar.

Metodikadan olingan umumiy natijalardan jinslararo tafovutlarni aniqlashda Studentning t mezonini bo‘yicha aniqladik (4-jadval).

4-jadval

Talabalarining umumiy o‘rtacha ko‘rsatkichlari (Student t mezonini bo‘yicha)

Mezonlar	Jins	N	O‘rtacha	Standart og‘ish
Siqib chiqarish	o‘g‘il	30	43,67	14,259
	qiz	30	78,83	11,429
Regressiya	o‘g‘il	30	25,30	13,191
	qiz	30	51,03	12,928
O‘rin almashtirish	o‘g‘il	30	27,67	18,880
	qiz	30	31,33	18,705
Rad etish	o‘g‘il	30	59,53	16,130
	qiz	30	62,30	14,598
Proeksiya	o‘g‘il	30	72,50	14,755
	qiz	30	71,93	25,796
Kompensatsiya	o‘g‘il	30	60,67	19,640
	qiz	30	48,67	18,333
Giperkompensatsiya	o‘g‘il	30	49,67	19,815

	qiz	30	71,33	21,292
Ratsionalizatsiya	o'g'il	30	68,90	11,409
	qiz	30	73,00	12,695

Yuqorida keltirilib o'tilgan natijalarga ko'ra, talabalarda jinslararo tafovutlarning o'rtacha qiymat ko'rsatkichlari quyidagicha namoyon bo'ldi:

O'g'il va qiz talabalarda "o'rin almashtirish," "rad etish", "proeksiya", "ratsionalizatsiya" kabi himoya mexanizmlarida deyarli ehtimolli farqlar kuzatilmadi ammo "siqib chiqarish", "regressiya" va giperkompensatsiya mezonlari qizlarda o'g'il talabalarga nisbatan yuqori ko'rsatkichni qayd etdi. "Kompensatsiya" himoya mexanizmi esa o'g'illarda qiz talabalarga nisbatan yuqori ko'rsatkichni qayd etdi.

XULOSA

Olingan empirik ma'lumotlar asosida quyidagi xulosalar shakllantirildi.

1. Qizlar yigitlarga qaraganda ko'proq o'zlarini xavotirga soladigan yoqimsiz va ko'ngilsiz voqea, hodisalar va vaziyatlarni ongidan siqib chiqarib tashlaydilar. Ammo, ko'pincha bu hodisalar qizlar tomonidan qabul qilingan axloqiy qadriyatlar va normalarga zid keladi.

2. Ongdan chiqarib tashlangan kechinmalarni ular esidan chiqaradi, lekin ular ongsiz ravishda saqlanadi va bu qizlardan o'ziga xos ruhiy quvvatni jalb qiladi. Ularning kechinmalari onga qaytish uchun boshqa siqib chiqarilgan kechinmalar bilan assotsiatsiya qiladi va ongiga qaytishga intiladi. Ushbu jarayonlar qizlardan doimiy ravishda energiya sarflashni talab qiladi. Agarda ularda himoya mexanizmlarining dinamik buzilishlari kuzatilgan taqdirda avval siqib chiqarib yuborilgan kechinmalari yana qaytadan onga qaytishi mumkin.

3. Ongsiz ravishda ongdan siqib chiqarilgan barcha kechinmalar butunlay yo'q bo'lib ketmaydi, balki qizlar xulq atvoriga va ruhiy holatiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Vaqti-vaqti bilan yashirin holatda o'z-o'zidan "siqib chiqarilganlarning" onga qaytish jarayoni kuzatiladi. Qizlardagi mazkur himoya – diqqatni chalg'itish va unga to'siq qo'yish orqali boshqariladi.

4. Talabalarning umumiy o'rtacha ko'rsatkichlariga asosan o'g'illar va qizlar o'rtasida kuzatilgan katta farq regressiya himoya mexanizmi mezonida ko'rsatildi. Qizlar yigitlarga qaraganda ko'proq xavotirlardan xalos bo'lish uchun regressiya mexanizmidan foydalanar ekanlar. Ya'ni, regressiya psixologik himoya mexanizmidir, bu orqali qizlar o'zlarini xulq-atvor reaksiyalarida o'zlarini xavfsiz his qilganida hayotning avvalgi bosqichiga o'tib, tashvishlardan qochishga harakat qiladi.

5. Mazkur mezon bo'yicha yigitlar va qizlardagi farqlar giperkompensatsiya mexanizmidan ham kuzatildi. Ushbu farqlarga ko'ra, qizlar o'g'illarga qaraganda

o'zining zaifligini his qilgan biror-bir sohada va faoliyatda muvaffaqiyatga erishish uchun harakat qiladilar.

ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Фрейд, З. Введение в психоанализ. – М.: Клуб Семейного Досуга, 1930. – С. 32.
2. Фрейд, З. Психология бессознательного. – СПб.: Питер, 2007. – С. 291-295.
3. Фрейд, З. Я и Оно. – М.: Эксмо, 1923. – С. 24.
4. Деларю, В. В. Защитные механизмы личности: Методические рекомендации. – Волгоград: ВолгГАСА, 2004. – С. 48.
5. Бассин, Ф. В. О силе “Я” и психологической защите // Вопросы философии. 1969, № 2. – С. 118-126. URL: https://gov.cap.ru/SiteMap.aspx?gov_id=&id=743329
6. Карвасарский, Б. Д. Психотерапевтическая энциклопедия. – СПб.: Питер, 2006. – С. 620.
7. Ильин, Е. П. Психология индивидуальных различий. – СПб.: Питер, 2004. – С. 703.
8. Гребень, Н. Ф. Психологические тесты для профессионалов. – Минск: Современная школа, 2007. – С. 496.
9. Ильин, Е. П. Психология индивидуальных различий. – СПб.: Питер, 2004. – С. 417.
10. Гребень, Н. Ф. Психологические тесты для профессионалов. – М.: Современная школа, 2007. – С. 496.

MUNDARIJA:

IJTIMOIIY FANLAR

1. **Ким М. А., Хуррамов Ж. Х.** Типичные морфологические ошибки узбекоязычных студентов при изучении русского языка как иностранного 5-14
2. **Чориев Ж. Г., Окбоева Ш. А.** Формирование и применение неологизмов в русском и узбекском языках.....15-23
3. **Ruziyev O. A., Bozorov R. X.** Wells Fargo banki moliyaviy barqarorlik ko'rsatkichlari amaliy holati tahlili.....24-34

TABIIY FANLAR

4. **Тураев Э. Ю.** Определение локализации дырок в высокотемпературных сверхпроводниках: эмиссионная спектроскопия CU-57 и теоретические расчёты.....35-43
5. **Berdiyev A. A.** Bank aktivlari va passivlarini boshqarishning nazariy va amaliy jihatlari..... 44-53

PEDAGOGIKA

6. **Bobomurotov E. N.** Rang psixologiyasining dizayn jarayonidagi ahamiyati va uni o'qitish metodikasi 54-60
7. **Xayrov R. Z., Xudoyorov Sh. Z.** Natyurmort orqali rangtasvirni o'qitishda o'rta va past tayyorgarlikdagi talabalarda ilmiy tafakkurni shakllantirish.....61-74
8. **Xayitova F. A.** Boshlang'ich ta'limda kreativ o'qitish madaniyatini shakllantirishda sun'iy intellekt texnologiyalaridan foydalanishning imkoniyatlari..... 75-83
9. **Ibragimova N. U.** Boshlang'ich sinf matematika darslarida geometrik elementlarni o'qitishda 3D modellashtirish texnologiyasidan foydalanib kreativlikni oshirish metodikasi..... 84-91
10. **Omonqulova U. H.** Namoyish tajribalari orqali fizik tushunchalarni shakllantirishning ilmiy-pedagogik ahamiyati.....92-102
11. **Zamonova Sh. S.** Fizika o'qitishda muammoli vaziyatlar murakkablik darajasining ta'lim samaradorligiga ta'siri..... 103-113
12. **Ganiev D. G.** Mustaqil ta'lim sharoitida nogironligi bo'lgan talabalarda ijtimoiy kompetensiyani shakllantirish masalalari.....114-122

13. **Matupayeva Sh. Z.** Inklyuziv ta'limni tashkil etish bo'yicha normativ-huquqiy bazani takomillashtirish: O'zbekiston tajribasi..... 123-131
14. **Jo'rayeva Z. M.** Tabiiy fanlarni o'zlashtirish jarayonidagi pedagogik va psixologik jihatlar..... 132-141
15. **Toshtemirova M. K., Salimova M. H.** Boshlang'ich sinf o'quvchilariga mantiqiy fikrlashni o'rgatish metodikasi..... 142-150
16. **Toshtemirova Y. K.** Maktabgacha ta'lim jarayonida bolalarda mantiqiy, obrazli va ijodiy fikrlashni rivojlantirish yo'llari..... 151-160
17. **Турсунова Л. К.** Развитие профессиональной компетенции студентов на основе технологии Scribing..... 161-172
18. **Donayev N. Y., Yo'ldoshev Sh. N.** Bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy kompetentligini rivojlantirishda bulutga asoslangan ta'lim muhitlaridan foydalanish texnologiyalari..... 173-181
19. **Achilov O. M.** Boshlang'ich sinf o'quvchilarida qadriyatli munosabatni shakllantirishda milliy tarbiyaning ahamiyati..... 182-191
20. **Allayeva H. R.** Boshlang'ich sinf ona tili darslarini o'qitishda tanqidiy fikrlashni rivojlantirish metodik muammo sifatida..... 192-200
21. **Bafoyeva N. S.** Talabalarining tarjima kompetensiyasini rivojlantirishning pedagogik-psixologik xususiyatlari..... 201-210
22. **Hukimayev K. H.** O'quvchilarda sog'lom turmush tarzi madaniyatini shakllantirishning ijtimoiy-falsafiy va pedagogik asoslari..... 211-218
23. **Xolmuminova D. T.** Sotsial intellekt shaxs kamolotini ta'minlashning psixologik determinanti..... 219-226
24. **Panjiyeva M. X.** Boshlang'ich ta'lim jarayonida intizomiy tarbiya samaradorligini oshirishning zamonaviy pedagogik yondashuvlari..... 227-235
25. **Normurotova A. K.** Boshlang'ich sinf o'quvchilarida milliy qadriyatlarni sel texnologiyasi asosida shakllantirish metodikasi ("Tarbiya" fani misolida)..... 236-248
26. **Ishqobilova J. S.** Bo'lajak o'qituvchilarning kommunikativ kompetensiyasini shakllantirishning asosiy yo'nalishlari..... 249-256
27. **Alovdinova I. B.** Maktabgacha ta'lim tashkilotlarida pedagog kadrlar boshqaruvining interaktiv tizimini joriy etishning samaradorligi..... 257-267
28. **Avazova O. A.** Milliy va umuminsoniy qadriyatlar integratsiyasi asosida tarbiyaviy jarayonning nazariy asoslarini yangilash..... 268-275

29. **Amirova H. O.** *Maktabgacha ta'lim tizimida ekologik tarbiya jarayoniga didaktik o'yin metodlarini joriy etish (6-7 yoshli bolalar misolida).....* 276-284
30. **Mo'minov I. X.** *Boshlang'ich sinf informatika darslarida tanqidiy fikrlashni rivojlantirish texnologiyasi.....* 285-293
31. **Shukurov R. E.** *Psixologik himoya mexanizmlari pedagogik nizolarni bartaraf etish usuli sifatida.....* 294-302

Denov tadbirkorlik va pedagogika institutining
“**Tadbirkorlik va pedagogika**” ilmiy-uslubiy jurnali
2020-yil 18-sentabrda 1114-raqamli guvohnoma bilan
ro‘yxatga olingan. Har chorakda bir marotaba chop etiladi.
Jurnalda nashr etilgan maqolalar <https://inlibrary.uz/>, <https://slib.uz/uz/>,
<https://scholar.google.com> platformalarida indekslanadi.

Terishga berildi: 20.12.2025-yil.
Bosishga ruxsat etildi: 25.12.2025-yil.
Qog‘oz bichimi 60*84 1/8. Adadi – 50 ta.
Nashr tabog‘i – 13,5. Buyurtma № 1-T.

Manzilimiz: 190507, Surxondaryo viloyati
Denov shahri Sharof Rashidov ko‘chasi 360-uy.
info_dtpi@yedu.uz, dtpi@yexat.uz
+998-95-650-77-57

Maqola nashr ettirish maqsadida bog‘lanish uchun:
+998 90 976-76-98. URL: <https://t.me/MrScott98>

Maqolalarda keltirilgan fikr va raqamlar uchun mualliflar javobgardir.

TADBIRKORLIK VA PEDAGOGIKA

ILMIY-USLUBIY JURNAL

ISSN 2181-2659